
ՀԱԿՈՐ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

Դ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ЯКОВ МАНАНДЯН

ТРУДЫ
IV

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1981

9(47.925)

17-24

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱԿՈՒԲ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ԵՐԿԵՐ
Դ

943

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1981

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ.
պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական հանձնաժողով
ԲԱՐԱՅԱՆ Լ. Հ., ԵՐԵՄՅԱՆ Ս. Տ., ՀԱԿՈԲՅԱՆ Վ. Ա.,
ՍԱՐԳՍՅԱՆ Գ. Խ.

Հատորը հրատարակության պատրաստեց
Լ. Հ. ԲԱՐԱՅԱՆԸ

Մանանդյան Հ. Հ.

Մ 243 Երկեր. — Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981.

Հ. Դ, էջ 516:

Ակադեմիկոս Հակոբ Մանանդյանի երկերի շորրորդ հատորում
ամփոփված են Հայաստանի ֆեոդալիզմի դարաշրջանի սոցիալ-տնտե-
սական կյանքի հիմնական պրոբլեմները լուսարանող աշխատություն-
ները, որոնք նվիրված են ֆեոդալիզմի ծագման, պարբերացման,
նախարարական սիստեմի, հողային սեփականության, հողատիրու-
թյան ձևերի, ֆեոդալական պետության և հարկերի, գյուղացիության
սոցիալ-իրավական վիճակի, ֆեոդալական շահագործման ձևերի,
գյուղացիության ճորտացման, գյուղական համայնքի և մի բանի այլ
հարցերի լուսարանմանը:

0505010000

Մ ————— 24—80

703 (02)—81)

ԳՄԳ 63.3 (2 Հ) Է

9 (С 43) Է

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանի երկերի Դ հատորում զետեղված
են Հայաստանի ֆեոդալիզմի դարաշրջանի սոցիալ-տնտեսական
կյանքի լուսարանմանը նվիրած հրա աշխատությունները: Առաջին
անգամ ուսերեն հրատարակվածները տրվում են ուսերեն բնա-
գրով: Աշխատությունները տեղադրված են ժամանակագրական
կարգով.

«Մի դիտողություն հայոց ներքին կյանքի ուսումնասիրության
վրա», «Արարատ», 1902, № 2, էջ 167—171:

«Դիտողություններ հին Հայաստանի շինականների դուրյան
մասին մարզպանության շրջանում», «ՀՍԽՀ պետական համալսա-
րանի գրական տեղեկագիր», 1925, № 1, էջ 3—45:

«Հայաստանի արքունի հարկերը մարզպանության շրջանում»,
«Տեղեկագիր ՀՍԽՀ գիտության և արվեստի ինստիտուտի», 1926,
№ 1, 3—44: Նույնն առանձին հրատարակված, 1926, 44 էջ:

«Նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության»
(1), «Տեղեկագիր ՀՍԽՀ գիտության և արվեստի ինստիտուտի»,
1927, № 2, էջ 29—42:

«Նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության»
(2), «Երևանի պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր»,
1928, № 4, էջ 43—82:

«Заметки о феоде и феодальной войске Парфии и Арша-
кидской Армении», Тифлис, изд. научно-исследовательского
института Кавказоведения АН СССР, 1932, стр. 1—19.

«Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում», Երևան, 1934, 337 էջ:

«Актуальные вопросы исторнографии древней Армении,
«Историк-марксист». М., 1940, кн. 6, стр. 3—8.

«Проблема общественного строя доаршакидской Арме-
нии». Исторические записки», М.—Л., 1945, т. 15, стр. 3—28.

«Новеллы Юстиниана о порядке наследования у армян»,
«Известия АН Арм. ССР, Общественные науки», 1952, № 5,
стр. 61—71.

Հ. Մանանդյանի վերը թվարկված կապիտալ աշխատությունները՝ նվիրված հին և միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի ուսումնասիրությանը, որոնցում հայ պատմագրության մեջ առաջին անգամ իրենց խոր գիտական լուսաբանումն են ստացել այդ բնագավառի շատ բարդ ու կնճռոտ պրոբլեմներ, նշանավորում են սովետահայ պատմագիտության զարգացման կարևոր անհրաժեշտ փուլերից մեկը: Հ. Մանանդյանի գրչին պատկանող գրեթե բոլոր աշխատությունները հարուստ են փաստական հսկայական նյութի հիման վրա կատարված տեսական հարցերի գիտական ընդհանրացումներով: Իրենց այդ նշանակությամբ նրանք դուրս են գալիս ազգային պատմության շրջանակներից և մեծ արժեք են ներկայացնում հին աշխարհի, Առաջավոր Ասիայի երկրների և հատկապես Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության համար:

ՄԻ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ

Անցյալ դարի առաջին կեսում պատմության փիլիսոփայությունը պարզորոշ և հաստատ ձևով շեշտեց, որ յուրաքանչյուր ազգի քաղաքակրթություն աճում և զարգանում է ինչպես մի բույս կամ մի կենդանի՝ որոշ օրենքներով: Ազգերի բարոյական, մտավոր և տնտեսական կյանքը կամ քաղաքական և հասարակային կազմակերպությունը բնության կույր և պատահական խաղերի կամայական ծնունդ է, այլ ընդհակառակը՝ մի օրինավոր պատճառաշղթայի անհրաժեշտ արդյունքն է: Ինչպես մի ծառի պտուղների այս կամ այն հատկությունը որոշ պայմաններից է կախված, որոնք են երկրի կլիման, հողը, մշակության եղանակները և այլն՝ նույնպես և ազգերի անցյալ թե՛ ներկա կյանքի բոլոր երևույթների առանձնահատկությունները ենթարկված են անհրաժեշտության և պատճառականության օրենքին, և պատմական զարգացման ընթացքում գլխավոր ներգործող գործություններն են պատմական նույն շրջանի արդյունաբերության և արդյունագործության զարգացման աստիճանը, իրավական և բարոյական գաղափարները, պատմական և կրոնական ավանդությունները. աշխարհագրական և բնության ուրիշ որևէ ազդեցությունը և վերջապես ազգերի ցեղական ձիրքերը և ունակությունները:

Հայոց անցյալի ուսումնասիրությունը դեռևս գտնվում է իր զարգացման սկզբնական շրջանում, և մեր անցյալի վերաբերմամբ դեռևս անհնար է ընդհանուր տեսություն անել, գործադրելով պատմության փիլիսոփայության նորագույն սկզբունքները և որոնելով պատմական անցքերի զրդիչ գործոնները (Factoren, факторы): Հին Հայոց կյանքի ուսումնասիրության գործում առաջժամ խոսքը բանասիրությանն է, որովհետև նախքան պատմությունը գրելը, անհրաժեշտ է ճշտված փաստեր և վավերական արժանա-

հավատ պատմագրական աղբյուրներ ունենալ, իսկ ամեն մի պատմական գիտության համար հում նյութը մշակողը և զտողը բանասիրությունն է: Անհրաժեշտ է միմիայն, որ հայկական բանասիրությունը, ի նկատի առնելով Հայոց անցյալի ամփոփման և ընդհանրացման վերջնական նպատակը՝ փոքր-ինչ ընդարձակի իր սահմանները և ուշադրության առնե հին Հայոց ներքին պատմության կուլտուրական և ընկերական կողմը, որպեսզի ընդհանուր պատմական տեսության համար զտված և ճշտված նյութ լինի մեր նախնիների հասարակային, տնտեսական և ընտանեկան կենցաղի վերաբերյալ: Այլապես Հայոց պատմությունը կմնա միշտ արտաքին անցքերի պատմագրական ժողովածու:

Բայց եթե հին Հայոց ներքին պատմության վերաբերյալ նյութերի բացակայության կամ սակավության պատճառով գրեթե անհնար է ընդհանուր տեսություն անել մեր պատմական անցյալի մասին՝ այժմ արդեն կարելի է և նույնիսկ անհրաժեշտ է ծանոթանալ, քննել և հետազոտել ժամանակակից կամ մոտագույն անցյալի հայ ժողովրդի ներքին կենցաղը իր բոլոր երևույթներով: Լուրջ քննական վերաբերմունքը դեպի հայ ժողովրդի ներքին կյանքը ոչ միայն գիտական նշանակություն ունի, այլև զուտ հասարակային, որովհետև մեր ժողովրդի բարօրության և առաջադիմության նախանձախնդիր գործիչների խոսքը և գործը որոշողը կարող է և պետք է լինի հայ ժողովրդի բարոյական և նյութական պետքերի գիտական լուրջ ուսումնասիրության բարեխիղճ ընդհանրացումը (Synthèse, синтез), ապա թէ ոչ՝ մեր եկեղեցու և ժողովրդի իրական պահանջներին անձանոթ մնալով՝ թուփակի նման կիրկնենք անբովանդակ և երևակայական խոսքեր ու կարծիքներ: Գիտակցական գործունեության զորեղ և հաստատուն հիմքը կարող է միմիայն լինել իրականությունը և իրականության ոչ թե լրագրական, այլ գիտական հետազոտությունը: Թյուրիմացության տեղիք չտալու համար ավելորդ չի լինի այստեղ ավելացնել, որ այդ կարիքն անշուշտ զգացել են մեր թե՛ հին և թե՛ նոր գործիչները, սակայն մենք միայն արձանագրում ենք այն փաստը, որ մինչև այժմ պակասում են մեր ներքին կյանքին վերաբերյալ գիտական լուրջ ուսումնասիրություններ, իսկ եղածներն էլ մեծ մասամբ թերի են և անբավարար: Բացառություն են կազմում մի քանի լուրջ հոգվածներ պարբերական մամուլի էջերում, իսկ նորերումս հատկապես «Մուրճ» ամսագրում, օրինակ՝ պր. Ս. Զավարյանի «Հողային տուրքը և հարկերը Կովկասում»: Թե՛ որքան սովորական, բայց ծայրահեղ

կարող են լինել ուրվականների նման բերնից բերան, գրքից գիրք, հոգվածից հոգված շրջող դոնքիշոթական ընդհանրացումները՝ ցույց տանք մի քանի օրինակներով: Մեր նախկին պատմության վերաբերյալ համարյա ամեն մի գրքում և հոգվածում կարող եք կարդալ այսպիսի մի կարծիք, իբր թե Հայոց նախարարների անմիաբանությունն է Հայաստանի կործանման պատճառը: Այդ միաժիտ կարծիքը հայտնողներից ոչ մեկը չէ մտածում, որ պետական միության տեսակետից վտանգավոր նախարարական (իսկ եվրոպայում ֆեոդալական) կազմակերպությունը ոչ մի ազգության մեջ մոգական գավազանի շարժումով չէ փոխվել, այլ բարոյական, իրավական և տնտեսական որոշ զարգացման շրջանում և աշխարհագրական ու քաղաքական որոշ պայմաններում անխուսափելի անհրաժեշտություն է եղել: Հունաստանը մեղանից ավելի քաղաքակրթված երկիրը, կործանվեց մասամբ էլ այն պատճառով, որ չկարողացավ լուծել ազգային-քաղաքական միության մեծ խընդիրը: Իսկ մենք դեռ շարունակ կրկնում ենք, եթե հայերը անմիաբան չլինեին, եթե նախարարներն ըմբոստ չլինեին և այսպես անվերջ:

Գեռ պատմական անցյալի մասին սխալ ընդհանրացումները փոքր ի շատե ներելի են, սակայն, երբ անբովանդակ և երևակայական մտքեր գրվում և տպվում են նույնիսկ հայ ժողովրդի ներկա կացության մասին, այդ արդեն հասարակային գործունեության ամենամեծ թերություններից մեկն է: Գերմանական մի ամսաթերթում պատահել է մեզ մի հայտնի հայ գրողի հոգված, որի մեջ հեղինակն առանց տատանվելու և հաստատուն փաստերով ապացուցում էր, որ Տաճկահայաստանում գոյություն ունի գործավոր դասակարգ և գործավոր պրոլետարիատ: Իսկ այստեղ Մայր Աթոռի գործունեությանը և մեր եկեղեցու այժմյան գրությանը մի փոքր ծանոթ շինելով՝ խոմ լավ նկատում ենք, թե երբեմն մեր հասարակային գործիչները որքան անտեղյակ են եկեղեցիական երևույթների լավ և վատ կողմերին, և որքան կիսատ և թյուր հասկացողություններ են ունենում ազգային եկեղեցու իրական կարիքների և պահանջների նկատմամբ:

Այսպես ուրեմն՝ որոշ ուղղություն և վերացական սկզբունքներ կարելի է ձեռք բերել նաև օտար միջավայրերում, սակայն լուրջ և դրական ծրագրով գործելու հնարավորություն տվողը միմիայն ուսումնասիրված իրականության գիտակցությունն է: Das sein soll des Bewusstsein bestimmen իրականությունը պետք է:

լինի գիտակցութեան որոշողը: Այսպէս է լինում լուսավոր
երկրներում, նույն ձևով կերպարանափոխվեց վերջին մի քանի
տասնյակ տարիներում Ռուսաստանի առաջնորդող գրական դա-
սակարգի ուղղութիւնը և նույն կարիքը գիտակցելու ենք նաև
մենք:

ՀԱԿՈՐ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

Ս. Էջմիածին

փետրվար 22

«Արարատ», 1902 թ., Լե տարի, № Բ, էջ 167—171:

ԳԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՇԻՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայոց հնագույն պատմութիւնը, որի ուսումնասիրութեանը
նվիրված են հայ և օտարազգի գիտնականների բազմաթիւ աշ-
խատութիւններ մինչև այժմ դեռ ունի ժամանակագրութեան
բնույթ: Այդ տեսակետից՝ նաև վերջերս լույս տեսած հայոց պատ-
մութեան ձեռնարկները, ինչպէս J. de Morgan-ի, Histoire du
peuple arménien (Paris, 1919) և J. Sandalgian-ի Histoire do-
cumentaire de l' Arménie des âges du paganisme (Rome 1917,
t. I և II), ոչնչով չեն տարբերվում նախկին աշխատութիւննե-
րից: Թե՛ այս և թե՛ նախկին երկերում մատնանշված են ժամանա-
կագրական կարգով հայոց անցյալի փոքր ի շատե ստուգված քա-
ղաքական ու կրօնական անցքերը և միանգամայն աչքաթող է ար-
ված հին Հայաստանի ներքին կյանքը՝ պետական, ընկերական ու
տնտեսական: Գլխավոր պատճառն այս խոշոր թերութեան այն է, որ
հայոց հնագույն պատմութեան հիմք ծառայող մատենագրական աղ-
բյուրները խիստ միակողմանի են իրենց բովանդակությամբ, նկա-
րագրում են, գլխավորապէս, քաղաքական արտաքին դեպքերը, իսկ
Հայաստանի ներքին կյանքի կարևորագույն հարցերը նրանք գրե-
թե չեն շոշափում: Եթե երբեմն և պատահում են նրանց մեջ աղոտ
ակնարկներ երկրի ու ժողովրդի ներքին կացութեան մասին, միջան-
կյալ այդ վկայութիւններն այնքան մութն են ու անորոշ, որ կա-
րոտ են քննութեան ու լուսաբանութեան հատուկ ուսումնասիրու-
թիւնների միջոցով, իսկ առանց այդ չեն կարող նյութ ծառայել
պատմական ընդհանրացումների: Հիշատակութեան արժանի միակ
ուսումնասիրութիւններն են այդ ուղղությամբ Նիկ. Աղոնցի «Ар-
мения в эпоху Юстиниана» (С. Петерб. 1908 г.), մասամբ

նաև՝ Ի. Զավախովի «Государственный строй древней Грузии и древней Армении» (С. Петерб. 1905):

Թե ինչո՞ւ հին Հայաստանի ներքին կյանքը մինչև այժմ այդքան քիչ է ուշադրության առնվել, այդ բացատրվում է մասամբ նրանով, որ հայոց պատմական անցյալը, ինչպես և նրա մատենագրական աղբյուրները ուսումնասիրել են մեծ մասամբ ոչ թե պատմաբան մասնագետները, այլ հայագետ բանասերները, որոնք իրենց ուսումնասիրություններին տվել են, բնականաբար, բանասիրական հատուկ բնույթ: Անուրանալի է, իհարկե, որ հայագետ քանասերները կատարել են հայոց պատմության համար ահագին օժանդակ աշխատանք: Նրանք հրատարակել են ձեռագրերի բազմաթիվ հայոց հնագույն մատենագրական երկերը, թարգմանությունների միջոցով մատչելի են դարձրել այդ երկերն օտարազգի գիտնականներին, աշխատել են որոշել հայ պատմիչների ժամանակն ու նրանց պատմական արժեքը, աղբյուրների համեմատական ու քննական ուսումնասիրությամբ փորձել են ճշտել ու լուսաբանել պատմական առանձին փաստերը, կատարել են բանասիրական և ուրիշ նման կարևոր աշխատություններ: Սակայն փաստական բոլոր այդ նյութերը, որքան էլ հետադրությամբ ու ատելությամբ լինեն բանասերների ջանքերով, պատմական տեսակետից՝ նրանք կմնան փոշիացած ու անկենդան գրության մեջ, իբրև սոսկ ժամանակագրություն, մինչև որ շուտամասիրվեն հայոց պատմական կյանքի նաև ներքին իրական կողմերը և շորոշվեն նրա սոցիալ-տնտեսական ու բաղադրական այն առանձնահատուկ հիմնական ուժերը, որոնցով պայմանավորված են թե՛ այդ անցյալի այս կամ այն ընթացքը և թե՛ պատմական առանձին դեպքերի բնական անհրաժեշտությունը: Որքան էլ աղբյուրների ու նյութերի աղքատության պատճառով դժվար լինեն նոր այս աշխատանքները, կարծում եմ, որ միանգամայն հնարավոր է, եղած նյութերն իսկ հավաքելով ու օգտագործելով, դնել հայոց անցյալի պատմագիտական հետադրությունները նոր հունի մեջ և մասնակի խնդիրների բանասիրական ճշտումներից անցնել հետզհետե ընդհանուր տեսությունների: Զգալի արդյունքներ հայոց պատմության կարևորագույն այս ճյուղում կարող են ստացվել, իհարկե, միայն ապագայում, երբ հայոց ներքին կյանքի խնդիրները հմուտ ու կարող ուժերի հավաքական ջանքերով կենթարկվեն մասնակի ու մանրաբնույթ ուսումնասիրության: Իսկ այժմ, երբ այդպիսի աշխատություններ գրեթե չկան, իմ այս հոգվածը նախապատրաս-

տական մի աշխատանք է միայն, մի շարք դիտողություններ, որոնց նպատակն է պարզել շինական դասի գրության հավանական ընդհանուր գծերը Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող մարդպանական Հայաստանում: Պետք է ասել, որ շինական դասի սոցիալ-տնտեսական վիճակը հին Հայաստանում հայոց ներքին կյանքի ամենադժվար ուսումնասիրելի խնդիրներից մեկն է: Մատենագրական աղբյուրները հատկապես այս դասի վերաբերմամբ լուռ են ու մունջ: Պատմական տեղեկություններն այս դասի մասին մի փոքր ավելի պարզ են ու որոշ հայոց պատմության հետագա դարաշրջանների համար: Թե ինչ գրության մեջ է գտնվել շինականությունը հետագա այս դարաշրջաններում՝ այդ առանձին մի նյութ է, որին մենք վերադառնալու ենք մեր առաջիկա հոգվածներից մեկում:

ՀԱՎԱՍՏԱՐ ՀՈՂԱՐԱՓԱՆՈՒՄ «ԸՍՏ ՄԱՐԳԱԹՈՒԽ»

Շինականների ու նրանց տնտեսական կենցաղի նկատմամբ հին Հայաստանում քննության արժանի խիստ կարևոր մի հարց կա, որ մինչև այժմ, որքան ինձ հայտնի է, հիմնավոր կերպով հարուցված չէ եղել հայագիտական նորագույն աշխատություններում: Այդ՝ համայնական հողատիրության խնդիրն է, որ ինչպես ենթադրում են այժմ, համատարած ու ընդհանուր երևույթ է եղել բոլոր ժողովրդների մեջ նրանց պատմական դարգացման սկզբնական շրջաններում: Որ համայնական հողատիրությունը գոյություն ունեցած պիտի լիներ նաև հին Հայաստանում. այդ նրա անցյալ կյանքի համայնական տոհմային հնագույն շրջանի համար միանգամայն անփոփոխ է: Բայց նախարարական Հայաստանում ևս դժվար թե հողատիրության նախնական կարգերն իսպառ ու անհետ կորած լինեին: Որքան էլ այդ կարգերը հեղաշրջված ու փոփոխված լինեին Հայաստանի նախարարական նոր պայմաններում, ավելի քան հավանական է, որ պատմական հետագա այս շրջանում ևս նրանցից մնացած պիտի լինեին որոշ հետքեր: Անհավանական չէ նույնիսկ, որ համայնական հողատիրությունը, հարմարեցված լինելով կալվածատիրական նոր պայմաններին, կարող էր հետագա այս ժամանակներում պահպանած լինել իր գոյությունը, կրելով իր հիմնական բովանդակության մեջ ո՞չ այնքան խոշոր փոփոխություններ: Հայոց պատմության մատենագրական աղբյուրները, ինչպես տեսանք, չունեն հայոց ներքին կյան-

քի թե՛ այս և թե նման խնդիրների մասին պարզ ու որոշ տեղեկություններ: Նրանց մեջ կան սակայն միջանկյալ ակնարկներ, որոնք ըստ իս ուշադրավ որոշ նշաններ են, որ համայնական հողատիրությունը գոյություն ունեցած պիտի լինե՞ր հին Հայաստանում ո՛չ միայն նախնական ժամանակներում, այլև Արշակունյաց թագավորության շրջանում և նրա անկումից հետո:

Մովսես Խորենացին, խոսելով Արշակունի Տիրան թագավորի մասին, պատմում է, որ «եկեալ առ նա կանխագոյն իւրոյ ազգին Արշակունեաց, որ էին ի կողմանս Հաշտենից, ասեն.— Ընդարձակեա՛ մեզ զժառանգութիւնս, զի նեղ է. քանզի բազմացաք: Եւ նա հրամայէ ոմանց ի նոցանէ երթալ ի գաւառն Աղիովտի և Առքերանոյ: Իսկ սոցա առաւել ևս բողոք կալեալ առ արքայի, թե առաւելագոյն նեղ է մեզ. ոչ ինչ ունկնդիր լինի Տիրան այլ հաստատեալ վճիռ՝ ոչ այլ ժառանգութիւն տալ նոցա, բայց զոր ունէին հաւասար տրոհել յինքեանս: Զոր բաժանեալ ըստ մարդաթուի, գտաւ պակաս ժառանգութիւն բնակողացն Հաշտենից. վասն որոյ բազումք ի նոցանէ եկին ի գաւառն Աղիովտի և Առքերանոյ» (Գիրք Բ, գլ. ԿԲ, Թիֆլիս, 1913, էջ 191—192): Նիկ. Ադոնցը «Հայաստանը Յուստինյանի ժամանակ» վերոհիշյալ իր գրքում այս վկայության մեջ հավաստի ու արժեքավոր է համարում հողի բաժանման սովորությունն ըստ մարդաթվի, որ ընդունված է եղել Արշակունիների ընտանիքում: «Միևնույն սկզբունքները,—ասում է նա,— որ գործադրվել են արքայական տան մեջ, գոյություն են ունեցել նաև իշխանական ընտանիքներում. ուստի և պատմագրի մատնանշած բաժան հողատիրության սովորությունն ունի իր ուժը նաև իշխանական միջավայրի համար: Բայց այս երևույթը չի վերաբերում Արշակունիների ժամանակին, ինչպես ենթադրում է պատմագիրը, այլ այստեղ մենք գործ ունենք իրեն՝ Խորենացուն ժամանակակից կարգերի հետ, որ նա վերագրել է հնագույն ժամանակներին: Ժառանգական կալվածքի բաժանումն ընտանիքի անդամների մեջ արտահայտություն է սեպուհական իրավունքի: Այդ իրավունքը զարգացել էր, ըստ երևույթին, վեցերորդ դարում» («Армения в эпоху Юстиниана», էջ 474):

Նիկ. Ադոնցի այս ենթադրությունից հետևում է, որ Հայաստանում նախարարական տոհմերի մեջ նախ տիրող է եղել միաժառանգության ու մայրատի սկզբունքը: Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո միայն սկսել է հետզհետե փոխվել ժառանգության այս կարգը և վեցերորդ դարում զարգացել է արդեն

բաժան ու անջատ՝ «սեպուհական» հողատիրությունը: «Սեպուհական» կամ «սեպահական» անվանվել են այնուհետև այն հողաբաժինները, որ ժառանգում էին սեպուհները, այսինքն՝ նախարարական տոհմերի «սեպուհ» կոչված անդամները:

Նիկ. Ադոնցը ենթադրում է ուրեմն, որ Խորենացու վերոհիշյալ վկայությունը վերաբերում է նախարարական միջավայրում տեղի ունեցող ժառանգական հողաբաժանումներին:

Խորենացու մոթ ու անորոշ վկայության այս կերպ մեկնումը, թեև շատ հետաքրքիր է ու հրապուրիչ, սակայն ունի առարկելի կետեր և թվում է ինձ խիստ վիճելի:

Նախ և առաջ, դժվար է համաձայնել Նիկ. Ադոնցի հետ, որ Հայաստանում մայրատի իրավունքի վերացումը և սեպուհական ժառանգման նոր կարգերի զարգացումը տեղի են ունեցել վեցերորդ դարում: Վեցերորդ դարից դեռ շատ առաջ սեպահական կալվածքներ հիշատակվում են Փավստոս Բյուզանդացու պատմության մեջ, որը գրել է իր աշխատությունը հինգերորդ դարի առաջին կեսում: Խոսելով Մերութան Արծրունու ու Վահան Մամիկոնյանի ապստամբության ու կրոնափոխության մասին, Փավստոսը հաղորդում է, որ «ատրուշանս շինէին ի բազում տեղիս, և զմարդիկ հնազանդէին օրինացն Մազդեզանց, և բազում յիւրեանց սեփհականսն շինէին ատրուշանս, և զորդիս և զազգայինս իւրեանց տային յուսումն Մազդեզանցն» (Դպր. Դ, գլ. ԺԹ, Վենետիկ, 1832, էջ 184): Նույն Փավստոսի վկայությամբ՝ Մերութանը խոստանում է Շապուհ արքային՝ «թէ իցէ և կարասցէ յաղթել Շապուհ Հայոց, և ունել զաշխարհն, և ինձ դարձ լիցի յիմ աշխարհն և յիմ տունն, նախ ես՝ ասէ՛ շինեցից ատրուշանս յիմում տանն սեպահականին» (Դպր. Դ, գլ. ԻԳ, Վենետիկ, 1832, էջ 144):

Փավստոսի այս հատվածներում, ինչպե՛ս տեսնում ենք, հիշված են արդեն «սեպահական» կալվածքներ. ուրեմն՝ պետք է ենթադրել, որ սեպուհական հողատիրությունը գոյություն ունեցած պիտի լինե՞ր վեցերորդ դարից դեռ շատ առաջ՝ հինգերորդ դարի առաջին կեսում և թերևս նույնիսկ Արշակունյաց թագավորության ժամանակ:

Անկախ ժամանակագրական կարևոր այս խնդրից, վիճելի է թվում ինձ նաև Նիկ. Ադոնցի հիմնական այն ելրակացությունը, որ իբր թե Խորենացու վերոհիշյալ հատվածի մեջ ակնարկված է ժառանգական գույքի բաժանման կարգը նախարարական ընտանիքների անդամների, այսինքն՝ սեպուհների մեջ:

Ամենաուշագրավը և կարևորը խորենացու վկայության մեջ ոչ այնքան նրա պատմական կողմն է, որ ավելի քան վիճելի է, ո՛չ այն, որ Հաշտյանը, Աղիովիտ և Առբերանի գավառներում տեղի է ունեցել հողաբաժանում Արշակունյաց տոհմի աճած ու բազմացած սերունդների մեջ, այլ, գլխավորապես, հողաբաժանման այն հատուկ կարգը՝ «հավասար» և «ըստ մարդավի» որը, ըստ երևույթին, գոյություն է ունեցել Հայաստանի իրական կենցաղի մեջ և, հավանաբար, հենց խորենացու իսկ ժամանակ: Նիկ. Աղոնցի ենթադրությունը, որ այդ կարգը վերաբերում է սեպուհական անջատ հողատիրության, ավելի քան վիճելի է: Դժվար է խիստ ընդունել, որ նախարարական ընտանիքների անդամները կարող էին տոհմային հողերը ժառանգել «հավասար» և «ըստ մարդավի»: Եթե այդ այդպես լիներ, այդ դեպքում՝ ժառանգատու նախարարների բազմանդամ ընտանիք ունեցող որդիները պետք է ստանային մի քանի անգամ ավելի մեծ հողաբաժիններ, քան նրանց ամուրի որդիները: Ժառանգության բաժանման այս կարգը խիստ արտասովոր է ու անօրինակ՝ կալվածատեր ազնվական դասի համար: Հողերի «հավասար» և «ըստ մարդավի» բաժանումը, որ քան հայտնի է, ո՛չ թե սեպուհական ժառանգության, այլ համայնական հողատիրության որոշ կարգ է: Ծիշտ է, խորենացու վկայության մեջ պարզ ասված է, որ հողաբաժանումը Հաշտյանը, Աղիովիտ և Առբերանի գավառներում տեղի է ունեցել Արշակունյաց տոհմում, սակայն նրա վկայության ամենից կասկածելի կետը հենց այն է, որ նա համայնական հողատիրության վերաբերվող հատուկ կարգերը վերագրել է նաև Արշակունյաց տոհմի աճած ու բազմացած ժառանգներին: «Հավասար» ու «ըստ մարդավի» հողաբաժանման սկզբունքը եղել է, ըստ երևույթին, խորենացու ժամանակ իրական ու հանրաժանոթ մի փաստ, և ինձ թվում է, որ խորենացու վկայության մեջ մատնանշված կարևոր այդ փաստը կարող է ընդունվել, որպես ուշագրավ մի ակնարկ, որ խորենացու ժամանակ Հայաստանում գոյություն են ունեցել, հավանաբար, համայնական հողատիրության որոշ կարգեր և «հավասար» հողաբաժանումն «ըստ մարդավի»:

Խորենացու նույն այդ վկայությունը մեկնելիս ի նկատի պետք է ունենալ նաև այն, որ նա թագավորական սերունդ է համարել ոստանիկների դասը: Այս կարևոր հանգամանքը հիմք կարող է ծառայել ենթադրելու, որ նրա վկայությունը վերաբերում է իրոք ո՛չ թե Արշակունյաց տոհմի աճած սերունդներին, այլ ոստանիկ դասին:

Խորենացու ենթադրական կարծիքը ոստանիկ դասի ծագման մասին պարզ արտահայտված է նրա պատմության հետևյալ երկու հատվածում. 1) Գիրք Բ, գլ. է, Տիգրիս, 1913, էջ 111—112. կու հատվածում. 1) Գիրք Բ, գլ. է, Տիգրիս, 1913, էջ 111—112. «Եւ գունդս և պահապանս դրան արքունի կարգէ (վաղարշակ) զչորս զմի մի իւրաքանչիւր բիրովք վառելովք ի նոյն հին զարմից թագաւորացն՝ որք ի մերոյ նախնւոյն ի Հայկայ, որք բուն մից թագաւորացն՝ որք ի մերոյ նախնւոյն ի Հայկայ, որք բուն ոստանն անուանեալ, որք ընդ ժամանակս ժամանակս ժառանգու ոստանն անուանեալ, որք ընդ ժամանակս ժամանակս ժառանգու թիւն ի հարանցն ընկալեալ գիւղս և դաստակերտս: Իսկ աստ ուրեմն Պարսից թագաւորութեանն, որպէս լսեմ, այլս ոմանս յարուցեալ գունդս և ոստան անուանեալ. ոչ գիտեմ թէ վասն սպառելո՞յ աղ- զին առաջնոյ, թէ վասն ընդգիմութեան իրիք արդեօք շկալեալ և ի բաց ընկեցեալ զազգն՝ զայլս ի տեղի նոցա յարուցին գունդս՝ ի բաց ընկեցեալ զազգն՝ զայլս ի տեղի նոցա յարուցին գունդս՝ անուամբ արքունի: Այլ առաջինն հաստատ ի զարմից թագաւորացն առաջնոց. որպէս և այժմ ի վրաց աշխարհին, որ Սէփէթուլն կոչի». 2) Գիրք Ա, գլ. Լ, էջ 82—83. «Պատմի և այս, թէ զկնի այս- պիսի իրաց կատարման՝ յուղարկէ թագաւորապէս զբոյր իւր Տիգրանուհի մեծաւ ամբոխիս ի Հայս, յաւանն՝ զոր շինեաց յիւր անուն Տիգրան, որ է Տիգրանակերտ, և զգաւառսն զայնոսիկ ի ծառայութիւն նմա հրամայէ: Եւ զոստանն անուանեալ կողմանցն այնոցիկ ազատութիւն ի զարմից սորա ասէ լեալս, իբր թագաւորական զարմն»:

Խորենացին, ինչպես երևում է այս հատվածներից, ոստանիկների դասը համարել է «թագավորական զարմ», որ ծագել է Հայկ նահապետի ու Տիգրան Մեծի քրոջ՝ Տիգրանուհու սերունդներից: Ավելի քան հավանական է, որ խորենացին, հիշելով հայ Արշակունիներից ծագած ազգատոհմը, որին բնակության համար հատկացված են եղել Հաշտյանը, Աղիովիտ և Առբերանի գավառները, նույնպես ի նկատի ունի այդ գավառներում գտնվող ոստանիկներին: Բայց այս դեպքում՝ խորենացու «հավասար» ու «ըստ մարդավի» հողաբաժանության վկայությունը գուցե վերաբերում է հենց այդ դասին:

Արդ՝ ուղի՞ղ է արդյոք խորենացու ենթադրությունը, որ ոստանիկ դասն առաջ է եկել արքայական հին տոհմերից: Նիկ. Աղոնցըն այս խնդրում, ընդհանուր առմամբ, համամիտ է խորենացու հետ: Նա ևս ընդունում է, որ ոստանիկները թագավորական սերունդ են, սակայն ծագել են ո՛չ թե հին թագավորներից, այլ բա-

Ընդունելով «ոստան»-ի նշանակությունը որպես «արքունի յերկիր», Հ. Հյուբշմանն իր «Հայկական բերականության» մեջ «ոստանիկ» բառը թարգմանել է «die daher stammenden Adligen oder Truppen», այսինքն՝ «աղնվականներ կամ զորագունդեր, որոնք ծագում են ալստեղից» (Armenische Crammatik, Leipzig, 1895, S. 215): Նիկ. Ադոնցը, որ «ոստան»-ը մեկնել էր իբրև двор «արքունիք, շամբ», «ոստանիկը» ևս լեզվական իր նշանակությամբ համապատասխան է ընդունում ուսական дворовый, дворянин բառերին: Այս վերջին համեմատությունը, որ հիմնված է «ոստան» բառի լեզվական վիճելի ստուգաբանության վրա, բնականաբար, նույնքան կասկածելի է ու անհավանական, որքան և «ոստան»-ի двор նշանակությունը, որը չի հաստատվում մատենագրական ծանոթ վկայությունների լրջմիտ քննությամբ: Որովհետև Արշակունյաց թագավորության ժամանակ «ոստան» են անվանվել, ամենայն հավանությամբ, արքունի երկրները, ինձ թվում է, որ ճշմարտության ավելի մոտ պիտի լինի Հ. Հյուբշմանի վերոհիշյալ բացատրությունը, որի համաձայն «ոստանիկ» կարող էին կոչվել, ընդհանրապես, այդ երկրների աղնվականությունը կամ զորագունդերը:

Այս վկայությունների մեջ ամենից կարևորը չորրորդն է, որի մեջ պարզ ասված է, որ «ոստանիկ» են անվանվել ազատ մարդիկ «յարքունի տանէ»: Ուշագրավ է և այն, որ «ոստանիկներին, յարքունի տանէ» զորագունդը հակադրվում է միշտ մյուս զորքին, որն անվանված է «գունդ ի Հայոց մեծաց ազատ և ազատորդի» կամ «զօրք նախարարացն յիրաքանչիւր տանէ»: Շատ պարզ է, որ «արքունի տուն» չի նշանակում այստեղ արքայական ընտանիք, այլ գործ է անված տերիտորիալ իմաստով այն երկրի համար, որը հղել է ո՛չ թե նախարարական սեպհականություն, այլ արքայական: «Ոստանիկները», ինչպես տեսնում ենք, Փարպեցու և Նղիշեի կամ «Ոստանիկները», ինչպես տեսնում ենք, որոնք ծագում էին նախարարական տոհմերից: Այս վերջին փաստը, որ «ոստանիկներին» դասը չի ծաղել նախարարական տոհմերից, շատ լավ հայտնի է հղել նաև Խորենացուն: Խորենացին ևս, ինչպես երևում է նրա վկայություններից, գիտեր: որ «ոստանիկները» հղել են «ազատ մարդիկ», բնակություն են ունեցել ո՛չ թե նախարարական շրջաններում, այլ արքայապատկան նախկին երկրում, որ նրանցից կազմված է հղել այն հատուկ զորագունդը, որ կոչվել է «արքունի» կամ «յարքունի տանէ», սակայն իրական ու պատմական ծագումն այդ դասի նույնքան մութն է հղել Խորենացու ժամանակ, ինչպես և այժմ: Նրա բացատրությունը, որ «ոստան ազատութիւնը» ծագում է թագավորական հին զարմերից, բոտ երևութին, հիմնված է ո՛չ թե պատմական հաստատ ու որոշ փաստերի վրա, այլ, մոտավորապես, նույն տվյալների վրա, որ հայտնի են և մեզ: Անհավանական չէ, որ Խորենացին կարող էր արքայական ընտանիքի նեղ իմաստով հասկացած լինել «ոստանիկների» «արքունի» մակդիրը և նրանց ծագումը «յարքունի տանէ»: Այսպես է մեկնել «արքունի տունը» և Հ. Ղ. Ինճիճյանն իր «Հնախօսութեան» մեջ: Հենվելով Նղիշեի վկայությունների վրա, նա ևս վստահաբար հետևեցրել է, իբր թե «ոստանիկներին» «այլ պատմագիրը աներկբայ յայտնի յարքունի տանէ լեալ յիշեն, սովիմբ իմանամք զբնիկ հայկական զարմն արքայական, որպէս էր ցեղն առաջին» (Հատոր Բ, Վենետիկ, 1835, էջ 161—162):

ռայութիւն սպասաւորութեան քահանայութեանն, նուէր պտղոյ Տեառն մատուցանէր» (Տփղիս, 1909, զլ. ճծթ, 837, էջ 436): Փաւստոսը ևս նույն այս հողերի մասին ունի հետեւյալ ուշագրաւ վկայութիւնը. «Եւ հատ ևս յարբունիս Պապ թագաւոր զհող եկեղեցւոյն, զոր տուեալ էր թագաւորին Տրդատայ առ մեծաւն Գրիգորի քահանայապետի և սպաս պաշտաման եկեղեցւոյն ընդ ամենայն երկիրն հայոց: Զի յեւթն հողոյն զհինգն հատանէր յարբունիս, և զերկուսն միայն թողոյր երկուս հողս: Եւ ըստ հողոյն թողոյր երկուս երկուս առ զիւր մի երէց և սարկաւագ, և զայն ի սպասու կացուցանէր յիւր ի ծառայութեան զեղբարս և զորդիս երիցանցն և սարկաւագացն» (Դպր. Ե, զլ. լա, Վենետիկ, 1832, էջ 237):

Ինչպես տեսնում ենք, Ագաթանգեղոսի ու Փաւստոսի այս հատվածները հիմնական խնդրում, որ Տրդատ թագավորը գյուղական եկեղեցիներին տվել էր հատուկ հողեր, միանգամայն իրար համապատասխանում են: Ուշագրաւ այս փաստը, որի մասին հաղորդում են իրարից անկախ և Ագաթանգեղոսը և Փաւստոսը, թվում է ինձ, որ պետք է ընդունել, իբրև հավաստի ու ստույգ: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Տրդատ Մեծը, կամ զուցե նրա հաջորդները, անտեսապես պետք է ապահովեին գյուղական հոգեվորականներին, և շատ բնական է, որ հոգևորականության վարձատրման ամենահավանական միջոցը կարող էր լինել այդ ժամանակ այն հողաբաշխումը, որ վկայված է հիշյալ հեղինակների մոտ:

Ագաթանգեղոսի վկայությամբ՝ գյուղական հոգևորականությանը հատկացված են եղել «չորս չորս հողս երգոյ յամենայն ագարակ տեղիս, իսկ յաւանսն եօթն եօթն հողն երգոյ», իսկ Փաւստոսի վկայության մեջ հիշատակված են միայն «եւթն» հողերը, որոնցից Պապ թագավորը հինգը զրաւել էր «յարբունիս»: Ագաթանգեղոսի վկայությունը, որ այս կետում ավելի ընդարձակ է ու որոշ, ամենայն հավանությամբ, պետք է համարվի նաև ավելի ուղիղ: Շատ հավանական է, որ ագարակ տեղերում, ուր եկեղեցու սպասավորների ընդհանուր թիվն ավելի պակաս կլիներ, քան ավաններում, հողաբաժինները ևս պետք է լինեին ավելի քիչ:

Առանձնապես հետաքրքիր է վերոհիշյալ վկայությունների մեջ հողաբաժինների չափի ու մեծության որոշումը՝ Ագաթանգեղոսի հատվածում՝ «չորս չորս» կամ «եօթն եօթն հողս երգոյ», իսկ Փաւստոսի մոտ՝ առանց «երգոյ» միայն «յեւթն հողոյն»:

Արդ՝ ի՞նչ է նշանակում «հող երգոյ»: Որքան ինձ հայտնի է, այս դարձվածքը մինչև այժմ դեռ բավարար կերպով լուսաբան-

ված չէ: Հունարեն Ագաթանգեղոսում (Paul de Lagarde, «Agathangelus und die Akien Gregors von Armenien», Goettingen, 1887, էջ 76) «հողս երգոյ» թարգմանված է arouras: Հունարեն aroura բառը նշանակում է վարելահող կամ նաև հողի տարածության որոշ չափ, ինչպես հռոմեական jugerum-ը կամ գերմանական Hufe-ն: Ուրեմն՝ Ագաթանգեղոսի թարգմանը «հող երգոյ» հասկացել է կամ վարելահողի իմաստով, կամ համարել է իբրև որոշ չափի հողաբաժին: Երկրորդ ենթադրությունն ավելի հավանական է թվում ինձ, որովհետև aroura բառը հողաբաժնի հատուկ իր նշանակությունը կարծես թե ավելի է համապատասխանում «հող երգոյ» հայերեն բնագրին, քան վարելահողի ընդհանուր իր նշանակությամբ: Հիմնվելով Ագաթանգեղոսի հունարեն թարգմանության վրա, կարելի է, ուրեմն, ենթադրել, որ «հող երգոյ» այն հատուկ հողաբաժիններն են, որ ավաններում և ագարակներում տրվել են «երգերին», այսինքն՝ ծուխերին կամ տներին: Եթե իմ այս բացատրությունն ընդունելի համարվի, այդ դեպքում՝ որոշվում է հողաբաժանության այն հատուկ կարգը, որ գոյություն է ունեցել հին Հայաստանում Արշակունյաց թագավորության ժամանակ և որը, հավանաբար, հարատևած պիտի լիներ նաև Արշակունիների հաջորդական անկումից հետո: Եթե խորենացու ականարկած «ըստ մարգարթուի» հողաբաժինը համապատասխանում էր ուսսական подушный надел-ին, «հող երգոյ» կարող է իր հերթին համապատասխան լինել ուսական подворный надел-ին:

«Հող երգոյ» դարձվածքի այս լուսաբանությունը, թեև սոսկ մի ենթադրություն է, բայց, իմ կարծիքով, շատ ավելի հիմնավոր է, քան մինչ այժմ եղած մեկնությունները: Լեոն իր «Հայոց պատմության» մեջ (Թիֆլիս, 1917, էջ 567) ասում է, որ «բոլոր գյուղական եկեղեցիները, ինչպես վկայում է Ագաթանգեղոսը, ստացան ո՛չ միայն ազատ հողերի կտորներ, այլև գյուղացիներին պատկանող հողաբաժիններ երգերի հաշվով»: Նախ պետք է առարկել, որ Ագաթանգեղոսի վերոհիշյալ վկայության մեջ, որի վրա նա հիմնել է իր եզրակացությունները, ո՛չ մի խոսք չկա գյուղական եկեղեցիներին տրված ազատ հողերի կտորների մասին, այլ հիշատակված են միայն «հող երգոյ»: Բացի այդ, դժվար է հասկանալ, թե ինչո՞ւ «հող երգոյ» պետք է նշանակե «գյուղացիներին պատկանող հողաբաժիններ երգերի հաշվով»: Շատ մութ ու երկմիտ է այս բացատրությունը: Անհնարին չէ, իհարկե, որ գյուղական եկեղեցիներին կարող էին հատկացված լինել հողաբաժիններ,

որ պատկանել են գյուղացիներին, սակայն հարկավոր էր այդ փաստորեն ապացուցել, որովհետև Ազաթանգեղոսի վկայությունից բնավ այդ չի հետևում: Մութ ու երկմիտ է հատկապես, որ իբր ստացված են եղել հողաբաժիններ «յերգերի հաշվով»: Լեոյի բացատրության մեջ, այնուամենայնիվ, նրա հիմնական ու էական դիտողությունը, որ «հող երգոյ» գործ է ածված գյուղացիական հողաբաժնի իմաստով, մոտավորապես համապատասխանում է վերոհիշյալ մեր լուսաբանությունը:

Լեոյի ենթադրությունը միակն է, որ արժանի էր ուշադրության: Մոլորական ըմբռնումն Ազաթանգեղոսի հիշյալ վկայության, որ հանդիպում է պատմական նորագույն աշխատություններում, ինչպես և նույն հատվածի թարգմանությունները, այնքան են մակերեսային և վայրիվերո, որ չարժե անգամ նրանց վրա կանգ առնել: Ֆր. Տուրներիզը, օրինակ, իր պատմության մեջ («Histoire politique et religieuse de l' Arménie», Paris, 1900, p. 459) «չորս չորս հողս երգոյ» հասկացել է իբրև չորս կալված (quatre fermes), իսկ «եօթն եօթն հողս երգոյ» իբրև յոթը տուն (sept maisons): Այսպիսի կոպիտ սխալներ քիչ չեն բանասիրական և պատմական նորագույն ուսումնասիրություններում, գլխավորապես, երբ նրանց մեջ հիշատակվում են հայոց ներքին կյանքի վերաբերյալ փաստեր ու երևույթներ: Քննության առնել այն բոլոր սխալները, որոնք պարզ աղճատումներ են, կարծում եմ, որ միանգամայն ավելորդ է:

Եթե ճիշտ է, որ «հող երգոյ» որոշ չափի հողաբաժին է, որը հատկացվում էր գյուղական ամեն մեկ երգին, և որ այդ վկայությամբ որոշվում է հողաբաժանության հատուկ կարգն ագարակներում և ավաններում, այդ դեպքում՝ Ազաթանգեղոսի վկայությունը ևս, ինչպես և խորենացու ակնարկած «հաւասար» և «ըստ մարդաթուի» հողաբաժանությունը, կարող է հավաստի մի նշան համարվել, որ հողատիրական համայնական կարգերը գոյություն են ունեցել նաև հին Հայաստանում:

Բացի քննության առնված այս խնդիրներից, Փավստոսի ու Ազաթանգեղոսի վերոհիշյալ հատվածների մեջ կա և մի ուրիշ կարևոր տեղեկություն, որ արժանի է հատուկ ուշադրության: Եթե Տրդատ թագավորը (կամ թերևս նրա հաջորդներից մեկը) ունեցել է իրավադրություն ավանների ու ագարակների հողերից որոշ հողաբաժիններ հատկացնելու գյուղական հողեկորականությանը, շատ պարզ է, որ նա այդ հողերի վերաբերմամբ ունեցած պիտի

լիներ գերագույն սեփականության իրավունք: Ֆեոդալիզմի շրջանում այդպիսի իրավունք ունեցել են, ինչպես հայտնի է, սենյորները գյուղական համայնքների հողերի նկատմամբ Արևմտյան Եվրոպայում: Նորագույն ուսումնասիրությունները հավանական են համարում, որ համայնական հողատիրության ձևերը և էությունը պահպանված են եղել հաճախ և ֆեոդալիզմի զարգացման ժամանակ, միայն թե նախկին ազատ համայնքները ենթարկվել են սենյորների ու ֆեոդալների իշխանությանը և ստացել են հետզհետե ճորտային համայնքների բնույթ: Արդյոք նույնը տեղի ունեցած չէ՞ նաև հին Հայաստանում: Եթե ի նկատի առնվի, որ Արշալույսյաց Հայաստանը նախարարական իր կազմակերպությամբ կառուցված է եղել տոհմական նախնիաց կյանքի և նախնական փոխհարաբերությունների վրա, կարծում եմ, որ անհավանական չպիտի լիվա, որ այստեղ ևս, ինչպես և Արևմտյան Եվրոպայում, գյուղական նախկին համայնքները տնտեսապես ենթարկված լինելով թագավորի կամ նախարարների իշխանությանը, կարող էին միաժամանակ պահպանած լինել համայնական հողատիրության որոշ կարգերը: Այս վերջին ենթադրությունը եթե անգամ վիճելի համարվի, առաջին կետը մեր դիտողության, որ հայոց թագավորին պատկանել է գերագույն սեփականության իրավունք ագարակների ու ավանների հողերի վերաբերմամբ, պարզ ու որոշ արտահայտված է Ազաթանգեղոսի ու Փավստոսի վկայություններում:

Արդ՝ ի՞նչպես հասկանալ թագավորի այդ իրավունքը: Ունե՞ր արդյոք Տրդատ Մեծը կամ նրա հաջորդներից մեկն այնքան լայն իրավունքներ, որ կարողանար գյուղական հողեկորականության հողաբաժիններ հատկացնել ամբողջ Հայաստանում՝ թե՛ բուն արքայական և թե՛ նախարարապետական երկրներում: Արշակունի թագավորների իրավասության սահմանները որոշելու համար այս հարցի պատասխանն ունի մեծ կարևորություն: Փավստոսի վկայության մեջ պարզ ու հաստատ ասված է, որ Տրդատ թագավորը տվել էր եկեղեցիներին՝ հողաբաժիններ «ընդ ամենայն երկիրն հայոց», իսկ Ազաթանգեղոսի ասելով՝ «յամենայն իշխանութեան իւրում առ հասարակ»: Ազաթանգեղոսի վկայությունը, ինչպես տեսնում ենք, այնքան էլ պարզ չէ, որովհետև «յամենայն իշխանութեան իւրում» կարող է նշանակել թե՛ ամբողջ Հայաստանը և թե՛ թագավորի անմիջական տիրության տակ գտնվող սեփական երկիրը: Եթե ընդունենք Փավստոսի հետ միասին, որ Տրդատ Մեծի հրամանը տարածվել է ամբողջ Հայաստանի վրա, այդ դեպ-

քում՝ պետք է ընդունենք, որ հայ Արշակունիների թագավորական իշխանությունը շատ ավելի ընդարձակ է եղել, քան, սովորաբար, կարծվում է: Նրանք, ըստ երևույթին, ունեցած պիտի լինեն սուղերենական ու միապետական դրեթե նման իրավունքներ, ինչպես և Կարողինզյան տոհմի վերջին թագավորները և, մանավանդ, Կապետինզները:

Կարող ենք սակայն վստահել Փավստոսի վերոհիշյալ վկայությունը: Պետք է ի նկատի ունենալ, որ Փավստոսը և Ագաթանգեղոսը, հավանաբար, պատկանել են իրենք հոգևորական դասին, իսկ հոգևորականությունը մեծապես շահագրգռված էր, որ հողաբաժինների օրենքին տրվեր տարածական մեկնություն և այդ արտոնությունը պարտավորիչ համարվեր Հայաստանի բոլոր շրջանների համար: Բացի այդ, եթե ընդունենք նույնիսկ, որ թագավորի այդ կարգադրությունն արված է եղել ամբողջ Հայաստանի համար, միանգամայն հնարավոր է, որ այդ որոշումը կարող էր կայացած լինել նախարարների ընդհանուր համաձայնությամբ հատուկ ժողովում:

Փավստոսի վկայությունը, ինչպես տեսնում ենք, պետք է մոտենալ մեծ վերապահությամբ: Հայ Արշակունիների միապետական իշխանության բովանդակությունն ու էությունն այնքան լուրջ ու առաջնակարգ մի հարց է, որ կարոտ է դեռ մանրաքննին հետազոտության այն բոլոր ցաբուցքիվ նյութերի օգնությամբ, որոնք գտնվում են մատենադրական աղբյուրներում: Նույն այս խնդրին ևս վերադառնալու եմ իմ հաջորդ աշխատություններից մեկում:

«ԿԵԱՆՔ, ԱՐԱՐ, ԿԱՂՈՒԱԾ» ԵՎ «ՎԻՃԱԿ»

Վերևում մենք ենթադրեցինք, որ «հող երդոյ», հավանաբար, այն գյուղացիական հողաբաժինն է, որ Արշակունյաց թագավորության ժամանակ տրվել է ավաններում՝ ու ազարակներում ամեն մեկ երդին:

Արդ՝ եթե հողաբաժանությունը գոյություն է ունեցել հին Հայաստանում, ո՞րն է գրաբար լեզվի մեջ այն հատուկ բառը, որն ունեցել է գյուղացիական հողաբաժնի նշանակություն:

Նիկ. Աղոնցն վերոհիշյալ իր աշխատության մեջ («Армения в эпоху Юстиниана», стр. 480) կարծում է, որ գյուղացիական հողաբաժինն անվանվել է հին հայերի մոտ «կյանք, արար» կամ

«կալուած»: Հատկապես «կալուած» բառը նա համապատասխան է համարում ֆեոդալական շրջանի «tenure» բառին:

Նույն այդ բառերը, որ ունեն գյուղացիական հողաբաժնի իմաստ, գործ են ածվել, նրա կարծիքով, նաև իշխանական ու եկեղեցական կալվածքների համար:

Իր այս կարծիքն ապացուցանելու համար նա մատնացույց է անում Եղիշեի պատմության հետևյալ հատվածը. Վենետիկ, 1864, էջ 231—232՝ «Եւ եթէ որ ի հերի աշխարհ ուրեք զնացեալ իցեն, ունիմ իշխանութիւն յարբունուստ, ասէ մարդպանն, եթէ յազատաց իցեն, եթէ ի շինականաց իցեն, եթէ յեկեղեցւոյ, զինչ կեանս և թողեալ իցէ, եկեացեն և կալցեն զիրաքանչիւր դարարս. երդմամբ կնքէր և առաքէր ի կողմանս կողմանս: Որ և բազումք իսկ եկին և ժողովեցան, և կալան զիրաքանչիւր կալուածս»:

Թե ինչո՞ւ այս հատվածում «կեանք, արար, կալուած» պետք է նշանակեն գյուղացիական հողաբաժին (крестьянский надел), ինձ համար այդ միանգամայն մութ է ու անհասկանալի: Ընդհակառակը՝ այդ լուսաբանությունը թվում է ինձ ամենից քիչ հավանական, որովհետև հատվածի բովանդակությունից պարզ երևում է, զր «կեանք» և «արար» ունեցել են ո՛չ միայն շինականները, այլև ազատները: Սխալ է ու անհիմն, իմ կարծիքով, Նիկ. Աղոնցի նաև այն պնդումը, որ իբր թե «կեանք, արար, կալուած» ունեն նույնանման նշանակություն:

«Արար» և «կեանք», ինչպես ցույց են տալիս մեր հին մատենադրության մի շարք վկայություններ, ունեն ո՛չ թե անշարժ գույքի իմաստ, այլ շարժական:

Աբրահամ Խոստովանողի «Վկայք Արեւելից» երկում «արար» բառը գործ է ածված հենց այդ նշանակությամբ: Եղանդուխտի վկայաբանության մեջ մոգպետը, կամենալով հրապուրել քրիստոնյա կնոջը, հրամայում է՝ «զի դերանելին Եղանդուխտ տարեալ անցուցանիցեն առ դրաւք ապարանից իւրոց, և ցուցցեն նմա զամենայն արարս նորա, և զբաղմութիւն ծառայից նորա և զաղախանց, զի հանցեն առաջի նորա, զի տեսանելով զբաղմութիւնստացուածոց նորա, հաւանեցի լինել նմա կնութեան (էջմիածին, 1921, էջ 162): Շատ պարզ է, որ «արարս» այս հատվածում ո՛չ թե մոգպետի հողաբաժիններն են, այլ ապարանքում գտնվող շարժական գույքը: Նույն իմաստն ունի «արար» բառը նաև Ղազար Փարպեցու Թղթի մեջ՝ «որ նման գայլոց յարձակեցան յարարոյ իմ և զիշատեցին յանխնայ, տեսեալ զիս՝ եթէ մերժեցայ յաշաց

քոց» (Տփղիս, 1904, էջ 197): Եղիշե պատմագիրը ևս, որից վկայություն է բերել Նիկ. Ադոնցը, «արարը», ըստ երևույթին, նույնպես հասկացել է իբրև շարժական գույք իր պատմության մի ուրիշ հատվածում. «Եւ այնպես սաստիկ արկին զպարտերս հարկաց աշխարհին ի վերայ տան նորա (Վասակի),—վկայում է Եղիշեն,—որ մինչև զհարց և զհաւուց և զիւր արարս և զզարդս կանանց ևս եղ ի վերայ և ետ և տուժեցաւ, և ոչ կարաց հատուցանել զպարտսն արբունի» (Վենետիկ, 1864, էջ 246): Իմ կարծիքով, «զհարց և զհաւուց և զիւր արարս» խոսքերով ակնարկված են այստեղ ո՛չ թե Վասակի ու նրա նախնիքների հողերը կամ անշարժ գույքերը, այլ շարժականը:

Ավելի որոշ է «կեանք» բառի նշանակությունը, որը նույնպես չունի ո՛չ հողաբաժնի իմաստ, ո՛չ էլ անշարժ գույքի: Նրա բուն նշանակությունը պարզ երևում է Ավետարանի գրաբար թարգմանությունից, ուր «կեանքը» համապատասխանում է հունարեն bios, լատին. victum և ռուս. пропитание բառերին: Ուրեմն՝ «կյանք» բառը, ինչպես տեսնում ենք, ունեցել է շարժական գույքի և հատկապես՝ կենսամթերքների իմաստ:

Որ «կեանք» բառը չէր կարող ունենալ հողի կամ հողաբաժնի նշանակություն, այդ երևում է նաև Շահապիվանի ժողովի հետևյալ կանոնից. «Եթէ որ զկինն թողցէ զորդույ մայր առանց բանի պոռնկութեան, և կամ թէ արատ ինչ չար ի մարմնի չիցէ, այլ որ եթէ այրն շնաբարոյ իցէ և այլում ակն եղեալ իցե, դատաստանն այս լիցի, զտուն և զկեանս և զորդիս և զհող և զջուր և զամենայն ինչ բաժանեացն հասարակաց, զկէսն կնոջն առցին» (Արս. Ղըլտըճյան, Թիֆլիս, 1914, էջ 64): Միանգամայն պարզ է, իմ կարծիքով, որ «կեանք»-ը այստեղ գործ էածված շնացողի շարժական գույքերի համար, որովհետև առանձին հիշատակված է կանոնում նաև նրա «հող և ջուր»-ը:

Ինչպես տեսնում ենք, ո՛չ «կեանք»-ը և ո՛չ էլ «արար»-ը չունեն այն նշանակությունը, որ նրանց վերագրել է Նիկ. Ադոնցը: Պետք է ուրեմն ենթադրել, որ նրա մատնանշած Եղիշեի վկայության մեջ ևս «կեանք» և «արար» ունեն շարժական գույքի իմաստ կամ նշանակում են ընդհանրապես, գույք կամ ինչը, բայց ո՛չ գյուղացիական հողաբաժին:

Անհավանական ու անընդունելի պետք է համարել Նիկ. Ադոնցի կարծիքը նաև «կալուած» բառի մասին: «Կալուած», ճիշտ է, համապատասխանում է ֆրանսերեն tenure բառին, սակայն այդ

նմանությունը քերականական է միայն ու արտաքին, մինչդեռ նրանց բովանդակությունն ու իմաստը բոլորովին տարբեր են: Tenure ֆեոդալական Ֆրանսիայում մատնանշում է հողերի տիրապետության եղանակները (tenures à cens, tenures a champart, tenures roturieres, tenures villaines), իսկ Հայաստանում «կալուած»-ը, ինչպես երևում է մատենագրական վկայություններից, չի ունեցել այդպիսի հատուկ իմաստ, այլ ընդհանուր մի բառ է, որ գործ էածվել զանազան տեսակ անշարժ գույքերի համար: Ոսկեդարյան գրաբար թարգմանություններում, սովորաբար, նա համապատասխանում է հունարեն kataschesis բառին, որ նշանակում է ունեցվածք, ստացվածք կամ տիրություն (имущество, владение): Հայոց մատենագրության հնագույն երկերում և ո՛չ մի դեպք ինձ հայտնի չէ, որ «կալուած» բառն ունենար գյուղացիական հողաբաժնի հատուկ նշանակություն:

Բայց մի՞թե չի պահպանվել գրաբար լեզվի մեջ ուրիշ որևէ մի բառ գյուղացիական հողաբաժնի նշանակությամբ: Եթե ճիշտ է մեր ենթադրությունը, որ համայնական հողատիրությունը, ինչպես և հողաբաժանության որոշ կարգերը, գոյություն են ունեցել հին Հայաստանում, շատ պարզ է որ հողաբաժնի համար հատուկ որևէ մի բառ գործածված պիտի լիներ նաև հին հայերենում: Եվ այդ հատուկ բառը, թվում է ինձ, որ կա իրոք գրաբարում, միայն թե քրիստոնեության շրջանում նա ստացել է նաև տարբեր նշանակություն: Ես հավանական եմ համարում, որ գյուղացիական հողաբաժինը կոչվել է հին Հայաստանում ո՛չ թե «կեանք, արար, կալուած» ինչպես այդ ենթադրել է պրոֆ. Նիկ. Ադոնցը, այլ «վիճակ»:

Քրիստոնեության շրջանում, ինչպես հայտնի է, «վիճակ» և «վիճակաւոր» բառերը գործ ենածվել կղեր և կղերականի փոխարեն (հունարեն klêroz և klêrikos): Այդպես էին անվանվում հոգևորականությունը և հոգևորականները, որովհետև, «Գործք Առաքելոցի» վկայությամբ, Մատթեոսն առաքյալ էր ընտրվել վիճակի միջոցով («Գործք Առաքելոց» զլ. Ա, 23—26): Որ «վիճակ» բառն ունեցել է հողաբաժնի նշանակություն, այդ երևում է հայոց հնագույն մատենագրության մի շարք հատվածներից: «Վիճակ» բառի տակ Հայկազյան լեզվի նոր բառգրքում առաջ է բերված Մխիթար Գոշի Նրեմիայի մեկնությունից հետևյալ վկայությունը՝ «վիճակ զանդաստանս սովոր են ասել. և մեք սովորեմք զժողովուրդս վիճակ կոչել»: Այս վկայությունը պարզ ցույց է

տալիս, որ «վիճակ»-ը, սովորաբար, գործ է ածվել անդաստան-ներին, այսինքն՝ արտերի կամ վարելահողերի համար: Հենց նույն այդ իմաստն ունի «վիճակը» Հին Կտակարանի հայերեն թարգմանությունն զանազան հատվածներում. օրինակ՝ «Եւ ասէ Աբիսո-ղոմ ցծառայս իւր, Գիտէք զվիճակ գետնոյ Յովաբայ, լի գարուով մօտ է առ իս, երթայք այրեցէք զնա հրով» (Թագ. Բ, զԼ. ԺԳ, 30):

«Վիճակ» բառի գործածությունը գյուղացիական հողաբաժնի համար հաճախակի մի երևույթ է եղել նաև Արևմտյան Նվրոպայի ու Ռուսաստանի գյուղական համայնքներում, ուր համայնական հողերը ենթարկվել են պարբերական վերաբաժանումների: Ֆրանկների Zex Salica օրենսգրքական գրվածքում համայնական հողաբաժիններն անվանվել են sors, գերմանական երկրներում՝ Zoon, հին Ռուսաստանում՝ жеребье: Ինչպես տեսնում ենք, այդ տերմինները միևնույն նշանակությունն ունեն և միանգամայն համապատասխանում են հին հայերեն «վիճակ» բառին: Պետք է ենթադրել, որ համայնական հողատիրության նախնական շրջանում հողերի պարբերական վերաբաժանումները կատարվել են վիճակարկությամբ և այդ, ըստ երևույթին, սովորական մի կարգ է եղել գյուղական նախնական համայնքներում:

Պրոֆ. Ի. Զավախովը վերը հիշված իր աշխատության մեջ («Государственный строй древней Грузии и древней Армении») ենթադրում է, որ հին Հայաստանում և Վրաստանում, ինչպես նաև Արևելքի ուրիշ ազգերի մոտ, պետական ու սոցիալական կազմակերպության վերաբերյալ տերմինոլոգիան ծագել է, մեծ մասամբ, համայնական-տոհմական նախորդ շրջանից: Օրինակ՝ տերիտորիալ բոլոր միավորները, ամենափոքրից սկսած մինչև ամենամեծը, անվանվել են «տուն». «տանուտէր» բառը, որ սկզբում ունեցել է տոհմապետի իմաստ, հետագայում գործ է ածվել գյուղապետների, նախարարական տոհմերի նահապետների, վարչական պաշտոնյաների և նույնիսկ թագավորի համար:

Ինձ թվում է, որ համայնական-տոհմական հնազույն շրջանի նման տերմիններից է նաև «վիճակ» բառը, որն ունեցել է սկզբում համայնական հողաբաժնի իմաստ, իսկ հետո ստացել է և ուրիշ նշանակություններ:

Ուշադրության արժանի է, որ նույն այս «վիճակ» բառը Հին Կտակարանի դրաբար թարգմանության մեջ համապատասխանում է հունարեն schoinismos, schoinisma բառերին, որ նշանակում

են՝ չափում լարի, չվանի միջոցով կամ լարով, չվանով չափված հողաբաժին:

Նյութից մի փոքր շեղվելով, ավելորդ չեմ համարում այստեղ հիշել, որ Թովմա Արծրունին, նկարագրելով թե ինչպես Բուդայի ժամանակ, Վասպուրականի նվաճումից հետո, այնտեղ հաստատվում էր մահմեդականների զաղթականությունը, պատմում է, որ «սկսան այնուհետև աներկիւղ համարձակութեամբ սփռել տարածանել ի վերայ երեսաց երկրիս ամենայն ազգքն Տաճկաց, որ ելեալ էին զհետ նորա ընտանեօք իւրեանց, և ձեռնամուխ եղեն բաժանել զերկիրն յինքեանս. և արկանէին վիճակս և լարս ձգէին ի վերայ սահմանաց և բնակէին յամուրս աշխարհիս աներկիւղս» (Դպր. Գ, զԼ. և, Ս. Պետերբուրգ 1887, էջ 151—152): Եթե ի նկատի առնվի, որ այս անցքերը տեղ են ունեցել Բուդայի արշավանքի ժամանակ 852—855 թվերին, իսկ Թովմա Արծրունու պատմությունը գրված է, հավանաբար, տասներորդ դարի երեսնական թվականներին, դժվար թե առանց վերապահության կարելի լինի ընդունել, որ մահմեդական զաղթականության մեջ հողաբաժանումն իսկապես տեղի է ունեցել ճիշտ այն եղանակով, ինչպես վկայում է Թովմա Արծրունին: Թովմա Արծրունու պատկերավոր ու նկարագրական շարադրության մեջ կարող է, հավանաբար, արտահայտված լինել ո՛չ թե պատմական ու իրական եղելությունը, այլ հողաբաժանության այն ծանոթ ու սովորական կարգը, վիճակարկությամբ ու լարաձգությամբ, որ գոյություն է ունեցել նրա ժամանակ Հայաստանում: Ես այդ չեմ պնդում, բայց և չեմ համարում անհավանական ու անհնարին:

Համենայն դեպս, վերոհիշյալ փաստը, որ հունարեն schoinismos և schoinisma թարգմանվել են «վիճակ» բառով, կարևոր ու ուշադրավ մի ակնարկ է, որ «վիճակ» բառը կապ է ունեցել հողաբաժանության հետ, որովհետև գործ է ածվել, ըստ երևույթին, այնպիսի հողամասերի համար, որոնք չափված և որոշված են եղել լարաձգությամբ:

Հիմնվելով այս և մյուս մեր ասածների վրա, ինձ թվում է, կարող ենք եզրակացնել, որ հին Հայաստանում գյուղացիական հողաբաժիններն անվանվել են ո՛չ թե «կեանք, արար, կալուած», այլ «վիճակ», որը, ինչպես տեսանք, իր նշանակությամբ ու գործածությամբ համապատասխանում է sors, Loos և жеребье բառերին: Այս վերջին բառերի նման «վիճակը» ևս, հավանաբար, հատուկ մի տերմին է, որ գործ է ածվել համայնական հողատիրության միջավայրում:

Իսկ եթե այդ այդպես է, ուրեմն, մեր ենթադրությունը համայնական հողատիրության գոյության մասին հին Հայաստանում հաստատվում է ո՛չ միայն վերև առաջ բերված վկայություններով, այլև լեզվական այս նոր դիտողություններով:

«ՌԱՄԻԿ» ԵՎ «ՌԱՄԻԿ ՇԻՆԱԿԱՆ»

«Ռամիկ» բառի նշանակությունը, թեև բանասերներից շատերը համարել են պարզ ու հասկանալի, սակայն սովորական այդ կարծիքը ճիշտ չէ: Նորագույն աշխատություններում այդ բառի ստուգաբանությունն ու ծագումը, ինչպես և նրա բուն իմաստը, աշխատել են լուսաբանել Ի. Զավախովը, Նիկ. Մառը և Նիկ. Ադոնցը:

Պրոֆ. Ի. Զավախովը վերև հիշատակված իր աշխատության մեջ, քննելով հին Հայաստանի բնակչության սոցիալական կազմը, ենթադրում է, որ «ռամիկները», ըստ երևույթին, համարվել են ազատներ («Государственный строй древней Грузии и древней Армении», стр. 133): Այս խորթ ու օտարոտի իր եզրակացությունը հիմնավորելու համար՝ նա մատնացույց է անում Ղազար Փարպեցու հետևյալ վկայությունը. «Հրաման տալը Նիխոր ամենայն եկեղոցն ընդ Մամիկոնենին Վահանայ, նախարարաց և ուսուցից, մտանել յատեանն առ նոսա» (Դր. Գ, գլ. ԳԳ, Տփղիս, 1904, էջ 169): Երբ բոլորը հավաքվել էին և սկսվել էր խորհրդակցությունը, Վահանը, Փարպեցու ասելով, խոսք է առնում և ասում Նիխորին «այժմ աստ են առաջի ձեր նախարարք և ազատք և այլք յոստանիկ մարդկանէ և յայրուծիոյ որերոյ» (էջ 170): Ի. Զավախովի կարծիքով, «այրուծիոյ» տակ Վահանը, հավանաբար, հասկացել է «ռամիկներին»: Որ «ռամիկները» ազատ են եղել, այդ երևում է, նրա ենթադրությամբ, նաև Ատովմի, նրա որդու ու ընկերների վկայաբանության վրացերեն թարգմանությունից, որի մեջ «ռամիկ» բառը թարգմանված է «չինեբուլի», որ նշանակում է «ականաւոր»:

«Ռամիկների» մասին արտասովոր այս կարծիքը, իհարկե, ականերև մի թյուրիմացություն է:

Պրոֆ. Նիկ. Մառը քննադատական իր հոդվածում, որ գրված է հատկապես Ի. Զավախովի գրքի առթիվ («Журн. Мин. Нар. Просв.», 1908, էջ 200—223), «ռամիկ» բառի վրացերեն «չինեբուլի» թարգմանությունը համարում է աղավաղում կամ թյուրի-

մացության արդյունք, որովհետև հայերենում «ռամիկը» նշանակում է միշտ՝ հասարակ ժողովուրդ կամ խուման (простолюди, простой народ, чернь): Ն. Մառի կարծիքով անհնարին է, որ Վահանը «այրուծիոյ» տակ հասկացած լիներ «ռամիկներին»: «Ռամիկին», — ասում է նա, — գուցե և չէր արգելվում ձիով ման գալ, սակայն «ռամիկն» ինքնրստինքյան երեհակ ու հակամիտ է ամենից առաջ հենց այրուծիուն: Ի. Զավախովին շփոթեցրել ու մոլորեցրել են, Ն. Մառի ենթադրությամբ, նրա առաջ բերած վկայությունների երկու կասկածելի ընթերցվածները:

Ինձ թվում է, որ ամենևին կարիք չկա վերև մատնանշված բնագրերը համարել աղճատված: Բավականաչափ համոզիչ չէ նույնպես Ն. Մառի պնդումը, իբր թե «ռամիկը» և «այրուծին» երկու իրար բացասող գաղափարներ են: Ընդհակառակը՝ Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ Հայաստանում, ըստ երևույթին, գոյություն է ունեցել հատուկ հեծելազորք, որ կազմված է եղել «ռամիկներից»: Այդ առթիվ կան որոշ ցուցումներ ու ակնարկներ Փարպեցու պատմության մեջ և Դվինի ժողովի կանոններում. Փարպ., Դր. Գ, գլ. հը, Տփղիս, 1904, էջ 144՝ «Եւ տեսեալ սպարապետին Հայոց Վահանայ զայսչափ բազմութիւն զօրացն Պարսից, և այլ նախարարացն Հայոց որ ընդ նմա էին, և այլ ուսմիկ այրուծիոյն Հայոց». Կանոնք Դունայ ժողովուն, Վաղարշապատ 1905, (հրատար. Մխիթար վարդապետի և Սիրական Տիգրանյանի), էջ 23՝ «ռմանք յազատաց և յռամիկ հեծելոց հասանելով ի գիւղս ուրեք՝ թողեալ զգիւղն ի վանս առնեն դիչեանս և ի յարկս սրբոց»: Դվինի ժողովի կանոնների մեջ հետաքրքիր է շատ նաև վեցերորդ կանոնը, որից երևում է, որ եկեղեցականներից ոմանք թողած են եղել իրենց պաշտոնները և մտել հեծելազորքի շարքերը. «ռմանք յուխտէ եկեղեցւոյ զկարգ և զպաշտօն թողին, և զհեծելութիւն ստացան» (նույնը, էջ 12): Արդյոք այս «հեծելութիւնը» նույն «ռամիկ այրուծին» չէ՞, որ հիշատակված է նախորդ վկայությունների մեջ: Ինչպես տեսնում ենք, պրոֆ. Ն. Մառի կտրուկ ու վճռական կարծիքն այնքան էլ համոզիչ ու հաստատուն չէ: «Ռամիկ» հեծելազորքի գոյությունը Սասանյան իշխանության շրջանում ո՛չ միայն չի կարելի բացարձակ կերպով ժխտել, այլ այդ իրողությունը կարծես թե փաստորեն իսկ հաստատվում է: Իսկ եթե այդ այդպես է, եթե հոգևորականներն անգամ, իրենց կարգն ու պաշտոնը թողնելով, հրապուրվում էին «հեծելությամբ», թվում է ինձ, անհավանական չի լինի նաև ենթադրել, որ հեծելա-

գորքի մեջ գտնվող «ռամիկներին» հատուկ այդ ծառայության համար կարող էին տրված լինել տնտեսական ու իրավական որոշ արտոնություններ: Ատովմի ու նրա ընկերակիցների վկայաբանության հայերեն բնագրի մեջ հիշված են հենց այս «ռամիկ հեծեալ»-ները: Սրանց նկատմամբ վրացերեն «չինեբուլի» մակդիրը կարող է այնքան էլ անտեղի չհամարվել և գուցե գործ էածված ո՛չ թե թյուրիմացաբար, այլ միանգամայն գիտակցաբար: Նմանապես, միանգամայն հնարավոր է ու նույնիսկ հավանական, որ Պարսից Նիխոր իշխանի հրավիրած խորհրդակցությանը մասնակցած է հենց այս «ռամիկ այրուծին», ուստի և անկարելի չպիտի լիվա, որ վահանը կարող էր «այրուծի ու օրերույ» տակ հասկացած լինել «ռամիկներին»: Պրոֆ. Ի. Զավախովի սխալ եզրակացության գրված խավոր պատճառը, ըստ երևույթին, ո՛չ թե նրա առաջ բերած վկայությունների կասկածելի կամ աղավաղված ընկթերցվածներն են եղել, այլ այն, որ այդ վկայություններից ո՛չ մի կերպ չէր կարելի հետևցնել, որ «ռամիկները», ընդհանրապես, պետք է համարվեն ազատներ:

Պրոֆ. Ն. Մառը ենթադրում է ինքը, որ «ռամիկների» սոցիալական դրությունը եղել է խիստ ցածր և, իրապես, «ռամիկ» է անվանվել շինական ճնշված դասը: «Իսկապես, «շինականը» և «ռամիկը», — ասում է նա, — որոշ ժամանակից սկսած համանիշներ են և գործ են ածվել միեկնույն պատի համար, սակայն տարբեր է նրանց լեզվաբանական ծագումը: «Ռամիկը», ինչպես պարսիկը կամ տաճիկը, ազգազրական ծագում ունի. նրա արմատն է «ռամ», որ հնդկա-եվրոպական լեզվաընտանիքը համեմատում են սխալմամբ իրանական «ռամ» և «ռամա» բառերի հետ, որ նշանակում են երամ, ամբոխ (стадо, толпа): Իսկ իրոք «ռամ»-ը սովորական հապաված ձևն է «արամ»-ի, որից հոգնակի են» վերջավորությանը առաջ է եկել «արմեն-ի», «արմեններ» («армен-и», армяне») անունը: Այսպիսով ազգազրական տերմինը՝ Հայաստանի նախաարիական բնակչության անունը, արիական գաղթից հետո, դառել է դասային տերմին և գործ էածվել իբրև անուն ստորադրված ու ստրկացված դասի: Նույն այս կարծիքը պրոֆ. Ն. Մառը հայտնել է նաև իր նորագույն աշխատություններից մեկում (տե՛ս Н. Марр, «Батум, Ардаган, Карс исторический узел межнациональных отношений Кавказа», Петроград, 1922).

Պրոֆ. Նիկ. Ադոնցը, որին ծանոթ է եղել Մառի այս տեսու-

թյունը, ինչպես երևում է, համաձայն չէ նրա կարծիքին և տալիս է «ռամիկ» բառի մի նոր լուսաբանություն («Армения в эпоху Юстиниана», стр. 436): Նրա կարծիքով՝ հին Հայաստանում բնակչության ոչ ազնվական տարրը՝ հասարակ ժողովուրդը՝ անվանվել է ըստ շրջանների՝ գեղջուկ, շինական, ռամիկ, գեհիկ, թերևս նաև մշակ և այլն: «Ռամիկը» նա ևս համարում է ազգազրական անուն, բայց ո՛չ նախաարիական արմենների, այլ հարավ-արևմտյան Հայաստանի նախնական բնակչության՝ արամայեցիների (aramaeoi), որոնց նվաճել էր ու հպատակեցրել իրեն հնդկա-եվրոպական եկվոր ժողովուրդը:

Եթե ուղիղ լինեք Պրոֆ. Ն. Մառի վերոհիշյալ ենթադրությունը, պարզված կլինեք, անշուշտ, ո՛չ միայն «ռամիկ» բառի ծագումը և սոցիալական բովանդակությունը, այլև հայոց պատմության ամենահնագույն շրջանի հիմնական խնդիրներից մեկը: Ընդունելով նրա կարծիքը, մենք հարկադրված կլինենք նաև եզրակացնել, որ արմեններ անվանվել են Հայաստանի նախաարիական բնակիչները, իսկ հայեր՝ արիական կամ հնդկա-եվրոպական գաղթականները: Սակայն այս եզրակացությունն արմենների մասին հակասում է պատմական մեզ ծանոթ տեղեկություններին: Վեցերորդ դարից սկսած (Քր. առաջ), ինչպես հայտնի է, հին պարսիկները, հույները, հռոմեացիները և գրեթե բոլոր մյուս օտար ազգերը, անվանելով հայերին արմեններ, ի նկատի են ունեցել ո՛չ թե Հայաստանի նախնական բնակչությունը, այլ Փոքր Ասիայից Հայաստան գաղթած արիական կամ հնդկա-եվրոպական նոր ժողովուրդը: Ն. Մառի ենթադրությունը չի կարող ճիշտ լինել, որովհետև միանգամայն հակառակ է պատմական հավաստի ու հաստատ այդ վկայություններին: Իսկ պատմական ուրիշ մի ուշադրավ փաստ, որից երևար, որ արմենները Հայաստանի նախնական ժողովուրդն են և ո՛չ եկվոր արիացիները, մինչև այժմ դեռ դանդաղ չէ: Բացի հիմնական այս առարկությունից Ն. Մառի ենթադրության դեմ կարող են լինել նաև լուրջ հակահարադրություններ լեզվագիտական տեսակետից, մինչև որ նա չապացուցանե, որ «ա»-ի սղումը բառասկզբում լեզվական հաստատուն մի օրենք է:

Նիկ. Ադոնցի կարծիքը պատմական տեսակետից թեև ավելի է հնարավոր ու հավատարի, սակայն այդ կարծիքը ևս առ այժմ սոսկ մի գուշակություն է, որովհետև ամենևին հիմնավորված չէ պատմական փաստացի տվյալներով, ո՛չ էլ, մանավանդ, հայոց լեզվի հնչյունափոխության հաստատուն ու օրինական կանոններով:

Պրոֆ. Հ. Հյուբշմանը «ռամիկ» բառը թարգմանույ է «gemeines Volk, gemein, weltlich, Laie» և կարծում է, որ հայերեն «ռամ» և «ռամիկ» փոխառություն են պարթևերենից և համապատասխանում են նոր պարսկերեն ram և raṁa բառերին (=հայեր. «երամ», «երամակ»), որ նշանակում են՝ խումբ, զունդ, բազմություն, հոտ («Armenische Grammatik», s. 147 և 233):

Այս մեկնությունը, որ լեզվագիտական տեսակետից միանգամայն ընդունելի է, իմ կարծիքով, անհամեմատ ավելի հիմնավոր է ու հավաստի, քան Ն. Մառի ու Ն. Ադոնցի վերոհիշյալ բացատրությունները, որոնք ճիշտ է, խիստ հետաքրքիր են ու հրապուրիչ, բայց սրամիտ կռահումներ են միայն, այլ ո՛չ գիտնականորեն հիմնավորված եզրակացություններ:

«Ռամիկ» բառի ծագման վրա հարկավոր էր մանրամասն կանգ առնել, որովհետև նրա այս կամ այն ստուգաբանության հետ սերտ կապված է նաև նրա հավանական նշանակությունը և սոցիալական հատուկ բովանդակությունը: Ինչպես տեսանք, Ն. Մառի ու Ն. Ադոնցի մեկնությամբ այդ բառն ունենալու է, զլխավորապես, հպատակված ու ստրկացված շինականության իմաստ, իսկ, ընդհակառակը, Հ. Հյուբշմանի բացատրությամբ՝ նրա սկզբնական բուն նշանակությունը պետք է լինի՝ հասարակ կամ խաժամուժ ժողովուրդ՝ ընդհանրապես:

Արդ՝ «ռամիկ» բառի վերջին այս նշանակությունը, թվում է ինձ, որ ավելի ճիշտ պիտի համարվի, որովհետև պատմական ու մատենագրական աղբյուրներում «ռամիկ»-ը գործ է ածված հենց այդ լայն իմաստով:

Մատենագրական աղբյուրների քննությամբ, նախ և առաջ, շատ պարզ որոշվում է, որ «ռամիկ»-ները կազմել են հին Հայաստանի բնակչության ստորին խավը, և որպես այդպիսին հակադրվել են, ինչպես և շինականները, «նախարարներին, սեպուհներին, ազատներին», նաև հոգևորականներին ու «ոստանիկներին»: Նրանց ստորադաս այդ դրությունը երևում է հետևյալ հատվածներից. 1) Փարպ. Դր. Բ, գլ. խա, Տփղիս, 1904, էջ 73. «Քանզի բազմութիւն փախստէիցն հայոց, նախարարք և սեպուհք, ոստանիկք և ռամիկք, դիմեալ ի յերկիրն Տայոց՝ ժողովէին առ Հմայեակ եղբայր սրբոյ զօրավարին Վարդանայ»։ 2) Փարպ. Դր. Գ, գլ. հա, էջ 128. «Եւ առեալ ընդ իւր զնախարարսն և զազատս և զայլ ամենայն ռամիկն»։ 3) Կանոնք Վաշագանայ, հրատ. Ա. Ղլտճյանի, էջ 192, «հակառակութիւնք լինէին ի մէջ աշխարհականաց, եպիսկոպոսաց,

քահանայից, բորեպիսկոպոսաց, աղատաց և ռամկաց»։ 4) Խորեն. Գ. գլ. կը, Տփղիս, 1913, էջ 365. «յօտարութիւն վտարումն ազատաց և անթիւ նեղութիւնք ռամկաց»:

Ուշագրություն արժանի է այս և ուրիշ շատ վկայությունների մեջ, որ ամեն անգամ երբ սոցիալական ավելի բարձր դասերի կողքին հիշատակվել են ռամիկները, միանգամայն ավելորդ է եղել հիշել նրանց հետ միասին նաև շինականներին: Եվ այդ շատ լավ հասկանալի է: «Ռամիկ» բառն ինքն արդեն նշանակում էր հասարակ ժողովուրդ և մատնանշում էր ժողովրդի ամբողջ բազմությունը, որ չէր պատկանում ազնվական կամ հոգևորական դասերին: Նույն բառի տակ, շատ պարզ է, որ արդեն իսկ հասկացվում էր և շինականությունը: Որ շինականները «ռամիկ մարդիկ» էին, այդ պարզ երևում է մի քանի վկայություններից, որոնց մեջ նրանց «ռամիկ» լինելն առանձնապես շեշտված է: Օրինակ՝ Փավստոս, Դպ. Գ, գլ. իա, Վենետիկ, 1832, էջ 54. «Ապա առաւել ժողովեցան մի մի ժողով միաբանութեանն մարդիկ աշխարհին Հայաստան երկրին. նախարարք, մեծամեծք, աւագք, կուսակալք, աշխարհակալք, աղատք, զօրավարիք, դատաւորք, պետք, իշխանք. բայց ի զօրավարացն, այլ և ի շինականաց անգամ ռամիկ մարդկանն»։ Խորեն., Գ, գլ. է, Տփղիս, 1913, էջ 260. «և զորդին Բակրոյ զՀեշագ ձերբակալ արարեալ՝ հանգերձ երկաթի կապանօք առաքէ Խոսրովու և զգաւառս իշխանութեան նորա սրով դատի յանխնայ, ոչ միայն զմարտիկս, այլ և զռամիկ շինականս»:

Շինականների «ռամիկ» լինելը, ինչպես տեսնում ենք, միանգամայն անվիճելի է: Բայց կարելի՞ է արդյոք դրանից հետևցնել, ինչպես այդ անում է պրոֆ. Ն. Մառը, որ «ռամիկ» բառը և «շինականը» հոմանիշներ են և գործ են ածվել սոցիալական միեւնույն դասի համար: Այս եզրակացությունը, որ սովորական է ու ընդհանուր բանասիրական ու պատմական նաև ուրիշ աշխատություններում, թվում է ինձ, որ հիմնավոր չէ: «Ռամիկ» հին Հայաստանում կոչվել են ո՛չ միայն շինականները, այլև քաղաքների բնակչության ստորին խավերը, Ղազար Փարպեցին պատմում է, որ Վահան Մամիկոնյանը, ստանալով Դվին քաղաքում իր մարդպանության հրովարտակը, գնում է իսկույն եկեղեցի՝ «Առեալ զհրովարտակն,—ասում է Փարպեցին,—խնդրէր վաղվաղակի անդրուվար՝ երթալ ի տունն Աստուծոյ: Եւ լուեալ զայս մարդկանն որ ի քաղաքին էին, զրոհ տուեալ առ հասարակ ամենայն մարդոյ, նախարարաց և ազատաց, ոստանկաց և ռամկաց, արանց և կանանց,

ծերոց և տղայոց, այլ և հարսունք անգամ յառազատաց, մոռացեալ առ վայր մի առ խնդրին զամօթ հարսնութեան զիմեալ ընթանային յեկեղեցին» (Դր. Գ, գլ. զթ, Տփղիս, 1904, էջ 178): «Ռամիկները», որ հիշատակված են այս հատվածում, ո՛չ թե բացառապես շինականներն են, այլ բազաբի բնակչության ստորին խավերը՝ արհեստավորները, թերևս նաև մանր առևտրականները և այլն, որոնք՝ շինականներից միանգամայն տարբեր՝ սոցիալական հատուկ դասակարգեր էին: Նույն այս նշանակությունն ունի «ռամիկը» նաև Հովհաննես կաթողիկոսի պատմության հետևյալ հատվածում. «Զայսու ժամանակաւ ահագին իմն յեղակարծումն ժամուսաստիկ շարժմանց եղելոց ի գիշերի ի Դվին քաղաքի՝ բազում սասանումն և սարսափումն և դրդումն և կործանումն գրեակշօք քաղաքին զեղեալ, հիմն ի վեր տապալէր: Վասն զի առհասարակ ի վայր փլուզեալ զպատուար պարսպացն և զապարանս զխաւորացն և զտունս ռամկաց՝ իբրև գերիզուտ վայրս առաւարաց յական թօթափել տեսանէր» (Թիֆլիս, 1912, էջ 162): Այս վկայության մեջ ևս խոսքը, անշուշտ, քաղաքաբնակ հասարակ ժողովրդի տների մասին է և ո՛չ շինականների:

Մեր այս քննությունից, ինչպես և Հյուբշմանի վերոհիշյալ ստուգաբանական մեկնությունից, կարծում եմ, կարելի է հետեցրնել, որ «ռամիկ» բառը սկզբնական իր նշանակությամբ մոտավորապես համապատասխան պիտի լիներ գերմաներեն Menge կամ Masse և ռուսերեն толпа, масса բառերին, որ հաճախ գործ ենածվել հասարակ, խաժամուժ ժողովրդի իմաստով: Ուշադրության արժանի է այդ տեսակետից, որ ռսկեդարյան շրջանի հայերեն թարգմանություններում «ռամիկ» բառը մեծ մասամբ համապատասխանում է հունարեն δῆμος և demotēs բառերին, որոնք հետքերիստոնեական մատենագրության մեջ ունեցել են նույնպես, զբլխավորապես, խառնիճաղանջ բաղմության, ամբոխի ու հասարակ ժողովրդի իմաստ:

Ուրեմն՝ ինչպես տեսնում ենք, «ռամիկը» ո՛չ թե հոմանիշ է «շինական» բառի, այլ նրա նշանակությունն ավելի ընդարձակ է ու ընդհանուր: «Ռամիկ» կարող էին անվանվել ո՛չ միայն «շինականները» այլև, ընդհանրապես, ժողովրդի ամբողջ բաղմությունը, լինել նա գյուղացի թե քաղաքացի, եթե նա չէր պատկանում ազնվական կամ հոգևորական դասերին: Որովհետև հին Հայաստանը երկրագործական ու գյուղացիական երկիր էր, շատ բնական է, որ այստեղ «ռամիկները» ստվար մեծամասնությունը կազմում

էին «շինականները»: Անհավանական չէ, որ այդ բառերի մերձեցման ու նույնացման գլխավոր առիթներից մեկը կարող էր լինել նաև հենց այս վերջին հանգամանքը:

«ՄԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆ» ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԵՍ ԵՎ «Ի ՀԱՐԿԻ ՄԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆ»

Շինականների սոցիալական դրության մասին պատմական ու մատենագրական աղբյուրների տեղեկությունները թեև շատ քիչ են և անորոշ, բայց այդ տեղեկություններից իսկ երևում է, որ շինականները, լինելով հին Հայաստանում առանձին դաս (сословие, Stand, état), կազմել են երկրի գլխավոր հարկատու ուժը:

Աղբյուրների մեջ շեշտվում է հաճախ, որ Տրդատ թագավորը և Գրիգոր Լուսավորիչը հայոց եկեղեցին համարել են «ազատաց տոհմի» կարգում: Եկեղեցու այդ «ազատութիւնը», որ հակադրվում է շինականների «ծառայութեան», հասկացվել է, պարզապես, իբրև ազատություն այն հարկերից, որ պարտավոր էին տալ շինականները: Հոգևորականության ու շինականության սոցիալական դրության տնտեսական այդ կողմը միանգամայն պարզ երևում է մատենագրական հետևյալ վկայություններից:

Նղիշե պատմագիրը Պարսից Հազկերտ Բ թագավորի մասին պատմում է, որ նա «առաջին, զազատութիւն եկեղեցւոյն արկանէր ի ծառայութիւն. երկրորդ, միայնակեաց քրիստոնեայք՝ որ բնակեալ էին ի վանորայս, ընդ նովին աշխարագրաւ հարկ. երրորդ, զհարկ աշխարհին առաւել ծանրացոյց» (Վենետիկ, 1864, էջ 39): «Եւ զայս ամենայն առնէր.— շարունակում է Նղիշեն,— թերևս զմիաբանութիւնն քակեսցէ, և զուխտն եկեղեցւոյն ցրուեսցէ, և զմիայնակեացսն փախուսցէ, և զշինականսն վատնեսցէ. և առ յոյժ աղքատութեանն՝ ալամայ դիմեսցեն յօրենս մոգուց» (էջ 39): Եկեղեցու այդ «ազատութիւնը» շեշտված է նաև հետևյալ վկայություններում. 1) Նղիշե, Վենետիկ, 1864, էջ 75. «Նա և ի սուրբ եկեղեցւոյն, որ էր ազատ ի Քրիստոս ըստ կարգի նախնեացն մերոց ի սկզբանէ. և զու ընդ հարկաւ եղիր». 2) Կանոնք Դուռայ ժողովոյն. Վաղարշապատ, 1905, էջ 11. «զի ժառանգութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ իբրև զազատութիւն է, զոր երանելոյն սրբոյն Գրիգորի և թագաւորին մերոյ Տրդատայ զատուցեալ են». 3) Նույնը, էջ 19. «զի երանելոյն Գրիգորի և սրբոյն Տրդատայ զսուրբ եկեղեցւոյ մանկունս ընդ ազատաց տոհմին են կարգեալ, և ազատ էին սրբոյ եկեղեցւոյ հող և ջուր, նաև ի Պարսից իսկ տէրութեանն յայտ արարեալ և չէ

խառնեալ ի շինական. իշխանութեամբ զերիցունեաց տունսն ի դիւանին եղեալ են, բայց միայն զհասն տալ յարքունիս: Արդ եթե ոք ազահութեան ակամբ հայեացի և զազատ մանկունս եկեղեցւոյ ի բաժին և ի վիճակ ծառայութեան արկցեն, այնպիսիքն ի սուրբ Լուսաւորչի օրհնութենէն և ի մերմէ ժողովոյս հետի եղիցին»:

Այս վերջին վկայութիւնից պարզ հետեւում է, որ եկեղեցու «ազատութեան» տակ պետք է, գլխավորապէս, հասկանալ նրա հողի և ջրի ազատ լինելը որոշ հարկերից, որ պարտավոր էին տալ շինականները: Ուրեմն՝ «ծառայութեան» հատուկ այն վիճակը, որ ակնարկված է նույն վկայութեան մեջ, վերագրվելու է, բնականաբար, շինականներին:

Ինչպէս հայտնի է, «ծառայ» և «ծառայութիւն» բառերը գործ են ածվել հին Հայաստանում զանազան նշանակութեամբ: Նրանք, նախ և առաջ, պետական ու նախարարական կյանքի հատուկ տերմիններ են, որ ցույց են տալիս սոցիալական ամեն մի ստորին դասի կապը և կախումը առկա բարձր դասից: Հայ նախարարները, օրինակ. «ծառայ» էին անվանվում նախ հայ Արշակունիների և ապա Պարսից թագավորների: Այն բոլոր պարտավորութիւնները, որ նրանք ունեին թագավորի հանդեպ, կոչվում էին նույնպէս «ծառայութիւն»: Նույն բառերը նշանակում էին նաև ստրուկ և ստրկութիւն, սպասավոր և սպասավորութիւն, ուստի և թարգմանական մատենագրութեան մեջ նրանք համապատասխանում են հունարեն *doulos, therapôn, douleia* բառերին: Իբրև հատուկ տերմիններ հին Հայաստանի նախարարական կազմակերպութեան, նրանք կարող են համեմատվել, ինչպէս ցույց է տվել Նիկ. Աղոնցը, ֆեոդալական եվրոպայի *servus, servitium* և Ռուսաստանի *слуга, служба* բառերի հետ («Армения в эпоху Юстиниана», стр. 459):

Աղբյուրների վկայութիւններից դժվար չի տեսնել, որ ազնվական դասի «ծառայութիւն»-ը հին Հայաստանում իր էութեամբ տարբեր է եղել շինական դասի «ծառայութիւն»-ից: Մինչդեռ ազատների ու նախարարների «ծառայութիւն»-ը ունեցել է մոտավորապէս վասալական հպատակութեան բնույթ և այդ «ծառայութեան» գլխավոր հիմքը կազմել են նրանց զինվորական պարտավորութիւնները, շինականների «ծառայութեան» բուն էութեւնը կազմել են, ընդհանրապէս, հարկատվութիւնը, դուցե և նրանց անձնական որոշ պարտականութիւնները կալվածատեր ազատների, նախարարների ու արքունի իշխանութեան հանդեպ, որ դեռևս մութն են և կարոտ են հատուկ քննութեան, իմ կարծիքով, շինականների «ծառայութեան»

տնտեսական այդ կողմը շատ լավ արտահայտված է հայոց հնագույն մատենագրութեան ուշագրավ մի դարձվածքի մեջ, որը մինչև այժմ դեռ բավարար կերպով մեկնված չէ:

Փաւստոս Բյուզանդը, նկարագրելով Հայաստանի ապստամբ ծայրագավառների նվաճումը Մուշեղ Մամիկոնյանի ջանքերով, նրանց բնակչութեան մասին մի քանի անգամ կրկնում է հետևյալ դարձվածքը. «Եւ զբնակիչս երկրին ի հարկի ծառայութեան կացուցանէր» (Վենետիկ, 1832, դպր. Ե, գլ. Թ, էջ 214) «Ի հարկի ծառայութեան թագաւորին հայոց Պապայ զամենեւեան առ հասարակ կացուցանէր» (Փաւստոս, դպր. Ե, գլ. ԺԹ, էջ 217), «Եւ ինքեանք կային ի հարկի ծառայութեան» (նույնը, դպր. Ե, գլ. ԺԲ, էջ 217): Նիկ. Աղոնցը ենթադրում է, որ «Ի հարկի կացուցանել» կամ ալիքի լրիվ՝ «Ի հարկի ծառայութեան կացուցանել» նշանակում է ո՛չ թե հարկ դնել («наложить дань»), այլ հնազանդեցնել («привести в подчинение», «заставить подчиниться», տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», стр. 480): Այս ենթադրութիւնը ես համարում եմ միանգամայն անհաջող: Նիկ. Աղոնցը հենց ինքը շատ ճիշտ գիտել է, որ Փաւստոսը երկու ուրիշ հատվածում «Ի հարկի կացուցանէր» կամ «Ի հարկի ծառայութեան կացուցանէր» դարձվածքների փոխարեն ունի՝ «հարկ դնէր մնացորդացն»: «Հարկանէր Մուշեղ սպարապետն, — պատմում է նա, — և զայս զաւառս ապստամբեալս յարքայէն հայոց, զԿորդուս և զԿորդիս և զՏմորիս. առնոյր զերէր և աւերէր, զնէր հարկ մնացորդացն, և առնոյր պանդանդս» (Դպր. Ե, գլ. Ժ, էջ 214). «Եւ զկողմանսն Մարաց, քանզի և նորա ապստամբեցին յարքայէն հայոց, հարկանէր զնոսա մեծապէս. և զերէր զբազումս ի նոցանէն, և մնացորդացն զնէր հարկս, և առնոյր պանդանդս» (Դպր. Ե, գլ. Ժա, էջ 214): Այս և համապատասխան նախորդ հատվածների համեմատութիւնից արդեն պարզ երևում է, որ «Ի հարկի կացուցանէր» կամ «Ի հարկի ծառայութեան կացուցանէր» դարձվածքները գործ են ածված Փաւստոսի մեջ հարկ դնելու և ո՛չ հնազանդեցնելու իմաստով: Նորայր Բյուզանդացին, քննութեան առնելով Փաւստոսի նույն դարձվածքների իմաստը, ենթադրում է, որ ոսկեդարյան թարգմանութիւնների խմբերից մեկում փոխանակ «Ի հարկի ծառայութեան կացուցանեմ» կայ «արկանեմ ընդ հարկաւք ծառայութեան» (Գ. Թագ, Թ, 21) կամ «աժեմ ի հարկատուս» (Բ. Մնաց. Ը, 8. տե՛ս «Կորին վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնք» Տիգլիս, 1900, էջ 367): Այս համեմատութիւնները ես ցույց են տալիս, որ մեր եզրակա-

Յյուների ապագնումը (ВЫКУП) և այդ տեսակետից նրանց իրավական դրույթունը նման է եղել արևմտյան կոլոնների դրույթանը: Թեև Փարսեցու վկայութունը վերաբերում է Պարսկական Ասորեստանին, բայց, ինչպես Կոստաններ, Վին Հայաստանում ևս արքունի գյուղացիները, գտնվելով «ի հարկի ծառայության» վիճակում, իրավունք չեն ունեցել ինքնակամ կերպով թողնել այդ ծառայութունը և, ըստ երևույթին, ժառանգաբար կապված են եղել իրենց զբաղմունքի, հողի ու հարկատու դրույթան հետ:

Սոցիալական ու տնտեսական ներքին կարգերի համեմատումը Հայաստանում և Պարսկաստանում ինքնին հետաքրքիր մի խնդիր է, որը, իհարկե, դեռ կարուս է հիմնավոր ու լուրջ ուսումնասիրության:

Հին Հայաստանը, որ Արշակունյաց թագավորության ժամանակ մեծ չափերով ենթարկվել էր Պարթևական Պարսկաստանի քաղաքական և կուլտուրական ազդեցությանը և իր պետական ու նախարարական կազմակերպության մեջ ընդօրինակել էր, մեծ մասամբ, իրանական ֆեոդալիզմի որոշ կարգերը, շատ հավանական էր, որ իր սոցիալ-տնտեսական կենցաղով ևս բավական նման պիտի լիներ հարևան Պարսկաստանին։ Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության շրջանում այդ նմանությունը կարող էր ավելի ևս մեծ լինել, որովհետև մարզպանական Հայաստանը ենթարկված էր Պարսկաստանի անմիջական իշխանությանը։ Այս տեսակետից, հին իրանական ներքին կյանքի լուսաբանությունն իր ու իր ուղի նշանակությունն ևս հին Հայաստանի համար։ Դժբախտաբար, շինական դասի իրավական դրության խնդիրը, թե՛ Պարթևական և թե՛ Սասանյան Պարսկաստանում, նույնքան անորոշ է ու մութ, ինչպես և հին Հայաստանում։ Դրական արդյունքներ ստացվել են առայժմ, գլխավորապես, լեզվագիտության մեջ, և նորադույն յայս ուսումնասիրություններից երևում է, որ հին հայերենում գյուղացիության վերաբերյալ սոցիալական ամենակարևոր տերմիններն իսկ, ինչպես՝ շեն, շինական, ռամիկ, անաղատ և այլն, փոխառություններ են պարսկերեն լեզվից։

«ԱՆԱԶԱՏՔ», «ՓԱԽՉՈՂՔ Ի ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԵՆՆԷ»

Պրոֆ. Ի. Զավախովը, քննության առնելով շինականների իրավական դրույթյան խնդիրը, հանդել է այն եզրակացության, որ շինականներն ազատ չեն եղել, այլ ստորադրված են եղել արքեր-

ժպականներին: Նրա եղբակացության զլխավոր ու միակ հիմքն այն է, որ մասենագրական աղբյուրներում շինականները հակադրվել են ազատներին («Государственный строй древней Грузии и древней Армении», стр. 134).

Իմ կարծիքով, Զավախովի մատնացույց արած միակ այս ապացույցն այնքան էլ ամուր ու հաստատուն չէ, ինչպես ինքը կարծում է: Միանգամայն ուղիղ է, որ «շինականները» հին Հայաստանում եղել են «ազատներին» հակադիր առանձին դաս և նրանք նույնիսկ աղբյուրներում կոչվել են հաճախ «անազատներ», սակայն այդ փաստն ինքնին դեռևս բավական չէ, որ նրանց կարելի լինի համարել ո՛չ ազատ այդ բառի այժմյան իրավական իմաստով: Հին Ռուսաստանում, օրինակ, «ամերդները» (смерды), որոնք նույնպես, իբրև առանձին դաս, հակադրվել են ազնվական ավելի բարձր դասերին և եղել են երկրի գլխավոր հարկատու ուժը, իրավական իրենց դրույթյամբ եղել են ազատ: Որպեսզի կարելի լինի ցույց տալ շինականների անազատ լինելն այդ բառի այժմյան հասկացողությամբ, անհրաժեշտ է, իմ կարծիքով, ուսումնասիրել նրանց իրավական դրույթյան վերաբերյալ նյութերը շատ ավելի մանրազրննին կերպով, քան այդ արել է Ի. Զավախովը:

Հիմնական խնդիրը, որ հարկավոր է դեռ լուծել շինականների վերաբերմամբ այն է, թե արդյոք նրանք եղև՞ել են կապված հողի հետ, ինչպես միջնադարյան ճորտերը, և արդյոք նրանց կախումը կալվածատեր ազնվական դասից տնտեսական է եղել միայն, թե նաև անձնական: Մատենագրական աղբյուրները, դժբախտաբար, հնարավորություն չեն տալիս քննության առնել ու լուսարանել այդ խնդիրը հանգամանորեն, իր բոլոր մանրամասնություններով, ինչպես այդ արված է նորագույն ուսումնասիրություններում Բյուզանդիայի, Արևմտյան Նվրոպայի և Ռուսաստանի գյուղացիության նկատմամբ: Աղբյուրների մեջ կան միայն կողմնակի մի քանի ցուցումներ, որոնցից, իմ կարծիքով, կարելի է հետևյալն, որ Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության շրջանում հին Հայաստանի շինականությունը ևս գտնվել է, ընդհանուր առմամբ, ճորտանման վիճակում:

Այդ ցուցումներից ամենից ուշագրավն է Դվլինի ժողովի հետևելյալ կտնոնը. «Յորժամ աղատք դիրեանց զերդ և զմարդ բաժանեն՝ յուրվը շարահնութեամբ առնեն, զժառանգաւորս եկեղեցւոյ ջանան ի ծառայութիւն և ի ստրկութիւն արկանել» (Կանոնը Դունալ, Վաղարշապատ, 1905, էջ 19): Երդերի ու մարդկանց այս

բաժանումը, թվում է ինձ, որ կարող է բնագումարի իրրե ուշադրավ մի ակնարկ, որ կալվածատեր ազատների գյուղացիները համարվելով սրանց հատուկ գույքը, պետք է որ լինեն ճորտանման վիճակում: Եթե երգերն ու մարդիկ կարող էին լինել ժառանգական բաժանման առարկա, հավանական է ենթադրել, որ նույն այդ գույքը, ըստ երևույթին, կարելի է եղել նաև գնել, վաճառել, բնծայել, կտակել և այլն: Եթե ազատների գյուղացիները կապված չլինեին հողի հետ և ճորտանման կախում չունենային իրենց տերերից, անհասկանալի կմնա թե երգերի ու մարդկանց վերոհիշյալ բաժանումը և թե, մանավանդ, ազատների դիրքը եկեղեցու ժառանգավորների հանդեպ, որոնց նրանք նույնպես աշխատել են «արկանելի ծառայություն և ի ստրկություն»:

Ուշադրության արժանի է նաև Մովսես Կաղանկատվացու վկայությունն Աղվանից Վաչե արքայի մասին: Այս արքան, հրաժարվելով գահից, խնդրում է Պարսից Պերոզ թագավորից տալ իրեն սեպհական իր բաժինը, որ ստացել էր հորից: «Իսկ սա հաճեցաւ,— պատմում է Կաղանկատվացին,— միայն զսեպհականն առնուլ բաժին իւր, զոր ի հօրէն էր առեալ հազար երդ, առ զայն ի թագաւորէն և նստաւ ի նմա միայնակեցօք հանդերձ» (Հատ. Ա, գլ. Ժ, հրատ. Մ. էմինի, Մոսկվա, 1860, էջ 14): Այս վկայության մեջ ևս «երգերը», ուրեմն և նրանց մեջ ապրող երգավորները, համարվում են հատուկ գույք, որ Վաչեն իրրե սեփական բաժին ստացել էր իր հորից:

Իմ կարծիքով, շինականների իրավական դրությանը կարող է վերաբերվել նաև Ղազար Փարպեցու հետևյալ վկայությունը, որ գտնվում է նրա Վահան Մամիկոնյանին գրած «Թուղթի» մեջ. «Արդ՝ զառաջին կելոյն իմոյ զվարս տէր Ներսէս և Հրահատ Կամսարական գիտեն. զՍիւնեացն՝ յառաջագրեալ եպիսկոպոսն աշխարհին: Եւ դու հայց ելեալ խնդրել զիս, և գտեալ յաշխարհին յայնմ՝ ածեր ի տուն, ոչ իբրեւ զաղքատ զոր ի կազմածէն և ի մանկտոյն, և ոչ իբրեւ օտար զոր ի քէն և կամ զծառայ ուրուք. քանզի պարեգօտաւորք աղատեալ են ի Քրիստոս: Իսկ որ զատուցն զիս պարեգօտիւք ի ծառայութենէ աշխարհիս և աղատութեան եղև մեզ առիթ, տէր Աղան՝ քո տեառն քեռի էր» (Տիգրիս, 1904, էջ 188): Կարևոր այս վկայությունը, թվում է ինձ, որ սխալ է մեկնված Գ. Զարբհանալյանի «Հայկական հին դպրութեան պատմության» մեջ: Հիմնվելով այս հատվածի վրա, Գ. Զարբհանալյանը հնարավոր է համարել եղբայրացեալու, որ Ղազար Փարպեցին «ընտիր և ազնուական ցեղէ էր» («Հայկական հին

դպրութեան պատմություն», Երրորդ տպագր., Վենետիկ, 1897, էջ 392): Իսկ Փարպեցու այն վկայությունը, որ նա Գուգարաց Աշուշայ բղձի տանը սնվել ու դաստիարակվել է Վահան Մամիկոնյանի ու նրա եղբայրների հետ («Թուղթ», էջ 188), առիթ է տվել նրան նույնիսկ ենթադրելու, որ Փարպեցին, հավանաբար, ազգական է եղել Մամիկոնյանների տոհմին: Գրիգոր խալաթյանցը ևս Փարպեցուն համարում է «ազատ կամ յազգէ ազնուաց», «որդի առն ունեորի» և հնարավոր է համարում նրա «մերձավոր և կամ հեռավոր ազգակցությունը» Մամիկոնյանների հետ (տե՛ս «Ղազար Փարպեցի և գործք նորին», Մոսկուա, 1883):

Այս ենթադրություններից և ո՛չ մեկը հավանական չէ: Վերահիշյալ հատվածում «ոչ օտար զոր ի քէն» խոսքերով Փարպեցին ակնարկում է, որ ինքն օտար չէ Վահանին, իբրեւ նրա սննդակիցը մանկության հասակում: Որ այդ խոսքերը չեն կարող այլ կերպ հասկացվել և հիմք ծառայել Փարպեցու ազնվական ծագման, այդ ավելի քան պարզ երևում է նույն հատվածի վերջին պարբերությունից, որի մեջ Փարպեցին իր ծագման մասին վկայում է, որ իրեն, հոգևորական դարձնելով, ծառայությունից դատուցել և աղատություն առիթ է եղել Տեր Աղանը, Վահան Մամիկոնյանի քեռին: Եթե Փարպեցին ազատների կարգն է անցել հոգևոր կոչում ընդունելուց հետո, սակայն միևնույն ժամանակ, ինչպես ինքն է վկայում, չի եղել «ծառայ ուրուք», ո՛չ էլ «աղքատ որ ի կազմածէն և ի մանկտոյն», կարելի է, իմ կարծիքով, ենթադրել, որ նա եղել է, հավանաբար, շինական Փարպի գյուղից: Այս նոր ու կարևոր ենթադրությամբ ո՛չ միայն որոշվում է Փարպեցու շինական ծագումը, այլև լուսաբանվում է շինականների իրավական դրության հետաքրքիր մի առանձնահատկությունը: Որպեսզի Փարպեցին կարողանար հոգևորական դառնալ և ստանալ աղատություն, որ հատուկ էր եկեղեցականներին, ինչպես տեսնում ենք, հարկավոր է եղել նրան ծառայությունից «զատուցանել»: Եթե շինականները լինեին ազատ, դժվար թե հարկավոր լիներ նրանց աղատագրումը նախկին ծառայությունից:

Փարպեցու վկայության այս նոր մեկնությունը, ինչպես և վերոհիշյալ մյուս վկայությունները, մոտավորապես պարզում են շինականների սոցիալական ընդհանուր դրությունը Մարզպանական Հայաստանում: Ըստ երևույթին, նրանք, իբրեւ անազատներ, հարկատու հատուկ ծառայությամբ կապված են եղել իրենց հողի ու տերերի հետ: Նրանց ծառայության մանրամասնությունները թեև մոլթ են մնում ու անհայտ, սակայն ընդհանուր գծերով կարծես թե հաս-

տառադրամ է, որ նրանց «ի հարկի ծառայութեան» վիճակը, հավանաբար, ունեցել է որոշ չափով ճորտության բնույթ: Հավանական է նույնպես, որ շինականությունը, լինելով իր մեջ պարփակված առանձին դաս, որից դուրս գալը հնարավոր է եղել, ինչպես տեսանք, կալվածատիրոջ համաձայնությամբ, իր իրավունքներին ու պարտականություններին կապված էր մնում, ինչպես և մյուս դասերը, ո՛չ թե անհատորեն, այլ ժառանգաբար: Ինչպես ազատների դասի մեջ ժառանգական է եղել զինվորական ծառայությունը, հոգևորական դասի մեջ՝ քահանայական պաշտոնը, այնպես էլ շինական դասի համար, բոլոր երևույթին, ժառանգական եղած պիտի լիներ նրա հատուկ հարկատու ծառայությունը:

Մովսես Խորենացին, նկարագրելով իր «Ողբի» մեջ հայ ժողովրդի զանազան խավերի արատավոր բարքերը թագավորության անկումից հետո, ժողովրդականների մասին ասում է հետևյալը. «Ժողովրդականք վէսք, ստահակք, մեծախօսք, անվաստակք, արբեցողք, վնասակորք, փախչողք ի ժառանգութենէ» (Գիրք Գ, գլ. Կր, Տփղիս, 1913, էջ 364): Մ. էմինը «փախչողք ի ժառանգութենէ» թարգմանել է «чуждающийся духовного звания», իսկ Խորեն ծ. վարդ. Ստեփանեն, հետեւելով նրան, թարգմանել է՝ «չեկեղեցական կոչումից փախչող»²:

Այս թարգմանությունները միանգամայն անհաջող են ու անիմաստ: Հոգևոր կոչումը, ինչպես հայտնի է, կապված էր տնտեսական ու սոցիալական այնպիսի արտոնությունների հետ, որ անհեթեթ կլինեին կարծել, իբր թե այդ կոչումից ժողովրդականները արամադիր կլինեին խուսափել: Հանգուցյալ միաբան Գալուստ Տեր Մկրտչյանը, որքան հիշում եմ, «փախչողք ի ժառանգութենէ» խոսքերը վերագրում էր շինականներին և ենթադրում, որ «ժառանգութեան» տակ պետք է հասկանալ այն հողը և շինական ծառայության այն ծանր վիճակը, որից շինականներն աշխատել են խուսափել ու ազատվել փախուստի միջոցով: Այս երևույթը, ինչպես գիտենք, ճորտական գյուղացիության համար սովորական է եղել նաև ուրիշ երկրներում: Եթե միաբանի մեկնությունն ընդունելի համարվի, այդ դեպքում՝ շինականների մասին վերոհիշյալ մեր ենթադրությունը հաստատված կլինի նաև Խորենացու վկայությամբ: «Փախչողք ի ժառանգութենէ» խոսքերից կարելի կլինի հետևել, որ շինական-

ները, լինելով «անաղատ», գտնվել են Խորենացու ժամանակ ճորտանման վիճակում: Այդ դրությունը, ինչպես տեսնում ենք, անվանված է «ժառանգութիւն», ուստի և պետք է ենթադրել, որ շինականների հատուկ ծառայությունը կրել է ո՛չ թե անհատական, այլ դասային ու ժառանգական բնույթ:

Հավանական համարելով ճորտական գյուղացիության գոյությունը Մարգարական Հայաստանում, չպետք է խհարկեց կարծել, որ Հայաստանի ողջ գյուղացիությունը նախարարական զանազան երկրաշրջաններում ունեցել է կատարելապես միակերպ ու նույնանման վիճակ: Մի կողմ թողնելով Հունական Հայաստանը, որի իրավական ու սոցիալ-տնտեսական կարգերը կարոտ են դեռ հատուկ ուսումնասիրության, Պարսկական Հայաստանի իսկ զանազան վայրերում շինականների իրավական ու տնտեսական դրության մեջ կարող էին լինել որոշ առանձնահատկություններ ու տարբերություններ: Հայաստանի նման նախարարական մի երկրում, որը բաժանված էր անջատ ու զրեթե անկախ իշխանությունների, շատ բնական է, որ կլինեին «զանազան սովորութիւնք գաւառաց և աշխարհաց»: Կարող էին նույնիսկ լինել ճորտական գյուղացիությունից դուրս նաև ազատ գյուղացիության մնացորդներ:

Որ գյուղերի ու շինականների իրավական ու տնտեսական դրության մեջ կարող էին լինել տարբերություններ, այդ մենք կարող ենք գուշակել Խորենացու ուշագրավ մի վկայությունից: Հանդիմանելով նախնի հայերի անիմաստասիրությունը, որոնք թերացել են գրի առնել տալու իրենց ժամանակվա պատմական անցքերը, Խորենացին կարծում է, որ չի կարելի արդարացնել նրանց, ասելով, որ իբր թե շարունակ զբաղված են եղել կռիվներով և կամ չեն ունեցել դիր ու դպրություն: «Այլ ոչ արդարեւ այսոքիկ կարծեցեալ լինի. քանզի գտանին և միջոցք լեալ պատերազմացն, և գիր Պարսից և Յունաց, որովք այժմ գիւղից և գաւառաց, ևս և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց, և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց այժմ առ մեզ գտանին անբաւ զրուցաց մատեանք, մանաւանդ որ ի սեպհական ազատութեան պայազատութիւն» (Գիրք Ա, գլ. Գ, Տփղիս, 1913, էջ 11): Խորենացու այս հատվածի մեջ մութ ու անհասկանալի է համարվել, գլխավորապես, «առանձնականութիւն» բառը: Պրոֆ. Նիկ. Մառը «առանձնականութեանց, և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց» թարգմանել է «О частных (личных) и общих «тяжбах и примирениях»³. Պրոֆ. Նիկ. Ադոնցը, համաձայն չլի-

² Տե՛ս «История Армении Моисея Хоренского», новый перевод Н. О. Эмина, М., 1893, стр. 215 և «Մովսես Խորենացու հայկական պատմություն», թարգմ. Խ. ծ. վարդ Ստեփանենի, Ս. Պետերբուրգ, 1889, էջ 350 և ծանոթ. 814, էջ 290:

³ Տե՛ս «Журнал Мин. Нар. Просв». 1908, էջ 2: Մկր. էմինը և Խորեն ծ. վարդ. Ստեփանեն «առանձնականութիւն» բառն իրենց թարգմանությունների մեջ

նելով նիկ. Մառի հետ, կարծում է, որ «առանձնական» էին դառնում այն սեպուհները, որոնք բաժանվում էին ընտանիքից ու ստանում իրենց ժառանգական բաժինը. Ուրեմն՝ «առանձնականություն», նրա կարծիքով, նշանակում է և ցույց է տալիս սեպուհների «առանձնական» գրությունը, որի պատճառով ծագում էին վեճեր ու հակառակություններ: Իմ կարծիքով, այս երկու ենթադրությունն էլ սխալ են: «Առանձնականություն» բառը, ինչպես կարելի է տեսնել հունարան թարգմանություններից, համապատասխանում է հունարեն *idioma, idiotês* բառերին և, ամենայն հավանությամբ, նշանակում է՝ առանձին, հատուկ վիճակ կամ առանձնահատկություն (*особенность, своеобразность*); հորենացին ուղղում է ասել, որ գյուղերի, գավառների ու առանձին տների (տոհմերի) գրությունը եղել է երբեմն «առանձնական» ու տարբեր և նրանց այդ առանձնահատկությունների, ինչպես և հակառակությունների ու դաշինքների համար, եղել են իր ժամանակ «անբաւ գրուցաց մատեանք», որոնք գրված են եղել հունարեն կամ պարսկերեն:

Գավառների և գյուղերի արտակարգ ու մասնակի «առանձնականությունները», որ գոյություն են ունեցել ֆեոդալական երկրորներում գրեթե ամեն տեղ, չեն կարող, իհարկե, բացասել ո՛չ նախարարական իրավակարգի ընդհանուր էությունը, ո՛չ էլ շինական դասի իրավական դրույթան գլխավոր հատկանիշները՝ «ի հարկի ծառայություն»-ը և ճորտանման վիճակը, որոնք իրենց հիմնական գծերով, ըստ երևույթին, միևնույն բնույթը պիտի ունենային նախարարական Հայաստանի բոլոր շրջաններում:

Շինականների ու ազատների կենցաղային տարբեր կացության մասին հետաքրքիր են Նդիշի վկայությունները, որոնց մեջ համեմատության է առնված նրանց առօրյա կյանքը: Նկարագրելով ազատների ու նրանց կանանց կրած նեղությունները կրոնական հալածանքների շրջանում, Նդիշն պատմագիրն ասում է, որ «ոչ երեւէր այնուհետև առաւել տէր քան զծառայ, և ոչ ազատ փափկացեալ քան զգեղջուկ վշտացեալ» («Վասն Վարդանաց և հայոց պատերազմին», Վննետիկ, 1852, էջ 115): Մի ուրիշ տեղ, շեշտելով հայոց աշխարհի փափկասուն տիկնանց թշուառ ու զժբախտ դրությունը, նա դարձյալ համեմատում է նրանց այդ վիճակը շին-

միանգամայն անուշադիր են թողել և չեն թարգմանել. տե՛ս «История Армении Моисея Хоренского», новый перевод Н. О. Эмина», М., 1893, стр. 4 և «Մովսես խորենացու հայոց պատմություն», թարգմ. Խ. Ստեփանեի, էջ 8:

նականների առօրյա կյանքի հետ, որը նա համարում է վշտամբեր ու տանջալից: «Ոչ ինչ յիշեցին ամենևին զանուն փափկութեան մայրենի ազատութեանն, այլ իբրև մարդք՝ որ վշտամբերք լեալ իցեն անդատին ի շինական սովորութեանցն տանջելով վարեալ զկեանս աշխարհիս, անդրագույնք ևս քան զնոսա յանձն առին զհամբերութիւն վշտաց» (նույնը, էջ 355):

Այս վկայությունների մեջ ուշագրավ է և այն, որ առաջին հատվածում «վշտացեալ» է անվանված «գեղջուկ»-ը, իսկ երկրորդում՝ «վշտամբեր» է անվանված «շինական»-ը: Նորագույն մի քանի աշխատություններում անհաջող մի փորձ է արված շինականներին ու գեղջուկներին իրարից զանազանելու իբրև իրենց ծագումով և տնտեսական ու իրավական դրույթամբ միանգամայն տարբեր դասեր: Անապացույց, վայրիվերո մի կարծիք է այդ, որ բոլորովին հիմնավորված չէ փաստական որևէ լուրջ վկայություններով: «Շինական» և «գեղջուկ» բառերը, ինչպես երևում է թե՛ այս և թե՛ ուրիշ բաղմամբով վկայություններից, պարզապես, հոմանիշներ են, որ գործ են ածվել սոցիալական միևնույն դասի համար:

Ինչպես ֆեոդալական գրեթե բոլոր երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, շինականներն իբրև «անաղատներ», չգտնվելով ճորտանման դրույթան մեջ, դատարանի վճռով ենթարկվել են մարմնական պատիժների, որոնցից ազատ են եղել «ազատները»: Պարզ ու որոշ վկայված է այդ Շահապիվանի ժողովի կանոններում: Պոռնկության համար սահմանված է եղել, օրինակ, Շահապիվանի ժողովի Գ. կանոնում հետևյալ պատիժը. «Եթե ազատ է և գան չէ մարթ հարկանել, ի տուգանն և յապաշխարութիւնն յաւելցեն. մ դրամ կարօտելոց, բ տարի ապաշխարութիւն. և զպղծութիւնն այլ մի՛ ևս գործեսցէ. ապա մտցէ յեկեղեցի և ընդ ընկերս խառնիցի: Ապա թէ շինական է, գան յոլով արբցէ, ճ դրամ տուգան տացէ յեկեղեցի և յաղքատս բաշխեսցեն, և տարի մի ի պղծութենէն հեռացեալ՝ մտցէ յեկեղեցի և ընդ ընկերս խառնեսցի» (Կանոնագիրը Հայոց, հրատար. Արսեն Ղլտճյանի, Թիֆլիս, 1914, էջ 63)*:

Շինականների ճորտանման դրույթունը հավանական համարելով Մարգարանական Հայաստանում, անհրաժեշտ է, իհարկե,

* Տե՛ս Զ. Մուսայելյան, Անդրկովկասի հողային պայմանները, Վաղարշապատ, 1910, էջ 15, նաև Բախադրյան, Անձնական և հողային իրավունքը հին Հայաստանում:

* Համեմատեմ նաև կանոն Բ, էջ 67:

զոնն մոտավոր կերպով որոշել նրանց իրավական այդ դրուժյան բովանդակությունը և առանձնահատկությունները: Պետք է ասել, որ ճորտ (крепостной, colonus, villanus, hörig, leibeigen) և ճորտություն (крепостничество, villenagium, Hörigkeit, Leibeigenschaft) բառերը բավական ճապաղ ու խառնաշփոթ դադարեցրել են, որոնց տակ հասկացվել են երբեմն տնտեսական ու իրավական իրարից խիստ տարբեր դրուժյուններ: Ծորտությունը հաճախ այնքան մեղմ է եղել, որ շատ քիչ է տարբերվել ազատ դյուղացիների դրուժյունից, իսկ երբեմն այնքան ծանր է եղել, որ շատ մոտ է եղել կատարյալ ստրկության: Ծորտերի առաջին տեսակին պատկանում էին օրինակ, Բյուզանդական կայսրության կոլոնները (coloni), որոնք անձնապես ազատ էին, բայց կապված էին հողին (glebae, terrae adscripti, servi terrae ipsius և չունեին տեղափոխման իրավունք, իսկ երկրորդ տեսակին պատկանում էին ուսական крепостной-ները և գերմանական leibeigen կոչված ճորտերը, որոնց դրուժյունը խիստ ծանր է եղել, մանավանդ, XVIII-դարում:

⁵ См. Кулишер И. М., Лекции по истории экономического быта Западной Европы, Петроград, 1918, стр. 281, *см. Georg Knapp, Bauernbefreiung, 1887, B. I, Einleitung.*

Ճորտական գյուղացիության իրական դրուժյան վրա ունեցել է իր որոշ ակներև ազդեցությունը: Եվրոպայի արևմտյան երկրներում ճորտական գյուղացիության իրավական ու տնտեսական դրուժյունը համեմատաբար ավելի մեղմ է եղել, քան Եվրոպայի արևելյան երկրներում, ուր միևնույն գյուղացիությունը ո՛չ միայն վճարել է զանազան տուրքեր ու հարկեր, այլև իր ամբողջ ընտանիքով ու ամենամեծ չափերով շահագործվել է նաև իբրև ձրի աշխատող ուժ:

Գիտական այս նոր տեսությունն ազդարարչին երկու տարբեր սխտեմի մասին, որոնցով մեծապես պայմանավորված է եղել ճորտության տնտեսական ու իրավական դրուժյունը, ունի նշանակություն թե՛ հին Հայաստանի և թե՛, ընդհանրապես, ամեն մի երկրի համար, ուր գոյություն է ունեցել ճորտական գյուղացիություն՝ ստորադրված կալվածատեր ազնվական դասի իշխանությամբ:

Վերոհիշյալ բաժանման տեսակետից, թվում է ինձ, որ Մարդ-պանական Հայաստանի կալվածատիրական սիստեմը համապատասխան պետք է ընդունել Grundherrschaft կոչված սենյորալ կազմակերպությանը։ Պատմական աղբյուրներից բնավ չի երեւում, որ նախարարներն իրենք ևս եղած լինեին գյուղատնտեսներ և ունեցած լինեին սեպհական ու ինքնուրույն խոշոր տնտեսություններ։ Նրանց եկամտի գլխավոր աղբյուրը կազմել են, հավանաբար շինականներից ստացված տուրքերը և հարկերը։ Ամեն անգամ երբ մատենագրական աղբյուրների մեջ խոսք է լինում նախարարների ու շինականների փոխհարաբերության մասին, հիշվում է միշտ շինականների հարկատուությունը և նախարարների հարկապահանջությունը։ Փալստոս պատմագիրը, խոսելով Աշտիշատի ժողովում սահմանված կանոնների մասին, առաջ է բերում, օրինակ, Ներսես կաթողիկոսի հետևյալ պատվերը. «Եւ ամենայն աշխարհին պատուիրէր, և գլխովին թագաւորին, առ հասարակ ամենայն մեծամեծացն, և ամենեցուն՝ որ ոք ի վերայ ընկերին ունիցին իշխանութիւն, գութ ունելով ընդ իրեանց ծառայս և ընդ կրսերս և ընդ աշակերտս, և սիրել իբրեւ զընտանիս, և մի՛ անարժանս և աւելի տարապայմանս հարկօք նեղել քան զչափն. յուշ առնելով, զի և նոցա տէր գոյ յերկինս։ Սոյնպես և ծառայից պատուիրէր՝ կալ յարդարն հնաղանդութեան իրեանց տերանց, զի ի տեսնէ լինիցի նոցա վարձք» (Վենետիկ, 1832, էջ 77—78)։ Սահակ կաթողիկոսի ի՞նչ կանոնում վանքերի մասին ասված է, որ «ազատ լամենայն հարկապահանջ իշխանաց սահմանս ընկալաւ և

յապաշխարութիւնն յաւելցեն. մ դրամ կարօտելոց, ք տարի ապաշխարութիւն. և զպղծութիւնն այլ մի՛ ևս գործեսցէ. ապա մտցէ յեկեղեցի և ընդ ընկերս խառնիցի: Ապա թէ շինական է, դան յօլով արբցէ, ճ դրամ տուգան տացէ յեկեղեցի և յաղքատս բաշխեսցեն, և տարի մի ի պղծութենէն հեռացնալ՝ մտցի յեկեղեցի և ընդ բնկերս խառնեսցի: Ապա թէ շինական է, թէ այր և թէ կին, կանոն այդ կացցի» (Կանոնագիրք Հայոց, հրատ. Ա. Ղլտճյանի, էջ 62—64):

Թե՛ այս և թե՛ նույն ժողովի նաև ուրիշ մի քանի կանոններից պարզ երևում է, որ շինականներն ունեցել են իրենց սեպհական գույքը, որ նրանք իրավունք են ունեցել տալ իրենց զավակներին՝ կամ թողնել ժառանգներին: Հանցանք գործելիս, ինչպես տեսնում ենք, նրանք ենթարկվել են քրեական ու եկեղեցական պատիժների: Ուշագրություն արժանի է, որ շինականների վճարելիք դրամական տուգանքները, որ սահմանված էին պոռնկության և կնաթողության համար, երկու կամ երեք անգամ ավելի են եղել քան աղատների: Տուգանքների համեմատական այդ հարաբերությունը, իմ կարծիքով, կարող է ուշագրավ մի նշան համարվել, որ շինականների տնտեսական դրությունը համեմատաբար պետք է եղած լիներ բավական բարեկեցիկ: Նույն կանոններից դժվար չէ նաև հետևեցնել, որ «շինական» կանայք, պատկանելով «անաղատների» դասին, իրավաբանորեն չեն գտնվել «աղախնություն», այսինքն՝ ստրկության վիճակում, այլ նրանք որոշ ժամանակով աղախնության են տրվել զոգենոց կամ ուրկանոց, իբրև հանցագործներ: «Աղատ» կանայք, որոնց շէր կարելի ուղարկել զոգենոց, միևնույն հանցանքների համար զոգենոցին վճարել են որոշ տուգանքներ: Շինականներն իրավունք են ունեցել հայց տալու և դատվելու եկեղեցական դատարաններում: Հավանական է, որ նույն իրավունքները նրանք ունեցած կլինեին նաև աշխարհական դատարաններում: Լինելով անձնապես ազատ, շինականները, ըստ երևույթին, կարող էին ամուսնանալ առանց կալվածատիրոջ համաձայնության: Սահակ Պարթևին վերագրված իդ կանոնում ամուսնությունը ծնողների անգամ բռնադատությամբ համարվում է անթույլատրելի: «Իսկ կատարելոց,—ասված է կանոնում,— որոց զմիմեանս ոչ իցէ տեսեալ, ի հաճոյս իւրեանց, սլասկ մի իշխեսցիք զնել՝ առանց քննութեան և ցնոսին ինքեանս հարցանելոյ. գուցե բռնադատութեամբ ծնողաց յակամայ հաւանեալ իցեն. և զայնպիսի հարսանիս մի՛ իշխէք յանձն առնուլ, զի մինչև

ցայսօր յայդպիսի անկարգութենէ բաղում լինասք զնացին յաշխարհիս՝ հոգևոր և մարմնաւոր» («Կանոնագիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլտճյանի, էջ 26):

Ուշադրության արժանի է, որ իրավունքների խախտման դեպքում անարգանքի համար ազատներին վճարվել է երկու անգամ ավելի տուգանք, քան շինականներին: Այդ մասին Շահապիվանի ժողովի կանոններում կան հետևյալ կարևոր վկայությունները. 1) «Եթէ կին ոք արար և ամուլ պատահեաց, և այրն հանցէ ները. 1) «Եթէ կին ոք արար և ամուլ պատահեաց, և այրն հանցէ զնա վասն ամուլթեան, որ ինչ կնոջն կարասի բերեալ է ի տուն, թէ աղախին, թէ անասուն, թէ հանդերձ, թէ արծաթ, առնուլ իշխան է և զնալ: Եւ եթէ քան զամուլթիւնն ալ արատ չգտցի, մարդն տուգան ևս տացէ կնոջն վասն անարգանացն, թէ ազատ է ոմ դրամ և թէ շինական ո» (Կանոնագիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլտճյանի, կան. Ե, էջ 64—65). 2) «Ոյք առևանկ առնիցեն, կալցեն զկինն և անդէն տացեն ցհայր և ցմայր իւր և տուգանեացին փոխանակ անարգանացն, եթէ ազատ է ոմ դրամ, եթէ շինական է ո» (Նույնը, կան. Ե, էջ 66): Տուգանքների այս տարբերությունը, ինչպես տեսնում ենք, մեծ չէ: Հին Ռուսաստանում բարձր դասի մարդկանց խոշտանգման համար պահանջվել է 12 գրիվնա, իսկ սմերդների՝ որ համարվում են ազատ գյուղացիներ, 3 գրիվնա: Պրոֆ. Վ. Սերգեևիչի կարծիքով, տուգանքների այս հարաբերական չափն արտահայտություն է սմերդների սոցիալական ցած ու նվաստ դրությունը: Հին Անգլիայում իրավունքների խախտման համար ազնվական եօր-երին վճարում էին երկու անգամ ավելի, քան ազատ գյուղացիներին՝ եօր-երին: VII դարից սկսած, երբ գյուղացիների դրությունը դառնում էր Անգլիայում հետզհետե ճորտական, ազնվականների արժեքն աստիճանաբար բարձրացել է և նրանք գնահատվել են 3, հետո 6, իսկ XI դարում արդեն մոտ 10 անգամ ավելի, քան գյուղացիները: Նույն անհամաչափությունը գոյություն է ունեցել ֆեոդալական նաև ուրիշ երկրներում, ուր գյուղացիությունը գտնվել է ճորտական ծանր վիճակում: Վրաստանում, օրինակ, XIV—XV դարերում բարձր ազնվականի արյան գինը եղել

6 В. Сергеевич, Русские юридические древности, т. I, издание второе, С. П., 1902, стр. 184.

7 М. Кулишер, Лекции по истории экономического быта западной Европы. Петроград, 1918, стр. 41.

դեցույն, որ էր ազատ ի Քրիստոս ըստ կարգի նախնեացն մերոց, և դու ընդ հարկաւ եղիր» (Վենետիկ, 1864, էջ 75): Դենշապուհի աշխարհագրի թաքուն նպատակների մասին Նդիշեն հաղորդում է հետևյալ տեղեկությունը. «Եւ յայսր ամենայնի վերայ այլ ևս չարութիւն խորամանկեաց: Զմի ոմն ի հաւատարիմ ծառայից իւրոց ի գործ առաքէր յերկիրն Հայոց, որում անուն էր Դենշապուհ. որ եկեալ հասեալ հրամանաւ արքունի, զողջոյն բերեալ զմեծ թագաւորին, և խաղաղասէր կեղծաւորութեամբ աշխարհագիր առնել ամենայն երկիրն Հայոց ի թողութիւն հարկաց և ի թեթևութիւն ծանրութեան այրեւծիոյ: Թէպէտ և ի վերին երեսս կեղծաւորէր, այլ ի ներքոյ խորհուրդը շարագոյն ցուցանէին: Առաջին, զազնատութիւն եկեղեցւոյն արկանէր ի ծառայութիւն. երկրորդ, միայնակեաց բրիստոնեայք՝ որ բնակեալ էին ի վանորայս, ընդ նովին աշխարհագրաւ էարկ. երրորդ, զհարկ աշխարհին առաւել ծանրացոյց. չորրորդ, բանսարկութեամբ զնախարարեանն էարկ ընդ միմեանս, և յամենայն տան արար խռովութիւն: Եւ զայս ամենայն առնէր, թերևս զմիաբանութիւնն քակեացէ, և զուխտն եկեղեցւոյն ցրուեացէ, և զմիայնակեացն փախուսցէ և զշինականսն վատնեացէ. և առ յոյժ աղբատութեանն՝ ակամայ դիմեացեն յօրէնս մոգուց» (Վենետիկ, 1852, էջ 38—39):

Նդիշենի այս վկայությունները, իմ կարծիքով, հիմք կարող են ծառայել, նախ և առաջ, ընդհանուր մի դիտողության:

Հայագիտական նորագույն երկերում ենթադրվել է հաճախ, ինչպես, օրինակ, Կ. Գյուլտերբուկի «Բյուղանդիտն և Պարսկաստան» հետաքրքիր ու կարևոր աշխատության մեջ, որ Պարսկական Հայաստանը 429 թվից հետո, կորցնելով իր ինքնավարության մնացորդները, միացվել է Սասանյան Պարսկաստանին, իբրև պարսկական մի հասանդ: Պատմական այս ամփոփումը կարող է, բնականաբար, մեկնվել այն իմաստով, որ իբր թև 429 թվից հետո Պարսկական Հայաստանի պետական հարկերը նույնը եղած պիտի լինեին, ինչ որ և մյուս պարսկական նահանգներում: Այդպիսի կանխակալ մի հետևություն, իմ կարծիքով, թույլատրելի չէ:

Մատենադարանի մի շարք վկայություններից դժվար չէ գուշակել, որ 429 թվից հետո մինչև Հաղկերտ Բ-ի նոր քաղաքականությունը Պարսկական Հայաստանի թև ներքին վիճակը և թև հարկային հին կարգերը մնացել էին գրեթե անփոփոխ:

Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո, ինչպես վկայում է Նդիշեն՝ «Ի նախարարսն Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն» (Վենետիկ, 1852, էջ 11): «Զի թէպէտ և գանձն յարքունիս Պարսկաց

երթայր,— ասում է Նդիշեն,— սակայն այրուծին հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմի» (նույնը, էջ 11): Եվ իրոք, հայտնի է արգեն, որ հայկական նախարարությունները, որոնք իրենք էին հոգարակամ ցանկացել ենթարկվել Սասանյան Պարսկաստանի անմիջական իշխանության, Արշակունյաց վերջին թագավորի դահլիճեցությունից հետո պահպանել էին անաղարտ ու անփոփոխ իրենց տիրական և գործակալական իշխանության գրեթե բոլոր իրավունքները: Մամիկոնյանները մնում էին դարձյալ, իբրև Պարսկական Հայաստանի սպարապետներ, Վահան Ամատունուն հանձնված է եղել հաղարապետության գործակալությունը, իսկ դատավարության իշխանությունը, ըստ երևույթին, մնացել էր բարձր հոգևորականության ձեռին:

Այս բոլորը պարզ ցուցմունքներ են, որ Արշակունյաց անկումից հետո Պարսկական Հայաստանի ինքնավար ներքին կազմակերպության մեջ զգալի փոփոխություններ չէին եղել:

Նույնը, հավանորեն, պետք է ենթադրել նաև Պարսկական Հայաստանի արքունի հարկերի մասին:

Նդիշենի վերոհիշյալ վկայություններից պարզ երևում է, որ հայ հոգևորականության հարկային բոլոր նախկին արտոնությունները մնացել էին անփոփոխ մինչև Հաղկերտ Բ-ի նոր կարգադրությունը: Այս վերջին հանգամանքը կարող է հավանական մի նշան համարվել, որ Պարսկական Հայաստանի նաև մյուս արքունի հարկերը մարդպանության սկզբնական տարիներում փոփոխության չէին ենթարկվել: Նդիշենի վերոհիշյալ խոսքերը՝ «Որ գանձն յարքունիս ենթարկվել: Նդիշենի վերոհիշյալ խոսքերը՝ «Որ գանձն յարքունիս Պարսկաց երթայր», ինձ թվում է՝ պետք է հասկանալ այն մտքով, որ Սասանյան Պարսկաստանին տրվելու էին այն արքունի հարկերն ու եկամուտները, որոնք գոյություն ունեին Արշակունյաց վերջին թագավորների ժամանակ:

Վարչական ու հարկային ուրույն այս վիճակը, որ Պարսկական Հայաստանն ունեցել է, հավանորեն, Հաղկերտ Բ-ից առաջ, հարկավոր է աչքի առաջ ունենալ ու առանձնապես ընդգծել, որովհետև վոր է աչքի առաջ ունենալ ու առանձնապես ընդգծել, որովհետև Վարդանանց շրջանի քաղաքական անցքերը ստանում են տարբեր լուսաբանություն, երբ նկատի են առնվում այս կարևոր հանգամանքները: Հաղկերտ Բ-ի նոր քաղաքականությունը Պարսկական Հայաստանի հանդեպ ուղղված է եղել, ինչպես այդ պարզ երևում է փաստական մի շարք տվյալներից, ոչ միայն քրիստոնեական եկեղեցու դեմ, այլև նախարարությունների, նրանց արտոնյալ արտակարգ իրավունքների, նաև, ըստ երևույթին, Պարսկական Հայաստանի հարկային հին կարգերի դեմ:

Սասանյան Պարսկաստանը, բնական է, որ վաղ թե ուշ ձգտելու էր տարածելու մարդպանական այս շրջանի վրա թե իր պետական օրենսդրության ընդհանուր որոշումները և թե հարկային այն սխեման ու այն կարգերը, որ պարտադիր են եղել մյուս մարզերում: Դենշապուհի աշխարհագիրը, հաղարապետության հանձնումը պարսիկ պաշտոնյայի, եկեղեցու ու հոգևորականության հարկային ազատության ոչնչացումը և այլ նման փաստեր, իմ կարծիքով, ուշագրավ ու համապատասխան են, որ այդ փոփոխությունը Պարսկական Հայաստանի հարկային դրության վերաբերմամբ տեղի է ունեցել Հաղկերտ Բ-ի ժամանակ:

ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐԿԵՐԸ ՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Սասանյան Պարսկաստանի հարկերի ու ֆինանսական անտեսության լուսաբանության համար, ինչպես հայտնի է, զլխավոր ու հիմնական աղբյուրն է Տաբարիի արաբական ժամանակագրությունը: Ընդունելով, որ Պարսկական Հայաստանի արքունի հարկերը նման պիտի լինեին մյուս մարզերի հարկերին, այս աղբյուրի վկայությունները բնականաբար մեծ կարևորություն են ստանում նաև Պարսկական Հայաստանի համար:

Տաբարիի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն² խոսքով Նուշիրվանից առաջ (531—579 թ.) Պարսկաստանի թագավորները, սովորաբար, առնում էին առանձին շրջաններից, որպես հողային տուրք, բերրի $\frac{1}{3}$ -ը $\frac{1}{4}$ -ը $\frac{1}{5}$ -ը կամ $\frac{1}{6}$ -ը, նայած ոռոգման ու հողի մշակության: Բացի այդ նրանք առնում էին նաև որոշ գումար զբլխահարկ: Պերոզի որդին Կավատը (488—531 թ.) իր թագավորության վերջում կարգադրած է եղել, որ հողաշափություն կատարվի դաշտային ու լեռնային հողերի, որպեսզի կարելի լինի ճշտվել որոշել հողային հարկերը: Այդ հողաշափությունը, որ սկսվել էր Կավատի ժամանակ, շարունակվել է ու ավարտվել խոսքով Նուշիրվանի ժամանակ, որը կարգադրած է եղել համբել նաև մարդկանց ու հաշվել արմավենիների ու ձիթենիների քանակը: Այնուհետև՝ այս աշխարհագրից հետո, որոշված է եղել հարկերի չափը: Ամեն մի garib հողից (= 3600 քառակուսի կանգուն, 1470 քառ. մետր, մոտավորապես $\frac{1}{7}$ դեսյատին³), որի վրա ցանված էր ցորեն կամ

² Տե՛ս Th. Noeldeke, Tabari, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Leyden 1879, էջ 241—247.

³ 1 garib հողը = 1470,87 $\frac{1}{2}$ քառակուսի մետրի, տե՛ս J. A. Decourdemanche. Traite pratique des poids et mesures des peuples anciens et des

գարի՝ որոշված է եղել պահանջել 1 դրամ հողահարկ, մեկ garib խաղողի այգուց՝ 8 դրամ և այլն: Գլխահարկ վճարելու էին բոլորը՝ 20 տարեկանից մինչև 50 տարեկանը՝ բացի ազնվականներից, մեծամեծներից, զինվորներից, որոշ հոգևորականներից ու թագավորության պաշտոնյաներից: Ամեն մի անձից առնում էին 12, 8, 6 կամ 4 դրամ՝ համաձայն հարկատուի կարողության: Գլխահարկի սովորական, տարածված չափը եղել է, ըստ երևույթին, 4 դրամ: Հարկերը գանձվում էին մաս մաս, տարին երեք անգամ, յուրաքանչյուր քառամսյակում տարեկան հարկի $\frac{1}{3}$ մասը:

Հենվելով Տաբարիի կարևոր այս տեղեկության վրա, պրոֆ. Նիկ. Ադոնցը «Армения в эпоху Юстиниана» իր ուսումնասիրության մեջ (էջ 481—485) քննության է առել Նդիշիի վերոհիշյալ վկայությունները, համեմատելով Պարսկական Հայաստանի հարկերն այն ընդհանուր հարկերի հետ, որոնք ընդունված են եղել Սասանյան Պարսկաստանում, իսկ հետագայում նաև Արաբական խալիֆայից: Նրա ասելով՝ Սասանյան Պարսկաստանում գոյություն են ունեցել երկու տեսակ հիմնական հարկեր՝ «խարաճ» հողային հարկ և gezith գլխահարկ: Նույն հիմնական հարկերը եղել են նաև Հռոմեական կայսրության մեջ tributum soli և tributum capitis, որոնք Դիոկղիանի բարենորոգումից հետո անվանվել են՝ capitatio terrena և capitatio humana կամ plebeia: Արաբական տիրապետության ժամանակ տարբերել են երկու կարգի հողային տուրք՝ vazife և mucasame: Առաջինը, vazife-ն համապատասխան լինելով եվրոպական cens-ին, վճարվել է դրամով՝ որոշ գումար հողային տարածության յուրաքանչյուր հատուկ միավորից: Իսկ երկրորդը՝ mucasame-ն, որ համապատասխանում է եվրոպական cham-part-ին, բնական հարկ է՝ որոշ մաս բերրից, որ տրվել է կալվածատիրոջ: Նիկ. Ադոնցի կարծիքով, արաբական vazife-ն համապատասխանում է իրապես պարսկական «խարաճ»-ին, իսկ mucasame-ն անվանվում է պարսկերեն bahrak:

Բաղդատելով Նդիշիի մոտ հիշատակված հարկերը հիմնական ու սովորական այս հարկերի հետ, Նիկ. Ադոնցն ավելի քան հավա-

Arabes, Paris 1909, էջ 65 և 90: A. Christensen-ը (garib հողը ենթադրում է 2400 քառ. մետր) տե՛ս L'empire des Sassanides, Kobenhavn, 1907, էջ 57, իսկ Alf. Kremer-ը 1169,54 քառ. մետր) տե՛ս Culturgeschichte des Orients I էջ 98—99, J. A. Decourdemanche-ի հաշիվները վստահելի են ու հավաստի. որովհետև նրա երկը մասնագիտական հատուկ աշխատություն է, նվիրված հնագույն բոլոր չափերի համեմատական ուսումնասիրությանը:

նական է համարում, որ «բաժ»-ը համապատասխան կարող է լինել «խարաճ»-ին և vazîfê-ին, իսկ «սակ»-ը՝ gezith-ին: Նա հնարավոր է նաև համարում, որ Եղիշեի «մուտ»-ը և «հաս»-ը հոմանիշներ են պարսկերեն «սակ»-ի և «բաժ»-ի և գործածական են եղել հայկական միջավայրում:

Այս ենթադրական համեմատությունները, պարզապես դուշակություններ են և ոչ հիմնավորված եզրակացություններ: Շատ պարզ է, որ հայկական հին հարկերը և նրանց իրական բովանդակությունը պետք է որոշել ոչ թե համեմատական այդ եղանակով, այլ, նախ և առաջ, հայոց մատենագրական աղբյուրների հավաստի ու հաստատուն վկայությունների օգնությամբ: Ներքև մենք քննության ենք առնելու Հայաստանի թե այս և թե մյուս հնագույն հարկերը՝ յուրաքանչյուրն առանձին՝ հիմնվելով մատենագրական վկայությունների վրա: Ինչպես կտեսնենք, ուսումնասիրության այդ եղանակով ստացվում են հավանական նոր եզրակացություններ, որոնք մեծ մասամբ, հիմնովին տարբեր են ն. Ազոնցի վերոհիշյալ ենթադրություններից:

Պարսկական Հայաստանի առանձին հարկերի քննությունից առաջ՝ նախ կարևոր է, իմ կարծիքով, կանգ առնել ու ծանրանալ մի շարք ընդհանուր խնդիրների վրա, որոնք տրամաբանորեն բխում են Տաբարիի ու Եղիշեի վկայությունների բաղդատությունից և որոնք մինչև այժմ հարուցված չեն եղել:

Տաբարիի վկայությամբ՝ հողային դրամական հարկերի կիրառվումը Սասանյան Պարսկաստանում որոշված է եղել խոսքով նուշիրվանի (531—579 թ.) հրամանով: Իսկ մինչ այդ դոյություն են ունեցել հողային բնական տուրքեր: Որ հողային հարկերը Սասանյան թագավորության նախնական շրջանում ունեցել են բնական տուրքերի բնույթ՝ այդ մասին ուշագրավ մի ակնարկ կա Աբրահամ խոստովանողի «Վկայք Արևելից» թարգմանության մեջ հետևյալ հատվածում, որ վերաբերվում է Պարսից թագավորին՝ «Գրգիս ի տաճարի որ շինեցաւ ի հղարաց, և բաղմեալ ևս յապարանս, զոր զարգարեցին պնդակալմքն: Գան քեզ պատիւք և պատարագք ի հեռաստանէ և տասանորդք ի չորից կողմանց երկրի: Ուտես զսուրբ արդիւնս կալոց և ըմպես զաղնուական դինիս հնձանաց» (էջմիածին, 1921, էջ 9): «Տասանորդք» գործ է անված այստեղ, անշուշտ, հողային բնական հարկերի իմաստով:

Արդ, եթե ճիշտ է Տաբարիի այդ վկայությունը՝ կարելի է արդյոք առանց դրական ապացույցների ենթադրել, որ Եղիշեի թված

հարկերից որևէ մեկը կարող էր ունենալ հողային դրամական հարկի՝ «խարաճ»-ի նշանակություն⁴: Ինչու՞ չենթադրել, որ խոսքով նուշիրվանից (531—579) առաջ Պարսկական Հայաստանում ևս հողային հարկը նույն բնույթն ունեցած պիտի լիներ, ինչ որ և մյուս պարսկական շրջաններում: Այս հարցերն այնքան կարևոր են ու առաջնակարգ Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմության համար, որ արժանի են, իմ կարծիքով, ամենալուրջ ուշադրության:

Եթե ի նկատի ունենանք, որ հողային հարկը նույնիսկ Բյուզանդական կայսրության մեջ տրվել է հաճախ բերքով (in speciebus, ta eidê) և տուրքի այդ ձևը վերջնականապես վերացվել ու փոխարինվել է դրամական վճարումներով միայն Անաստաս կայսրի ժամանակ (491—518 թ.)⁵, ինձ թվում է՝ խիստ դժվար է Պարսկական Հայաստանի հողային հարկերն ընդունել դրամական, Հազկերտ Բ-ի ժամանակ (439—457 թ.): Անհավատալի կլինեք, իհարկե, կարծել, որ Պարսկական Հայաստանը տնտեսական իր զարգացման ու դրամական շրջանառության տեսակետից կարող էր այդ ժամանակ ավելի նպաստավոր պայմանների մեջ գտնվել, քան Բյուզանդական կայսրությունը:

Հինգերորդ դարում, ճիշտ է, Արտաշատը և ապա Դվինը պարսկաբյուզանդական տարանցիկ առևտրի կենտրոններն են եղել, բայց այդ փաստը չպետք է, իհարկե, գերազնահատել և կարծել, որ Հայաստանում, մասնավոր, նրա ծայրագավառներում, բնական տնտեսությունը կարող էր ստացած լինել դրամական բնույթ: Իմ կարծիքով, խնդրական ու վիճելի է նույնիսկ, թե արդյոք, հիմնը վելով Տաբարիի վկայության վրա, կարելի է հաստատ կերպով պնդել, որ Պարսկական Հայաստանի հողային բնական հարկերը դրամականի էին վերածվել խոսքով նուշիրվանի ժամանակ (531—

⁴ Միքայել փաշա Փորթուզալը «Եղիշեի վարդապետի վասն վարդանայ ևս հայոց պատերազմին» 1903 թվի իր հրատարակության բացատրական ծանոթություններում Դենշապուհի աշխարհագրին տվել է հետևյալ լուսաբանությունը. «Պարսիկը,—ասում է նա,—տասանորդաց մեծամեծ անպատեհությունները տեսած էին, բայց որովհետև դժուարին է կարգել դուրս նոցա տուած հասույթը մէկէն ի մէկ անշարժ սակի մը վերածել, առաջին փորձը Հայաստան փորձել ուղեցին՝ իբրև մնացեալ նահանգներն ավելի բարդավաճ և հարուստ երկիր» (Վենետիկ, 1903, ծանոթ. էջ 216): Ուրեմն՝ Փորթուզալը ևս Պարսկահայաստանի հողային հարկը դրամական է ընդունում հիշյալ աշխարհագրից հետո: Իմ կարծիքով, աշխարհագրի բովանդակության այս բռնածիզ մեկնությունը ծայրի ի ծայր վիճելի ու կամայական է, որովհետև հիմնված չէ պատմական փաստերի վրա:

⁵ Sht'a Ю. Л. Кулаковский, История Византии, I, 1913, էջ 524.

579 թ.): Եթե անգամ այդ հավանական համարվի, դժվար է, իմ կարծիքով, պնդել, որ հարկատվության այդ նոր ձևը պարտադիր ու ընդհանուր է եղել Պարսկական Հայաստանի բոլոր շրջաններում: Ուշագրավ է այս տեսակետից, որ արաբական տիրապետության սկզբնական շրջանում 7-րդ դարի վաթսուհին թվերին, Աղվանքի հողային հարկերը եղել են բնական և ոչ դրամական:

Այդ մասին Մովսես Կաղանկատվացին, խոսելով Զուանշիր իշխանի ճանապարհորդության մասին Մուավիայի մոտ՝ հաղորդում է հետևյալ կարևոր տեղեկությունը. «Եւ սկսեալ այնուհետեւ (Զուանշիր) զթողութիւն ծանրաբեռն իւրոյ վիճակին խնդրել հարկաց, զոր ախորժելով յանձն էառ թագաւորն հարաւոյ, և հրամայեաց երկակիսեալ զհարկացն լուծ թեթեացուցանել յառաջին երեւակ շափուց զմասն մի⁶ (Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս 1913, էջ 227—228): Թեև այս վկայությունը վերաբերվում է Աղվանքին և 7-րդ դարի վաթսուհին թվերին, բայց կարող է մի ակնարկ համարվել, որ Աղվանքի հարևան շրջաններում ևս հողային հարկը կարող էր այդ բնույթին ունենալ նույն 7-րդ և թերևս նախորդ դարում:

Ինչպես տեսնում ենք, Պարսկական Հայաստանի հողային հարկերի վերաբերյալ այս հատուկ խնդիրն այնքան վիճելի ու այնքան լուրջ է, որ խիստ դժվար է ընդունել նիկ. Աղոնցի և Միքայել Փորթուգալի վերոհիշյալ կանխադուշակ եզրակացությունները, մինչև որ այդ եզրակացությունները չհաստատվեն որևէ հիմնավոր ապացույցներով: Եթե անգամ հողային հարկերի դրամական լինելը հավանական համարվի Պարսկական Հայաստանում հոսորով նուշիրվանի հատուկ կարգադրությունից հետո, որ, իմ կարծիքով, դեռևս վիճելի է, համենայն դեպս, մենք ոչ մի հիմք չունենք այդ հարկերը դրամական ենթադրելու հինգերորդ դարում Հաղկերս Բ-ի ժամանակ:

Ներքև մենք կտեսնենք, որ հողային հարկերը հին Հայաստանում անվանվել են, հավանորեն, «հաս», իսկ «բաժ»-ը, որ Նիկ. Աղոնցը հոմանիշ է համարում «հաս»-ի, մատենագրական վկայություններում դործ է ածված, պարզապես, մաքսային հարկերի նշանակությամբ: Արդ՝ եթե ճիշտ են մեր դիտողությունները, Նղիշեի վկայության մեջ հիշատակված «հաս»-ը պետք է ենթադրել իբրև հողային հարկ՝ բնական:

⁶ Այս հատվածի լուսաբանությունը տվել է Թագ. Ավգյուրեզյանը նորերս լույս տեսած իր ուսումնասիրության մեջ, տե՛ս «Երկրագործական հավելյալ արդյունքի նորման XVII—XVIII դարերում ու XIX-ի սկզբներում», Նորք Ձ 3, Երևան 1923 թ.:

Մխիթար Գոշն իր Դատաստանագրքում կարծում է, որ գլխահարկն այլազգիներին, այսինքն՝ մահմեդականներին վճարվող հատուկ հարկ է, ուստի այդ հարկը քրիստոնյա իշխանները չպետք է պահանջեն հավատացյալներից: «Անդատաստան է,— ասում է նա, — իշխանաց հարկել զհաւատացեալս, զոր հարկին այլազգիք, զի յայլազգեաց հարկ արժան է և ոչ ի նոցունց, որպէս և առնեն Վիրք ընդ ձեռամբ անկելոցն» (հրատ. Վահան ծ. վարդ. Բաստամյանցի, Վաղարշապատ, 1880, մասն Բ, ա, էջ 317)⁷: Գոշի այս կարծիքը ճիշտ չէ, որովհետև գլխահարկը թե Սասանյան Պարսկաստանում և թե Հռոմեական կայսրության մեջ, ինչպես հայտնի է, սովորական ու հիմնական հարկերից մեկն էր:

Հատկապես, Հռոմեական կայսրության արևելյան հայկական շրջաններում «գլխահարկը» կրել է կամ սովորական անձնական հարկի բնույթ, կամ երբեմն համեմատաբար թեթև է եղել և ունեցել է, մոտավորապես, ծխահարկի նմանություն: Հայտնի է, օրինակ, 386 թվի Թեոդոս Ա-ի հրովարտակը, որը վերաբերվում է Արմենիային ու Կապադովկիային և որի մեջ ասված է, որ «առաջ գլխահարկի նորման որոշված է եղել տղամարդկանց ամեն մեկից և կանանց երկուսից, իսկ այժմ տրվելու է՝ երկու երկու կամ երեք երեք տղամարդ և չորսական կին հաշվելով մեկ զուխ»⁸:

Քանի որ դրամական այս հարկը գլխահարկի կամ ծխահարկի ձևով գոյություն է ունեցել Սասանյան Պարսկաստանում և Հռոմեական կայսրության մեջ, ինձ հավանական է թվում, որ նույն հարկն այս կամ այն ձևով գոյություն ունեցած պիտի լիներ նաև Արշակունյաց թագավորության ժամանակ: Ներքև, «հաս»-ի մասին խոսելիս, կտեսնենք, որ եկեղեցական ծխահարկը, որ հիշատակված է Սահակի կանոններում, կարող էր թերևս առաջ եկած լինել աշխարհական համապատասխան հարկերի նմանողությամբ: Եթե հաջողվի այդ ավելի որոշ կերպով ապացուցել, այդ դեպքում՝ վերոհիշյալ հարկն Արշակունյաց թագավորության ժամանակ պետք է ենթադրվի որպես երգահարկ և ոչ գլխահարկ: Այս հարևանցի, իհարկե, մի դիտողություն է, որ կարոտ է ավելի լուրջ հիմնավորման:

⁷ Տե՛ս նաև էջ 314՝ «զի ոչ է հարկ գլխոյ քրիստոնէից, բայց այլազգեաց՝ յորժամ բռնի ընդ հարկաւ արացեան»:

⁸ Տե՛ս Cod. Theod. 1312,2, cum antea per singulos viros, per binas vero mulieres capitis norma sit consa, nune binis ac ternis viris, mulieribus autem quaternis unius pendendi capitis adtrib est.

Եթե հողալին դրամական հարկերի գոյությունը վիճելի ու անհավանական էր Պարսկաստանում, ինչպես և Մարդպանական Հայաստանում, Հաղկերտ Բ-ի ժամանակ (439—457 թ.), գլխահարկի գոյությունը նույն այս շրջանում կարելի է համարել միանգամայն հաստատ ու անտարակուսելի:

Սասանյան Պարսկաստանում, ինչպես տեսանք Տաթարիի վկայություներից, գլխահարկը եղել է գլխավոր հարկերից մեկը ոչ միայն խոսքով նուշիրվանի ժամանակ վեցերորդ դարում, այլև հնագույն շրջանում: Որ Պարսկական Հայաստանում ևս այս հարկը գոյություն է ունեցել խոսքով նուշիրվանից (531—579 թ.) առաջ Հազկերտ Բ-ի ժամանակ (439—457 թ.)՝ այդ պարզ երևում է, իմ կարծիքով, Նզիշի վերոհիշյալ վկայությունների հետևյալ հատվածներից. 1) «միայնակեաց քրիստոնեայք, որ բնակեալ էին ի վանորայս, ընդ նովին աշխարհագրաւ էարկ» (Վենետիկ, 1852, էջ 39), 2) «քանզի ուստի արժան էր առնուլ հարիւր դահեկանաւ չափ, կրկին առնուին, սոյնպէս և հալիսկոսոսաց և երիցանց զնէին ոչ միայն շինաց, այլ և աւերակաց» (նույնը, էջ 40):

Այս վկայություններից կարելի է անել մի քանի կարևոր հետևություններ: Հարկը դրված է եղել, ինչպես տեսնում ենք, միայնակյացների, եպիսկոպոսների և քահանաների վրա անձնապես, ուրեմն՝ պարզ է, որ այդ Տաբարիի հիշատակած գլխահարկն է: Երկրորդ՝ կարելի է ենթադրել, որ դրամական այդ հարկը համասպատասխան Տաբարիի վկայության ունեցել է ոչ թե ծխահարկի, այլ գլխահարկի բնույթ: Երրորդ՝ աշխարհագիրը, որին ենթարկվել էին միայնակյացները, պետք է հասկանալ, անտարակույս, մարդահամարի նշանակությամբ:

Բացի Եղիշեից, գլխահարկի մասին ուշագրավ մի վկայություն կա նաև Մովսես Կաղանկատվացու պատմության մեջ: Խոսելով Աղվանքի ծանր դրության մասին խաղարների տիրապետության շրջանում՝ 627 թվից հետո, Կաղանկատվացին հաղորդում է հետևյալ հետաքրքիր տեղեկությունը. «Նաև զանցս վաճառաց և զկարթնկէցս ձկնորսութեան մեծամեծ գետոցն Կուրայ և Նրասխայ՝ զամհնայն ճշդիւ պահանջէր (Շաթ), և զդիտրաքմայան ըստ սովորութեան աշխարհագրի Պարսից թագաւորութեանն» («Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Թիֆլիս 1913, Բ. գլ. ԺԶ, էջ 190): Այս վկայության մեջ, որը վերաբերվում է, անշուշտ, գլխահարկին, որոշված է ալփ հարկի սովորական տարածված չափը: Թ. Նյուդեկեն Տաբարիի գերմաներեն թարգմանության մեջ հաղորդում է, որ չինացի Հիուենթ-

սանդի (Mem. sur contrées occ. II 179) վկայությամբ՝ Պարսից թագավորության մեջ յուրաքանչյուր քնտանիք վճարել է զլխահարկ մարդագլուխ 4 արծաթ (Tabari, էջ 246, ծան. 2)։ Այս վերջին վկայությունը, ինչպես տեսնում ենք, հաստատվում է նաև կաղանկատվացու վերոհիշյալ տեղեկությամբ։ «Դիտրաքմայան» (հունարեն didrachmon հոգնակի didrachma). ամենայն հավանությամբ, դործ է ածված նրա մոտ սատերի իմաստով, որի կշիռը հավասար էր 4 դրամի⁹։ Ընդունելով Սասանյան արծաթ դրամի կշիռը համաձայն Անանիա Շիրակացու հաշիվներին, մոտավորապես, 4 դրամ, նրա դրամական արժեքը հավասար կլինի, մոտավորապես այժմյան 25 կոպեկին¹⁰։

Ուրեմն՝ գլխահարկի սովորական ընդհանուր չափը պետք է լինի Մասանյան Պարսկաստանում մարդագլուխ, մոտավորապես, 1 ռուբլի: Հարկավոր է, իհարկե, որոշել գրամական այդ գումարի նաև իրական արժեքը, որ Մասանյանների ժամանակ, հավանորեն, ավելի բարձր եղած պիտի լիներ, քան այժմ: Սակայն այս խնդրի լուսաբանությունը, դժբախտաբար, գեղև հնարավոր չէ, որովհետև, որքան ինձ հայտնի է, այդ մասին պատմական համապատասխան տվյալներ գրեթե չկան: Ուշագրություն արժանի է այդ տեսակետից, որ Մահմեդի հաջորդ Աբու Բեքրի իշխանության շրջանում (632—634 թ.), ճիշտ այն ժամանակ, որին վերաբերվում է Կաղանկատվացու վերոհիշյալ վկայությունը, Արաբիայում մեկ տշխարը գնահատվել է 10 դրամ¹¹:

⁹ Անանիա Շիրակացու «Յաղագս կշոռց և չափուց» դրվածքի երկու ձևա-
դրում «Գրիտրաքամայ»-ի մասին կա հետևյալ վկայութունը, որից երևում է,
որ «Գրիտրաքամայ»-ն հաճախ հավասար է համարվել սատերին «Գրաքենն Ռդրա-
մակշին է. զիտրաքամայն Դ զրամակշին է. զիտրաքամայն և սատերն մի է» (տե՛ս
Անանիայի Շիրակունույ, Մնացորդք բանից, Ս. Պետ., 1877, էջ 33): Հիմտե
Նահ. Յ. վարդ. Ավդերյանի, Բացատրուութւն չափուց և կշոռց նախնաց. Վե-
նետիկ, 1821, էջ 77—78

10 Տե՛ս «Յաղագս կշռոց և չափոց», էջ 28—29՝ «դրամ քսոս պարսկա-
կան լեզուին անուանեցաւ և յարժաթով տալաւորեցաւ, որ է 2 մասն Վլտեր»։
Այս հաշվով նրա կշիռը յոթերորդ դարում պէտք է ընդունել մոտավորապէս
Այդ. կրեմերը իր Culturgeschichte des Orients unter 'den Cha-
lifen Wien 1875 թ. աշխատութեան մեջ Սասանյան դրամի կշիռն ընդունում
է 3.9 դրամ (էջ 60), Զր. Շպիգելի մոտ սասանյան դրամի արժեքը որոշված է
65—70 սասանի (Iranische Alterthumskunde, B. III, Leipzig, 1878 էջ 633),
Իսկ Թ. Նյուլդեկելի Տարբրիի Թարգմանութեան մեջ՝ 70 պֆեննինգ կամ 86
սասանի (Tabari, էջ 245, 355), Թ. Նյուլդեկելի հաշիվը տարբեր է, որովհետեւ
նա սասանյան դրամի կշիռը համարել է մեկ մսխալ։

¹¹ Տե՛ս A. Cremer, Culturgeschichte, Wien, 1875, էջ 52:

խնդրոյ նոցին կամօք եղիցի: Այսպես և փայտ ի շինուած, և խոտ յարօտ և ի հնձել, և հող ի վարել» (նույնը, մասն երկրորդ, Ժ, էջ 327): Գոշի այս կանոնները, թվում է ինձ, որ համապատասխան պիտի լինեն այն ընդհանուր ու իրական կարգերին, որ սովորական են եղել նրա ժամանակ: Յ. Կարստն այս կանոնների առթիվ, որ նույնությամբ առաջ են բերված նաև Սմբատի Դատաստանագրքում, հայտնել է այն կարծիքը, որ անտառների, արօտի, ջրի, որսի ու ձկնորսության վերաբերմամբ գերագույն իշխանության ու տնօրինության իրավունքները, որ ֆինանսական գիտության մեջ անվանվում են *regalia* պատկանել են Գոշի ու Սմբատ Գունդստարլի ժամանակ ոչ թե արքունիքին, այլ ֆեոդալ հողատերերին: Ֆեոդալական այդ *regalia*-ների արտահայտությունն է, նրա կարծիքով, այն ուշագրավ փաստը, որ շինականները կարող էին օգտվել անտառներից, արօտներից և մյուս իրավունքներից իրանց տիրոջ հողերում, բայց այդ սահմաններից դուրս նույն իրավունքների համար վճարելու էին տասաներդ օտար տերերին: Նրա ասելով՝ ինչպես Արևմտյան Եվրոպայում, նույնպես և այստեղ, նախնական արքունի *regalia*-ները թողնվել են հետզհետե հօգուտ ֆեոդալ հողատիրոջ¹³:

Յ. Կարստի այս դիտողությունների մեջ ճիշտ ու անվիճելի կարելի է համարել միայն այն, որ ԺԲ-րդ դարում անտառները և արօտատեղիները պատկանել են Հայաստանում և Ռուբինյան թագավորության մեջ հողատերերին և դառնվել են նրանց տնօրինության տակ: Իսկ թե դրանք Հայաստանում ևս, ինչպես և Արևմտյան Եվրոպայում, եղել են արքունի *regalia*-ներ պատմական հնագույն շրջանում, այդ հարկավոր է, անշուշտ, ապացուցել դրական որևէ փաստերով:

Արդ՝ կարելի չէ՞ արդյոք Եղիշեի վերոհիշյալ վկայության մեջ «լեռանց և դաշտաց և մայրեաց» հարկերի հիշատակությունը համեմատական մի ապացույց համարել, որ արօտատեղիները և անտառները եղել են Մարզպանական Հայաստանում արքունի *regalia*:

Եթե ի նկատի ունենանք, որ նախարարությունները շատ ավելի զորեղ են եղել Հայաստանում, քան ֆեոդալական ուրիշ երկրներում, որ նրանք ունեցել են ընդարձակ ու բացառիկ տիրական իրավունքներ, ինձ թվում է, դժվար ու անհավանական կլինի ենթադրել, որ նախարարապետական շրջաններում Արշակունյաց կամ Սոսանյանների ժամանակ անտառները և արօտատեղիները կարող էին լինել

թագավորական հատուկ *regalia*: Եղիշեի վկայությունը վերաբերվում է, իմ կարծիքով, միայն այն լեռների, դաշտերին և անտառներին, որոնք «բնիկ սեփական կալուած» էին Արշակունի թագավորների և նրանց անկումից հետո պետական սեփականություն էին դառել Սասանյան Պարսկաստանի: «Հարկը լեռանց և դաշտաց և մայրեաց» հնարավոր է, ուրեմն, հասկանալ նաև նեղ իմաստով, իբրև արքունական կալվածքների հարկեր: Եթե այս յուսարանությունն ընդունելի համարվի, այդ դեպքում՝ արքունի այդ հարկերը կլինին ոչ թե միջնադարյան *regalia*՝ հատուկ մենաշնորհ թագավորական գերագույն իշխանության, այլ հողատիրական սովորական մի եկամուտ:

Հայտնի է արդեն, որ մարզպանության շրջանում թագավորական են համարվել, իբրև *regalia* Հայաստանի ոսկու հանքերը, որ գտնվում էին Փարանգիոնում¹⁴: Կարող էին լինել և ուրիշ *regalia*-ներ, որոնց մասին վկայություններ չեն պահպանվել: Բայց ենթադրել, որ թագավորական իշխանությունն ունեցել է Հայաստանում մենաշնորհի գերագույն իրավունքներ բոլոր արօտատեղիների, անտառների, ջրի, որսի ու ձկնորսության վերաբերմամբ, այդ, իմ կարծիքով, անհավատալի է ու միանգամայն անհավանական:

Միքայել Փորթուգալը, ինչպես վերև տեսանք, Դենշապուհի աշխարհագիրը համարում է ոչ միայն «ազգահամար», այլ նաև ընդխարհագիրը համարում է ոչ միայն «ազգահամար», այլ նաև ընդհանուր հողաշափություն՝ *cadastre*: Նրա ասելով՝ քանի որ «հերանց, դաշտաց և անտառաց և շինից և աւերակաց վրա» տուրքեր են դրել կամ եղած տուրքերն ավելացրել, կարելի է դրանից հետևցնել, որ աշխարհագիրն ունեցել է *cadastre*-ի բնույթ: Վերև մենք բացատրեցինք, որ Եղիշեի մոտ հիշատակված են ոչ թե «շինաց և աւերակաց» հարկերը, այլ «շինաց և աւերակաց» երեցների հարկերը: Նմանապես՝ «Հարկը լեռանց, դաշտաց և անտառաց» վերաբերվում են հավանորեն, ոչ թե ամբողջ երկրին, այլ արքունի միայն կալվածքներին: Վիճելի են, ուրեմն, Փորթուգալի պատճառաբանության հենց հիմնական նախադրյալները:

Անկախ նույնիսկ փաստական այս առարկություններից, ինձ թվում է, դժվար է, ընդհանրապես, ենթադրել, որ Դենշապուհի աշխարհագրի ժամանակ կարող էին չափված լինել Պարսկական Հայաստանի բոլոր լեռները, դաշտերը, անտառները և անգամ ամայի

¹⁴ Sk'w' A. Christensen, L'empire des Sassanides, Kobenhavn 1907, էջ 58, նաև Procopil, Bellum Persicum, I, 15

¹³ Josef Karst, Sempadische: Kodex. Strassburg, 1905. Bd. II, էջ 17.

15 Th. Noeideke, Tabarl, 42 247.

նըված է եղել մարդպանության շրջանում, հալանորեն, նաև Արշա-
կունյաց ժամանակ, ոչ թե կապալառուների, այլ կառավարչական
հատուկ պաշտոնյաների, որ անվանվում էին «գործակալ»-ներ: Այդ
դժվար չէ եզրակացնել, օրինակ, հետևյալ վկայություններից 1) Ղա-
զար Փարպեցի, Պատմություն Հայոց, Բ, գլ. ԽԵ, էջ 83 (Տփլիս,
1904)՝ «Եւ հարկըս ամենայն աշխարհիս Հայոց առ իս են, և գոր-
ծակալք ամենայն յիմում ձեռին են, և այլևս բաղում կարասի, զոր
ի պարսիկ գործակալացն հանի՝ որ աստ ի Հայս էին, և յիմում գան-
ձի կայ»։ 2) Կանոնք Յովհաննու Մանգաղիունույ Գ. Գ, էջ 90 (հրատ.
Ա. Դևոճյանի)՝ «Եթե որ ի քահանայից ի զնել կամ ի վաճառել կըր-
թեսցին, կամ իշխանութեամբ իշխանաց վարեսցին՝ հարկապա-
հանջս լինելով և յոստիկանս կարգել աշխարհական գործոց, ասէ
գիրն, «առ նոսա պաւեր նոցա»:

Վերջացնելով ընդհանուր այս տեսությունը Հայաստանի արքունի հարկերի մասին մարդպանության շրջանում, կարևոր եմ համարում նաև քննության առնել և լուսարանել մատենագրական աղբյուրների մեջ հիշատակված այն բոլոր հարկերի նշանակությունը և բովանդակությունը, որ վերաբերվում են պատմական հնագույն այս շրջանին: Այս հատուկ ուսումնասիրությունն ավելի քան անհրաժեշտ էր, որովհետև, ինչպես կտեսնենք, հարկերի նշանակությունը սխալ է մեկնվել հաճախ նորագույն իսկ գիտական աշխատություններում: Հիմնական իմ նպատակն է պարզել առայժմ, ըստ կարելիության, արքունի հարկերի անունները Մարդպանական Հայաստանում, ուստի հարկերի խնդիրը քննության է առնված այստեղ միայն այն չափով, ինչ չափով որ այդ կարևոր էր ու անհրաժեշտ այդ հատուկ նպատակի համար:

«Բ Ա Ժ»

Հայկական «բաժ» հարկը, ինչպես տեսանք, Ն. Ադոնցը համարում է հողային հարկ: Հ. Մուսայելյանն «Անդրկովկասի հողային պայմաններն» իր աշխատության մեջ (Վաղարշապատ, 1910) առաջ է բերում Ն. Ադոնցի այս կարծիքը և ենթադրում է նույնպես, որ «բաժը պետք է հողային հարկը եղած լինի, իսկ սակը՝ գլխահարկ» (էջ 16):

Ն. Ադոնցից դեռ շատ առաջ պրոֆ. Հ. Հյուրշմանն իր Armenische Grammatik գրքում հայկական «բաժ»-ը թարգմանել է գերմ. Zoll, այսինքն՝ մաքս, և ենթադրել, որ «բաժ»-ը փոխառություն է պարթևերենից (էջ 114): Հայկազյան լեզվի նոր բառգրքի աշխատակիցները «բաժ»-ը մեկնել են, իբրև «մաքս վաճառելի իրաց»: Միքայել փաշա Փորթուգալը «Եղիշէի վարդապետի վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին» հայտնի իր աշխատության մեջ «բաժ»-ը հասկացել է նույնպես, իբրև «փոխադրության տուրը» (էջ 218, ծան. 1):

Նորերս լույս էր տեսել պրոֆ. Եղիազարովի աշխատությունը Исследования по истории армянского права публичного и частного, որի մեջ հեղինակը, հիմնվելով Շիրակի ու Անի քաղաքի 11—13-րդ դարերի արձանագրությունների վրա, փորձ է արել լուսարանել «բաժ» հարկի նշանակությունը, բայց, ինչպես կտեսնենք, այդ փորձն ավելի քան անհաջող է:

Ի նկատի առնելով մատենագրական աղբյուրների վկայությունները, ինչպես և արձանագրությունները, իմ կարծիքով, կարելի է հաստատապես պնդել, որ «բաժ»-ը ոչ հողային հարկ է, ոչ էլ գլխահարկ, այլ գործ է անված, գրեթե միշտ, մաքսային հարկի նշանակությամբ:

Հայկական «բաժ»-ի իսկական իմաստը պարզելու համար կարևոր եմ համարում առաջ բերել այդ հարկի վերաբերյալ բոլոր կարևոր վկայությունները, որ կարողացել եմ առայժմ հավաքել:

1. И. А. Орбели. Вопросы и решения вардапета Анании Ширакского, Петрогр., 1918, էջ 21—22. «Այլ մի վաճառական էանց ընդ երիցս քաղաքս և բաժ արարին յառաջնումն և հանին զկէս և զերևոր իրացն. և յերկրորդ քաղաքին թուեցան զոր ինչ ունէրն և հանին զկէս և զերևորն... և մինչ ի տուն եկն, մնացեալ էին զահեկանք մետասան: Արդ գիտեա թէ ընդ ամենայն քանի՞ զահեկան ուներ»²⁰:

2. Կարապետ Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, Ս. Պետերբուրգ 1913, էջ 9՝ Արուճ, 987 թ. «Յանուն Աստուծոյ ի թուական ՆՆՁ ևս Սմբատ Շահնշահ, որդի Աշոտոյ Շահնշահի, ազատեցի վասն իմ հարն հոգույն և իմ արեւշատութեան և մեղաց թողութեան զշալակաւոր բաժէ շնորհին Աստուծոյն:

3. Վիմական տարեգիր, էջ 27, Անի, 1057—1063 թ.²¹: «Եւ գինեւոր Անեցի, եթէ սալլով, եթէ գրաստով՝ ազատ է: Եւ Անեցի, որ իւրենն մորթիլիք գնէ, բաժն ազատ է: Եւ շալակաւոր Անեցի յամէն ցեղ բաժին կէսն ազատ է: Եւ ի կապճին տաին զահեկանին 2 դրամ, այժմ տան Դ, Բ ազատ է: Եւ մսագործի, եթէ պախրէի լինի գլուխ, եթէ ոչլաարի, կէսն տա, կէսն ազատ է»:

4. Վիմական տարեգիր, էջ 71՝ Շիրակաւան, 1228 թ. «Թողաք զզեղիս Շիրակա զապուռիշի և զջրսահին բաժն յորդեցէ յորդիւր ազատ ի բաժէն»:

5. Վիմական տարեգիր, էջ 106՝ Անի, 1263 թ. «Բարձաք ի յԱնո իրիցանուս զբաժն, զոր ի սկզբանէ ազատ էր, մեք վերստին այլ

²⁰ Տե՛ս նաև Գալուստ ՏԼԻ-Մկրտչան, Անանիա Շիրակացի, Վաղարշապատ 1896, էջ 23:

²¹ Կոստանդին Դուկասի թագավորության ժամանակվա արձանագրություն է, ուստի փոխանակ 1057—1063 թթ. պետք է լինի՝ 1059—1064 թթ.: Կոստանդին Դուկասի թագավորության սկիզբը ենթադրվում է այժմ 1059 թվին: Ալփասլանը, ինչպես հայտնի է, նվաճել է Անի քաղաքը 1064 թվին: Արձանագրությունը գրված է հավանորեն 1059—1064:

հաստատեցաք. չունի որ իշխանութիւն բաժ ուղեւու ոչ ինչ ազգ ու
իցէ որ կապէլոր լինի»:

6. Վիմական տարեգիր, էջ 160՝ Անի, 1320 թ. «Ես Սարգիս
Ծիլենց բաժրարս թողի զԱրջուառնոս սբ Գրիգորոս զբաժն մեծ և զփոքր
վասն հանգստեան պատրոնին մերոյ Շահնշահի և աստուածատուր
զաւակացն Զարարիայի ևն»:

7. Վիմական տարեգիր, էջ 221՝ Անի, անթվական. «Ես դամե-
նայն հարկապահանջութիւն բարձին զմ... զթաղառ, զհեծել, զգսփը-
չուն, զխսրթամարն և զղոնագիրն՝ ի բաժ, ի զաղմս և ի մուսա-
յիպն դարձուցին»:

8. Վիմական տարեգիր, էջ 222՝ Անի, անթվական. «Ես նուրայ-
տին Բոթիթս իմ ընկերաւքս եկի յԱնի տամղիս վերայ, տեսայ զԱնոյ
իրիցանուս զիառլեխին հրամանքն որ ի սկիզբանէ բաժ ու տամղա
չէին տվել. ես այլ հաստատեցի իմ ընկերաւքս, որ ոչ բաժ տան ու
ոչ տամղայ»:

Վերոհիշյալ բոլոր վկայությունների մեջ. բացի չորրորդից.
«բաժ»-ն ունի, իմ կարծիքով, մաքսային հարկի նշանակություն:
Առաջին վկայությունն այնքան պարզ է, որ կարոտ չէ մեկնության:
Երկրորդ վկայության մեջ ասված է, որ 987 թվին Սմբատ Շահնշահն
ազատել է Արուճում «զշալակատր բաժէ»: «Բաժ»-ն այս հասկացում
ևս ունի, անկասկած, փոխադրության տուրքի իմաստ: Երրորդ վկա-
յությունը ևս պարզ է: Այս արձանագրությունից երևում է, որ Կոս-
տանդին Դուկաս կայսրի ժամանակ (1059—1064 թ.), երբ Անի քա-
ղաքը գտնվում էր Բյուզանդական կայսրության իշխանության տակ,
կարգադրված է եղել, որ անեցիներն ազատ հայտարարվեն մաքսա-
յին հարկից՝ «բաժ»-ից, եթե նրանք սալյով կամ գրաստով գինի
էին բերում քաղաք կամ իրանց համար դնում էին մորթելիք: Իսկ
անեցի շալակավորները շալակաբեռների համար վճարելու էին նախ-
կին «բաժ»-ի կեսը: Նմանապես և մսագործները պախրեի և ոչխա-
րի համար պետք է տային սովորական պահանջվող հարկի կեսը:
Շալակավորների վերաբերյալ կետին պրոֆ. Ս. Եղիազարովը տալիս
է անմիտ ու անհասկանալի մի բացատրություն, իբր թե շալակա-
վորը, որ փայտ էր բերում քաղաք, ամեն մի շալակաբեռ փայտի
համար վճարելու էր 9 դենար²²: Արձանագրության մեջ շալակավորի
մասին այդպիսի անհեթեթ կետ չկա: Հինգերորդ, վեցերորդ և ութե-
րորդ վկայությունները պետք է հասկանալ, իմ կարծիքով, այն

իմաստով, որ Անի քաղաքի երեցները, ինչպես Արջուառիճի սբ. Գրի-
գոր եկեղեցին, ազատ են հայտարարվել «բաժ»-ից, հավանորեն,
փոխադրության հարկերից: Պրոֆ. Եղիազարովն «իրիցանուս
զբաժն» մեկնել է, իբրև налог окладной, այսինքն՝ նախորոշված
հարկազումար (impôt de répartition), որ պարտավոր էին վճարել
երեցները²³: Այս ենթադրությունը ես համարում եմ միանգամայն
սխալ: Окладной налог-ը ուղղակի հարկերի մի տեսակն է, որ զրժ-
վար թե գոյություն ունեցած լինե՞ր Հայաստանում հին ժամանակ-
ներում: Պետք է ասել, որ պրոֆ. Ս. Եղիազարովն օգտվել է Մ. Էմինի
«Армянские надписи в Карсе, Ани и в окрестностях послед-
него» աշխատությունից (Москва, 1881), որի մեջ հարկերի անուն-
ները մեծ մասամբ սխալ են թարգմանված: Վերոհիշյալ սխալ են-
թադրություններին հիմք են ծառայել, մասամբ, այս սխալ թարգ-
մանությունները: «Բաժ»-ը օրինակ, փոխանակ «пошлина» կամ
մանուկությունները: «Բաժ»-ը օրինակ, փոխանակ «пошлина» կամ
«таможенная пошлина»՝ Մ. Էմինը թարգմանել է «подать» կամ
«налог»:

Յոթերորդ վկայությունը վերաբերվում է հարկային այն հեղա-
շրջմանը, որ տեղի էր ունեցել թաթարական տիրապետության ժա-
մանակ 14-րդ դարի առաջին կեսում: Այդ մասին կա նաև մի ուրիշ
վկայություն Անիում գտնված Արուսայիգ Բահատուր խանի (1316—
1335 թ.) պարսկական արձանագրության մեջ: Երկու վկայությունն
էլ շատ կարևոր են Հայաստանի պատմության համար թաթարա-
կան շրջանում, բայց այժմ հետաքրքիր են միայն հատկապես
«բաժ»-ի նշանակությունը որոշելու համար: Երկու վկայության մեջ
հիշատակված է «բաժ» հարկը, որ նշանակում է դարձյալ մաքսա-
յին հիշատակված է «բաժ» հարկը, որ նշանակում է դարձյալ մաքսա-
յին փոխադրության հարկ: Ակադեմիկոս Վ. Բարտոլդը, որ հրատա-
րակել է ու մանրադնին քննության ենթարկել Արուսայիգի պարս-
կական արձանագրությունը, շատ ուղիղ լուսաբանել է արդեն «բաժ»
կական արձանագրությունը, շատ ուղիղ լուսաբանել է արդեն «բաժ»
հարկի նշանակությունն այդ շրջանում իբրև droits de douane et
de transit²⁴, այսինքն՝ մաքսային և փոխադրության հարկ: Պրոֆ.
Ս. Եղիազարովը, հիմնվելով դարձյալ Մ. Էմինի սխալ թարգմանու-
թյան վրա, որը «ղոնագիրն ի բաժ» թարգմանել է անղղուշաբար
подворная подать, իսկ «բաժ»-ը վերոհիշյալ յոթերորդ հատվա-
ծում լուսաբանել է՝ իբրև տների վրա դրված հարկ (окладной

²³ Նույնը:

²⁴ Бартольд. Персидская надпись на стене Мануче, С.-Петербург, 1911, էջ 33—34:

²² Исследования по истории армянского права, էջ 39:

налог на дом)²⁵։ Այս ենթադրությունը ևս, ինչպես և Հայաստանի հարկերի վերաբերյալ նրա գրեթե բոլոր բացատրությունները, զուրկ են որևէ հիմքից և սխալ ու քմահաճ կռահումներ են։

«Բաժ»-ի նշանակության որոշման խնդրում կասկածների առիթ կարող է տալ միայն վերև առաջ բերված շորթորդ վկայությունը՝ «թողար զգեղիս Շիրակա դապուռիշի և զջրասհին բաժն»։ Արձանագրության բնորոշ առկա բովանդակությունից երևում է, որ 1228 թվին իվանն ավարեկը և նրա կիներ խոշակը Շիրակի գյուղն աղատել են «ապուռիշի և ջրասհին բաժից»։ Արդ ի՞նչ է նշանակում «ապուռիշի և ջրասհին բաժ»։ Մ. էմինն «ապուռիշի և ջրասհին» համարել է իր թարգմանության մեջ գյուղերի հատուկ անուններ՝ Апуруш и Джерсах²⁶։ Այս սխալ թարգմանությունը հիմք ընդունելով՝ պրոֆ. Ս. Նղիազարովը ևս հանդել է սխալ եզրակացության, իբր թե «բաժ»-ը նշանակում է այստեղ կալվածքների վրա դրված հարկ՝ «окладной налог на имения»²⁷։ Հ. Դևոնդ Ալիշանը «Շիրակի» մեջ «ապուռիշի բաժի» մասին հայտնել է հետևյալ կարծիքը՝ «բանդի ընդ ջրասհի յիշի՝ թուի նույնպէս ջրոյ հարկ նշանակել բոստ առ (ջուր) արաբացի բառի»²⁸։ Յ. Կարստը «Դատաստանագիրք Սմբատի» հայտնի իր աշխատության մեջ «ապուռիշի և ջրասհին հարկ» թարգմանել է գերմաներեն «Kanal und Schleusenzoll»²⁹։ Այս վերջին լուսաբանությունը, թեև չի կարելի համարել հաստատուն ու վերջնական, բայց, համեմատաբար ավելի հավանական է, քան մյուս ենթադրությունները։ Եթե, իրոք, «բաժ» են անվանվել բացի մաքսային հարկից նաև առուներից ու նրանց ջրից օգտվելու համար վճարվող հարկերը, այդ այնքան էլ օտարոտի չպիտի թվա։ Իբրև առուների օգտագործման համար վճարվող տուրք՝ այդ հարկը որոշ չափով համապատասխանում է փոխադրության մաքսային հարկերին, որոնք վճարվում էին, մասամբ, նույնպես իբրև ճանապարհների, կամուրջների, շինությունների օգտագործման փոխարժեք։

Վերահիշյալ բոլոր վկայություններից, ինչպես տեսնում ենք, կարելի է եզրակացնել, որ «բաժ»-ը չի կարող համարվել հողային հարկ, ինչպես այդ ենթադրել է Նիկ. Աղոնցը։

Հ. Հյուբշմանի Armenische Grammatik աշխատության մեջ

²⁵ С. А. Егиазаров, Исследования.

²⁶ Армянские надписи, М., 1881, էջ 51.

²⁷ Исследования по истории армянского права, էջ 39.

²⁸ Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 91.

²⁹ J. Karst, Sempadischer Kodex. Strassburg 1905, B. II, էջ 234.

առաջ են բերված պարսկական «բաժ»-ի կամ «բազ»-ի լուսաբանությունն համար մի քանի վկայություններ պարթևական ու նոր պարսկական գրավոր աղբյուրներից։ Այդ վկայություններից երևում է, որ «բաժ»-ը Պարսկաստանում ևս ունեցել է պարթևական ու նոր շրջանում մաքսային հարկի նշանակություն։ Հ. Հյուբշմանը մատնացույց է անում bazigraban բառն իսիդոր խարաքսացու մոտ (Bazigraban ho esti thelōnton Isidor von Charax), որ նշանակում է «մաքսի գանձում»։ Ֆիրդուսիի մոտ ևս «բաջպան, բաժպան», նշանակում է «մաքսապան, մաքսավոր»³⁰։ Հայկազյան լեզվի նոր բառգրքի մեջ «բաժապետ» ուղիղ մեկնված է, իբրև «վերակացու բաժից, մաքսապետ»։ Նույն նշանակությունն ունեցած պիտի լինի և «բաժրար» բառը, որ հանդիպում է Անիի արձանագրություններից մեկում՝ Վիմ. տարեգիր, էջ 160՝ Անի, 1320 թ. «Ես Սարգիս Միլինց բաժրարս թողի զԱրջուտոճո սբ Գրիգորո զբաժն մեծ և զփոքր»։

Ավելորդ չի լինի այստեղ հիշել, որ Ռուբինյանց թագավորության շրջանում ևս «բաժ»-ն ունեցել է դարձյալ մաքսային հարկի նշանակություն։ Սմբատի Դատաստանագրքի ձժԲ կանոնում «բաժ»-ի մասին կա հետևյալ վկայությունը. «Եւ ուր վաճառ լինի նա զկապալն առնուլ պատեհ է, և զբաժն. բայց ուր ծախ չլինի նա չէ իրաւունք բաժ առնուլ» (տես Karst, Bd. I, էջ 163)։ Այս կանոնը համապատասխանում է Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի ձԻԳ կանոնին, ուր «բաժ»-ի փոխարեն գործ է ածված «մաքս», «խակ կանոնին, ուր «բաժ»-ի փոխարեն ի քաղաքս կամ ի գաւառս եկեալ զմաքսն առնուլ իրաւապէս յորժամ ի քաղաքս կամ ի գաւառս եկեալ վաճառիցեն։ Այլ մի լիցի յանցս ճանապարհաց մաքսել եթէ ոչ վաճառիցեն» (F. Karst, B. I, 163 Մխիթար Գոշ, էջ 435)։ Նույն նշանակությամբ «բաժ»-ը հանդիպում է նաև «Գանձարան հայկական հրովարտակաց» հրատարակության մեջ (էջ 154), ուր հանդիպում է նաև հաճախ «բաժաուն», «բաժտուն» բառը (էջ 156, 178, 179, 185), որ նշանակում է պարզապես մաքսատուն³¹։

Բացի մի շարք սխալ լուսաբանություններից «բաժ» հարկի նշանակության մասին, որ վերև մատնանշեցինք, պրոֆ. Ս. Նղիազարովը, ընդունելով որ Կոստանդին Դուկասի ժամանակվա արձագրության մեջ (1059—1064) «բաժ»-ն անուղղակի հարկի բնույթն ունի, անզուշտաբար նույնացրել է այդ հարկը միջնադարյան եվրոպական octroi հարկի հետ։ Այդ համեմատությունը ևս, իմ կարծիքով, պայի octroi հարկի հետ։

³⁰ Armenische Grammatik, էջ 115.

³¹ Stéphan Langlois, V. Le trésor des chartes d'Arménie ou cartulaire de la chancellerie royale des Roupeniens, Venise, 1863.

սխալ է: Octroi-ն, ճիշտ է, մաքսային հարկ էր, որ վճարում էին ապրանքների փոխադրության համար, բայց այդ հարկը ստանում էր ոչ թե պետությունը, այլ քաղաքները, որոնք պետությունից ստացել էին հատուկ արտոնություն այդ հարկը գանձելու իրանց օգտին: Սակայն մատենագրական աղբյուրներում կամ արձանագրություններում և ոչ մի վկայություն ու ակնարկ անգամ չկա, որ Հայաստանի քաղաքները՝ Դվինը, Անին կամ մյուսները՝ արտոնություն ստացած լինեին «բաժ»-ը գանձելու իբրև մունիցիպալ հարկ իրենց օգտին: Ավելի ուշիդ կլինի, իմ կարծիքով, «բաժ» հարկը համապատասխան ու նման համարել Հռոմեական ու Բյուզանդական կայսրության մեջ գոյություն ունեցող հարկին, որը լինելով փոխադրության մաքսային հարկ, ստացվում էր, գլխավորապես, պետության օգտին³²:

Թեև «բաժ» հարկը հիշատակված է, գլխավորապես, 10—14-րդ դարերի արձանագրություններում, բայց, նա, անտարակույս, Հայաստանի հնագույն հարկերից մեկն է:

7-րդ դարումն իսկ, ինչպես վերև տեսանք Անանիա Շիրակացու պարզ ու որոշ վկայությունից, «բաժ»-ն այն հարկն էր, որ վճարում էր քաղաքներում վաճառականը: Այս վերջին վկայությունը կարող է, իմ կարծիքով, հավաստի մի ապացույց համարվել, որ «բաժ»-ը մարդպանությունն շրջանում ես ունեցել է փոխադրություն մաքսային հարկի նշանակություն: Իսկ եթե այդ ալդպես

32 Portorium հարկը, ինչպես հայտնի է, արքանքներից պահանջվող մաքսային հարկ էր, որ դանձվում էր մաքսային օրոշ կենտրոնավայրերում մատուցյալն օգտին: Պարսկա-բյուզանդական դաշնագրերի համաձայն, ինչպես վերև տեսանք, «բաժ»-ի դանձման համար մաքսային այսպիսի կենտրոններ էին՝ Կալկիդոնիսը, Մծրինը և Գլինը: Portorium հարկից պետք է տարբերել միջնադարյան pedaticum (= ֆրնս. peage) և passagium հարկերը, որ մարդկանց, անասունների և ավարանքների անցուղարձի համար պահանջում էին զանազան տեղերում, օրինակ, ճանապարհների, դետերի ու կամուրջների մոտ: Կլիկիայան շրջանում passagium հարկն անվանվել է, ըստ երևույթին, «յապուր»։ Իսկ «Գանձարան հայկական հրովարտական», էջ 157՝ «Եւ յապուր որ տան ընդ Այաս ու ընդ Կուկլակ, նայ այսպես լիննայ, որ տան ի պրիսիմս և յըզտայրեոն նոր դրամ քսան ու հինգ»։ Միքայել վաշա Փորթուգալը «Նիդիշի վարդապետի վասն վարդանայ և հայոց պատերազմին» իր աշխատության մեջ (էջ 218, ծան.) Մարդպանական Հայաստանի «բաժ»-ը համապատասխան է համարում ֆրնս. peage-ին: Այդ ենթադրությունը, ինչպես տեսնում ենք, վիճելի է մինչև որ չապացուցվի մատենագրական փաստական վկայություններով:

Տ, ուրեմն, և Եղիշեի վերահիշյալ վկայության մեջ «բաժ»-ը պետք է ունենա ոչ թե հողային, այլ մաքսային հարկի իմաստ:

Քանի որ «բաժ»-ը, ինչպես ցույց է տվել պրոֆ. Հ. Հյուբշմանը, հայերենում փոխառություն է պարթևերենից և պարթևերենում ունեցել է նույնպես մաքսային հարկի նշանակություն, անհավանական չի լինի ենթադրել, որ այդ հարկը գոյություն ունեցած պիտի լիներ Հայաստանում նաև Արշակունյաց թագավորության ժամանակ, իբրև մաքսային հարկ:

«U n t S»

Մատենագրական վկայություններից, որ վերաբերում են համեմատաբար հնագույն դարերին, կարելի է եզրակացնել, որ «մուտ»-ն ունեցել է հաճախ ոչ թե հատուկ որևէ հարկի նշանակություն, այլ գործ է ածվել այժմյան եկամուտի իմաստով:

[illegible]

Հայկադյան բառգրքում «մուտ»-ը հասկացված է նաև
իմաստով և մեկնված է՝ իբրև հուն. prosodos լատին. proventus,
reditus, այսինքն՝ եկամուտ։

reditus, այսինքն՝ եկամուտ։
Ուշադրության արժանի է, որ Հին և Նոր կտակարանի գրաբար
Թարգմանության մեջ, ինչպես երևում է Համաբարբառից³³, ոչ մի
անգամ չէ գործածվել «մուտ» բառը հարկի նշանակությամբ, թեև
բուն բնագրի մեջ հիշատակված են եղել հաճախ զանազան տեսակի
բանուկներ։ Հայկական արձանագրություններում ևս «մուտ»-ը, որ-
քան ինձ հայտնի է, բնավ չի հիշված որպես հարկի անուն։
Խորենացու պատմության մեջ «մուտ»-ը հանդիպում է հետև-

33 թ. վարդ. Աստվածատուրեան, Համարաբառ Հին և Նոր Գտնար
Երուսաղէմ, 1895:

յալ հատվածներում. 1. «Եւ քանզի բազում ունէր ուստերս՝ պատշաճ վարկաւ ոչ ամենեցուն առ իւր կալ ի Մծբին. վասն որոյ առաքէ զնոսա բնակել ի դաւառն Հաշտենից, և ի ձորն նորին սահմանակալ, որ է արտարոյ Տարօնոյ. ի նոսա թողլով զդէնս ամենայն, հանդերձ յաւելուածով մտից առանձինն և ոռճկաց կարգելոց յարքունուստ» (Տփղիս, 1913, էջ 118, Բ, գլ. Ը.) 2. «Իսկ Արտաշրի զեղեցկապէս յարգարեալ զաշխարհս Հայոց՝ ի կարգ առաջին հաստատէր: Նա և զԱրշակունիսն, զմեկուսացեալսն ի թագէն և յԱյրարատն բնակելոյ, կարգէ ի նոյն տեղիս մտիւր և ոռճկօք, որպես և էինն» (Նույնը, էջ 216, Բ, գլ. Հէ): Մկրտիչ էմիրն «հանդերձ յաւելուածով մտից առանձինն» և «մտիւր» թարգմանել է ուսերեն՝ «с присовокуплением особого дохода» և «с назначением дохода» (էջ 61, 112), իսկ Խորեն ծ. վարդ. Ստեփանեն թարգմանել է աշխարհաբար՝ «աւելացնելով առանձին եկամուտ» և «եկամուտով» (էջ 101, 199): Ինձ ևս հավանական է թվում, որ «մուտ» բառը վերոհիշյալ հատվածներում ունի ոչ թե հատուկ որևէ հարկի իմաստ, այլ նշանակում է, ընդհանրապես, եկամուտ:

Ինչպես հայտնի է, կանոնադրերում «մուտ»-ը և «պտուղ»-ը հիշատակված են հաճախ այն եկամուտների համար, որ ժողովրդականներից ստանում էր եկեղեցին: Տե՛ս, օրինակ, Կանոնագիրք Հայոց, հրատ. Ա. Ղլտճյանի, Թիֆլիս 1914՝ «Կանոնք Սահակայ» էջ 22, 55, 56. «Կանոնք Ներսիսի Կաթողիկոսի և Ներշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի», էջ 107, 108, 109, 111 (Ա, Ե, ԺԳ կան.): Մինչդեռ «պտուղ»-ը եկեղեցուն տրվող, որոշ ու հայտնի տուրքի անուն է, «մուտ»-ը, իմ կարծիքով, այդ հատվածներում ևս ունի ոչ թե հատուկ որևէ հարկի, այլ, հավանորեն, եկամուտի ընդհանուր նշանակութիւն:

Մատենադրական աղբյուրներում, 7-րդ դարից հետո, ինձ ոչ մի վկայություն դեռևս չի հանդիպել, որի մեջ «մուտ»-ը պարզ ու որոշ հիշատակված լիներ հատուկ որևէ հարկի համար:

Ուշագրավ է սակայն այդ տեսակետից, որ Եղիշեի վերոհիշյալ հատվածներում «մուտ»-ն ունի, ըստ երևույթին, հատուկ հարկի նշանակութուն և հիշված է մյուս հարկերի թվում առաջին իսկ տեղում. 1. «Նա բնաւ ո՞վ իսկ կարէ պատմել վասն ծանրութեան մտից և սակից, բաժից և հասից և հարկաց լերանց և դաշտաց և մայրեաց» (Վենետիկ, 1852, Բ, էջ 40). 2. «Իսկ զմտից և զսակից, և որ այլ ևս էին հարկք աշխարհին, բազմագոյն քան առ հարբե՞ նորա երթայր յարքունիս» (նույնը, Բ, էջ 75)։

Հիմնվելով Եղիշեի այս վկայությունների վրա՝ կարելի է իրոք ենթադրել, որ «մուտ»-ը մարդպանության շրջանում և, հավանորեն, նաև Արշակունյաց թագավորության ժամանակ, ունեցել է հատուկ ինչ որ հարկի նշանակություն: «Մուտ»-ի այդ հատուկ իմաստը, թեև ինձ չէ հաջողվել պարզ ու հաստատ որոշել, ինչպես «բաժ»-ի նշանակությունը, սակայն, հիմնվելով ներքև առաջ բերված ուշադրաւ մի վկայության վրա, թվում է ինձ, որ անհավանական չի լինի ենթադրել, որ «մուտ»-ը մարդպանության շրջանում ուրեմն և Եղիշեի վերոհիշյալ վկայությունների մեջ՝ գործ է ածվել «մուտ»-ը հոմանիշ է պարսկական «բաժ»-ի և գործածական է եղել նշանակությամբ մարդպանության և, հավանորեն, նաև Արշակունյաց թագավորության շրջանում:

կունյաց թագավորության շրջանում։

Այդ ենթադրության հիմք ծառայող կարևոր ու հետաքրքիր մի վկայություն գտնվում է Հովհան Մամիկոնյանի Տարոնի պատմության մեջ հետևյալ հատվածում. «Եւ Սուրէն ետ բերել հարկւր հաս-
թառ). և նա ասէ՝ հաւանեալ եմ տրոցդ. բայց հարկւր ուխտուն հա-
զար դահեկանի փայտ են տարեր ի Քարբէոյ, և չորս հարկւր հազար
կոշերու և նապաստակ որսացեր են ի յերկէս. թողում զգինսն
չրոյն և հացին։ Բայց զասորոց անունը գինին, զոր յինէն կտրեալ
ինքեանք արբին՝ թող տան մեղ զգինն։ Նաև զգաւառին հարկն զոր
առեալ են, և զմուտսն քաղաքին զոր կերեալ են Դ հարկւր հազար
գահեկան՝ թող տան մեղ զայն, և դու քրիստոնեայ լեր և զիս ի
պարսիկս տար, և դորա քեզ եղիցին» («Գիրք պատմութեանց երկ-
րին Տարօնոյ», Կոստանդնուպօլիս 1719, էջ 151)։ Այս հատվածի
մեջ հիշատակված են, ինչպես տեսնում ենք, «զգաւառին հարկն» և
«զմուտսն քաղաքին» և «զմուտսն» կարծես թե գործ է ածված
այստեղ, ոչ թե, ընդհանրապես, եկամուտի, այլ քաղաքներում
վճարվող հատուկ հարկերի համար։ Այս լուսաբանությամբ նա կա-
րող է, հավանորեն, ունենալ մաքսային հարկի նշանակությունը
և իբրև հոմանիշ պարթևերեն «բաթ»-ի։ Այս բացատրությունը ու
չեմ համարում վերջնական ու անվիճելի, այլ միայն հնարավոր ու
հավանական։ «Մուտ»-ի նույն այս լուսաբանությամբ, իմ կարծի-
քով, հասկանալի է դառնում, թե ինչու Հին ու Նոր կտակարանի
գրաբար թարգմանության մեջ, և ոչ մի անգամ գործածված չէ
«մուտ»-ը։ Ոչ «բաթ»-ը և ոչ նրա հոմանիշ «մուտ»-ը չեն հանդի-

սլում այդ թարգմանության մեջ, որովհետև սրանց համապատասխան հարկերը թարգմանված են ասորերեն՝ «մաքս, մաքսավոր, մաքսապետ» բառերով:

« Ս Ա Կ »

Պրոֆ. Ն. Ադոնցը «սակ»-ը լուսաբանել է իբրև գլխահարկ և համապատասխան է համարել վերոհիշյալ gezith-ին (Армения в эпоху Юстиниана, էջ 482—484): Պրոֆ. Հ. Հյուբշմանն իր Armenische Grammatik աշխատության մեջ մատնացույց է արել, որ հայերեն «սակ»-ը փոխառություն է պարթևերենից: Թե հայերեն և թե պարթևերեն «սակ»-ը նա թարգմանում է Tribut (էջ 234): Միքայել փաշա Փորթուզալը Եղիշեի պատմության իր հրատարակության մեջ (էջ 218, ծան. 1) ենթադրել է, որ «սակ» հոդ է մը կամ շենք է մը առնված այն տուրքն է, որոյ քանակը կանխավ որոշյալ է ու չփոփոխեր բերոց կամ եկամտից շատնալովն կամ նվազեցնելովն: Հայկազյան բազմաթիվ աշխատակիցները «սակ»-ի դիմաց դրել են մի շարք բացատրություններ՝ «սահմանեալ տուրք, եկամուտ, հաս, հարկ, բաժ արքունի»:

Այս լուսաբանությունները, ինչպես տեսնում ենք, կամ անորոշ են, կամ նույնիսկ իրար հակասող:

Ուշադրով է, որ «սակ»-ը հարկի հատուկ իմաստով չի հանդիպում Հին և Նոր կտակարանի դրաբար թարգմանության մեջ: Մատենագրական աղբյուրներում այդ հարկի անունը գործածական է ու սովորական, գլխավորապես, արաբական և Բագրատունյաց շրջանում: Իսկ հայկական արձանագրություններում, որ մինչ այժմ հրատարակված են, «սակ»-ը որպես հարկ չէ հիշատակված և ոչ մի անգամ:

Հայերենում «սակ»-ը ինչպես հայտնի է նշանակում է ոչ միայն հարկ, այլև «նախորոշված՝ չափ, թիւ, կարգ»: «Սակ»-ը հենց այդ հատուկ նշանակությունն ունի, իմ կարծիքով, հետևյալ վկայություններում. 1. Թովմայի վարդապետի Արժրունույ, Պատմութիւն տանն Արժրունեաց, Պետերբուրգ 1887, դպր. Դ. գլ. Դ էջ 143՝ «և կացցէ ինքն ի իւրն ամենեքեան ի հնազանդութեան արքունի, ի հարկս և ի հասս չափոյ սակի արքունական աւանդութեանց». 2. Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողական, Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ 1885, Բ. հանդ., գլ. Դ, էջ 128՝ «և փոխանակ նորա տիրէ Հեշմ ամս ԺԲ: Սա ծանրացոյց զսակ հարկի աշխարհիս հա-

յոց». 3. Պատմութիւն Ղեռնդեայ, Պետերբ., 1887, գլ. Դ, էջ 14՝ «Եւ յետ նորա Եղիտ որդի Մուսեայ. և ապրի ամս Բ և ամիսս Ե, և վախճանի: Եւ նա վարեաց աշխարհս ի նոյն սակ հարկի». 4. Յովհաննու կաթողիկոսի, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս 1912, էջ 160՝ «Իսկ արքայ Սմբատ քնդ կրունկն դարձեալ՝ հասանէր ի մայրաքաղաքն Դվին: Եւ վասն զի ըստ առաջնոյ կիտին եղելոյ ոչ ետես զնոսա հնազանդեալս ի ծառայութիւն ինքեան և զսակ արքունի հարկաց և մաքսից նուազեցուցեալ, ապա դուռն ևս քաղաքին փակեցաւ քնդոյն նորա»:

«Սակ»-ն իբրև հարկ գործ է ածված հաճախ Հովհաննես կաթողիկոսի պատմության մեջ և, մեծ մասամբ, կանխապես սահմանված որոշ հարկագումարի նշանակությամբ: Օրինակ, էջ 193՝ «և թեթևաբեռն զսակն արքունի արարեալ». էջ 203՝ «և խոստացեալ «և թեթևաբեռն զսակն արքունի արարեալ». էջ 203՝ «և խոստացեալ ևս թողուլ նմա զամի միոյ զսակն արքունի». էջ 214՝ «Եւ ապա ի խաբէութիւն մտաց զինքն զինեալ (Յուսուփն)՝ առաքէ առ արքայ Սմբատ, զի թէ բոլորապես զսակ ամին հատուցէ նմա, զխաղաղութեան պայման անշուշտ նմա պարգևեալ՝ անցեալ զնացէ: Իսկ նա... տայր վաղվաղակի զինգիրն իբրև կշռիս վաթսուն հազար դահեկանաց»:

Նույն նշանակությունն ունի «սակ»-ը, հավանորեն, նաև Սեբեոս եպիսկոպոսի պատմության մեջ՝ Ս. Պետերբուրգ 1879, գլ. ԼԵ, էջ 138 և գլ. ԼԴ, էջ 118:

Պրոֆ. Մ. Դյակոնովի կարծիքով՝ Ռուսաստանում ամեն ինչ՝ որ որոշված է եղել թվերով՝ անվանվել է урок:

Русская Правда օրենսգրքում урок են անվանվել, նրա ասելով, ճշտվ ուրոշված վճարումները: «Այդ մտքով, — ասում է նա, — урок կարող են անվանվել և տուրքը, ուստի և հետագա հիշատակարաններում հիշվում է «дань по уроку»: Նույն այս որոշված կարաններում հիշվում է «дань по уроку»: Նույն այս որոշված կարաններում հիշվում է «дань по уроку» (М. Дьяконов, Очерки общественного и государственного строя древней Руси, С. Петербург, 1908, էջ 188):

Եթե ուղիղ են պրոֆ. Մ. Դյակոնովի այս դիտողությունները՝ «սակ»-ը վերոհիշյալ իր նշանակությամբ կարող է համապատասխան համարվել հենց ռուսական այդ урок և оброк տերմիններին: «Սակ»-ը վերոհիշյալ վկայություններում, ինչպես տեսանք, նշանակում է նախորոշված չափ, թիվ կամ նախորոշված հարկա-

զոմար: Այժմ կարևոր է պարզել, թե արդյոք «սակ»-ը չէ՞ ունեցել հատուկ նշանակություն՝ գլխահարկի կամ հողային հարկի, ինչպես այդ ենթադրել են նրկ. Ազոնցը և Միքայել փաշա Փորթուգալը: Այս խնդիրը ևս պետք է պարզել, իմ կարծիքով, ոչ թե վերացականորեն, այլ դարձյալ մատենագրական վկայությունների օգնությամբ:

«Սակ»-ը ըստ երևույթին, իրոք որ ունեցել է նաև հատուկ նշանակություն, ինչպես երևում է հետևյալ վկայություններից. 1. Հովհաննու կաթողիկոսի, Պատմության Հայոց, Թիֆլիս 1912, էջ 133. «Ապա ոստիկան ոմն ի հայս առաքեալ, որ Ալի Արմանի անուանիւր՝ ըստ հրամանի ամիրապետին իշխան իշխանացս Հայոց զնա (զԱշոտ) կացուցանէր, բազում զգեստիւք և արքունական պատուով ճորացուցեալ՝ ի նա հաւատալով զսակս հայոց և զամենայն բեկար արքունի» 2. Նույնը, էջ 161—162. «Եւ այսպէս ընդարձակեալ զսահման տէրութեան իւրոյ (Սմբատ), որ ընդ լծով արքունի սակից և բեկարաց և մարսից կացուցեալ զզէն քաջութեան մարտի իւրոյ նշան յաղթութեան կանգնէր»:

Այս վկայություններում «սակ»-ը հիշված է «բեկար»-ի կամ «բեկար»-ի ու «մաքս»-ի հետ միասին: Հավանական է, որեմն, ենթադրել, որ «սակ»-ն այստեղ հատուկ ինչ որ հարկի անուն է, տարբեր «բեկար»-ից ու «մաքս»-ից: Հիմնական զլխավոր հարկերն արաբական ու Բագրատունյաց շրջանում, ինչպես հայտնի է, եղել են զլխահարկը՝ նաև հողային ու մաքսային հարկերը: Մաքսային հարկը, որ Հայաստանում անվանվել է «բաժ» կամ «մաքս», վերոհիշյալ երկրորդ վկայության մեջ հիշատակված է առանձին: «Սակ»-ը և «բեկար»-ը կարող են, ըստ երևույթին, նույն վկայության մեջ գործածված լինել մյուս հիմնական հարկերի՝ զլխահարկի ու հողային հարկի համար: Ներքև մենք կտեսնենք, որ «բեկար»-ը կարող էր թերևս ունեցած լինել այդ ժամանակ հողային հարկի նշանակություն: Թեև իմ այս ենթադրությունը հիմնովին խախտում է այժմյան ընդհանուր կարծիքը «բեկար»-ի նշանակության մասին, բայց, ինչպես կտեսնենք, այս նոր ենթադրությունը «բեկար»-ի հնագույն նշանակության մասին հիմնված է որոշ փաստական դիտողությունների վրա: Արդ՝ եթե Հովհաննես կաթողիկոսի վերոհիշյալ վկայության մեջ երեք հիմնական հարկերից՝ մաքսայինն անվանված է «մաքս», հողայինը, ըստ երևույթին, «բեկար»՝ կարելի է, որեմն, ենթադրել, որ «սակ»-ը նույն այդ հատվածում կարող է նշանակել, հավանորեն, զլխահարկ:

Արաբական աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ

ամենամեծ եկամուտը խալիֆայությունը քրիստոնեական երկրներում ստանում էր գլխահարկից: 3. Կոտանի կարծիքով, 9-րդ դարի վերջերում, ուրեմն՝ հենց այն ժամանակաշրջանում, որին վերաբերվում են վերոհիշյալ վկայությունները, խալիֆայությունը ստացել է Հայաստանից՝ նրա մեջ հասկանալով և Կովկասյան երկրները, տարեկան 13.000.000 դրամ՝ 4.000.000 դրամ իբրև հողային հարկ և 9.000.000 դրամ իբրև գլխահարկ³⁴: Ուրեմն՝ գլխահարկը կամ «սակ»-ը ևղել է բոլոր հարկերից ամենակարևորը և շահավետը, և գուցե հենց այդ է պատճառը, որ «սակ»-ը վերոհիշյալ վկայությունների մեջ հիշատակված է առաջին տեղում:

Բացի Հովհաննես կաթողիկոսի վկայություններից կա և ուրիշ մի վկայություն, որից նույնպես կարելի է, իմ կարծիքով, եզրամիջանկյալ, որ «սակ»-ը, բացի իր վերոհիշյալ նշանակությունից, ունեցել է նաև գլխահարկի հատուկ իմաստ։

Այդ վկայությունը՝ ավելի ճիշտ ակնարկը՝ գտնվում է Գրիգոր Նարեկացու հետևյալ տողերում. «Գլխադիր չափոյ ծածկելոցն իբր զշոգով պահանջումն սատերն սակի ի բերանոյ կետին կորիւնի չոր- քեղրամեան կշռութեամբ» (Գրիգոր Նարեկայ վանից վանականի, քեղրամեան կշռութեամբ» (Գրիգոր Նարեկայ վանից վանականի, Ողբերգություն, Վենետիկ, 1844, բան խե, էջ 248):

Այդ տողերում ակնարկված է, իմ կարծիքով, «սակ»-ը որպես
գլխահարկ, որի նվազագույն գումարը մարդագլուխ հեղել է, սովորաբար Սասանյան Պարսկաստանում 4 դրամ (=1 սատներ) և Հռոմեական կայսրության մեջ, ըստ երևույթին, 2 դրամ:

Ինչպես տեսնում ենք, նիկ. Ադոնցի ենթադրությունը «սակ»-ի հատուկ նշանակության մասին, որ նրա մոտ հիմնավորված է հաստատվում է մատենագրական որոշ փաստերով, կարծես թե հաստատվում է մատենագրական վկայությունների վերահիշյալ լուսաբանությամբ:

[illegible]

³⁴ J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, 1919, t. 161.

ռություն է հայերենում պարթևերենից, պարզ է որ նա որպես հարկ գոյություն է ունեցել Հայաստանում մարդպանության շրջանում, գուցե և Արշակունյաց թագավորության ժամանակ: Սասանյան Պարսկաստանում gezith-ը՝ գլխահարկը, ինչպես վերև տեսանք, հիմնական հարկերից մեկն էր: Եղիշեի վկայությունը Դենշապուհի ժամանակ հոգևորականների վրա դրած հարկերի մասին՝ «սոյնպէս և եպիսկոպոսաց և երիցանց զնէին, ոչ միայն շինաց, ալլ և աւիրակաց» (Վենետիկ, 1852, Բ, էջ 40)՝ վերաբերում է ամենայն հավանությունմբ, գլխահարկին: Եւ այդ գլխահարկը, հավանական է, որ մարդպանության շրջանում ևս անվանվում էր «սակ», ինչպես և Արաբական ու Բագրատունյաց ժամանակ:

Յր. Շպիրգելը Ֆիրդուսիի մոտ հիշատակված պարսկական «բաժ ու սալ» հարկերի անունները մեկնել է՝ առաջինը՝ իբրև բնական տուրքեր, իսկ վերջինը՝ իբրև գրամական վճարումներ³⁵։ Հայկական «բաժ»-ը, ինչպես վերև մեր բնութագրումից երևաց, պարթևական ու հետագա շրջաններում ունեցել է մաքսային հարկի իմաստ։ Իմ կարծիքով, նույն այդ ժամանակաշրջանում պարսկական «բաժ»-ը ևս ունեցած պիտի լիներ ոչ թե բնական տուրքի, այլ մաքսային հարկի նշանակություն։ Իսկ պարսկական «սակ»-ի վերաբերմամբ, որ համառոտապես է համարվում հայկական «սակ»-ին, Յր. Շպիրգելի գիտողությունը կարող է ընդունվել միայն այն շափով, որ այդ հարկը, համաձայն իր վերոհիշյալ հավանական նշանակության, իրոք որ պետք է լիներ գրամական։

« 2 U. U »

Նիկ. Աղոնցը հնարավոր է համարում, որ հայկական «հաս»-ը և «մուտ»-ը համապատասխան կարող են լինել պարսկական «բաժ ու սալ»-ին, որոնցից առաջինը նա ենթադրում է հողային հարկ, իսկ վերջինը՝ գլխահարկ (Армения в эпоху Юстиниана, էջ 483): Նիկ. Աղոնցի հարևանցի այս ակնարկն առաջ է բերված Հ. Մուսա-յելյանի աշխատության մեջ ավելի դրական ու որոշ ձևով, իբր թե՛ Ն. Աղոնցը «մուտը համարում է սակի բացատրություն, իսկ հասը՝ բաժի» (Անդրկովկասի հողային պայմանները, Վաղարշապատ, 1910, էջ 16): Միքայել փաշա Փորթուզալը ենթադրում է, որ «հաս» հողի բերքէն առնված մասն է կամ տասանորդ մի, որ հարյուրեն հինգեն մինչև հիսուն կըզանազաներ» (Նդիշէի վարդապետի վասն

³⁵ Fr. Spiegel, *Fränische Alterthumskunde*, Dritter Band, 1878, S. 631.

Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Վենետիկ, 1903, էջ 218): Փոր-
թուզալը, ինչպես տեսնում ենք, ոչ միայն «հաս»-ի նշանակութունն է
որոշել, այլև նրա քանակը: Սակայն նրա այս կտրուկ ու վճռական
պնդումը ոչ պատճառաբանված է, ոչ էլ հիմնված փաստական
տվյալների վրա: Հայկազյան բառգրքի աշխատակիցները «հաս»-ի
գիմաց գրել են հետևյալ բացատրությունը՝ «որ ինչ իրաւամբ հա-
սանելի է կամ հասանէ, այսինքն՝ անկ է ումեք, որպէս զատուցեալ
տուրք եկամուտ, բաժին, բաժ, տասանորդ, նուիրելի Աստուծոյ
մասն»:

«Հաս»-ի, ինչպես և մյուս հարկերի հաշվանական նշանակու-
թյունը, չի կարելի պարզել առանց մատենագրական ու արձանա-
գրական մեթոդների ուղղորդ քննություն:

«Հաս»-ը Հայաստանի հնագույն հարկերից մեկն է, ուստի և նա հանդիպում է հաճախ ոսկեդարյան անվանված մատենագրական երկերում և, զլիսավորապես, Հին և Նոր կտակարանի գրաբարկան երկերում և, զլիսավորապես, Հին և Նոր կտակարանի գրաբարկան երկերում։ Ուշագրավ է, որ այս թարգմանությունների մեջ «Հաս»-ը գործ է ածված միշտ ուղղակի հարկերի իմաստով, զրամական թե բնական, մինչդեռ անուղղակի հարկերի համար գործ է ածված շարունակ «մարս» բառը։

[illegible]

«Հաս»-ն այս հատվածներում, ինչպես տեսնում ենք, կամ միանվագ անձնական տուրք է դրամական, կամ հողային եկամուրդի անհատական տուրք է պատերազմական ավարից, որ տալին հարկ է, կամ որոշ տուրք է պատերազմական ավարից, որ պարտավոր էին տալ պատերազմողները: Նույն թարգմանության նաև մյուս բոլոր հատվածներում «Հաս»-ը միշտ ունի ուղղակի հարկերի կամ, մասնավորապես, բերքից կամ եկամուտից տրվող որոշ տուրքի նշանակություն:

Ավետարանի թարգմանության մեջ առանձնապես կարևոր է հետևյալ հատվածը. «Ձիա՞րդ թուի քեզ, Սիմոն, թագաւորք ազգաց յումմե՞ առնուն զհարկս կամ զհասն, յորդոց իւրեանց՝ թե յոտարաց» (Մատթ. ԺԷ, 24): Հունարեն բնագիրը «զհասն» բառի դիմաց ունի kēnson լատիներեն՝ censum: Kēnsos և census հռոմեական կայսրության մեջ «ցենզի» կամ աշխարհագրի համեմատ գանձվելիք ուղղակի հարկերն էին՝ հողայինը և գլխահարկը: Եթե թարգմանիչները kēnson-ը թարգմանել են «հաս», հավանական է, որ եմեն, ենթադրել, որ այդ հարկն ըստ իր էության համապատասխան պիտի լիներ հունարեն kensos-ին:

Հայոց եկեղեցական կանոններում «հաս»-ը հիշվում է՝ իբրև հոգևորականության տրվող տուրք և ունի դարձյալ ուղղակի հարկերի նշանակություն, ինչպես և Հին և Նոր կտակարանների թարգմանություններում:

Ուշադրության արժանի է, որ Սահակայ հայոց հայրապետի կանոններում «հաս» է անվանվում դրամական տուրքը, որ յուրաքանչյուր տուն վճարելու էր եկեղեցուն. տե՛ս Կանոնագիրք հայոց, հրատ. Արսեն Ղլտճյանի, էջ 55. «Եւ հասք ի ձենք ի սեղան Տեառն եղիցի զբամ մի յամենայն տանց ձերոց և նուիրեայր ի ձենք»: Այս հատուկ դրամական տուրքն ամեն մի տնից, որքան ինձ հայտնի է, չէ հիշված ոչ Հին կտակարանում, ոչ էլ բրիտանական ընդհանուր կանոններում: Ի նկատի առնելով Հայաստանի նախարարական կազմակերպության խոր ազդեցությունը հայ եկեղեցու կազմակերպության ու ներքին կարգերի վրա՝ անհնարին չպիտի համարվի, որ եկեղեցական այս հատուկ տուրքը կարող էր ոտնայ կիսվել իննել Հայաստանում աշխարհական նման հարկերի ազդեցությամբ: Եթե այս դիտողությունը հնարավոր լինի հետադաշում հիմնավորել ամիսի որոշ ու հաստատուն կերպով՝ կատացվի շատ կարևոր մի եզրակացություն ծխահարկի կամ, ավելի ճիշտ, գլխահարկի գոյության մասին Արշակունյաց թագավորության ժամանակ, որը, ըստ երևույթին, անվանվել է «հաս», ինչպես և հողային եկամտային հարկերը:

«Հաս»-ի նշանակության որոշման համար Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության շրջանում առանձնապես կարևոր է հիշել 645 թվի իններորդ կանոնի հետևյալ վկայությունը. «զի երա-Գվինի 645 թվի իններորդ կանոնի հետևյալ վկայությունը. «զի երա-Նեկոյն Գրիգորի և սրբոյն Տրդատայ զսուրբ եկեղեցոյն մանկունս ընդ ազատաց տոհմին են կարգեալ, և ազատ էին սրբոյ եկեղեցոյ հող և ջուր, նաև ի Պարսից իսկ տէրութեանն յայտ արարեալ և չէ

խառնեալ ի շինական իշխանութիւնն. զերիցունեաց տունսն ի դիւանին եղեալ են, բայց միայն զհասն տալ յարքունիս» (տե՛ս Կանոնագիրք հայոց, հրատ. Արսեն Ղլտճյանցի, էջ 126): Եթե ի նկատի ունենանք Տաբարիի տեղեկությունը³⁶, որ Սասանյան Պարսկաստանում հոգևորականներն ազատված են եղել gezith-ից՝ գրեխահարկից, բայց ոչ «խարաճ»-ից՝ հավանական կլինի, իմ կարծիքով, ենթադրել, որ Գվինի ժողովի կանոնում մատնանշված «հաս»-ը պետք է ունենա «խարաճ»-ի, այսինքն՝ հողային հարկի նշանակություն:

Արարական և Բագրատունյաց ժամանակ, ինչպես և թուրք-թաթարական տիրապետության ժամանակ, «հաս»-ը դործածական է եղել Հայաստանում դարձյալ կամ ուղղակի հարկերի ընդհանուր նշանակությամբ կամ, մասնավորապես, հողային հարկի իմաստով: Օրինակ, Անիի 1036 թվի Պետրոս կաթողիկոսի արձանագրության մեջ «հաս»-ը հիշատակվում է այդուց առնվող դուղական հարկերի նշանակությամբ. տե՛ս Զ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 84. «Ի նՁն թուականիս հայոց և ի մեծափառ թագաւորութեանս հղար և տիեզերակալ Սմբատ որդւո Գագկա Հայոց և Վրաց շահնշահի կամ եղև ինձ Տեառն Պետրոսի հայոց կաթողիկոսի տալ զայդին Աշնկի որ ի մեր կորդո արկած էր քրիստոսասէր մարդպանին Ապղարիպա որդւո Գրիգորո Պաշլաուսնո վասն առաել սիրոյն և երախտեացն զոր ծառաեալ էր զսուրբ Լուսաւորչի աթոռս. արդ տուաք որմով և ծառովք պտղաբերովք և անպտղաք և խոտազետնովք և Գ աւր ջուր ազատ ի խալաէ եւ ի գեղջէ յամենայն հասուց»:

Սղիշի վկայության մեջ «հաս»-ը, ինչպես վերև ասացինք, ունենալու է, հավանորեն, հողային բնական տուրքի նշանակություն, որովհետև հողային դրամական հարկի գոյությունը դժվար է ենթադրել Հայաստանում 5-րդ դարում:

« Բ Ե Կ Ա Ր »

Նիկ. Ադոնցի կարծիքով, Հայաստանում, դեռևս հնագույն նախարարական շրջանում, գոյություն է ունեցել պարտադիր ձրի աշխատանքների պարտականությունը, ինչպես եվրոպական corvée-ն (=corrogata opera), ռուսական барщина-ն, որ Հայաստանում անվանվել է «բեկար» bekâr: Այս վերջին բառը ծագել է նրա ենթա-

³⁶ Th. Noeideke, Tabari. 1879, էջ 264.

Իմ կարծիքով, եթե «բեկար»-ը, իրոք, կարելի լինի ենթադրել իբրև արքունի հատուկ որևէ հարկ՝ նա կարող է ունեցած լինել ավելի շուտ հողային հարկի նշանակություն, քան գլխահարկի։ Մենք արդեն վերև առիթ ունեցանք մատնանշելու, որ Հովհաննես կաթողիկոսի վկայության մեջ «արքունի սակր, բեկարը և մաքսը» կարող են թերևս լինել Արաբական խալիֆայի երեք հիմնական հարկերը՝ գլխահարկը, հողային հարկը և մաքսը։ «Սակ»-ը, ինչպես վերև տեսանք, բացի սովորական իր նշանակություններից ունեցել է, հավանորեն, նաև գլխահարկի իմաստ, մաքսի նշանակությունը պարզ է առանց բացատրության, ուրեմն՝ «բեկար»-ը կարող է, ըստ երևույթին, լինել հողային հարկը, որ արաբերեն չեզոքով անվանվում էր «խարաճ»³⁸։

Որ «բեկար»-ը համապատասխան կարող է լինել «խարաճ»-ին, այդ՝ վերապահությամբ, իհարկե, կարելի է թերևս կոհճել այն առանձնահատուկ ու ուշագրավ խմբագրությունից, որ Գվինիի ժողովրդի իններորդ կանոնին տրված է Մխիթար Գոի Դատաստանագրքում: Համեմատության համար այդ կարևոր հատվածները ղնում եմ դեմ առ դեմ:

ԿԱՆՈՆԻ ԴՈՒՆԱՅ ԺՈՂ. Ք.

Մխիթար Գոշ, Դստապատ. մասն

«Ձի հրանելոյն Գրիգորի և սրբոյն Տրդատայ զսուրբ Եկեղեցոյն մանկունս ընդ ազատաց տոհմին են կարգեալ, և ազատ էին սրբոյ Եկեղեցոյ հոդ և ջուր. նաև ի պարսից իսկ տէրութեանն յայտ արարեալ և շէ խառնեալ ի շինական իշխանութիւնն, զերիցունեաց տունն ի դիւանն եղեալ են, բայց միայն զհասն տալ յարքունիս» (Կանոնագիրք Հայոց, հրատ. Արսեն Դլտճյանցի, էջ 126):

Ա, ՃԶ, էջ 215—216. «Զի երկրս երանե-
լոյն սրբոյն Գրիգորի և երանելոյ Տրդա-
տայ թագաւորի զսուրբ եկեղեցւոյն զժա-
ռանդութիւնն ընդ այլ ազատաց տունս
կարգեալ է և ազատ էին սրբոյ եկեղեց-
ւոյն հողովն և ջրովն: Եւ ի պարսից թա-
ղաւորութեան ժամանակս թէպէտ և ի
պեկար արկին սակալն տունն ի դիւանի
լայտնի է եւ չէ խառնեալ ի շինականս,
բայց միայն զհարկսն տալին յարքունի-
սըն»:

38 Ուշագրության արժանի է, որ մինչդեռ Հովհաննէս կաթողիկոսը, խոսելով Արաբական շրջանի արքունի հարկերի մասին, գործ է ածում «սակ, բեկար» (տե՛ս էջ 133 և 161, Թիֆլիս 1912)՝ Թովմա Արծրունիի արքունի հարկերն անվանում է «հարկ, հաս»: Հետաքրքիր են այս տեսակետից Թովմա Արծրունու հետևյալ վկայությունները, 1. «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Պետերբ., 1887, էջ 108՝ «Եւ նոքա տան տանել նմա դհարկս և հասս արքունի և դարձուցանեն զնա ընդ նոյն «Եւ նոքա տան տանել նմա դհարկս և հասս արքունի և դարձուցանեն զնա ընդ նոյն ուստի եկն». 2. Նույնը, էջ 111՝ «Զնա յղէ Ապուսէթ ելանել յերկիրն Վասպուրական և անդէն մնալ զօրոք բազմօք, մինչև զրոգանալ զհարկս և զհասս արքունի

Դեմ առ դեմ զրուած այս հատվածների իմաստը պարզ է: Վիճելի են ոչ միայն հատվածների բովանդակութեան մի քանի կետերը, այլ անորոշ է նրանց մեջ նաև «պեկար»-ի ու «հաս»-ի նշանակութիւնը:

Կանգ առնենք նախ Դավինի ժողովի իններորդ կանոնի վրա:

Դվինի իննեքորդ կանոնի վերոհիշյալ վկայության ընդհանուր իմաստը, իմ կարծիքով, այն է, որ «երիցունեաց» ընտանիքներն ունեցել են պարսից տիրապետության ժամանակ հարկային ինչ որ արտոնություն: Նրանք չեն հղել «խառնեալ ի շինական իշխանութիւնն», նրանց հատուկ դրությունը, ըստ երևույթին, արձանագրված է հղել դիվանում և նրանք պարտավոր են հղել «միայն զհասն տալ յարբունիս»:

Որ, իրոք, հայ հոգևորականությունն ունեցել է ինչ որ արտոնություն արքունի հարկերի նկատմամբ՝ այդ կարելի է թերևս եզրակացնել ճեմարանի կաթողիկոսի և Ներշապհոյ Մամիկոնեից եպիսկոպոսի՝ հինգերորդ կանոնից՝ «նոյնպէս և տգէտք մի իշխեսցեն մտից սրբոյ եկեղեցւոյ, զի անիրաւ է, վասն անուսումնութեանն ընդ զինուորս կացցեն և զհայրենի հող և ջուր կալցեն, և յարքունիս հարկ, և զորգիս ի դպրոց տացեն, զի ուսցին» (տե՛ս Կանոնագիրք հայոց, էջ 109): Եթե տգետ հոգևորականները, կորցնելով իրենց արտոնությունները, զրկվում էին հայրենի հողից ու ջրից և վճարելու էին «յարքունիս հարկ», ինձ թվում է՝ կարելի է ենթադրել, որ պաշտոնավարող հոգևորականներն արքունի այդ հարկից ազատ են եղել: Ուրեմն՝ հոգևորականության արտոնյալ հարկային զրույթունը կարծես թէ հաստատվում է և այս վկայությամբ: Տաբարիի վերոհիշյալ տեղեկության համաձայն հոգևորականությունն ազատված է եղել Պարսկաստանում gezith-ից գրելարահարկից: Ի նկատի առնելով կարևոր այս վկայությունը և «հաս»-ի հավանական նշանակությունը՝ իբրև հողային հարկ, որ վերև ենթադրեցինք, ինձ թվում է՝ կարող ենք հավանական համարել, որ հայ հոգևորականությունը՝ Հազկերտ Բ-ի քաղաքական

յամենայն կողմանցն Հայոց առ նա բերցեն յիւրանշիր սահմանաց»³։ Նույնը, էջ 143՝ «և կացցէ ինքն և իւրքն ամենքեան ի հնազանդութեան արքունի, ի հարկս և ի հասս չափոյ սակի արքունական տաւանդութեանց»։ Հովհաննես կաթողիկոսի և ի թովմա Արծրունու վերոհիշյալ վկայությունների համեմատությունից ես ստացել եմ թովմա Արծրունու «հարկ» և «հասս»-ին։ Այս համեմատությունից ես տապախում է թովմա Արծրունու «հարկ» և «հասս»-ին։ Այս համեմատությունից ես թերեւ կարելի լինի ենթադրել, որ «բեկար»-ը համապատասխան կարող է լինել «հասս»-ին՝ հողաւի յշանակութեամբ։

խստութիւններէից հետո՝ պարտավոր է եղել «տալ յարքունիս» հո-
ղային հարկ՝ «հաս», բայց ազատ է եղել զխահարկից:

Եթե այս իմ դիտողութիւնն ուղիղ ենթադրվի և «հաս»-ն ըն-
դունվի իբրեւ հոմանիշ «խարաճ»-ի, իմ կարծիքով, անհիմն չպիտի
համարվի Գոշի Դատաստանագրքի «ի պեկար արկին» խոսքերը
հասկանալ Դվինի կանոնի համապատասխան նշանակութեամբ և
«բեկար»-ը ենթադրել հոմանիշ հայերեն «հաս»-ի և արաբերեն
«խարաճ»-ի: Այդ դեպքում, բնականաբար, Գոշի հատվածի վեր-
ջում «զհարկսն» բառը պետք է համարել աղճատումն Դվինի կա-
նոնի «հասն» բառի:

Հետաքրքիր է շատ, որ Մխիթար Գոշի վերոհիշյալ հատվածը
և, ըստ երևույթին, նաև «ի պեկար արկին» խոսքերը՝ Սմբատ
Գունդստաբլը հասկացել է բոլորովին այլ կերպ: «Ապա երբ ուժ-
վորեցին պարսիկք ի վերայ հայոց, — ասում է նա իր Դատաստա-
նագրքի ԽԲ կանոնում, — նա տանէին զիրիցնին ի հեծել» (I. Karst,
Sempadscher Kodex, B. I, ԽԲ, էջ 65): Սմբատ Գունդստաբլի ԽԲ
կանոնի այս հատվածը խմբագրված է, ամենայն հավանականու-
թեամբ, Գոշի ՃԶ կանոնի վերև առաջ բերված վկայության հետե-
վութեամբ: «Բեկար»-ը Գոշի կանոնում Սմբատ Գունդստաբլը, ըստ
երևույթին, հասկացել է ոչ իբրեւ հարկ, այլ որպէս «երէց»-ների
զինվորական պարտավորութիւն՝ ծառայելու արքունի հեծելազոր-
քում:

Քննենք «բեկար»-ի նշանակության մասին կարևոր այս նոր
ակնարկը: Եթե «բեկար»-ն ընդունենք իբրեւ «երէց»-ների զինվո-
րական պարտավորութիւն, այդ դեպքում՝ վերև առաջ բերված
վկայութիւնները կստանան բոլորովին նոր ու անակնկալ իմաստ:
901 թվի Կոթայ վանքի արձանագրութիւնը մեկնելու ենք այն իմաս-
տով, որ Սուփան իշխանն Աստվածածնի բահանաներին ու սպա-
սավորներին ազատել է արքունի հարկից ու հեծելազորքի մեջ ծա-
ռայելու պարտականութիւնից: Պետք է ենթադրենք, որ Աշոտ Բագ-
րատունուն և նրա որդուն՝ Սմբատ Ա.-ին, հանձնարարված է եղել
Հայաստանում թե արքունի հարկերի և թե զինվորագրութեան վե-
րահսկողութիւնը: Մխիթար Գոշի «ի պարսից թագաւորութեան
ժամանակս ի պեկար արկին» վկայութիւնը պետք է բացատրենք,
իբրեւ հոգևորականութեան պարտադիր ծառայութիւն Պարսկական
Հայաստանի հեծելազորքի շարքերում: Բոլորովին նոր լուսաբա-
նութիւն կստանա Դվինի ժողովի ութերորդ կանոնի հատվածը,
որի մեջ հիշատակված է «բեկար»-ը: Այդ կանոնում ասված է, որ

«որդեգրեալ»-ը «զկէս շնորհին կալցէ յաղագս ձեռնադրութեան,
ազատ ի հարկէ և ի բեկարէ»: Եթե «բեկար»-ը մեկնենք իբրեւ պար-
տադիր զինվորական ծառայութիւն նաև է-րդ դարում, անհրա-
ժեշտորեն, պետք է ենթադրենք, որ 645 թվի քաղաքական խառն
շրջանում հոգևորականութիւնը կարողացել է ազատվել զինվո-
րագրումից, որին ենթարկված է եղել Սասանյան տիրապետու-
թեան ժամանակ:

«Բեկար»-ի հնագույն նշանակութիւնը, ինչպէս տեսնում ենք,
մութ ու անորոշ է: Վերոհիշյալ վկայութիւններից, ինչպէս տե-
սանք, կարելի է մոտավորապէս գուշակել, որ «բեկար»-ը կամ
հողային հարկ է արքունի, կամ զինվորական ծառայութեան պար-
տավորութիւն՝ Սասանյան թագավորութեան և Արաբական խալի-
ֆայութեան հանդեպ:

Այս ենթադրութիւններից ինձ ավելի հավանական է թվում
առաջմ առաջինը: Երկրորդ ենթադրութիւնը դժվար է հաշտեցնել
մատենագրական մի շարք վկայութիւնների հետ, որոնց մեջ շեշտ-
ված է շարունակ, որ եկեղեցու պաշտոնեական մեջ չպետք է ըն-
դունվեն «հեծեալ»-ները և զինվորականները: Ուշագրութեան ար-
ժանի են այդ տեսակետից հետևյալ վկայութիւնները. 1. Դվինի ժո-
ղովի վեցերորդ կանոնը, հրատ. Արս. Ղլտճյանի, էջ 123՝ «Ոմանք
յովստէ եկեղեցւոյ զկարգ և զպաշտօն թողին և զհեծելութիւն ստա-
ցան: Արդ՝ եթէ դառնան ի շար ճանապարհէն՝ օրհնեալ են ի տեսու-
նէ և ընկալեալք ի մէնջ. ապա թե ոչ, իշխանութիւն լիցի վարդա-
պետին զշնորհս եկեղեցւոյ հանել յայնպիսեացն և արժանաւոր
քահանայից և պաշտօնէից մերձաւորաց տալ, որք սրբոյ եկեղեց-
ւոյ զկարգն զգուշութեամբ կատարեն». 2. Կանոնք Սահակայ,
հրատ. Արս. Ղլտճյանի, Զ, էջ 18՝ «այլ զտգէտս և զզինուորս ամենե-
վին իսկ պարտ է որոշել ի շնորհէն վայելից». 3. Կանոնք Սիմէոնի
Աղուանից կաթողիկոսի (8-րդ դար), հրատ. Ա. Ղլտճյանի, էջ 203,
«մի ամենեկին զինուոր մարդկան հեծելոց և մաքսապետաց, մի որ
իշխեսցէ տալ զեկեղեցւոյ իշխանութիւն»: Հմմտե նաև Կանոնք
Ներսիսի կաթողիկոսի և Ներշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի,
հրատ. Ղլտճյանի, Ե, էջ 108. Կանոնք Սիմէոնի կաթողիկոսի, Դ,
էջ 204 են:

«Բեկար»-ի պարսկական ծագումը, որ մատնացույց է արել
Նիկ. Ադոնցը, ինձ ևս հավանական է թվում: Ինչպէս վերև տեսանք,
bekâr âmadan դարձվածքը Նիկ. Ադոնցը թարգմանել է «Գործի
զնալ», ուրեմն՝ նոր պարսկերեն bekâr-ը նա հասկացել է իբրեւ

«գործ, աշխատանք»։ Իր այդ նշանակությամբ պարսկերեն bekâr-ը կարող էր, իսկապես, corvée-յի (corrogata opera) իմաստ ստանալ, բայց ոչ հողային հարկի։

Բայց ճիշտ է արդյոք որ պարսկերեն bekâr-ն ունեցել է վերոհիշյալ միայն նշանակությունը։

Միրզա Աբդուլլա Գաֆարովի պարսկերեն-ռուսերեն լրակատար բառարանում bekâr-ը թարգմանված է՝ пригодный, годный, полезный, այսինքն՝ «պիտանի, օգտակար», bekâr âmadan՝ пригодиться, быть полезным, принести пользу, այսինքն՝ «պիտանի, օգտակար լինել, օգուտ բերել»³⁹։ Նմանապես նաև Կ. Զալեմանի, օգտակար լինել, օգուտ բերել³⁹։ Նմանապես նաև Կ. Զալեմանի ու Վ. Ժուկովսկու «Պարսկերեն քերականության» մեջ bekâr âmadan թարգմանված է՝ Zweckdienlich sein, être utile⁴⁰։ Bekâr-ի իմաստն այստեղ կապ ունի օգուտ և շահ գաղափարների հետ։ Հոգային եկամտային հարկն էլ հենց աշխատանքից, օգուտից, արդյունքից տրվող հարկ էր։ Թուրքիկ այս դիտողությունը ես չեմ համարում, իհարկե, բավարար ու համոզիչ։ «Բեկար» բառի գործածությունը հարկի իմաստով այնքան կարևոր մի խնդիր է, որ կաջոտ է, անշուշտ, հատուկ քննության լեզվագետների ու պարսկագետների կողմից։

Ամփոփելով վերոհիշյալ իմ դիտողությունները «բեկար»-ի մասին, ստանում ենք հետևյալ կարևոր եզրակացությունները. 1. Որ «բեկար»-ը Դվինի ժողովի իններորդ կանոնում, Կոթայ վանքի 901 թվի արձանագրության, Հովհաննես կաթողիկոսի պատմության մեջ, նաև Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում չունի corvée-ի կամ барщина-ի նշանակություն՝ այդ բառերի այժմյան հասկացողությամբ. 2. որ «բեկար»-ը կարող է լինել կամ արքունի հարկ, հավանորեն, հողային, կամ զինվորական ծառայության պարտավորություն, եթե այս վերջին ենթադրությունը կարելի լի պարտավորություն, եթե այս վերջին ենթադրությունը կարելի լինի հաստատել փաստական որևէ նոր տվյալներով և վերացնել այն նի հաստատել փաստական որևէ նոր տվյալներով և վերացնել այն նի հատկությունները, որ վերև մատնացույց եմ արել. 3. որ «բեկար»-ը, հիշատակված լինելով Դվինի 645 թվի ժողովրդի կանոններում, գոյություն ունեցած պիտի լիներ մարդպանական Հայաստանում։

Այս կետերից երկրորդը, ինչպես տեսնում ենք, սոսկ մի ենթատանում։

³⁹ Мирза Абдулла Гаффаров. Полный персидско-русский словарь, т. I, М., 1914 г.

⁴⁰ C. Salemann und V. Schukovskt, Persische Grammatik, Berlin, 1889, էջ 116.

դրություն է, որ անհրաժեշտ է հետազայում հիմնավորել և ապացուցել ավելի որոշ ու հաստատուն վկայությունների օգնությամբ։

«ԿՈՌ» ԵՎ «ՊԱՀԱԿՈՒԹԻՒՆ»

Պրոֆ. Նիկ. Ադոնցը բացի «բեկար»-ից «կոռ»-ը ևս հիշատակել է իր աշխատության մեջ, նույնացրել է այդ բառը պարսկերեն kâr-ի հետ⁴¹, որ նշանակում է «աշխատանք» և վերագրել է նրան նույն իմաստը, ինչ որ «բեկար»-ին, այսինքն՝ համապատասխան է համարել ֆրանսերեն corvée-յին և ռուս. барщина-յին⁴²։ Պրոֆ. Ս. Եղիազարովը իր «Исследования по истории армянского права» ուսումնասիրության մեջ «կոռ»-ը համարել է հատուկ հարկ, որ առնվում էր աշխատավորից և մեկ դույզ եզից կամ դոմեշից, որ լծված էին արորին, սայլին կամ կամին։ Նրա կարծիքով «կոռ» անվանվել է թե անասունների այդ մեկ լուծը և թե այն հարկը, որ առնում էին յուրաքանչյուր այդ լուծից⁴³։ Ուրեմն՝ «կոռ»-ը նա համապատասխան է համարել ռուսական соха-յին, որ ինչպես հայտնի է, 13-րդ դարից սկսած դառել էր հարկային որոշ միավոր։ Այս բացատրությունը, եթե ուղիղ լիներ, հին Հայաստանի հարկային կարգերի համար կլիներ, անշուշտ, կարևոր ու հետաքրքիր մի նորություն։ Սակայն հարգելի պրոֆեսորի այս կարծիքը ես սխալ է և արդյունք է, պարզապես, անախորժ մի թյուրիմացության։ Վերոհիշյալ իր հետևությունները «կոռ»-ի մասին նա արել է, հիմնվելով դարձյալ Ս. էմինի «Аямянския надписи» աշխատության վրա, որի մեջ «կոռ»-ը թարգմանված է подать և «կոռ»-ի վերաբերյալ հատվածները թարգմանված են միանգամայն սխալ (տե՛ս էջ 14 և 73)։

«Կոռ»-ի խնդիրը՝ նրա բովանդակությունը և ծավալը՝ Հայաստանի տնտեսական կյանքի կարևորագույն խնդիրներից մեկն է, ուստի հարկավոր եմ համարում առաջ բերել «կոռ»-ի վերաբերյալ պատմական հնագույն տեղեկությունները, որ առաջծմ ինձ հայտնի են։ «Կոռ»-ը, զլխավորապես, հիշատակված է արձանագրություններում։ 1. Վիմական տարեգիր, էջ 10, Մրեն 992 թ. «Յանուն Աս-

⁴¹ Հայկական «կոռ»-ը նույնացնելու համար պարսկերեն kâr-ի հետ հարկավոր է ցույց տալ լեզվական այն օրենքը, որի հիման վրա պարսկերեն â-ն դառնում է հայերենում ո։

⁴² «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 484։

⁴³ «Исследования по истории армянского права», էջ 41։

տուծոյ այս իմ հրամանք են Գազկա Շահիաղնշահի. ազատեալ իմ
գՄբենոյ կողն, որ ի նախնականի էր, զմարդոյ և ղելին, ի ձեռն
խնորոյ աստուածայատիւ տեսն Սահակայ Արշարունհաց եպիս-
կոպոսի»։ 2. Վիմակ. տարեգ. էջ 27՝ Անի, 1057—1063 թ. (պետք
է լինի 1059—1064, տե՛ս վերև էջ 83, ծան). «և ազատեցին («ողոր-
մութեամբ սուրբ և ինքնակալ թագաւորին Կոստանդեա Դուկի»)՝
զվեցկէ կող, և ղսայլի, և ղկամին, և ղանգարիոն և կատապան
ով և լինի, տա սերմ ո. մող և ծախք ղընծելոցն. ղայլն տանու-
տէրքն առնեն իւրեանց տամբ»։ 3. Վիմակ, տարեգ. էջ 43, Հառի-
ճայ, 1201 թ. «և ղառաչին սահմանքն, որ բուն լեալ էր, հաստա-
տեցի ի Սահմանախաչէ ի Հառիճա գետն կող մարդով, Գբերովն,
Յամաք ձորով, Ծինարին Հարով, Գոմցեց ձորովն, Արենաղբերով,
հին Հառիճաով»։ 4. Վիմակ. տարեգ. էջ 80՝ Դսեղ, 1237 թ. «Յա-
ռաջնորդութեան Տիրացու վարդապետին ևս Աշոտ, որդի Դաւրգէի,
միաբանեցայ վանիս և ետու Աստուածածնիս երկու մեծ կողա-
վար և հաստատեցի արձանադրով»։ 5. Վիմ. տարեգ. էջ 83՝ Դսեղ,
1241 թ. «Ես Դրիգոր, որդի Մարթայանաց, յետ մահուան հաւր իմոյ
շինեցի գՊրիգորաշէն, և ետու յիմ վանքս և Սիրեկայ դոմոց տա-
փըն և մեծ կողավարն Ագարակի Փայտաշէնու կէսն են»։ 6. Վիմ.
տարեգ. էջ 123՝ Սբ. Սիոն, 1283 թ. «Նուէր ի սբ. ուխտս գՔարա-
թաղին այգին վերին հատովն... կող արտով»... են։ 7. Վիմ. տա-
րեգ. էջ 161՝ Ձագավանք, 1325 թ. «Ի պարոնութեան Զաքարիա,
թեգ. էջ 161՝ Ձագավանք, 1325 թ. «Ի պարոնութեան Զաքարիա,
թեգ. էջ 161՝ Ձագավանք, 1325 թ. «Ի պարոնութեան Զաքարիա,
թեգ. էջ 161՝ Ձագավանք, 1325 թ. «Ի պարոնութեան Զաքարիա,
թեգ. էջ 161՝ Ձագավանք, 1325 թ. «Ի պարոնութեան Զաքարիա,

և, էջ 215):

«Կոռ»-ը, իմ կարծիքով, հիշատակված է եղել նաև Դվինի 645 թվի ժողովի ժԱ. կանոնում: Այդ վկայությունը, որ ամենահինն է ու կարևորը, անհայտ է մնացել մինչև այժմ, որովհետև «Կոռ»-ի վերաբերյալ հատվածը կանոնում աղճատվել ու փոփոխման է ենթարկվել տգետ գրիչների կողմից: Աղճատումն ակներև է դառնում, երբ դեմ առ դեմ ենք դնում Դվինի ժողովի ժԱ. կանոնը և Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի և մասի ՃԳ. կանոնը, որը Դվինի ժողովի նույն կանոնն է Գոշի խմբագրությամբ:

«Ոմանք չազատաց ի վերայ տկարանոցաց իշխանութիւն անեն, և որպես ի կենդանեաց՝ հարկս պահանջեն և ի կեդարկութս և յըմպելիս զիրեանց զգործակալս մատուցանեն, կոտորվ և պատուհասիւ ննդեն, զողորմելի եղբարսըն շարշարեն անխղճարար» (Կան. Հայոց, հրատ. Արսեն Դյումէյանի, էջ 127—128)։

էջ 412. «Ոմանք ի տկարանոցս իշխանութիւն անոնն եւ հարկս եւ կերակուրս եւ ըմպելիս պահանջեն բռնութեամբ, և զիրեանց գործակալս ի վերայ գումարեն եւ կոռով եւ պահակութեամբ նեղեն եւ զողորմելի եղբարսն շարշարեն անխորհրար»:

Այս համեմատությունից պարզ երևում է, որ Դվինի կանոնում բնագիրը աղճատված է և «կոռով և պատուհասի» խոսքերը, որ անտեղի են ու անհարմար, ծագել են «կոռով և պահակութեամբ» ուղիղ բնթերցվածի աղավաղումից: Մխիթար Գոշը, անկասկած, ունեցել է ձեռքի տակ Դվինի կանոնի բնագիրն առանց այդ աղճատման: Կարծում եմ, որ այս սրբագրությունն դեմ և ոչ մի առարկություն չի կարող լինել, որովհետև աղճատումն ակներև է ու անվիճելի:

Տեղի:

Այս ուղղումը հին հայոց ներքին կյանքի լուսաբանության տեսակետից ունի խիստ մեծ նշանակություն, որովհետև Դվինի կանոնի վկայությամբ հաստատապես որոշվում է, որ «կոռ»-ը գոյություն է ունեցել Հայաստանում ոչ միայն Բագրատունյաց, ու հետագա շրջաններում, այլև 645 թվին: Եթե այդ այդպես է, ուրեմն, կարելի է նաև ենթադրել, որ «կոռ»-ը, ամենայն հավանականությամբ, գոյություն ունեցած պիտի լիներ Հայաստանում նաև մարդպանության շրջանում⁴⁴:

Առանց Դվինի ժողովի հետաքրքիր այդ տեղեկության կարևոր
այս խնդիրը կմնար մութ ու անլուծելի:

44 Կարևոր է այստեղ հիշել, որ «կոռ»-ը մարդպանության ժամանակ գոյություն է ունեցել նաև Սասանյան Պարսկաստանում: Այդ մասին Տաբարիի պատմության մեջ կա ուշադրավ մի վկայություն: Խոսելով երկրաբան սովի ու ժողովության ծանր դրության մասին Սասանյան Պերոզ թագավորի ժամանակ (457—484 թ.) Տաբարին հաղորդում է, որ Պերոզ թագավորը «նամակների միջոցով հայտարարում է իր ամբողջ ժողովրդին, որ ազատում է նրան հողային հարկից և գլխահարկից, հանրօգուտ նպատակների համար ծանրություններից և կոռից, որ նրանց շնորհում է լիակատար ազատություն և հրամայում է, որ նրանք հոգան ու մտածեն իրենց սնունդի և պահպանության մասին»: *Sh'u* Th. Noeldeke, Tabari. էջ 112, «Da erklärte er durch Briefe seinem ganzen Volke, dass er sie von Grund und Kopfsteuer, von Auflagen für gemeinnützige Zwecke und vom Frohdienst enbinde, dass er ihnen volle Freiheit gebe und ihnen gebiete, sich um ihre Ernährung und Erhaltung zu bemühen»:

109

տիրոջ օգտին: Հայկական «կոռ»-ը ունեցել է, իմ կարծիքով, նույն-պիսի ընդարձակ իմաստ, ինչպես corvée-ն և Frohndienst-ը: «կոռ»-ի այդ ընդարձակ իմաստը ժե-րդ դարում պարզ երևում է Ձաքարիա սարկավազի հետևյալ հետաքրքիր վկայություններից. I. Պատմագրություն, Վաղարշապատ 1870, Հատ. Ա. էջ 45՝ «Սա (Ամիրզունայ խանը) ի տիրելն իւրում երևանայ, իսկոյն ձեռն էարկ շինութեան և մարդաշատութեան: Նախ սկսաւ շինել զբերդն, և ապա ապարանս, և զայգիս, և զբուրաստանս, և զպարտէզս, և հանել զառուս, և առաւելուլ զշուրսն: Այլ և ի տեղիս տեղիս թեթեացոյց զհարկն, և եբարձ զծանր լուծ ի պարանոցէ ռամկաց: Բայց զի բազմացոյց զսուխրայն՝ այսինքն կոռն. քանզի որպէս ասացաք՝ թէ շինուածս առնէր. վասն այնորիկ բազմացոյց զկոռն». 2. նույնը, Հատ. Բ, էջ 11՝ «և հրամայեաց Քօռ-նապետարն սուխրայ հանել՝ այսինքն կոռ՝ առ ի պիղել զծիւնն, և բանալ ճանապարհ զօրացն. և զոր ինչ ի ցերեկի պեղէին, զիշերն (իգիշերին) լնոյր հոսանն. բազումս շարշարեցան, և ոչ եղև օգուտ ինչ»:

Ինձ թվում է, որ նույն այս ընդարձակ նշանակությունը «կոռ»-ը հավանորեն, ունեցած կլիներ նաև հնագույն ժամանակներում: Մխիթար Գոշի վերոհիշյալ վկայությունը, որ «յաւուրս շաքաթու յեօթնէ մին գործիցի իշխանին եւ տէրունի» (էջ 315)՝ կարող է թերեւս մի ակնարկ համարվել «կոռ»-ի այդ լայն նշանակության ժե-րդ դարում: Այս հատվածում «տէրունի» անվանված աշխատանքները, անշուշտ, այն «կոռ»-ն է, որ պահանջվում էր կալվածատիրոջ օգտին, իսկ «իշխանին» անվանվածը՝ կարող է վերաբերվել այն պետական ու հասարակական բնույթ ունեցող պարտադիր աշխատանքներին, որ կատարվելու էին երկրի իշխանի հրամանով: Ինչպես ժե-րդ դարում, նույնպես և այս շրջանում, «կոռ» են անվանվել, հավանորեն, թե առաջին և թե վերջին կարգի աշխատանքները:

Գլխինի 645 թվի ժողովի ԺԱ կանոնում, ինչպես վերև տեսանք, հիշատակված է եղել բացի «կոռ»-ից նաև «պահակութիւն»-ը: «Ոմանք յաղատաց,— ասված է եղել կանոնում,— ի վերայ տկաբանոցաց իշխանութիւն առնեն, և որպէս ի կենդանեաց՝ հարկս պահանջեն և ի կերակուրս և յըմպելիս զիրեանց գործակալս մատուցանեն, կոռով և պահակութեամբ նեղեն զողորմելի եղբարսն շարշարեն անխղճաբար»: «Պահակութիւն»-ն այս հատվածում, ինչպիսի երևում է այդ բառի այժմյան իսկ նշանակությունից, ըստ երևիւթիւն, պարտադիր ձրի աշխատանքներն էին՝ պահպանութեան ու

հսկողութեան, որ գոյություն են ունեցել նաև Արևմտյան Եվրոպայում: Որ «պահակութիւն»-ը «կոռ»-ի հատուկ մի տեսակն է եղել ոչ միայն յոթերորդ, այլև հինգերորդ դարում, այդ կարելի է գուշակել նոր Կտակարանի հայերեն թարգմանությունից, որի մեջ հունարեն angareuo (լատիներեն angario) բառի դիմաց, որ գործածական էր պարտադիր ձրի աշխատանքների համար, հայերենն ունի «պահակ ունել» (Մատթ. ԻԵ, 32, Մարկ. ԺԵ, 25) կամ «տարապարհակ վարել» (Մատթ. Ե, 41) համապատասխան թարգմանությունը:

ՆՅՈՒԹԵՐ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ¹

1. ՇԻՐԱԿԱՅՈՒ ԿՇԻՌՆԵՐԸ ԵՎ «ՊԱՅՈՒԱՍԻԿ»-Ը

Անանիա Շիրակացին «Յաղագս կշռոց և չափուց» գրվածքի մեջ ունի «պայուասիկ» բառը հետևյալ հատվածում.

«Դրամ ըստ պարսկական լեզուին անուանեցաւ և յարծաթ ոչ (յարծաթոջ) տպաւորեցաւ, որ 2 մասն լտեր. և սատեր Դ դրամաց կշիռ. և պայուասիկն Ծ լիտր է, որ է Ռ սատեր, որ լինի Տ դրամի կշիռ և թիւ» (տե՛ս Անանիայի Շերակունւոյ, Մնացորդք բանից, ի լոյս ած Ք. Պ., Ս. Պետերբ. 1877, էջ 28—29: Ծանոթութեան մեջ Ք. Պատկանյանը ենթադրում է ամբողջ այս հատվածն աղճատված և հարկ է համարում ուղղել: «Հատուածս այս,— ասում է նա,— լի է վրիպակօք և ըստ կարծեաց Հ. Աւգերեանի միջանկեալ թուի լինել և ոչ Շիրակացւոյն. տես կշռոց ևն յեր. 26: Մեր դայս ձև օրինակի տամք բնագրին.— Դրամն է 12Դ մասն լտեր (այն է ժԲ դարեհատ), և սատեր է Դ դրամաց կշիռ, և պայուասիկն ժ լիտր է, այն է (960, կամ մերձաւորապէս) Ռ սատեր, որ լինի (3840, կամ մերձաւորապէս) Տ դրամակշիռ: Յաղագս պայուասիկի տես ի Պատմ. Սերէոսի, գլ. 45. զի անդէն ի նոցանէ միոյ միոյ ամի առնուին ՅԿն պայուասիկ (ի ձեռագիր օրինակին մեր՝ պայուասիկ) դրամ»:

Ք. Պատկանյանի այս ուղղումը միանգամայն սխալ է: Անանիա Շիրակացու բնագիրը ոչ միայն ուղիղ է, այլև խիստ ուշագրավ ու հետաքրքիր մի վկայութիւն է, որ հնարավորութիւն է տալիս որոշելու թե «պայուասիկ»-ը և թե Շիրակացու մյուս կշիռներն այժմյան կիլոգրամներով:

¹ Տե՛ս «Գիտութեան և Արվեստի Ինստիտուտի տեղեկագիր», № 2, Երևան, 1927 թ.:

Շիրակացու ժամանակ բազմազան ու տարբեր սիստեմի կշիռներ կային, ուստի և խիստ դժվար էր որոշել, թե որ լիտրը և տաղանդը հիմք է ընդունվել Շիրակացու գրվածքում: Վերոհիշյալ հատվածը, որ համարվել է աղճատված՝ ոչ միայն աղճատված չէ, այլ խիստ կարևոր մի վկայութիւն է, որով լուսաբանվում են Շիրակացու բոլոր կշիռները:

Շիրակացու վկայութեան մեջ՝ «դրամ ըստ պարսկական լեզուին անուանեցաւ և յարծաթո՞ւ տպաւորեցաւ, որ է 2 մասն լտեր»՝ ի նկատի է առնված, անտարակույս, Սասանյան արծաթ դրամը², որի կշիռը, ինչպես հայտնի է, մոտավորապես, չորս դրամ էր³:

Եթե Սասանյան արծաթ դրամը կաղմում էր լիտրի 1/80-րդ մասը՝ միանգամայն պարզ է, որ Շիրակացու լիտրը հռոմեական սիստեմի լիտրն է, որը, ինչպես հայտնի է, բաբելոնական տաղանդի 1/100 մասն էր և հավասար էր այժմյան կշռով 326,4 գրամի⁴:

Այդ լիտրը հենց սովորական էր Բյուզանդական կայսրութեան մեջ և նրա ճիշտ կշիռը պետք է ուրեմն ընդունել ոչ թե մոտ 324 գրամ, ինչպես ունեն Ch. Diehl-ը⁵ և Հ. Օրբելին⁶, այլ 326,4 գրամ:

Սասանյան արծաթ դրամը, լինելով 1/80 լիտր, հավասար է եղել, ուրեմն, ասորական drachmê-ին և ատտիկյան թույլ drachmê-ին⁶ և նրա իսկական ու ճիշտ կշիռը եղել է 4.08 գրամ:

Շիրակացու լիտրի և դրամի ճշտմամբ որոշվում են այնուհետև այժմյան գրամներով՝ ինչպես նրա հիմնական բոլոր կշիռները, տե՛ս այժմյան գրամներով՝ ինչպես նրա հիմնական բոլոր կշիռների նույնպես և պարսկական «պայուասիկ»-ը: Ստացվում է կշիռների ոչ թե մոտավոր, այլ միանգամայն ճիշտ հաշիվը, որ հետևյալն է.

1 լիտր = 12 ունկի = 72 դահեկան = 80 պարս. դրամ՝ 326,4 գրամ.

² Բնագրի «յարծաթ ոչ» պետք է ուղղել «յարծաթոջ»:

³ Տե՛ս E. A. Пахомов, Монетные клады Азербайджана. Труды Общ. общ. и изучения Азербайджана, вып 3, 1926: Նաև իմ «Հայաստանի արքունի հարկերը մարդպանութեան շրջանում», Տեղեկագիր ՀՍՖՍՀ Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի, Երևան, 1926, № 1, էջ 11, ծանոթ.:

⁴ Տե՛ս I. A. Decourdemanche. Traite pratique des poids et mesures des peuples anciens et des Arabes, 1909. էջ 22:

Ch. Diehl. Justinien et la civilisation byzantine au VI siecle. Paris 1901, էջ 537:

⁵ Տե՛ս И. А. Орбели, Вопросы и решения варданета Анании Ширакца, Петроп., 1918, էջ 24:

⁶ Decourdemanche, էջ 24:

1 ունկի=1/12 լիտր=6 դահեկան=6 2/3 պ. դրամ՝ 27,2
գրամ.

1 սիկլ=1/48 լիտր=1/4 ունկի=1 1/2 դահ. =1 5/9 պ. դրամ՝
6,8 գրամ.

1 դահեկան=1/72 լիտր=1/6 ունկի=1 1/9 պ. դրամ՝ 4,53
1/3 գրամ.

1 պ. դրամը=1/80 լիտր=3/20 ունկի=9/10 դահեկան՝ 4,08
գրամ.

1 սատեր=4 դրամ՝ 16,32 գրամ⁷:

1 կենդինար=100 լիտր՝ 32 կիլ. 640 գրամ.

1 տաղանդ=125 լիտր=9000 դահեկան=40 կիլ. 800 գրամ.

1 «պայուսիկ»=50 լիտր=1000 սատեր=4000 պարս. դրամ
(«կշիռ և թիւ»)՝ 16 կիլ. 320 գրամ:

Պարսկական «պայուսիկը»-ը, ինչպես տեսնում ենք, հավա-
սար է եղել 1/2 կենդինարի:

Սեբեոսը, խոսելով մարաց պայտամբության մասին արաբա-
կան ծանր հարկապահանջության պատճառով, հիշում է նույն այս
«պայուսիկ»-ը հետևյալ հատվածում. «Քանզի ոչ կարացին համ-
բերել դառն և դժնդակ ծառայութեանն և հարկին ծանրութեանն՝
որ ի վերայ նոցա, զի անդրէն ի նոցանն միոյ միոյ ամի առնուին
345 պայուսիկ գրամ. և որ ոչն կարէր տալ, առնուին ընդ միոյ միոյ
դրամի մարդ մի, և ի բաց բարձին զհեծելութիւն և զիշխանութիւն
աշխարհին» (Պետեր. 1879, գլ. 1է, էջ 147):

«Պայուսիկ»-ը վերև տրված հաշվով հավասար էր 4000 Սա-
սանյան արծաթ դրամի=16 կիլ. 320 գրամ, ուրեմն՝ Մարաստանի
հարկը, լինելով 345 «պայուսիկ», անում է 365. 4000=1.460.000
Սասանյան արծաթ դրամ, իսկ նրա կշիռը=365.16,320=5956 կի-
լոգր. 800 գրամ:

«Պայուսիկ»-ի կշիռը, նաև նրա դրամական քանակը, ինչպես
տեսնում ենք, շատ պարզ որոշվում է:

«Պայուսիկ»-ի ու Սասանյան արծաթ դրամի կշիռների ճշշ-
տումը կարևոր ու ուշագրավ է այն տեսակետից, որ հնարավորու-
թյուն է տալիս լուսաբանելու արաբական աղբյուրների այն վկա-

յությունները, որ վերաբերվում են Սասանյան Պարսկաստանի
եկամուտներին ու հարկերին:

Օրինակ՝ Տաբարիի մոտ հանդիպում են մի քանի անգամ դրա-
մական խոշոր գումարների հաշիվներ, որոնց մեջ հիշատակված է,
իմ կարծիքով, հենց նույն այս «պայուսիկ»-ը որ Noeldeke-ն
թարգմանել է Beutel⁸: Տաբարիի այդ վկայություններից երևում
է, որ «պայուսիկ»-ն իբրև դրամական մեծ կշիռ նույնքան տա-
րածված ու սովորական է եղել Սասանյան Պարսկաստանում, ինչ-
պես «կենդինար»-ը Բյուզանդական կայսրության մեջ:

Տաբարիի պատմելով, խոսքով Պարվեզն իր թագավորության
18-րդ տարում (607/8 թվին) կարգադրել էր հաշվել պետական
ամբողջ մուտքը, որ ստացվել էր իր երկրների հարկերից և եկա-
մուտների ուրիշ բոլոր աղբյուրներից: «Նրան զեկուցանում են,—
վկայում է Տաբարին,— որ այդ տարում նրա եկամուտները հողա-
յին հարկից ու մյուս աղբյուրներից կշռում են կտրված փողով 420
միլիոն «mithqâl» և այդ գումարը, հաշվելով 10 «dirham»-ը 7
«mithqâl», անում է 600 միլիոն «dirham»: Նա հրամայում է այդ
փողը տանել գանձատուն, որ ինքը կառուցել էր Տիզբոնում և ան-
վանել Բահար... խոսքով: Նույն տեղը բերում են հին դրամներով,
որ կտրել էին Հազկերտի որդի Պերոզը և Պերոզի որդի Կավադը
12.000 Beutel՝ յուրաքանչյուր Beutel-ը կտրված փողով 4000⁹
«mithqâl», ուրեմն՝ ընդամենը 48 միլիոն «mithqâl», որ 7 առ 10
հարաբերությամբ անում է $68,571,428 + \frac{1}{2} + \frac{8}{3}$ «dirham»¹⁰:

Th. Noeldeke-ն ենթադրում է, որ mithqâl-ն այստեղ, հավա-
նորեն, պետք է հասկանալ իբրև Սասանյան արծաթ դրամի կշիռ:
Այս ենթադրությունը հաստատվում է, իմ կարծիքով, «պայուսիկ»
կշռի վերոհիշյալ որոշմամբ: Տաբարիի վկայությունների մեջ Beu-
tel-ի կշիռը «կտրված դրամով» 4000 «mithqâl» է¹¹, իսկ Շիրակա-

⁸ Sk'ւ Th. Noeldeke, Tabari, Geschichte der Perser und Araber zur
Zeit der Sasaniden, 1879, էջ 355—376 և 377.

⁹ Տաբարիի զերմաներեն թարգմանության մեջ տպված է 40.000, որ
պարզապես վրիպակ է:

¹⁰ Sk'ւ Th. Noeldeke, Tabari, էջ 355—356

¹¹ Sk'ւ Th. Noeldeke, Tabari, էջ 356՝ «ebendahn wurden auch an äl-
eren Münzen von Pêrôz, Sohn des Jazdegerd, und von Kawâdh. Sohe
eren Münzen von Pêrôz, gerägt 12000 Beutel gebracht, jeder Beutel zu 4000 Mithqal
des Pêrôz, enthält 48 Millionen Mithqal էջ 376 «an
in gemünztem Gelde, also im ganzen 48 Millionen Mithqal էջ 377
gemünztem Geld 200000 Beutel, enthaltend 800 Millionen Mithqal»
«an gemünztem Geld 400 000 Beutel enthaltend 1600 Millionen Mithqal».

ցու մոտ, ինչպես տեսանք, «պայուասիկ»-ը Քլինի 4000 դրամի կշիռ և թիւ: Այս համեմատությունից կարելի է հետեցնել, որ Beutel-ը համապատասխան լինելով «պայուասիկ»-ին, «mit-hqâl»-ը ևս գործ էածված նույն վկայություններում Սասանյան արծաթ դրամի կշռի իմաստով:

«Պայուսարիկ»-ի ու Սասանյան արծաթ դրամի կշիռները, ինչպես տեսանք, յայժմյան գրամներով հավասար էին, առաջինը՝ 16 կիլոգր. 320 գր., իսկ երկրորդը՝ 4,08 գր.: Ուրեմն՝ յայ կշիռների համաձայն Սասանյան Պարսկաստանի ընդհանուր եկամուտը 606/7 թվին պետք է ընդունել $420.000.000 \times 4,08 = 1.713.600$ կիլոգրամ Սասանյան արծաթ դրամ կամ 105.000 «պայուսարիկ»:

Հիմնականում զրամագետ Pertsch-ի հաղորդած տվյալների վրա և ընդունելով Սասանյան զրամի արժաթի արժեքը մոտ 70 պֆեննինգ կամ 86 սանտիմ, իսկ արաբականինը (հնագույն շրջանի)՝ մոտ 40 պֆեննինգ կամ 50 սանտիմ՝ Th. Noeldeke-ն Սասանյան Պարսկաստանի ընդհանուր եկամուտը 607/8 թվին հաշվում է՝ Սասանյան «զրամ»-ով՝ մոտ 294 միլիոն մարկ կամ 360 միլիոն ֆրանկ, իսկ արաբական «զրամ»-ով՝ միայն 240 միլիոն մարկ կամ 300 միլիոն ֆրանկ¹²։ Այս երկու հակասական թվերից Noeldeke-ն հավանական է համարում առաջինը։

Arthur Christensen-ը էր «L'empire des Sassanides» (København 1907, էջ 58) աշխատության մեջ հիմնվել է Նյուդեյկեի նույն այս հաշիվների վրա, սակայն առանց որևէ բացատրության դերադասություն է տվել երկրորդ թվին, ընդունելով արաբական դրամի արժաթի արժեքը 50 սանտիմ¹³:

Աղուֆ Կրեմերը, որ օգտվել է Իբն Խորդադեբյի և Կողամայի աղճատված վկայություններից, Սասանյան Պարսկաստանի ընդհանուր եկամուտը 606/7 թվին հնթադրում է 420—600 միլիոն «dirham», անուշադիր թողնելով «mithqâl»-ի և «dirham»-ի 7-ը առ 10-ը հարաբերությունը՝ 420 միլիոն «mithqâl» = 600 միլիոն «dirham» (Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen, Wien. 1875, էջ 275):

¹² *Sh'u* Th. Noeldeke, Tabari, ٤٩ 355, *ḍawh*, 1.

13 Հաշվելով զանձատան ամբողջ զումարը 468 միլիոն մսխալ Arth. Christensen-ն այդ ամբողջ զումարի արժեքը հալաաար է համարում մոտավորապես 336 միլիոն ֆրանկի: Ուրեմն՝ 606/7, թվի պետական ընդհանուր եկամուտը նա ընդունում է մոտ 300 միլիոն ֆրանկ, իսկ Պերդոլի ու Կալատի ժամանակներից մնացած հին զբամների արժեքը մոտ 36 միլիոն ֆրանկ:

Վերոհիշյալ ենթադրությունները, իմ կարծիքով, վիճելի են, որովհետև չեն համապատասխանում վերև ճշտված կշիռների հաշիվներին:

Տաբարիի վկայությունների մեջ «mithqâl»-ը ինչպես տեսանք, գործ է ածված որպես կշիռ Սասանյան արծաթ «dirham»-ի: Պարսկական այդ «mithqâl»-ը, ըստ երևույթին, անսովոր էր արաբական ժամանակներում, ուստի անհրաժեշտ է համարվել վերոհիշյալ գումարները հաշվել նաև արաբական «dirham»-ով, որի կշիռը եղել է $7/10$ «mithqâl»: Հիմնվելով Բելազորիի վկայության վրա Թ. Նյուդեկենն մատնացույց է անում, որ կային տարբեր «dirham»-ներ, որոնց կշիռը հավասար է եղել 1 կամ $4/5$, կամ $1/2$ «mithqâl»-ի¹⁴: Եվ իրոք, արաբական օրինական «mithqâl»-ը, ինչպես հայտնի է, հավասար էր այժմյան $5 \frac{2}{3}$ գրամի, օրինական «dirham»-ը՝ $3,96 \frac{2}{3}$ գրամի ($= \frac{4}{5}$ «mithqâl») և Աբդլ-Մելիքի «dirham»-ը՝ $2,83 \frac{1}{3}$ գրամի ($= 1/2$ «mithqâl») ¹⁵:

Տաբարիի վկայություններում, իմ կարծիքով, ի նկատի է առնված հենց այս վերջին հնազույն-ժամանակի Աբդու-Մեկրի «dirham»-ը, որի հարաբերությունը Սասանյան «mithqāl»-ի կամ արծաթ գրամի հանդեպ գրեթե 7-ը առ 10-ն է՝ 2,83 1/3(3):4,08:

Նոր այս ենթագրությամբ ոչ միայն վերանում է մարկերով ու ֆրանկներով հաշված գումարների անհասկանալի տարբերությունը, այլև ստացվում է Սասանյան Պարսկաստանի 606/7 թվի ընդհանուր մուտքի համար տարբեր գումար: Ընդունելով «mithqâl»-ը որպես Սասանյան դրամ մաքուր արծաթից և նրա կշիռը՝ 4,08 գրամ, այդ դրամն արծաթի իր պարունակությամբ համապատասխան պետք է համարենք այժմյան արծաթ ուրբու 22 2/3 կոպեկին: Սասանյան Պարսկաստանի եկամուտը 606/7 թվին կլինի այս հաշվով 420.000.000. 22 2/3 = 95.200.000 արծաթ ուրբի:

Իրապեհս, եկամուտը կարող էր այդ գումարից մի փոքր պակաս լինել, եթե Սասանյան արծաթ դրամն ունեցած լիներ մաքուր արծաթի հետ որոշ տոկոս խառնուրդ¹⁶:

¹⁴ Tabari, т. 2, 355, замеч. 1.

¹⁵ *Տե՛ս* J. A. Decourdemanche, *Traité pratique des poids et mesures des peuples anciens et des Arabes*. Paris, 1909, էջ 25, 26, 27, 28 և 47:

16 Հայաստանի արքունի հարկերը մարդավայության շրջանում տարբեր
 իմ աշխատության մեջ սասանյան արծաթ դրամի դրամական արժեքը ես
 հավասար էի համարել մոտավորապես այժմյան 25 կոպեկին (էջ 11), ինչպես
 տեսնում ենք նրա արժեքն արծաթ 25 կոպեկից պակաս է և առ առավելն հա-
 վասար է 22 2/3 կոպեկի, եթե սասանյան այդ դրամը ենթադրենք մաքուր
 արծաթից։

121

2. «ԱՊՈՒՌԻՇԻ»

«Ապուրիշի» բառը հանդիպում է Շիրակավանի 1228 թվի արձանագրության հետևյալ հատվածում. «Ես աթաբակ Իվան է և խոշակս վրաց և հայոց թագուհի վասն երկար կենդանության հա-
րազատաց մերոց մանդատորթա խուցէս Շահնշահի և ամիր սպասալար Աւագին թողաք զգեղիս Շիրակա զապուրիշի և զջրաս-
հին բաժն յորդեցէ յորդիք ազատ ի բաժէն» (տե՛ս Կ. Կոստանեանց,
Վիմական տարեգիր, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 71):

Այս բառը, ինչպես հայտնի է, գեոևս բավարար կերպով մեկ-
նըված չէ¹⁷:

Մ. Էմինն «ապուրիշի» համարել է իր թարգմանության մեջ
գյուղի անուն՝ Апуриш¹⁸: 2. Ղևոնդ Ալիշանը «Շիրակի» մեջ նույն
բառի մասին ունի հետևյալ ենթադրությունը՝ «քանզի ընդ ջրասհի
յիշի՝ թուի նույնպէս ջրոյ հարկ նշանակել ըստ ապ (ջուր) արա-
բացի բառին»¹⁹: 3. Կարստը «Դատաստանագիրք Սմբատի» իր աշ-
խատության մեջ «ապուրիշի և ջրասհին բաժն» թարգմանել է
«Kanal und Schleusenzoll»²⁰:

Պրոֆ. Հր. Աճառյանի «Հայերէն արմատական բառարանում»
(Երևան, 1926 թ.) «ապուրիշի» բառին տրված է հետևյալ բացա-
տրությունը՝ «ջրի առո՞ւ» նորագյուտ բառ... բառս գտաւ առաջին
անգամ Մառ, Сборн. мат. Кавк. 17, 194, որ և կցում է պրս.
âbriz «գոյլ, ջրաման, արտարնոց» բառին, սակայն ոչ ձևով է
նման և ոչ նշանակությամբ»:

«Հայաստանի արքունի հարկերը մարդսանության շրջանում»
վերոհիշյալ իմ ուսումնասիրության մեջ (էջ 21) ես լավագույնն էի
համարել եղած լուսաբանություններից 3. Կարստի ենթադրությու-
նը, վերապահությամբ, իհարկե, որ նրա բացատրությունը ևս չի
կարելի ընդունել իբրև հաստատուն և վերջնական:

Ինձ թվում է այժմ, որ «ապուրիշի» բառը որեւէ կապ չունի
«առուի» ոչ էլ «ջրի ու գոյլի» հետ: Առաջարկում եմ այդ բառի հե-
տևյալ նոր մեկնությունը:

¹⁷ Տե՛ս իմ աշխատությունը՝ «Հայաստանի արքունի հարկերը մարդսա-
նության շրջանում», ՀՍՖՍՀ «Գիտություն» համալսարանի Տեղեկա-
գիրք, №1, Երևան, 1926 թ., էջ 21—22:

¹⁸ Армянския надписи, 1881, էջ 51:

¹⁹ Շիրակ, Վիենտիկ, 1881, էջ 91:

²⁰ J. Karst, Sempadischer Kodex, 1905, B. II, էջ 234:

«Ապուրիշի» պետք է կարդալ, իմ կարծիքով «ապուր իշի»,
իսկ «ապուր» միջնադարյան «յապուր» հարկն է, որ պահանջվել է
անասունների ու ապրանքների անցուդարձի համար հատուկ տեղե-
րում: «Յապուր» բառն այդ իմաստով գործ է ածված Լեոն Գ-ի
1288 թվի հրովարտակում. «Եւ յապուր որ տան ընդ յԱյաս ու ընդ
Կուկլակ, նայ յայսպէս լիննայ, որ տան ի պրիսիմն ի յըղտայրեռն
նոր դրամ քսան ու հինգ, և ի պրիսմէ կտան ի յըղտայրեռն նոր
դրամ քսանուհինգ, ի լեղակն ու յախայխիրն դարդ ի պըղպըղէն ու
զընջպլէն ու ի պաղզամէն, ի յայլն ի յամենն տան ի յըղտայրեռն
նոր դրամ քսան ու հինգ, տան ի ջորէբեռն նոր դրամ տասն և ինն,
և ի յեշբեռն նոր դրամ տասն ու վեց» (Տե՛ս Langlois V., Le trésor
des chartes d'Arménie ou cartulaire de la chancellerie royale
des Roupéniens, Venise, 1863, էջ 157): Պրոֆ. Հր. Աճառյանի իր
«Հայերէն արմատական բառարանում» «ապուր» բառը մեկնել է,
իբրև փոխառություն արաբերենից՝ «արաբ. abûr «անցնիլ» բա-
ռից, ճիշտ ինչպես որ նույն հարկի լատ. ձևը passagium բառն նշա-
նակում է «անցք» (էջ 461)²¹:

«Թողաք զգեղիս Շիրակա զապուր իշի» — այսինքն՝ զապուր
իշի պետք է, հավանորեն հասկանալ այն իմաստով, որ 1228 թվին
Իվանն աթաբակը և նրա կինը խոշակը Շիրակ գյուղն ազատել են
իշաբեռների «յապուր» հարկից: Որ միջնադարյան pedaticum և
passagium²² հարկը գոյություն է ունեցել ոչ միայն Կիլիկիայում,
այլև և՛ բուն Հայաստանում 1228 թվին, այդ հաստատվում է, ուրե-
մըն, հետաքրքիր այս վկայությամբ, եթե մեր նոր լուսաբանու-
թյունը համարվի ընդունելի:

3. «ՉԸՓԱՔԱՐ», «ՉԸՓԱՅՔԱՐ»

Այս անծանոթ բառը գործ է ածված Սերեոսի և Ստեփանոս
Ասողիկի համապատասխան հատվածներում, որ վերաբերում են
այսպես կոչված «Պարսից ժողովին»:

1. «Պատմություն Սերեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին», հրատ.
Ք. Պատկանյանի, Ս. Պետերբուրգ 1879, էջ 122, «Իսկ որք զՔաղ-
կեդոնին և զՎրաց և զԱղուանից կաթողիկոսն, և այլ բազում եպիս-
կոսներ»:

²¹ «Հայերեն արմատական բառարան», Հատ. Ա, Երևան, 1926:

²² Արձանագրության ընթերցվածն աղճատված չէ՞ արդյոք արտադրության
ժամանակ, լավագույն է, անշուշտ, «իշո», որ կարող է թերևս լինել ճիշտ ըն-
թերցվածը:

կոպոսունք ի Յունաց կողմանէ և իշխանք՝ որք եկեալ էին ի ծառայութիւն պարսից թագավորին, որով և չըփայլեարն իսկ հրամայեաց տալ»:

2. «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան, Պատմութիւն տիեզերական». հրատ. Ստ. Մալխասյանցի, Ս. Պետերբուրգ 1885, էջ 96, «Իսկ որք զՔաղկեդոնի Իվերիոյ և Աղուանից կաթողիկոսն, որ էր ի Փայտակարան, ի դրան արքունի, և այլք ոմանք եպիսկոպոսունք և երիցունք քաղաքաց, որ ի Յունաց կողմանէ, և իշխանք, որք եկեալ էին ի ծառայութիւն թագաւորին Պարսից, որոց զչփաքարն իսկ հրամայեաց տալ»:

Ստեփան Մալխասյանի հրատարակած Ասողիկի ծանոթություններում (էջ 96 և 351—352) առաջ են բերված այդ անծանոթ բառի ձեռագրական տարբեր ընթերցվածները.

1. Ասողիկի առաջին տպագրության մեջ (Փարիզ 1859, էջ 97) «զչփաքարն», 2) Կ. Նզյանցի ձեռագրում՝ «զչփաքարն», 3) Բրոսսի ձեռագրում՝ «զչփաքաժառ»:

Կարապետ վրդպ. Շահնաղարյանցը, Ասողիկի առաջին տպագրության հրատարակիչը, ենթադրել է առանց որևէ հիմքի, որ «փաքար» բառը նշանակում է գուցե՝ «ոռճիկ, թռչակ» (Փարիզ 1859, էջ 211 ծան. 59):

Ասողիկի ֆրանսերեն թարգմանության մեջ Ե. Դյուլորյեն, հետեւելով, ըստ երևույթին, Կ. Շահնաղարյանցին, նույն բառը թարգմանել է provisions («il leur fit fournir des provisions», Ed. Dulaurier, Histoire universelle per Etienne Asoghig de Daron, première partie, Paris 1883, էջ 126 և ծան. էջ 192):

Սերեոսի պատմության առաջին և երկրորդ տպագրությունները, ինչպես և Պետերբուրգի Գիտության Ակադեմիայի գրչագիր օրինակը, ունեն «չըփայլեարն» ընթերցվածը (Կոստանդնուպոլիս 5811 և Ս. Պետերբուրգ 1879, էջ 122), որի հավանական նշանակությունը լուսաբանված է Ք. Պատկանյանի հետեւյալ ծանոթության մեջ՝ «թուի լինել պարսիկ բառ՝ pâkâr կամ pâikâr, որ նշանակէ զհարկապահանջն և զտուրս հարկաց ի պէտս կալուածատեարց» (Սերէոս 1879, էջ 122 ծան.):

Ք. Պատկանյանի ստուգաբանական այս բաղդատությունը կարևոր է և, անտարակույս, ավելի հիմնավոր է, քան մյուս քմահաճ ենթադրությունները:

Հնդունելով «փայլեար» բառի ծագումը պարսկերեն pâikâr-ից, անհավանական չի լինի, իմ կարծիքով, այդ բառը համապատաս-

խան համարել «պեկար, բեկար»-ին, որ քննության է առնված «Հայաստանի արքունի հարկերը մարդպանության շրջանում» իմ նախորդ աշխատության մեջ (էջ 32—37):

Լեզվական տեսակետից պարս. pâikâr բառի տարբեր տառադարձությունը հայերենում՝ «փայլեար» և «պեկար»՝ այնքան էլ դժվար բացատրելի չէ: Հայտնի է արդեն, որ պարսկական ք և կ-ն հայերենում տառադարձվել են պ և կ կամ փ և ք. օրինակ՝ կուստ և քուստ, պարտակ և փարտայ, կեշտ և քէշ, կերտել և քերթող, վնասակար, բայց պայլեար, պաշտպան, բայց փուշտպան:

«Փայլեար»-ի նույնացումը «պեկար» հարկի հետ հարմար է նաև այն տեսակետից, որ Սերեոսի և Ասողիկի վերոհիշյալ հատվածները ստանում են նոր այս լուսաբանությամբ հավանական ու հասկանալի իմաստ:

Սերեոսի և Ասողիկի պատմելով, «Պարսից ժողովում», որ տեղի էր ունեցել Պարսից խոսքով Բ. Պարվեզի ժամանակ (590—628 թ.), ուղիղ էր ճանաչվել հայոց հավատը: Ժողովից հետո, ասում են նույն պատմիչները, խոսքով Բ-ը հրաման է տվել քանդել նեստերական եկեղեցիները և սպանել նեստորական եպիսկոպոսներին: Իսկ քաղկեդոնականներին՝ վրաց և Աղվանից կաթողիկոսներին և Յունաց կողմից²³ եկած եպիսկոպոսներին ու իշխաններին՝ նա հրամայել է տալ մինչև անգամ «չըփայլեարն»:

Այս տեղեկության պատմական ճշտությունը կարող է գունավորված ու վիճելի համարվել: Մեզ հետաքրքրում է այստեղ ոչ թե խնդրի պատմական կողմը, այլ միայն «չըփայլեար» բառի նշանակությունը:

Եղ. Դյուլորյեն Ասողիկի ֆրանսերեն թարգմանության մեջ կարծում է, որ Ասողիկը քաղկեդոնականներին վերաբերյալ այդ հատվածում ուղեցել է ցույց տալ խոսքով Բ-ի անաչառությունը՝ դեպի բոլոր Պարսկաստանին հպատակ քրիստոնյա համայնքները: Իբր թե խոսքով Պարվեզը, ճանաչելով հայոց միաբնակ դավանության գերազանցությունը իր երկրներում, ըստ երևույթին, բարեմիտ վերաբերմունք է ունեցել նաև քաղկեդոնական հոգևորականության վերաբերմունք է հայթայթել նրանց պաշարը (էջ 192, ծան.): հանդեպ և հրամայել է հայթայթել նրանց պաշարը (էջ 192, ծան.):

Ինձ թվում է, որ կարիք չկա կանգ առնել Եղ. Դյուլորյենի այս բռնադրոսիկ բացատրության վրա:

Սերեոսի և Ասողիկի համապատասխան հատվածներում, ինչպես տեսանք տրված են նախ որոշ տեղեկություններ հալածանք-

²³ Յոթերորդ դարի առաջին տասնամյակում պարսիկները նվաճել էին Բյուզանդական Հայաստանը և կայսրության արևելյան շրջանները:

ների մասին նետորականների դեմ և ապա ակնարկված է, հավանորեն, ոչ թե խոսքով Բ-ի բարյացակամությունը քաղկեդոնականների հանդեպ, այլ սրանց նվաստ ու ստորագաս վիճակը հայ միաբնակ եկեղեցու համեմատությամբ: Որով և չբնութագրեն իսկ հրամայեաց տալ՝ Սեբեոսի խոսքերը, մեր կարծիքով, պետք է հասկանալ հենց այդ իմաստով՝ իբրև նվաստացուցիչ մի փաստ քաղկեդոնական եկեղեցու նկատմամբ: Արդ՝ վերադրելով՝ «փայքար» անծանոթ բառին «պեկար»-ի նշանակություն, մենք իրոք որ ստանում ենք Սեբեոսի վկայության իմաստալից ու բավարար մի նոր լուսաբանություն:

Մարզպանական Հայաստանի արքունի հարկերն ուսումնասիրելիս՝ ես ենթադրել էի, որ հայ հողատիրականությունը ձևոր է բերած եղել Հաղկերտ Բ-ի հալածանքներից հետո հարկային ինչ որ արտոնություն: Նա ազատ է եղել, ըստ երևույթին, զլխահարկից, բայց պարտավոր է եղել «տալ յարքունիս» «հաս» կամ «պեկար» հարկը, որ ես ենթադրել էի հողային հարկ²⁴:

Արդ՝ Սեբեոսի վկայության մեջ՝ «որով և զչբնութագրեմ²⁵ իսկ հրամայեաց տալ»՝ անհավանական չի լինի, իմ կարծիքով, մեկնել այն իմաստով, որ քաղկեդոնական եկեղեցուց պահանջվել է նույն իսկ «չբնութագրեմ»-ը, այսինքն՝ բացի «փայքար-պեկար» հողային հարկից նաև այն հարկերը, որ «պեկար» չէին:

Եթե ընդունելի համարվի նոր այս ենթադրությունը, այդ դեպքում՝ «փայքար»-ը կամ «պեկար, բեկար»-ը, որ մատենագրական հին վկայություններում ունեցել է, հավանորեն, հողային հարկի նշանակություն, համապատասխան պիտի լինի ոչ թե պարսկերեն bekâr-ին, այլ pâikâr-ին, որն ըստ Ք. Պատկանյանի նշանակել է թե «հարկապահանջ» և թե «գլխուրս հարկաց ի պէտս կալուածատեարց», այսինքն՝ հողային հարկ:

Անհնարին չէ, իմ կարծիքով, որ «փայքար, բեկար»-ը հողային հարկի նշանակությամբ (= pâikâr) և «բեկար»-ը պարտադիր ձրի աշխատանքների իմաստով (bekâr) տարբեր փոխառություններ լինեն պարսկերենից՝ շփոթված իրար հետ հետագայում հնչյունական նմանության պատճառով:

²⁴ «Հայաստանի արքունի հարկերը մարզպանության շրջանում», էջ 31, 34 և 35:

²⁵ Սեբեոսի առաջին և երկրորդ տպագրություններն ունեն, ինչպես տեսանք, «չբնութագրեմ» ընթերցվածը, իսկ Ասողիկի երկրորդ տպագրությունը և՛ «զչբնութագրեմ» ի նկատի առնելով նույն բառի վերև առաջ բերված ձևագրական տարբերակները՝ ես լավագույն եմ համարում «զչբնութագրեմ» ընթերցվածը:

4. «ԴԱՀԵԿԱՆ»-Ը ՇԻՐԱԿԱՅՈՒ ԹՎԱՐԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՄԵՋ

Անանիա Շիրակացու «Յաղագս հարցման և լուծման» գրվածքում շորս անգամ հանդիպում է «դահեկան»-ը, իբրև այն ժամանակվա դրամ (հարցումն Գ, ԺԱ, ԺԵ, ԺԹ)²⁶:

2. Օրբելին իր հրատարակության մեջ այդ «դահեկան»-ը համարել է արծաթ դրամ՝ «серебряная монета денарий» (էջ 64):

2. Օրբելու այս ենթադրությունը, իմ կարծիքով, հավանական չէ:

Շիրակացու թվաբանական խնդիրներում «դահեկան»-ը ոչ թե արծաթ դրամ է, այլ գործ է ածված բյուզանդական ոսկի դրամի համար, որի կշիռը Շիրակացու ժամանակ պետք է լիներ, իրոք, մեկ «դահեկան», այսինքն՝ 4 դրամ 53 1/3 սանտիգրամ: Այդ ոսկի դրամը, ինչպես հայտնի է, անվանվում էր solidus, nomisma, aureus և զանազան դարաշրջաններում ունեցել է նաև այլապես տարբեր անուններ ու երբեմն նաև տարբեր կշիռ:

Անանիա Շիրակացին հենց ինքը «Յաղագս կշռոց և չափոց» իր գրվածքում ասում է, «նումիսմայ ըստ Հռոմայեցոց դահեկանն իր գրվածքում ասում է, «նումիսմայ ըստ Հռոմայեցոց դահեկանն իր անունն» (Ս. Պետ. 1877, էջ 28): Վենետիկի ձեռագիրներից Բ օրինակը դահեկանի մասին ունի հետևյալ հավելվածը.

«Դահեկանն մի ոսկի է, որոյ կշիռն յամենայն աղինս մի և նույն է, և թե ուրեք գտանիցի պակաս, արտաքոյ քանակին ոսկույն է. դոր դադտ անուղղալք արարեալ են» (տե՛ս Հար. վարդ. Ավդեր-է, յան, «Բացատրություն չափոց և կշռոց նախնեաց», Վենետիկ, 1821, էջ 27, ծանոթ. 2):

Եվ իրոք, մեր հին մատենագրության մեջ «դահեկան»-ը մեծ մասամբ գործ է ածված ոսկի դրամի իմաստով:

Հին կտակարանի հայերեն թարգմանության մեջ «դահեկան» են թարգմանված բնագրի chrysus-ը և nomisma-ն, որ ոսկի դրամ են²⁷, «Դահեկան»-ը արծաթ denarion-ի իմաստով հանդիպում է,

²⁶ Տե՛ս Ս. Պ. Օրբելի, Вопросы и решения вардапета Анания Ширакца, 1918, стр. 18, 22, 23, 25:

²⁷ Դահեկան = chrysus, տե՛ս Ման. Լի 28, Խե 22, Թիւր է. 14, 20, 26, 86: Գ. Բաղ. Ժ. 16, Գ. Թաղ. Ե. 5, Ա. Մնաց. Իթ. 7, Բ. Մնաց. Թ. 15, 16: Զեմի է. 71, — դահեկան = nomisma, տե՛ս Ա. մակ. ԺԵ, 6:

Հին կտակարանի մեջ «դահեկան» է թարգմանված նաև հունարեն drachmê-ն հետևյալ հատվածում. «Ե ևղև իբրև դադարեցին ամենայն ուղտըն յըմպելու, և էառ այրն զինդս ոսկիս մի մի ըստ դահեկանի ձուլոյ» (Ման. 127

пасную сумму в 320.000 фунтов золота, т. е. около 120 миллионов рублей на наши деньги»³⁴.

Հասկանալի չէ, թե ինչու թարգմանիչը հարկ է համարել փոխել բնագիրը: Հայտնի է, որ ֆրանսիական 40 ֆրանկը պարունակում է իր մեջ նույնքան մաքուր ոսկի, որքան և ռուսական 15 ռուբլին ($=11,612$ գրամ): «Ֆրանսիական ոսկի ֆրանկը հավասար լինելով $3/8$ -րդ ոսկի ռուբլու, 360 միլիոն ֆրանկը համապատասխան կլինի ոչ թե «մոտ 120 միլիոն ռուբլու» այլ $360.000.000 \times 3/8 = 135$ միլիոն ոսկի ռուբլու, որ իբրև կտր թիվ միանգամայն համապատասխանում է վերև ճշտված «դահեկան»-ի և բյուզանդական լիտրի դրամական արժեքներին³⁵:

Ընդունելով լիակշիռ «դահեկան»-ը, որ պարունակում էր իր մեջ $4.53 \frac{1}{3}$ գրամ մաքուր ոսկի, հավասար 5.85 ոսկի ռուբլու կամ 15.60 ոսկի ֆրանկի, անհրաժեշտ է ի նկատի ունենալ, որ նրա մեջ մաքուր ոսկին կարող էր երբեմն որոշ տոկոս պակաս լինել $4.53 \frac{1}{3}$ գրամից խառնուրդի (лигатура) պատճառով:

Այդ դեպքերում, բնականաբար, համապատասխան տոկոսով պակաս կլինի նաև «դահեկան»-ի ու այժմյան ոսկի դրամների կըշռական մատնանշված հարաբերությունը: Մեր եղբայրացությունը, որ «դահեկան»-ը հավասար է 5 ռուբլի 85 կոպեկի, վերաբերվում է, ուրեմն, լիակշիռ այն «դահեկան»-ին, որի մեջ մաքուր ոսկու քանակը $4.53 \frac{1}{3}$ գրամ էր:

³⁴ *St' u Ш. Диль*, Юстиниан и византийская цивилизация в VI веке. 1938. էջ 318: Նույն այս հաշիվն ունի նաև ռուս բյուզանդագետ Յ. Կուլակովսկին. *տե՛ս Кулаковский*, История Византии, т. I, Киев, 1913, стр. 521, «[Анастасий доказал блестящее состояние финансов империи тем, что оставил в наследие своему преемнику огромный фонд в количестве 320 тысяч фунтов золота, т. е. около 120 миллионов рублей на наши деньги

³⁵ *Ֆ. Ուպենսկին*, խոսելով Յուստինյան կայսեր *CLII* նովելայի մասին, որով կարգադրված է եղել ուղարկել տեղերը հարկերի մանրամասն ցուցակները՝ առաջ է բերում տուրանքների գումարները, որ վճարելու էին զանցառու պաշտոնյաները. «если в установленный нами срок означенные подробные росписи пода-тей по местам не будут разосланы, то стоящие во главе префектур чины подвергаются пене в 30 золотых литр, начальники провинций в 20 литр. *ևն.* [տե՛ս Ист. Визант. Империи, т. I, էջ 593]:

Մանրություն մեջ 30 ոսկի լիտրը նա համապատասխան է համարում մոտ $10\ 000$ ռուբլու: Այս հաշվով բյուզանդական լիտրը հավասար կլինի $333 \frac{1}{3}$ ռուբլու, իսկ *nomisma*-ն կամ *solidus*-ը՝ 4 ռուբ. 63 կոպ. *Ի՞նչ փաստերի ու դիտողու-թյունների վրա է հիմնված այս հաշիվը՝ ծանոթության մեջ բնավ բացատրված չէ: Նույն աշխատության մի ուրիշ հատվածում X դարի nomisma-ն կամ «պերպի-րը»-ը հավասար է համարված մոտ $4-5$ ռուբլու. տե՛ս Ист. Виз. Имп. էջ 809:*

5. «ԱՍԱՐԻՈՆ» ԵՎ «ԱՍՊԱՐԻՈՆ»

Կշիռների վերաբերյալ վենետիկի ձեռագրերի Գ և Ե օրինակ-ները, որոնց թվահամարները նշանակված չեն 2 . Ավգերյանի աշխատության մեջ, ունեն հետևյալ ուշադրավ հատվածները.

1. «Տաղանդն կշռոյ անուն է որ է նիծ լիտր. և նիծ լիտրն ինն Ռ ասարիոն ըստ համարոյ»³⁶:

2. «Մոնաթն³⁷ ինն Ռ ասարիոն է. ըստ հելլենական ղեփտոն կոչի, որ է անօսր, որ է դանգ. զոր Քրիստոս հինգ ձագի վաճառ ասաց. և ըստ եբրայեցոց ասարիոն՝ նուազութիւն կոչի: Ըստ ժա-մանակին դահեկանն Կ ասարիոն էր. և դահեկանն էր արծաթի»³⁸:

Այս հատվածներում հիշված «ասարիոն»-ի առթիվ 2 . Ավգեր-յանն ունի հետևյալ ծանոթությունը. «Դ (օրինակ) ասպարիոն, որ է վրիպակ դրչի. զի պարտ է լինել ասպարիոն կամ ասարիոն» (էջ 38): 2 . Ավգերյանի այս ուղղումը, իմ կարծիքով, վիճելի է: 2 . Ավգերյանն ուշադրության չի առել այն, որ «տաղանդ»-ը 9000 ասարիոն չէր, այլ $430,000$: Բնագրի վերոհիշյալ ուղղումով ստաց-վել է մի հաշիվ, որ խիստ դժվար է բացատրել:

Ճիշտ է՝ «ասարիոն»-ը մատենագրական մեր աղբյուրներում հանդիպում է տարբեր իմաստով՝ կամ իբրև երկու դարհատի կշիռ կամ իբրև դրամ. բայց այս վերջին իմաստով, որքան ինձ հայտնի է, նա շատ փոքր դրամ է, մինչդեռ վերոհիշյալ հատվածներում տա-ղանդի $1/9000$ մասն է, ուրեմն՝ հավասար է մեկ «դահեկան»-ի ($=4.53 \frac{1}{3}$ գրամ):

Հայերեն Ավետարանի մեջ, օրինակ, հունարեն *assarion*-ը փոքր դրամ է և թարգմանված է «դանգ» (տե՛ս Մատթ. Ժ. 28 և Ղուկ. ԺԲ, 6):

Եթե «տաղանդ»-ը ինն Ռ «ասարիոն» կամ «ասպարիոն» էր «ըստ համարոյ», հավանական կլինի ենթադրել, որ այս վերջինը դրամի անուն է: «Ըստ թուոյ» և «ըստ համարոյ» խոսքերով կշիռ-

³⁶ *St' u Հառ.* Ավգերյան, Բացատրություն, էջ 37, 38 նաև «Անանիայի Շիրա-կունոյ. Մնացորդ բանից», էջ 33:

³⁷ Մոնաթ կամ մոնագ, ինչպես հայտնի է, գործ է ածվել տաղանդի իմաստով, *տե՛ս Անանիայի Շիրակ.* Մնացորդ բանից, 29. նաև 2 . Ավգերյան, «Բացատրու-թիւն չափոց և կշռոց նախնեաց», էջ 26՝ «Տաղանդն նիծ լիտր է, զսա թուոյը մոնագ կոչեն»:

³⁸ Հմմտե Շիրակացու հետևյալ հատվածը «Եւ պայուստին Ս լիտր է, որ է Ռ սատեր, որ. լինի S դրամի կշիռ և թիւ» (տե՛ս Անան. Շիրակ, էջ 29 Բացատրու-թիւն, էջ 26):

ների վերաբերյալ գրվածքներում ակնարկված են, իմ կարծիքով, դրամները:

Արդ՝ հնարավոր չէ՞ արդյոք իբրև լավագույն ընդունել Գ օրինակի «ասպարիոն» ընթերցումը: Այս վերջին ենթադրությամբ հասկանալի է դառնում «տաղանդ»-ի և «ասպարիոն»-ի կշռական հարաբերությունը, որ այլապես մութ է ու դժվար բացատրելի: Դրամական այդ նոր միավորի գոյությունը անընդունելի չափի թվա, որովհետև «ասպարիոն»-ն անհայտ մի բառ չէ բյուզանդական հունարենում:

Հայտնի է, որ Թուրքիայում գոյություն է ունեցել «ասպր» դրամը: Այս «ասպր» բառի ծագումը ենթադրում են նոր հունարեն «aspros»-ից, որը նշանակել է «սպիտակ»: Իբրև տպացույց այս լուսաբանության՝ մատնացույց են անում, որ նույն «ասպր» դրամը Թուրքերենում անվանվել է նաև âq̄tcha, որի արմատն է aq, այսինքն՝ «սպիտակ»³⁹:

Արդ՝ եթե Թուրքերեն «ասպր»-ը փոխառություն է հունարենից և գործ էածվել արծաթ դրամի իմաստով, հավանական կլինի, իմ կարծիքով, ենթադրել, որ նույն այդ բառը Բյուզանդիայում կստարածված է եղել իբրև արծաթ դրամ:

«Ասպարիոն» ընթերցվածը վերոհիշյալ ձեռագրերում կարող է հենց ուշագրավ մի վկայություն համարվել, որ այդ բառն իբրև արծաթ դրամի անուն գոյություն է ունեցել նաև Հայաստանում, հավանորեն, այն դարաշրջանում, երբ գրված են եղել «Գ և Ն օրինակ» Վենետիկի ձեռագրերը:

Այս ձեռագրերի մասին Հար. Վարդ. Ավգերյանը «Յառաջաբանություն» մեջ հաղորդում է հետևյալ տեղեկությունը.

«Գ և Ն օրինակը ընտիր են գրչութեամբ, և միաբան ունին զկշիռս և զչափս. միայն երրակի տարբերին յառաջնոյ անտի. նախ՝ զի համառօտագոյն են քան զնա. երկրորդ՝ չունին ի ճակատու դանուն Անանիայի, և ոչ վերնագիր ի վերայ իւրաքանչիւր կշռոց և չափուց. և երրորդ՝ յաւելուն ի սկզբան անդ զասպարիսական չափս: Վասն որոյ և մեր զսոցա ևս զուղղադիր օրինակ արժան համարեցաք առանձին դնել ի նախադրունս գործոյս զկնի Ասպարիսական չափուց Խորենացոյն» («Բացատրութիւն չափուց և կշռոց», Յառաջաբանութիւն, էջ 5):

³⁹ Տե՛ս «Grande Encyclopédie» հանրագիտական բառարանում «aspre» բառը:

Ինչպես երևում է այս տեղեկությունից՝ Գ և Ն օրինակներն «ընտիր են գրչութեամբ», ուստի և այս ձեռագրերը կարող են բավական հին լինել: Արդ՝ ի նկատի ունենալով նոր հունարեն aspros-ի նշանակությունն իբրև «սպիտակ», նաև «ասպարիոն»-ի վերոհիշյալ կշիռը՝ հավասար «դահեկան»-ի (=1/9000 տաղանդի)՝ կարելի է, իմ կարծիքով, ենթադրել, որ «ասպարիոն»-ն իբրև բյուզանդական հատուկ դրամ եղել է, հավանորեն, արծաթ դրամ, որի հնագույն կշիռը համաձայն վերոհիշյալ վկայությունների պետք է ընդունել՝ 4.53 1/3 գրամ:

կացել են այս հատվածներում իբրև «խոշտակ, դաւակ, մանուկ, ժառանգ», իսկ «խոստակդար»՝ իբրև «խոշտակ յետագայ, այսինքն՝ զաւակ զաւակի, յետնորդք, թոռունք»։ Նույն բառգրքում «խոշտար» բառին տրվում է հետեւյալ լուսաբանութիւնը. «խոշտար կամ խոստար, որ և խոստակ՝ մանուկ, տղայ, զաւակ, սան, համբակ, ժառանգ որբացեալ»։ «խոստակ» և «խոստակդար» բառերի այս նշանակութիւնը, ինչպէս տեսնում ենք, հիմնված է այդ բառերի ստուգաբանական ծագման վրա՝ «խոստակ-խոշտակ-խոստար-խոշտար»։ Այդ ստուգաբանութիւնը սակայն ճիշտ չէ, ուրեմն՝ անընդունելի պիտի համարել նաև վերոհիշյալ ամբողջ բացատրութիւնը։

Նույնը բառերի ստուգաբանական ուղիղ մեկնութիւնը տվել է արդեն պրոֆ. Հ. Հյուբշմանն իր Armenische Grammatik աշխատութեան մեջ (էջ 161)։ Ըստ Հյուբշմանի «խոստակ» նշանակում է «Güler, Besitz», այսինքն՝ «կալված, ստացվածք» (=nr. xvästa, Güter, Besitz), իսկ «խոստակդար» նշանակում է «der Erbe» այսինքն, «ժառանգ» (=phl. xvastakdar «der Erbe» Pand-nâma 80, eigentlich «Besitzhalter»)։

Հյուբշմանի այս մեկնութիւնից հետո միանգամայն հասկանալի է դառնում վերև առաջ բերված Աղվանից Վաչագան արքայի վեցերորդ կանոնը։ «խոստակն յեկեղեցին կալցեն» պետք է հասկանալ այն իմաստով, որ հանցավոր «վանաց երէց»-ից կամ «վանական»-ից եկեղեցին առնում էր ոչ թե նրանց որդիներին, ինչպէս մինչև այժմ ենթադրել են², այլ նրանց կալվածները կամ հողաբաժինները։

Այս կանոնն իր բովանդակությամբ համապատասխանում է Շահապիվանի ժողովի երկրորդ և «Ներսեսի կաթողիկոսի և Ներշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի» հինգերորդ կանոններին, որոնք նույնպէս վերաբերվում են իրանց կոչմանն անհամապատասխան՝ տգետ կամ հանցավոր եկեղեցականներին։

«Եթէ կրօնաւոր երէց,—ասված է Շահապիվանի Բ. կանոնում,— գտցի ի պղծութեան և ի պոռնկութեան կամ յայլ գործս չարեաց և

² Տե՛ս История Агван Моисея Каганкатвацци, пер. К. Патканяна, 1861, էջ 67։ «Խոստակն ի յեկեղեցին կալցեն» Բ. Պատկանյանը թարգմանել է «сына взять в церковъ», սակայն ծանոթութեան մեջ նա հայտնում է, որ այդ թարգմանութիւնը կասկածելի է։ Միևնույն սխալ ենթադրութիւնը արված է նաև Վաչագանի կանոնների իմ գերմաներեն թարգմանութեան մեջ և «խոստակն ի յեկեղեցին կալցեն» թարգմանված է «das Kind aber soll man in die Kirche nehmen» տե՛ս Beiträge zur albanischen Geschichte, 1897, էջ 46։

ստուգեալ վկայիւք. քահանայութիւնն լուծցի և յեկեղեցայ բաժնէն հեռացեալ լիցի. Յ դրամ տուգանս տացէ և ի կարօտեալս բաշխեսցեն. եթէ երէց, եթէ սարկաւագ՝ կանոնս այդ կացցէ, և նոքա ի կարգ զինուորութեան կացցեն և ի հարկս արքունի, և ընդ պաշտօնեայ մի խառնեցին» (տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հրատ. Արսեն Ղլտրճյանցի, Թիֆլիս 1914, էջ 61)։

Իսկ «Ներսիսի կաթողիկոսի և Ներշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի» հինգերորդ կանոնը սահմանում է, որ «տգետք մի իշխեսցեն մօից սրբոյ եկեղեցւոյ, զի անիրաւ է, վասն անուամնութեանն ընդ զինուորս կացցեն և զհայրենի հող և ջուր կալցեն, և արքունիս հարկ, և գորդիս ի դպրոց տացեն, զի ուսցին» (Կանոնագիրք Հայոց, հրատ. Ա. Ղլտրճյանցի, էջ 109)։

Վերոհիշյալ կանոններում՝ «խոստակն յեկեղեցին կալցեն», «յեկեղեցւոյ բաժնէն հեռացեալ լիցի» և «զհայրենի հող և ջուր կալցեն»՝ միևնույն իմաստն ունեն։ Հանցավոր կամ տգետ կրոնավորներից և քահանաներից եկեղեցին, ինչպէս տեսնում ենք, եւ իր առնում նրանց անշարժ գույքը, հողն ու ջուրը, որովհետև այդ գույքը եկեղեցու «բաժին»-ն էր։

Նախորդ աշխատութիւններուց մեկում ես արդեն մատնանիշ էի արել, որ դեռևս Արշակունյաց թագավորութեան ժամանակ, քրիստոնէութեան տարածման սկզբնական իսկ շրջանում², հոգևորականութեանը տրված են եղել հատուկ հողաբաժիններ։ Այդ հողաբաժինների վերաբերմամբ, ինչպէս պարզ երևում է վերևի առաջ բերված կանոններից, նաև Դվինի ժողովի ութերորդ կանոնադրման իրավունք, իսկ զերագույն սեփականութեան իրավունքը պատկանել է եկեղեցուն։ Օգտատիրութեան (dominium utile) այդ իրավունքը եղել է ժառանգական, այսինքն՝ այդ հողաբաժինները հոգևորականներն իրավունք են ունեցել թողնել իբրև ժառանգութիւն իրենց որդիներին կամ մերձավորներին³։ Հասկանալի է, որ երբեք, թե ինչու Ներսեսի ու Ներշապհոյի հինգերորդ կանոնում այդ «հողն ու ջուրը» անվանվում է «հայրենի»։

Հողատիրութեան այս ձևը, անշուշտ, պայմանական էր։ Հոգևոր

² Տե՛ս Տե՛ս «Դիտողութիւններ հին Հայաստանի շինականների դրութեան մասին մարդկանութեան շրջանում»։ ՀՍԽՀ Պետ. Համալսարանի Գիտ. Տեղեկագիր, № 1, Երևան, 1925, էջ 13—17։

³ Տե՛ս «Կանոնք Դուռայ ժողովոյն», Ը, Կանոնագիրք Հայոց, հրատ. Ա. Ղլտրճյանցի, էջ 124—126։

րականները վերոհիշյալ գույքը, հողն ու ջուրը, ստացել էին իրենց հոգևոր «ծառայութեան» համար: Եթե այդ «ծառայութիւն»-ն անհնարին էր դառնում նրանց տգիտութեան կամ ծանր հանցավորութեան պատճառով՝ եկեղեցին իրավունք ուներ այդ գույքը ետ գրավել և տալ «արժանաւոր»-ներին:

Վաշագան արքայի վեցերորդ կանոնը խիստ կարևոր է ու ուշագրավ այն տեսակետից, որ այդ կանոնում «եկեղեցւոյ բաժին» նույն այդ անշարժ գույքն անվանվում է «խոստակ»: «խոստակ»-ը, ուրեմն, ինչպես կարելի է ենթադրել, հիմնվելով վերոհիշյալ բացատրությունների վրա, այն հողաբաժիններն են կամ անշարժ գույքը, որ հատկացվել են հոգևորականներին նրանց հոգևոր «ծառայութեան» համար իբրև dominium utile, այսինքն՝ ոչ իբրև լիակատար սեփականություն, այլ ժառանգական օգտատիրության իրավունքով: Դժվար չէ կոահել, որ հողատիրության այդ ձևը քրիստոնեական եկեղեցին ընդօրինակած պիտի լինի նախարարական Հայաստանի աշխարհիկ կենցաղից: Պրոֆ. Նիկ. Ադոնցը շատ ուշիղ դիտել էր, որ հայ եկեղեցին, գտնվելով նախարարական միջավայրի ազդեցության տակ, յուրացրել էր նախարարական կազմակերպության պատրաստի ձևերը և մեծ չափերով ենթարկվել էր ֆեոդալականացման, կամ ավելի ճիշտը՝ նախարարականացման:

Ի նկատի ունենալով այդ ազդեցությունը, ինձ թվում է, կարելի է ենթադրել, որ նախարարական Հայաստանում «խոստակ» են անվանվել բացի վերոհիշյալ հողաբաժիններից նաև այն հողերը կամ անշարժ գույքը, որոնք կալվածատեր սյուզերենների կողմից տրվել են «ազատ»-ներին իբրև dominium utile, այն պայմանով, որ «ազատ»-ները հողատու այս «տէր»-երի հանդեպ կատարելու էին զինվորական և այլ պատվավոր «ծառայութեան» պարտականություններ: Այս վերջին իմաստով «խոստակ»-ը կատարելապես համապատասխան կլինի feodum-ին (= ֆրանս. fief գերմ. Lehn):

Որ այս ենթադրությունն անհիմն չէ, այդ ցույց են տալիս «խոստակդար» բառի վերաբերյալ վերև առաջ բերված վկայությունները: Իմ կարծիքով, «խոստակդար»-ն այդ վկայություններում նշանակում է «խոստակ»-առու, այսինքն՝ feudatarius, fe u dataire կամ Lehnshalter:

Պրոֆ. Հ. Հյուբշմանը, ինչպես տեսանք, «խոստակդար»-ը թարգմանում է «Erbe» «Ժառանգ», բայց, ի նկատի ունենալով

«խոստակ» բառի իր ստուգաբանությունը, ավելացնում է՝ «eigentlich Besitzhalter»՝ «իսկապես կալվածառու»:

Ակադեմիկոս Մ. Բրոսսեն իր «Histoire de la Géorgie» աշխատության մեջ⁵ մերժում է Հայկազյան բառգրքի վերոհիշյալ մեկնությունը, որը, ինչպես տեսանք, արդյունք էր սխալ ստուգաբանության, և հենվելով Մ. Դորնի ցուցմունքների վրա՝ ենթադրում է, որ «խոստակ»-ը նշանակում է richesse՝ «հարստություն», իսկ «խոստակդար»՝ «un intendant, un surveillant des biens» այսինքն՝ «վերակացու կամ հարստությունների վրա հսկող»: Հիմնվելով այս մեկնության վրա՝ «խոստակդար»-ը նա համարում է հոմանիշ «ձեռնաւորի» և թարգմանում է «employé» «պաշտոնյա»:

Մինչև այժմ ոչ ոք ուշադրության չէ առել, որ «խոստակ»-ն իրավական իր բովանդակությամբ համապատասխանում է միջնադարյան ֆեոդին և, հետևաբար, «խոստակդար»-ը պարսկական dâr վերջավորությամբ, նշանակել է, հավանաբար, «խոստակ» առու (= գերմ. Lehnshalter):

Այս եզրակացությունը ստացվում է, իմ կարծիքով, ոչ միայն «խոստակդար» բառի ստուգաբանական վերլուծումով, այլև Ստեփանոս Օրբելյանի վերոհիշյալ վկայությունների ուշադիր քննությամբ:

Ինչպես հայտնի է, Ստեփանոս Օրբելյանն իր պատմության մեջ քաղվածորեն զետեղել է այն վավերագրերի պատճենները, որոնք վերաբերվում են «Սխական Նահանգ»-ի եկեղեցական կալվածներին: Վերև առաջ բերված բոլոր վկայությունները գտնվում են հենց այդ կարևոր քաղվածքներում:

Այդ վկայություններից երկրորդը (Ստեփ. Օրբ. էջ 206) վերաբերվում է «Բերդկաներէշ» գյուղին, որ 839 թվին Սյունյաց «Փիլիպպէ» իշխանը տվել էր Սյունյաց Տեր Դավիթ եպիսկոպոսին՝ կեսը «Սառնաքարին փոխան» և կեսը եկեղեցուն: Երրորդ վկայության մեջ ասված է, որ նույն «Փիլիպպէ» իշխանը 844 թվին նվիրել է Տաթևի նույն Ս. Խաչ եկեղեցուն Տաթև գյուղը (Ստեփ. Օրբ. էջ 206—208): Զորրորդ վկայությունից իմանում ենք, որ 867 թվին Քուպղիդուխտը՝ «Փիլիպպէ»-ի քույրը և Սյունյաց Հրահատ իշխանի կինը, «անորդի գոլով» «Մաճ շէնը»՝ «զիւր հոգեմասն բաժինն ընծայէ ի սուրբ Խաչն և ի Տէր Սաղոմօն» (Ստ. Օրբ. էջ 218—220): Վերջապես՝ հինգերորդ վկայությունը վերաբերվում է «Տա-

4 Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908, էջ 322, 361 և այլն:

⁵ Introduction et tables des matieres. St. Petersburg, 1858, էջ LXXXVII:

հարկային տերմինը հոգևորական դասին անցել է աշխարհիկ տերմին-տեսությունից⁸:

«Պատուղ»-ի նշանակությունը՝ իբրև բնական տուրք՝ պարզ երև-վում է Աղվանից վաչագան արքայի շորերոդ կանոնից.

«Պատուղը ի ժողովրդեն է երիցուն՝ կարգն այս լիցի. թուանիկն շորս գրիւ ցորեան, վեց գրիւ գարի և վեշտասան փաս քաղցու. և որ տառապեալն է՝ զհացիդ կէսն տացէ, և գինի՝ որչափ և կարողն իցէ. իսկ որոյ վար և այգի ոչ է, մի առցեն: Իսկ այնք՝ որ աւելի քան զայս տացեն սակս հոգւոյ, բարի առնեն, որպէս Պօղոս ասէ, «Որ առատութեամբ սերմանէ՝ առատութեամբ հնձեսցէ»: Եւ ոյր ոչխար է ի տան՝ ոչխար մի և երեք գլաթ բուրդ և մեկ պանիր»». և ոյր ձիք ի տան իցեն՝ մին յովանակ, և ոյր պախրէք իցեն՝ որթ մի» տե՛ս Մովսես Կաղանկատուացւոյ, «Պատմութիւն Աղուանից աշ-խարհի» (Թիֆլիս 1913, Ա, գլ. ԻԶ, էջ 99):

«Պատուղ»-ի նշանակությունը թե այս և թե ուրիշ վկայություն-ներում միանգամայն որոշ է ու անվիճելի: Սակայն ուշադրության արժանի է, որ «պտուղ»-ը մատենագրական բոլոր վկայություն-ներում գործ է ածվել միշտ եկեղեցական տուրքի իմաստով: Իբրև աշխարհական հարկ այս տերմինը, որքան ինձ հայտնի է, չէ հի-շատակված, ոչ մատենագրական աղբյուրներում, ոչ էլ արձանա-գրություններում: Հնարավոր է, իհարկե, որ կալվածատիրոջ տըր-վող բնական հարկերը ևս կարող էին «պտուղ» անվանվել. բայց այդ հարկավոր է, իմ կարծիքով, հաստատել որոշ ու դրական որևէ վկայությամբ: Վերոհիշյալ պնդումը կարոտ է, ուրեմն, փաստական հիմնավորման:

Թե բնական և թե մյուս հարկերի խնդիրը քննելիս՝ պետք է ի նկատի ունենալ, որ միեւնույն հարկերը զանազան դարաշրջաննե-րում ունեցել են հաճախ տարբեր անուններ: Հարկային տերմին-ների ուսումնասիրությունը, այդ տեսակետից, բավական բարդ աշխատանք է: Բացի տերմինների նշանակության լուսաբանումից անհրաժեշտ է, ուրեմն, որոշել նաև նրանց կիրառման ժամանա-կաշրջանները:

Այս դիտողությունը վերաբերվում է, բնականաբար, և բնա-հարկերին, որոնք Բագրատունյաց, ինչպես և սելջուկյան ու թաթա-

⁸ Տե՛ս Թ. Ավդալբեգյան, «Հաս, սակ, բաժ», Տեղեկագիր ՀԽՍՀ Գիտու-թյան և Արվեստի Ինստիտուտի, Երևան, 1926, էջ 89:

րական տիրապետության շրջաններում, անվանվել են, ինչպես կտեսնենք, ոչ թե «պտուղ» կամ «հաս»⁹, այլ «շարիատ»:

«Շարիատ»-ի մասին կարևոր տեղեկություններ գտնվում են վիմական արձանագրություններում և, բարեբախտաբար, այնքան շատ, որ հնարավորություն են տալիս բավարար կերպով որոշելու նրա նշանակությունը, իբրև բնահարկ:

Ի նկատի ունենալով խնդրի կարևորությունը, հարկ եմ հա-մարում մեջ բերել արձանագրություններից «շարիատ»-ի վերա-բերյալ բոլոր վկայությունները. որ առայժմ ինձ հայտնի են.

1. Վիմական տարեգիր, կազմ. Կ. Կոստանյանցի, Ս. Պետեր-բուրգ, 1913, էջ 8, Տեկոր, 971 թ.

«Ես Խաւսրեանիւշ Հայոց թագուհի հաստատեալ եմ զՏեկորոյ շարյեաւոն յեղն կայք մի».

2. Վիմական տարեգիր, էջ 13, Տեկոր, 1008 թ.

«Ի նժէ թ. Հայոց... կամ եղև ինձ Կատրանիդէ, Հայոց թա-գուհի դուստր Վասակայ եւ ամուսին Գագկայ. թողեալ եմ զՏեկորոյ շարյաւոն վասն Գագկայի Շահնշահի արեւշատության եւ իմ որ-դեացն»:

3. Վիմական տարեգիր, էջ 14՝ Մաստարայ, 1015 թ.
«Ի նԿԳ թուականութեանս թորգոմյան ես Վահրամ իշխանայ իշխան, որդի Համդէի, թողի զՄաստարայի շարիաւոն վասն Գագ-կայ Շահնշահի կենդ»...

4. Վիմական տարեգիր, էջ 26՝ Ալամն, 1001 թ.
«Այս իմ գիր է Սոփէ... Շահնշահի հայոց եւ վրաց թա-գուհւոյ, թողել եմ զԱլաման շարյաւոս վասն իմ հոգոս եւ արե-ւոս» են.

5. Վիմական տարեգիր, էջ 107՝ Փարպի, 1264 թ.
«Ես Աղբուղայ, որդի Իւանէի, որդւոյն Շահնշահի, ես Աղբուղայ թողի զՓարպոյ այգեաց շարիաւոն... չժգ»:

6. Վիմական տարեգիր, էջ 126՝ Մրեն, 1284 թ.
«Թուակ, չլգ. այս մեր արձանագիր է պարոն Սէնոպ Սահմա-տինս Աւետեց որդւոյս եւ կենակից իմ Ուրտուրիտայ որ յառաջ գնե-ցի զՄրեն յիմ հալալ արդեանց և հաստատեցաք արձանագրով և ցի թողաք զՄրենոյ աասնակն հացին, որ ի շարիաւոն... Կիկլիշանայ ամիրութեամբս գրեցաւ».

⁹ Տե՛ս իմ աշխատությունը՝ «Հայաստանի արքունի հարկերը մարզպանու-թյան շրջանում», Տեղեկագիր Գիտության և Արվեստի Ինստիտուտի, № 1, Երևան, 1926, էջ 9, 29, 32 և 34—35:

տը տոկոս էր, բերքի որոշ մասն էր, որի քանակը տարբեր վկայություններում, որ վերաբերվում են զանազան դարաշրջանների, կարող էր նույնը չլինել: Նրա քանակական որոշումն առանձին դեպքերում խիստ կարևոր մի խնդիր է, սակայն այդ խնդրի լուսաբանության համար հարկավոր են, անշուշտ, փաստական նոր տեղեկանքներ:

Բացի 1284 թվի Մրենի արձանագրությունից (վկայութ. 6), «շարիատ»-ի չափը տրված է նաև Տեկորի 971 թվի արձանագրության մեջ (տե՛ս վերև վկայութ. 1): «Ես խալիֆայի շայխ Բադուհի, — ասված է այդ վկայության մեջ, — հաստատեալ եմ զՏեկորի շարիատն յնդն կայթ մի»: Նույն այս հարկը հիշատակված է նաև Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում՝ «կովու լիտր եղն միայն լիցի» (Վաղարշապատ, 1880, Բ. ա, էջ 315):

Հնագույն հարկերի քանակը որոշող թե՛ այս և թե՛ նման վկայություններն այնքան կարևոր են տնտեսագիտական հետազոտումնասիրությունների համար, որ ես ավելորդ չեմ համարում մի փոքր կանգ առնել չափերի վրա, որ մատնանշված են այս հատվածներում: «Շարիատ»-ի չափը, ինչպես տեսնում ենք, ցույց է տրված Տեկորի գյուղից ընդամենը՝ «կայթ մի», իսկ Գոշի վկայության մեջ՝ յուրաքանչյուր կովից մեկ լիտր:

Եթե Վիմական տարեգրի «կայթ մի» ընթերցվածը ճիշտ համարենք¹⁸ և տասներորդ դարի այս «կայթ»-ը հավասար ընդունենք Շիրակացու ժամանակվա «կայթ»-ին, որ 60 բյուզանդական լիտր էր: Տեկորի յուղի բնահարկը այժմյան կշռով, ինչպես ասացի, կլինի 19,594 կիլոգրամ:

Այս հաշիվն անում ենք սակայն վերապահությամբ, որովհետև կշիռները և չափերը կարող էին նույնը չլինել զանազան դարաշրջաններում և տարբեր տեղերում:

Մխիթար Գոշի մոտ վերոհիշյալ լիտրը, օրինակ, այլևս Շիրակացու հիշած բյուզանդական «լիտր»-ը չէ (=326,4 գրամ), այլ, ըստ երևույթին, արաբական ժամանակվա Իրաքի լիտրն է, որի կշիռը հավասար էր 408 գրամի կամ 1 ռուսական ֆունտի: Այս հետևությունը ստացվում է Դատաստանագրքի Վենետիկի օրինակի լուսանցքի նկատողությունից և ձեռագրական այն ընթերցվածներից, որ մանրամասն առաջ են բերված Բաստամյանցի ծանոթու-

¹⁸ Արձանագրությունների տպագիր հրատարակություններն այնքան անփութ են ու սխալաշատ, որ «կայթ մի» ընթերցվածը կարող է լինել աղճատված: Արձանագրության մեջ ուղիղ ընթերցվածը թերևս լինի «կայթսի»:

թյան մեջ: «Մեր օրինակի մեջ, — ասում է Բաստամյանցը, — լուսանցքի վերա գրած է օտարի ձեռքով իբրև բացատրություն լիտր բառի՝ «Ճ (100) դրամ կշիռ եղ», որով կամենում է իբր ասել թե՛ մի լիտրը հալասար է հարյուր գրամ կշռին: — Վենետիկի օրինակի մեջ գրած է «լրաբեղն» (անշուշտ՝ «լրաբ եղն»)։ Իսկ այդ բառի տակ կցած է լուսանցքի վրա այսպիսի ծանոթություն՝ Այսպես ի հնագույն. ի մի օրին. «Լիտր իսկն». յերիս խանգարեալ օրինակսն՝ «կովու հարիւր դրամ կշիռ իսկ տացեն: Սոյնպէս գրած է և № 488, 749 Սին. Կարապ. օրինկ. մեջ՝ «եւ կովու Ճ (100) դրամ կշիռ եղ տացեն»¹⁹:

Այս կարևոր ընթերցվածները գտնվում են Դատաստանագրքի ձեռագիր հին օրինակներում, ուստի հավանական պիտի համարել, որ Մխիթար Գոշի մոտ հիշատակված «լիտր»-ի կշիռը եղել է, իրոք. «Ճ գրամ»: Բյուզանդական «լիտր»-ի կշիռը (=326,4 գրամ), ինչ-«Ճ գրամ»: Բյուզանդական «լիտր»-ի կշիռը (=326,4 գրամ), ինչ-պես գիտենք, հավասար էր 80 «գրամ»-ի («գրամ»-ը = 4,08 գրամ), սակայն Իրաքի «լիտր»-ը, որ գործ է ածվել արաբական աշխարհական իրաքի «լիտր»-ը, որ գործ է ածվել արաբական աշխարհական ժամանակ գրեթե ամեն տեղ՝ անգամ Սպանիայում, Ֆրանսիայում և Ռուսաստանում՝ այժմյան կշռով 408 գրամ էր, և հենց այս «լիտր»-ը, իմ կարծիքով, համապատասխանում է Դատաստանագրքում մատնանշված «լիտր»-ին, որի կշիռը, ինչպես տեսանք, հավանորեն, 100 «գրամ» էր²⁰:

Եթե ընդունելի համարվի իմ այս ենթադրությունը, յուղից վճարվող բնահարկը կամ «շարիատ»-ը, որ Գոշի Դատաստանագրքում սահմանված էր յուրաքանչյուր կովից մեկ լիտր, այժմյան կշռով պետք է հաշվել 408 գրամ կամ ռուսական 1 ֆունտ:

Բացի «շարիատ»-ից, որի բնահարկ լինելը հաստատում են վերոհիշյալ վկայությունները, բնական հարկի նշանակություն

¹⁹ Տե՛ս Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագրքի շայխ Բ. ա, էջ 315, ծանոթ. 678:

²⁰ Կշիռների և չափերի ուսումնասիրությունը, պետք է ասել, որ խիստ բարդ ու դժվար խնդիր է, որին պետք է մոտենալ առանձին զգուշությամբ: Ոչ միայն ու դժվար խնդիր է, որին պետք է մոտենալ առանձին զգուշությամբ: Ոչ միայն ու հին, այլ նաև դիտական նորագույն աշխատություններում կշիռների, չափերի և գրամների վերաբերմամբ հանդիպում են հաճախ միանգամայն սխալ ցուցումներ, որ կարող են հիմք ծառայել սխալ ու խառնաշփոթ հաշիվների: Օրինակ, Ն. Ռոմ-որի կարող են հիմք ծառայել սխալ ու խառնաշփոթ հաշիվների: Օրինակ, Ն. Ռոմ-որի «История России» աշխատության մեջ (1919, 1, էջ 156) բյուզանդական կովի «լիտր»-ը կամ ֆունտը հավասար է ընդունվում ռուսական այժմյան 3/4 ֆունտի: Բյուզանդական «լիտր»-ի կշիռը, ինչպես ցույց է տրված իմ մի այլ աշխատության մեջ («Նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության», 1, Տեղեկա-մեջ («Նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության», 1, Տեղեկա-մեջ գիր Գիտ. և Արվ. ինստիտուտի № 2) 326,4 գրամ էր, իսկ ռուսական ֆունտի՝ 408 գրամ, ուստի նա հավասար է ոչ թե 3/4 ռուս. ֆունտի, այլ 4/5:

ունեցել է, ըստ երևույթին, նաև «պախտ» հարկը, որը հանդիպում է մի անգամ միայն Վիմական տարեգրում՝ Անիի 1046—1050 թվի հետևյալ արձանագրության մեջ.

Վիմական տարեգիր, էջ 27՝ Անի, 1045—1054 թ²¹.

«Ես Առաւնս մագիստրոս, մեծարեալ ի մեծափառ թագաւորութեանց ի գեղ վարդու եւ ի տես մանգութեան իմո, եկի յարեւելս, ի գեղեցկաշէն բերդս, յԱնի, բարձրացուցի բաւանդակ զպարիսպ սորին կառկառակոյտ արձանաւք եւ հաստահեղոյս ամրությամբ, եւ ի յիմոց մեծածախս դանձուց ածի ջանիւ ջուր յորդաբուխ ի մէջ ամրոցիս յուրախութիւն եւ ի զովացումն ծարաւեաց: Բերի ոսկի մատանեաւ գիր աղատութեան՝ զինքնակալ ծիրանեծին թագուհոյն վասն պախտից տանց քաղաքիս եւ քաւտակին, զոր տային ամյամէ չափ ութից լտերց, այլ եւ ի խնդրո իշխանաւորացս խափանեցի եւ զգիւտ երկուց լտերց, զոր տայր մութսիբն այս ամէն»:

Թեև այս վկայության մեջ չէ հիշված, թե ի՞նչն էր տրվում «չափ ութից լտերց» և «երկուց լտերց», սակայն միանգամայն պարզ և որոշ է, որ «պախտ տանց»-ը բնական հարկ էր, ինչպես և «թաստակ»-ը, որի մասին խոսելու ենք առանձին:

«Պախտ»-ը, իմ կարծիքով, հոմանիշ է այստեղ «չարիատ»-ի և, հավանորեն, նույն հարկի պարսկական անունն է²²: Ինչպես հայտնի է, հայերեն «բախտ» բառը, որը փոխառություն է պարսկերենից, հնդկա-իրանական լեզուներում նշանակում էր ոչ միայն «բախտ, վիճակ, ճակատագիր», այլև «մաս, բաժին»²³: Ճիշտ այնպես, ինչպես և ռուսական ДОЛЯ բառը, որի սկզբնական իմաստը «մաս, բաժին» է, փոխաբերաբար նշանակում է նաև «բախտ, ճակատագիր»:

21 Բյուզանդական իշխանությունը հաստատվել էր Անիում 1046 թվին: Զոյե կայսրուհին, որ հիշվում է սույն արձանագրության մեջ, վախճանվել է 1050 թվին: Արձանագրությունը գրված է, հավանորեն, ոչ թե 1045—1054 թվականների ժամանակամիջոցում, այլ 1046—1050 թթ.:

22 Պրոֆ. Ս. Եղիազարյանն այս հարկը նույնն է համարում, ինչ որ «դոնա-գիր»-ը, և «պախտ տանց»-ը թարգմանում է подомный налог: Այս հարկը, — ասում է նա, — գոյություն է ունեցել Անդրկովկասի մահմեդական շրջաններում ovphuli [подомные деньги] կամ thuspiphuli [подомные деньги] անունով (տե՛ս Исследование, էջ 39): Իմ կարծիքով, «դոնագիր» և «պախտ տանց»-ը տարբեր հարկեր են: Բացի այդ՝ արձանագրության բովանդակությունից պարզ երևում է, որ «պախտ»-ը տարբեր է նաև հիշյալ մահմեդական հարկերից, որովհետև այս հարկը արվել է ոչ թե գրամով, այլ լիտրերով:

23 Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայերեն արձատական բառարան, Երևան, 1926, էջ 906:

Ինձ թվում է, որ այս «պախտ»-բնահարկը պարթևերեն կամ պարսկերեն վերոհիշյալ նույն baxt-ն է, որը կարող էր բացի իր սովորական նշանակություններից ունեցած լինել նաև բերքից վճարվող մասի կամ բնահարկի նշանակություն:

3. «ԹԱՍՏԱԿ» = ԹԱՍՈՒ-ՏԱԿ.

1046—1050 թվի Անիի արձանագրությունը, որի մեջ հիշատակված է «պախտ տանց» հարկը, ուշագրավ մի նեցուկ է ու կռվան, որը, իմ կարծիքով, հիմք կարող է ծառայել «թաստակ» հարկի լուսաբանության համար:

Այս վերջին հարկը հիշված է հինգ անգամ IX դարի հետևյալ արձանագրություններում.

1. Վիմական տարեգիր, էջ 13, Տեկոր 1014 թ.

«Ես ես Աշոտ թագաւոր հաստատեցի եւ թողեալ եմ զհարկն (այսինքն՝ «զշարիատն») բնովիմք յաւիտեանից եւ զքաստակն վասն իմ արեւշատութեան եւ իմ ծնողաց եւ եղբարց եւ զաւակաց, որ ար թ. կ. Հաոց նկգ էր»...

2. Վիմական տարեգիր—էջ 14՝ Հոռոմոս, 1013 թ.

«Ես Անանիա, առաջնորդ գոլով. ս. ուխտիս... դատեցի մեծաւ ջանիւ զհարկ եւ զքաստակ, առի եւ զՔեղարագոմն իւր ամենայն գոյիւ ի. ս. ուխտս վասն ապաւինի տեղի լինելոյ ի փախըս-նայն գոյիւ ի. ս. ուխտս վասն ապաւինի տեղի լինելոյ ի փախըս-տեան ժամանակի եւ այլ բազում ինչ աւգտի փայտի եւ խոտի... տուող այդմ պարգևի Գագիկ էր... եւ որդեակը իւր՝ Սմայատ եւ Աբաս եւ Աշոտ:

3. Վիմական տարեգիր, էջ 21՝ Երերուք, 1038 թ.

«Յանուն Աստուծոյ ի թուականին ՆՁէ. (բ)արեպաշտ թագուհիս դուստր Աբասա, Սմբատ Շահնշահի կինս, եւ Աշոտ մա(յ)րս, որ ազատեցի զԵրէրվաց քաստակաս յորդէց յորդիս Սմբատ Շահնշահի հանի հզորի եւ արքաի արեւշատութեան»...

4. Վիմական տարեգիր, էջ 27՝ Անի, 1046—1050 թ.

«Ես Առաւնս... բերի ոսկի մատանեաւ գիր աղատութեան զինքնակալ ծիրանեծին թագուհոյն վասն պախտից տանց քաղաքիս եւ քաւտակին, զոր տային ամ յամէ չափ ութից լտերց, այլ քիս եւ քաւտակին, զոր տային ամ յամէ չափ ութից լտերց, և ի խնդրո իշխանաւորացս խափանեցի եւ զգիւտ երկուց լտերց, զոր տայր մութսիբն այս ամէն»²⁴:

24 Կա մի վկայություն եւ թաստակի մասին Ալամնի 1041 թվի արձանագրության մեջ. տե՛ս Н. Марр, Новые материалы по армянской эпиграфике, էջ 76:

Պրոֆ. Ս. Նզիադարյանը, կարծում է, որ «թաստակն» իրանական ծագում ունի և համեմատում է այս բառը dāstak-ի հետ²⁵։ «Քուրդերի մոտ,— ասում է նա,— մի սովորություն կա, որի համաձայն նախընտրվում է իրավունք ունի տնտեսական տարվա վերջին, երբ լրանում է տարեկան իր վարձույթի ժամանակը, վերցնելու իբրև պարգև մեկ ոչխար կամ մեկ գառ իր ընտրությամբ։ Այդ ոչխարը կամ գառը, որ նրա աշխատավարձի մեջ չէ մտնում, այլ տրվում է նրան իբրև պարգև, անվանում է dāstak: «Թաստակ»-ը, որ հիշվում է վավերագրերում, կարող է թերևս հատուկ տուրք լինել հարկահավաքի օգտին»²⁶։

«Թաստակ»-ի այս ստուգաբանությունը թե հնչյունական տն-
սակետից և թե իմաստի տարբերությունն պատճառով միանգամայն
անընդունելի է, սակայն պրոֆ. Նղիաղարյանի ենթադրությունը,
ավելի ճիշտ գուշակությունը, որ «Թաստակ»-ը կարող է լինել լրա-
ցուցիչ տուրք հօգուտ հարկահան պաշտոնյաների, իմ կարծիքով,
անհավանական չէ:

Նույն եզրակացության հանգեւել եմ և ես, բայց ոչ վերոհիշյալ բացատրության հիման վրա, որ համարում եմ սխալ, այլ փաստական ուրիշ ցուցումների օգնությամբ, որ բխում են արձանագրական վկայություններից: Վկայություններում, նախ և առաջ, աչքի է ընկնում, որ «Թաստակ»-ը հիշվում է «շարիատ» կամ «պախտ տանց» բնահարկի հետ միասին:

1008 թվին Կատրանիդե թագուհին, ինչպես տեսանք, ազատել էր Տեկորը «շարիատ» հարկից, իսկ 1014 թվին Աշոտ թագավորը հաստատում է այդ և իր կողմից ազատում նույն Տեկորը նաև «թաստակ»-ից (վկայութ. 1): Հոռոմոսի առաջնորդ Անանիան 1013 թվին ազատել է «մեծաւ ջանիւ զհարկ և զթաստակ» (վկայութ. 2): 1046—1050 թվականների ժամանակամիջոցում «Առան» մագիստրոսը բերել է «գիր ազատութեան... վասն պախտից տանց քաղաքիս և թաստակին» (վկայութ. 4):

25 Ս. Եղիազարյանից առաջ հայերեն «Թաստակ»-ի ծագումը պարսկերեն dāstāk-ից որոշ վերապահությամբ, մատնանշել է Նիկ. Մարը: «Если название повинности, *Թաստակ*,—*ասում է նա*,—обязано своим происхождением той статье закона или специальной грамоте, в силу которой требовалась ее уплата, то его можно сблизить с персидским словом *Hierae sigillo munitae iussu praefecti scriptae* [Vuifers. Lex. Pers. Lat]. *տե՛ս* Новые материалы по арм. эпиграфике. С. Пет., 1893, էջ 80.

26 «Исследования по ист. армянск. права» т. 4 к. 42;

Այս վկայություններից ստացվում է այն տպավորությունը, որ «շարիատ»-ը, որը Հոռոմոսի արձանագրության մեջ անվանված է «հարկ», իսկ Անիի արձանագրության մեջ՝ «պախտ տանց», ինչ որ կապ է ունեցել «թաստակի» հետ: Ինքնուստինքյան այս դիտողությունը կարող է անհիմն կամ քմահաճ թվալ, սակայն նույն ենթադրության կռվան է հանդիսանում մի նոր հանգամանք, որ արժանի է առանձին ուշադրության:

Անիի 1046—1050 թվի արձանագրության մեջ ոչ միայն միասին են հիշված «պախտ տանց» բնահարկը և «թաստակ»-ը, այլ մատնանշված է նաև հարկերի քանակը: Առաջին քանակը՝ «չափ ութից լտերց» վերաբերվում է, անշուշտ, քաղաքի ամեն մի տնից, որովո՞ղ հիմնական հարկին, իսկ երկրորդը՝ «գիւտ երկուց լտերց», ամենայն հավանականությամբ, լրացուցիչ «թաստակ» հարկն է, որը, ինչպես տեսնում ենք, կազմում է առաջին հարկի 1/4 մասը:

Անուշադիր չպետք է թողնել, որ այս վերջին քանակը հիմնական հարկի 1/4-ը՝ արձանագրության մեջ անվանված է «գիտ երկուց լտերց», այսինքն՝ «շահ» կամ «վաստակ»: Վերջապես՝ ուշա-
յուզ լտերց», այսինքն՝ «շահ» կամ «վաստակ»: Վերջապես՝ ուշա-
գրավ է ու հետաքրքիր, որ «Առան» մագիստրոսը «խափանել» է
այդ «գիտ»-ը կամ «վաստակը»-ը «ի խնդրո իշխանաւորաց»: Ըստ
երևույթին, «ծիրանեծին թագուհոյ» «ազատութեան գր»-ից դուրս
այդ «գիտ»-ը խափանելու համար հարկավոր է եղել նաև քաղաքի
իշխանավորների համաձայնությունը:

Արգ՝ այս բոլոր դիտողություններից, կարծում եմ, զգուշացնելու հետևանքով, որ «Թաստակ»-ը լրացուցիչ տուրք էր՝ 1/4-ը հիմնական հետեցնելի, որ ստանում էին, հավանորեն, «մութսիք»-ը կամ թերևս բնահարկի, որ ստանում էին, հավանորեն, «մութսիք»-ը կամ թերևս նաև ավելի բարձր կանգնած իշխանավորների:

Այս «մութսիք»-ը, որ Անհի անթվական մի արձանագրությամբ
մեջ անվանված է «մուսայիպ»²⁷, իսկ Մաբատի Դատաստանադր-
քում՝ «մուխթասիպ»²⁸ արաբական muhtasib-ն՝ է, որը, ինչպես
հայտնի է, արաբական տիրապետության ժամանակ քաղաքներում
վարում էր ոստիկանապետի պաշտոնն և հսկում էր շուկայի, կշիռ-
ների ու չափերի վրա։ Ինչպես տեսնում ենք Անհիում նրան հանձ-
նրված է եղել նաև բնական հարկերի հավաքումը։

Գյուղական շրջաններում վարչական ու հարկաւարտ-
գործը վարել են, ինչպես երևում է արձանագրական վկայություն-

²⁷ Տե՛ս Վիմադան տարեգիր, էջ 221.

27 Տե՛ս Վիժապահուն տաբուկիթ, էջ 231.
28 Տե՛ս J. Karst, Sempadscher kodex, Strassburg 1905. Bd I ճժԲ—էջ
162 և BD II, էջ 233:

ներից, «ձեռնաւոր»-ները²⁹: Եթե վերոհիշյալ կոահումը ճիշտ լինի, որ «Թաստակ»-ը 1046—1050 թվի Անիի արձանագրության մեջ լրացուցիչ տուրք է, որ ստանում էր «մուխթասիպ»-ը այդ դեպքում՝ Տեկորի 1014 թվի, Հոռոմոսի 1013 թվի և Երեւոքի 1038 թվի արձանագրություններում նույն «Թաստակ»-ը պետք է ընդունենք դարձյալ լրացուցիչ տուրք, որ տրվել է գյուղական շրջաններում «ձեռնաւոր»-ներին:

Որ «ձեռնաւոր»-ների հատուկ հարկ, իրոք, գոյություն ունեցել է՝ այդ, իմ կարծիքով, կարելի է եզրակացնել XIII դարի հետևյալ վկայություններից.

1. Վիմական տարեգիր, էջ 51՝ Հաղբատ, 1210 թ.

«Եւ է այս դեղ աղատ յամենայն հարկէ ի պատրոնաց, ի ձեռնաւորաց, ի գյուղականաց»:

2. Վիմական տարեգիր, էջ 150՝ Նորավանք, 1275 թ.

«Ու զՀալէձորոյ հարկն սահմանեցար ի տարում վաթսուն սպիտակ տայ, այլ աղատ է յամէն հարկաց. այլ ոչ ամիրայ, ոչ պարոն, ոչ ձեռնաւորի ոչինչ հաշիվ չկայ հետ Հալէձորոյ. ոչ շոր տայ³⁰ ոչ այլ ոչ ում»:

3. Վիմական տարեգիր, էջ 130՝ Օշական, 1288 թ.

«Ի թուականին չլէ յառաջնորդութեան տէր Համազասպայ և ի պարոնութեանն Սահմադինին և իւր որդւոցն Ամիրբէկին և Հաղարբէկին ևս Գէշմարդս էի ամիրայ և Հաւիկս ձեռնաւոր, թողար զսբ Կարապետին այգեացն զՅաւշականու, զՄիրինու զձեռնաւորին զհարկն զինչ որ կայր»...

Վերջին վկայության մեջ հիշված «ձեռնաւորի հարկ»-ը հանդիպում է նաև 1296 թվի Հոսիսիմեի վանքի հետևյալ արձանագրության մեջ.

4. Վիմական տարեգիր, էջ 138՝ Հոսիսիմէի վանք, 1296 թ.:

«Թողար զՀոսիսիմուցս զբաբակին շարիատն ևս զՀահնաին բաբակի հակն»...

²⁹ Տե՛ս Վիմական տարեգրում հետևյալ արձանագրությունները Հաղպատի 1210 թվի (էջ 51), Շիրակավանի 1228 թվի (էջ 71), Նորավանքի 1275 թվի (էջ 150), Օշականի 1286 թվի (էջ 129) և Օշականի 1288 թվի (էջ 130): «Ձեռնաւոր»-ների հիշատակումը 906 և 1086 թվականներին տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ՝ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», Թիֆլիսի, 1911, ՂԻԹԳ. և Կ, էջ 233 և 327: Համատե նաև նույն երկում՝ էջ 367, 417 (գլուխ ԿԵ և ԿԶ):

³⁰ Ուղղելի թերևս «շարիատայ»:

«Հահնա» էին անվանվում, ինչպես հայտնի է, Թաթարական տիրապետության շրջանում վարչական ու հարկահան պաշտոնյաները, ուստի «Հահնայի հարկ»-ն այս վկայության մեջ, իմ կարծիքով, նույնն է, ինչ որ «ձեռնաւորի հարկ»-ը:

Արգ՝ ի նկատի առնելով վերոհիշյալ բոլոր վկայությունները, նաև նրանց բովանդակության վերլուծումը, ես ենթադրում եմ, որ XI դարի «Թաստակ»-ը և XIII դարի «ձեռնաւոր»-ի կամ «Հահնա»-ի հարկը, հավանորեն, լրացուցիչ տուրք են, որ ստանում էր վարչահարկը, հավանորեն, լրացուցիչ տուրք են, որ ստանում էր վարչական պաշտոնեությունը, բաղաժնեբերում՝ «մուխթասիպ»-ը, իսկ գյուղական վայրերում՝ «ձեռնաւոր»-ները կամ «Հահնա»-ները:

Հիմնվելով Անիի 1046—1050 թվի արձանագրության վրա՝ մենք ենթադրեցինք, որ «Թաստակ»-ի բանակը հավասար է եղել հիմնական բնահարկի $\frac{1}{4}$ -ին: Այդ տոկոսը կարող էր սովորական ու ընդունված լինել XI դարում: Ինչ վերաբերվում է XIII դարի «ձեռնաւոր»-ի կամ «Հահնայ»-ի հարկին, նրա տոկոսը հայտնի չէ, և դժվար է, իհարկե, անվերապահորեն պնդել, որ նույն $\frac{1}{4}$ տոկոսը պահպանված կլիներ և հետագա այդ դարում:

Որ XI դարի «Թաստակ»-ը, իրոք «շարիատ»-ի կամ «պախտ»-ի $\frac{1}{4}$ մասն է եղել, այդ, իմ կարծիքով, հաստատվում է ոչ միայն Անիի 1046—1050 թվի արձանագրական վկայության բնութայամբ, այլև «Թաստակ» բառի ստուգաբանությամբ:

Որքան ինձ հայտնի է, «Թաստակ»-ը մինչև այժմ դեռ մեկնաբանված չէ: Ես առաջարկում եմ, այդ բառի հետևյալ մեկնությունը ներված չէ: Ես առաջարկում եմ, այդ բառի հետևյալ մեկնությունը՝ «Թաստակ»-ը, իմ կարծիքով, բարդ բառ է, որ կազմված է «Թասու» (= բառորդ) և «տակ» (= «ղաթ», — պատիկ) բառերից: «Թասու»-ը համառոտվելով ստացվել է «Թաստակ»:

«Թասու»-ն, որ փոխ առած բառ է պարսկերենից (= նոր պարսկ. tasu)³¹, հայերենում, ինչպես հայտնի է, երեք զարհատի կշիռ էր և «ղանգ»-ի $\frac{1}{4}$ մասը: Միսթար Գոշի Գատաստանատի զրբից գիտենք, որ «ղանգ»-ը և «Թասու»-ն դործածական են եղել նրա ժամանակ կոտորակային թվերի համար³²: Նույնը հաստատում են նաև վիմական արձանագրությունների վկայությունները³³:

«Թասու»-ի կոտորակային մեծությունը կախված էր հաշիվների հիմնական միավորից: Եթե հիմնական միավորը ընդունվում

³¹ H. Hübschmann, Armenische Grammatik, 1895, էջ 266:

³² «Գատաստանագիրք», մասն առաջին, ձԻ, էջ 287, մասն երկրորդ, ԿԲ, էջ 372, ԿԴ, էջ 378, ԿԵ, էջ 379—381:

³³ Վիմական տարեգիր, էջ 58, 59, 74 ևն:

3. Նույնը, էջ 24.

«Եւ պատատ լուծմ եւ տայ որ ասել ու լսեալ էր»...

4. Նույնը, էջ 25.

«Գ մաւղ հաց տվար, բ կապիճ, ի պատառնէր ու մարդերս առար»...

5. Նույնը, էջ 25,

«Գ պատատ⁴⁰ փողոցին արտին ենք տվել»...

6. Նույնը, էջ 25.

«Գ պատատի զեղիկն⁴¹ ենք տվել ու ձոկն խաղղին մարդ առար»...

7. Նույնը, էջ 25.

«Ե պատատ ի վասիլ ենք տվել վարդանինց ձոկն խաղղին մարդին»...

8. Նույնը, էջ 25.

«Ու առար ու առար ք պատատ² արտին ու մարդին»...

9. Նույնը, էջ 25.

«Մախէցի զարտս ծանիս ու առի ծա պատատ»...

10. «Գրութիւն, զերութիւն և վերադնութիւն մեծ Տօնական գրոց», Ալիշան, Հայապատում, էջ 448.

«Ապա դատաւոր քաղաքին ձեռն յառաջ տարեալ՝ դուր պատ-
ճառանօք բանս ի վերայ եղեալ թէ հինգեհարիւր պատառ մնաց
ինձ առ Աստուածատուրն»:

Այս «պատատ դահեկան»-ի առթիւ Գոշի «Դատաստանագրքի»
հրատարակիչ Վ. Բաստամյանցն ունի հետևյալ ծանոթությունը.

«Պատատ կամ պատատ⁴² անհասկանալի բառ. թերևս պետք
է լինի պողպատ, թէպէտ պողպատից դրամ էրքէք չեն շինում, այլ

անգամ՝ էջ 3, 388 և 435: «Պոխտիմոն»-ի նշանակությունը և իրավական բովան-
դակությունը լուսարանել է Կարստը, տե՛ս Sempadscher Kodex, Band II, էջ 208:
Համտե նաև «Ասորական դատաստանագիրք», հրատ. Արս. Ղաճյանցի, էջմիա-
ծին, 1917, ՃԻԶ, էջ 48:

⁴⁰ Ավդալբեգյանի աշխատության մեջ «պատատ»-ի փոխարեն (հինգերորդ
վկայություն) տալիս է սխալմամբ «պոտատ», իսկ «պատատ»-ը 6-րդ, 7-րդ և
8-րդ վկայությունների մեջ դառել է նրա մոտ «պապատ» (Գ. և Ար. Ինս. Տեղե-
կագիր, № 2, էջ 48):

⁴¹ Ավդալբեգյանի ուղղումը «ի Դեղիկն ենք տվել» հնարավոր է, բայց ոչ ան-
վիճելի (էջ 48):

⁴² Բաստամյանցի այս ծանոթության բնագրում, որ առաջ է բերված Թ. Ավ-
դալբեգյանի մոտ (էջ 48), թե՛ սկզբում և թե՛ վերջում՝ «պատատ» բառի փոխարեն
գրված է դարձյալ «պապատ»:

պղնձից. այսքանս պարզ է որ պատատ դեկանը, յօդուածիս խօս-
քով, հաւասար է ոսկի դեկանի կամ դահեկանի կիսին:— Ի դէպ
տեւեացեմ որ էջմիածնի մատենագրարանի ձեռագրներից ես հա-
վաքած ունիմ բաւական տեղեկություններ Հայոց շափերի, կշիռ-
ների և զրամների մասին, որ յոյս ունիմ հրատարակել մի ժամա-
նակ, բայց դոցա մեջ ևս չէ պատահած պատատ կամ պատատ ևս
կամ պողպատ դրամ» (էջ 372, ծանոթ. 794):

Բաստամյանցի այս ծանոթությունից դժվար չէ կռահել, որ
Գոշի դատաստանագրքի ձեռագրերն ունեցել են «պատատ» կամ
«պապատ» և ոչ «պապատ»: Դատաստանագրքի բնագրում «պա-
պատ» բնիքիցվածը, պարզապէս, Բաստամյանցի ուղղումն է, որը
«պատատ»-ը ենթադրել է «պողպատ» բառի աղճատումը:

Թ. Ավդալբեգյանի աշխատության մեջ ևս, ինչպէս տեսանք,
հինգ անգամ կրկնվող «պապատ» բնիքիցվածը գրչի սխալ է, իսկ
բուն վկայություններում գրված է միշտ «պատատ» և ոչ «պա-
պատ»:

«Պատատ»-ի ձեռագրական փոփոխականներն են, ուրեմն, հա-
մաձայն վերոհիշյալ վկայությունների՝ «պատատ», «պոտատ»,
«պատատ» և «պատար»: Այս վերջին բնիքիցումն առաջ է եկել,
հավանորեն, Տ և Բ գրերի շփոթումից, ուստի մնում են ձեռագրա-
կան շորս բնիքիցվածներ՝ «պատատ», «պոտատ», «պոտատ», և
«պապատ», որոնք հնչյունական տեսակետից միանգամայն հաս-
կանալի են և զյուրավ մեկնելի:

Թ. Ավդալբեգյանը, հիմք բնութենելով ենթադրական ու նորա-
ծին «պապատ» բնիքիցվածը, որը գոյություն չէ ունեցել ձեռա-
ծին «պապատ» բնիքիցում, «պոտատ»-ի ծագումը մեկնում է
դրական վկայություններում, «պոտատ»-ի ծագումը մեկնում է
բյուզանդական «պեռպեռատ»-ից: «Այս yperperum-uperperus-
besant ոսկին է հենց,—ասում է նա,— որ դարձել է պերպերատ
բ)ատ), հետո հավաստի պոպատ-պոպատ, պապատ ու ամենից
բ)ատ), հետո հավաստի պոպատ-պոպատ՝ ամենևին կապ չունենալով
վերջն էլ պոտատ-պոտատ-պատատ՝ ամենևին կապ չունենալով
պողպատ մետաղի անվան հետ»: Ավելի քան բունագրութիկ այս
պողպատ մետաղի անվան հետ: Ավելի քան բունագրութիկ այս
մեկնությունը, որ հիմնված չէ լեզվահնչյունական կայուն օրենք-
ների վրա, անընդունելի սխալի համարվի հենց այն պատճառով,
որ հայերենում այս փողի անունը եղել է, իրոք, ոչ թե «պոպատ»,
այլ «պոտատ» կամ «պատատ»:

«Պատատ»-ի և բյուզանդական «պերպերատ»-ի միևնույն դրամ
լինելը Թ. Ավդալբեգյանը եզրակացնում է նաև Գոշի ու Սմբատ

Գունդատաբլի մոտ մատնանշված արյան գնեթի բազդատուֆյամբ:
«Մեր կարծիքով,— ասում է նա,— «սօսյատ» ղեկանի՝ կեռ
դար անլույծ մնացած հարցը հիմնովին լուսաբանվում է Սմբատ
Գունդատաբլի Դատաստանագրքով»: Երբ Գոշը քրիստոնեի արնա-
գինը որոշելու նպատակով գրում է.

«Գին արեան մարդոյն... ի դէպ կարծեմ երեք հարիւր վաթսուն եւ հինգ լինել զին դահեկանի, ոսկի դահեկան»⁴³,— Գունդըստաբլը սրա դիմաց դրում է՝ արնագնի գումարը փոփոխելով. «Ընդհանուր զին արեան քրիստոնէին 300 դեկան պերպերատ է»⁴⁴: Այս բաղդատությունից Ավգաբեգյանը եզրակացնում է, որ «սօտատ»-ին համապատասխանում է Սմբատի հատվածում «պերպերատ»-ը.

Այս եզրակացությունը ևս, իմ կարծիքով, հիմնավոր չէ:

Եթե Գոշի «ոսկի դահեկան»-ի դիմաց Գունդստաբլը դնում է «սլեքսերատ դեկան»-ը, դրանից կարելի է թերևս հետևեցնել, որ «սլեքսերատ դեկան»-ը համապատասխան է եղել «ոսկի դահեկան»-ին, որը, ինչպես վկայում է Գոշը, Վիենի երեքտասան դրամ արծաթ քսո ժամանակին վարման»⁴⁵։ Մի այլ հատվածում Գոշը, ինչպես տեսանք, մատնանշում էր, որ «ոսկի դեկանն վեց դանգ է. պոպատ դեկանն երեք դանգ»⁴⁶։

Միանգամայն պարզ է, որ վերոհիշյալ բաղդատովթյունից «սփոտատ»-ի մասին չի ստացվում և ոչ մի հետևություն, և «կես դար անխույժ մնացած այդ հարցը» ոչ միայն «հիմնովին չի լուսաբանվում Սմբատ Գունդստաբլի Դատաստանագրքով», այլ, ընդհակառակը, լուսաբանվում է, հավանորեն, Գոշի «ոսկի դահեկան»-ի հարցը, որը, ըստ երևույթին, համապատասխան է եղիլ բյուզանդական «պերպեբատ»-ին:

«Պոտամոս»-ի թե ստուգաբանությունը, թե կշիռը և թե դրամական արժեքը, ինչպես կտեսնենք, հիմնովին լուծվում են վրացական աղբյուրների օգնությամբ, որ հիշատակված են ակադեմիկոս Մ. Բրոսսի «Histoire de la Géorgie» աշխատությունում մեզ:

Բրոսսեի ասելով՝ 11-րդ դարից սկսած մինչև 15-րդ դարը վրաստանում տարածված է եղել botinat զրամբ, որ Դավիթ Վե-

43 Գոշ, «Դատաստանադիրք», Բ. ա, էջ 308, 309:

44 Սմբատ Գուդուսարլ, Դատաստանադիրք, հրատ. Արս. Ղլտճյանցի, էջ-
մխածին, 1918, հոդվ. Ա, էջ 17:

45 *Sh'u Umanu R, m, tē 309:*

46 *St. M. Mary's R., 4th, 12 372.*

բաշինողին վերագրված կտակի մեջ անվանվում է potonat, Սամադավիլե-Դադիանի 15-րդ դարի վճռագրքում՝ patinat⁴⁷: Այդ փոշը, ինչպես ուղիղ դիտել է Բրոսսեն, նիկեփոր 3-րդ Բոտանիատի (1078—1081 թ.) դրամն է, որ նրա անունով կոչվել է botinat⁴⁸:

Հայերեն «սլոտատ» կամ «պատատ»-ը իմ կարծիքով, հենց այս բառն է կամ պատին փոխվել է:

Ինչպես բյուզանդական «գովատ»-ը ծագել է բյուզանդական կայսրների Dukas ազգանունից (Կոնստանդին X Դուկաս՝ 1059—1067 թ. և Միքայել VII Դուկաս՝ 1071—1078 թ.), նույնպես և «պօտատ» կամ «պատտատ» դրամի անունը (վրց. potonat և patinat) առաջ է եկել ինչպես տեսնում ենք, նիկեփոր III-ի Botaniates մականունից:

«Պոտատ»-botinat-ի կշիռը և դրամական արժեքը պարզ որոշվում է, իմ կարծիքով, վրացական աղբյուրների ուշագրավ ու կարևոր մի վիկայությանը, որ մինչև այժմ մնացել է անհասկանալի, 1284 թվի վրացական մի վավերագրում ասված է, որ ոմն Songhoul նվիրել է վանքին 110 ոսկի «դրագմ» (dragmes), 400 «դուկսոտ», նաև արծաթեղեն 50 «դրամ», (dragmes) արժողությամբ՝ 300 «բոտինատ» (botinats)⁴⁹:

ընդամենը 300 «բոտինատ» (botinats)։
«Այս վկայությունից, —ասում է Բրոսսեն,—ափներև հետևում է, որ potonat-ը կամ botinat-ը պետք է լիներ ոսկի փող» (Introduction, էջ LXXXVIII)։ Մի ուրիշ տեղ Բրոսսեն մատնանշում է, որ նույն վկայությունից կարելի է միայն հավաստիորեն եզրակացություն անել ոսկի «գրազմ»-ի, «դուկատ»-ի և «բոտինատ»-ի պրոգրեսիվ արժեքի մասին, սակայն այս տարբեր փողերի իսկական արժողությունը մնում է անհայտ, որովհետև պետք է դեռ գտնել թե որքան ոսկի «գրազմ» կար մեկ «դուկատ»-ում, նաև պարզել «բոտինատ»-ի արժեքի հարաբերությունն այս վերջինի ու ոսկի «գրազմ»-ի համեմատությամբ (Introduction, էջ CLXXVIII)։ Ենթադրելով, որ վերոհիշյալ վկայության մեջ 110 ոսկի «գրազմ»-ը + 400 «դուկատ»-ը + 50 «գրազմ»-ը հավասար են եղել 300 «բոտինատ»-ի՝ Բրոսսեն, բնականաբար, «բոտինատ»-ը հա-

47 *Sh'u* Histoire de la Géorgie, Introduction, 1858 ⁴² LXXXVIII
CLXXVII—IX, CCXII *Shuk* Additions et éclaircissements, 1851, p. 233.
CLXXVIII *Shuk* Additions, p. 233.

⁴⁸ Introduction, 52 CLXXVIII *in* *the* Additions, p. 233.

49 *Sh'u* Introduction, 𐤔𐤌 LXXXVIII 𐤕 CLXXVII. Cette donation était de 10 dragmes d'or, de 400 doucats et de pièces d'argenterie, d'une valeur de 50 dragmes en tout 300 botinats [𐤔𐤌 LXX—XVIII]:

մարեւ է ոսկի փող, որ ունեցել է խիստ մեծ արժեք (Introduction, CLXXVII):

Սակայն, ըստ երևութիւն, նրան ևս հայտնի է եղել, որ 11—15-րդ դարում այդպիսի մեծ արժողութեամբ բյուզանդական ոսկի փող գոյութիւն չէ ունեցել, ուստի ծանոթութեան մեջ նա կասկածելի է համարում այդ հատվածի ուսական թարգմանութիւնը, որից ինքն օգտվել է⁵⁰: «Ապահով չեմ,— ասում է նա,— որ այս տեղեկութիւնները ճիշտ են թարգմանվել, որովհետեւ «բոտինատ»-ի համար ստացվում է ահագին արժեք, որ անկարելի է ենթադրել» (Introduction, էջ CLXXVIII ծանոթութ.):

Մ. Բրոսսեի այս կասկածները, ինչպես կտեսնենք, հիմնավոր չեն:

Անհասկանալի թվացող վերոհիշյալ հաշիվը ոչ միայն լուծվում է, այլ նրա օգնութեամբ լուսաբանվում են նաև «բոտինատ»-ի կշիռը և դրամական համարժեքն այժմյան ոսկի փողով:

Մատնանշված հաշիվի մեջ «300 բոտինատ»-ը համապատասխանում է, իմ կարծիքով, ոչ թե «գուկատ»-ների և «դրագմ»-ների, այլ միայն «դրագմ»-ների ընդհանուր գումարին: Songhoul-ի նվիրատվութեան հաշիվը պետք է, ուրեմն, հասկանալ այսպես՝ 110 ոսկի «դրագմ» 400 «գուկատ», նաև արծաթեղեն 50 «դրագմ» արժողութեամբ՝ ընդամենը 160 «դրագմ», որ հավասար են 300 «բոտինատ»-ի: Այս լուծման միջոցով ստացվող եզրակացութիւնը կատարելապես համաձայնում է Գոշի վկայութեան հետ «Պոտատ»-ի և «ոսկի դահեկան»-ի մասին:

Ոսկի «դրագմ»-ը հիշյալ հաշվում արաբական «դենար»-ն է, այսինքն՝ 7-րդ դարի վերջում Աբդ-Մելիքի ժամանակ հաստատված ոսկի փողը, որն անվանվում էր թերևս նաև darachmi և որի կշիռը 4,25 գրամ էր⁵¹:

Եթե մեկ «դրագմ»-ը հավասար ընդունենք 4,25 գրամի՝ 160 «դրագմ»-ը հավասար կլինի 4.25.160=680 գրամի: 300 «բոտինատ»-ը համարժեք կլինի 160 «դրագմ»-ի՝ «բոտինատ»-ի կշիռը կստացվի 680:300=2.26 2/3 գրամ: Արդ՝ Մխիթար Գոշի վկայութիւնից գիտենք, որ «պոտատ դահեկան»-ը «ոսկի դահեկան»-ի 1/2-ն էր. ուրեմն՝ Մխիթար Գոշի մոտ հիշատակված «ոսկի դահե-

կան»-ի կշիռը պետք է ենթադրենք 2.26 2/3 . 2=4.53 1/3 գրամ: Եվ իրապես, այս վերջին կշիռը Շիրակացու հիշած բյուզանդական հենց այն «դահեկան»-ի կշիռն է, որ մատնացույց էի արել իմ նախորդ աշխատութեան մեջ⁵²:

Այսպիսով ստացվում է, ինչպես տեսնում ենք, խիստ կարևոր մի հետևություն և՛ պարզ որոշվում է, որ բյուզանդական հին «դահեկան»-ը (Solidus, aureus կամ nomisma) իր կշիռն անփոփոխ պահպանած է եղել մինչև Մխիթար Գոշի ժամանակաշրջանը՝ 12-րդ դարի վերջերը:

Հայտնի է արդեն, որ բյուզանդական կայսրութեան մեջ կտրվել են ոսկի փողեր նաև փոքր կշռով՝ հավասար solidus-ի կամ nomisma-յի 1/2-ին կամ 1/3-ին:

Արդ՝ ինչպես տեսնում ենք, նիկեփոր III Բոտանիատի անունը կրող «պոտատ դահեկան»-ը, իրոք այդ մեծ «դահեկան»-ի կեսն էր՝ հավասար 2.26 2/3 գրամի:

Գոշի Դատաստանազրքում հիշված «ոսկի դահեկան»-ի և «պոտատ»-ի կշիռները և կշռական հարաբերութիւնը պարզելուց հետո՝ դժվար չէ այնուհետև որոշել նրանց համարժեքն այժմյան ոսկի փողով:

Ինչպես ցույց է տրված իմ նախորդ ուսումնասիրութեան մեջ⁵³, բյուզանդական լիակշիռ ու լիագին՝ առանց խառնուրդի՝ հին «դահեկան»-ը համապատասխանում էր այժմյան 5,85 ոսկի ռուբլու հեկան»-ը համապատասխանում էր արծեքը պետք է վերագրել կամ 15,6 ոսկի ֆրանկի, ուրեմն, նույն արժեքը պետք է վերագրել նաև Գոշի հիշատակած «ոսկի դահեկան»-ին: Լիակշիռ ու մաքուր ոսկուց «պոտատ դահեկան»-ը կլինի «ոսկի դահեկան»-ի 1/2-ը, համապատասխան կլինի 7,8 ոսկի ֆրանկի, կամ 2.92 1/2 ոսկի ռուբլու:

Եթե այդ «դահեկան»-ները լիակշիռ չլինեին կամ մաքուր ոսկու հետ ունեցած լինեին իրանց մեջ խառնուրդ (лигатура)՝ նրանց կու հետ ունեցած լինեին իրանց մեջ խառնուրդ տոկոսով պակաս արժեքը, բնականաբար, համապատասխան տոկոսով պակաս կլինեին:

Թ. Ավդալբեգյանը վերոգրյալ իր աշխատութեան մեջ ենթադրում է, որ Գոշի «ոսկի դահեկան»-ը կարող է համապատասխան կլինել «հոռմէական դահեկան»-ին, որի արժեքն Ալիշանի «Սի-

⁵⁰ Закавказск. Вестн., 1845, ч. неофиц, էջ 130.

⁵¹ Sht'a Decourdemanche, Traité pratique des poids et mesures des peuples anciens et des Arabes, Paris 1909, էջ 25—«Darachmi [dinar d'Abdul-Melik] 4,25 gr.]:»

⁵² Sht'a «Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության» (1), Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի Տեղեկագիր, № 2, Երևան, 1927, էջ 30, 37—40.

⁵³ Նույնը, էջ 39:

սուան»-ում գնահատվում է 25 ոսկի ֆրանկ⁵⁴, իսկ «պոտատ»-ը, որը, նրա կարծիքով, բյուզանդական «պերպերատ»-ն է, նա համաձայն Ալիշանի վկայության «պեռպեռատ»-ի արժեքի մասին⁵⁵ հավասար է կարծում 12 ոսկի ֆրանկի⁵⁶:

Այս ենթադրությունը, ինչպես երևաց փաստական տվյալների վրա հիմնված հաշիվներից, ճիշտ չէ:

Եվ իրոք, «հոմէական դահեկան»-ը, որ հարևանցի հիշված է «Սիսուան»-ում, հնագույն ժամանակաշրջանի փող էր և, որքան հայտնի է, Բյուզանդական կայսրությունն այդ կշռով մեծ «դահեկան» այլևս չէ ունեցել: Բյուզանդական ամենամեծ ոսկի փողը համապատասխան է եղել ոչ թե 25 ֆրանկի, այլ առ առավելն այժմյան 15,6 ոսկի ֆրանկի, իսկ «պոտատ դահեկան»-ը, որ սրա կեսն էր, համապատասխանում է ոչ թե 12 ֆրանկի, այլ միայն 7,8 ոսկի ֆրանկի:

«Ոսկի դահեկան»-ի ու «պոտատ»-ի կշիռների ու զրամական արժեքի ճշտումը կարող է կովան ու նեցուկ հանդիսանալ կարևոր ու նոր լուսաբանությունների համար, որոնք հնարավորություն կտան ուղղումներ մտցնելու Ալիշանի մատնանշած ժամապատարագների գների մեջ, նաև հիմք կծառայեն տնտեսագիտական այլ եղբակացությունների:

Վերոհիշյալ նոր տվյալների օգնությամբ հնարավոր է դառնում, օրինակ, որոշել Գոշի մոտ հիշված «զրամ»-ի փողային արժեքը:

Մխիթար Գոշի ասելով՝ «ոսկի դահեկան»-ը «լինի երեքտասան զրամ արծաթ ըստ ժամանակին վարման» (Դատաստանագիրք, մասն Բ, ա, էջ 309):

Արդ՝ որովհետև «ոսկի դահեկան»-ը համապատասխան համարեցինք ուսական արդի 5,85 ոսկի ուրբու և ֆրանսական 15,6 ոսկի ֆրանկի՝ հետևաբար, հիշյալ «զրամ»-ը, որն «ըստ ժամանակին վարման» կազմում էր «ոսկի դահեկան»-ի 1/13-ը, համապատասխան կլինի 45 ոսկի կոպեկի կամ 1,2 ոսկի ֆրանկի⁵⁷:

⁵⁴ Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 378:

⁵⁵ Նույնը:

⁵⁶ Տե՛ս Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի Տեղեկագիր, № 2, էջ 49, ծանոթութ. 6:

⁵⁷ «Դրամ»-ի այս դուգադիրն այժմյան ոսկի փողով, որ համապատասխանում է ոսկու և արծաթի այդ ժամանակվա հարաբերությանը, ավելի բարձր է, քան այն, որ հաշվում են սովորաբար այժմյան արծաթ փողերով: Սասանյան «զրամ»-ը, ինչպես մատնացույց էի արել նախորդ աշխատության մեջ, համապատասխանում է

Վրացական աղբյուրներում բացի ոսկի potonat կամ patinat «դահեկան»-ից հիշված է նաև արծաթ botinaour զրամը: Մ. Բրոսսեն ենթադրում է, որ այս botinaour զրամը ևս նիկեիոր III Բոտանիատի ժամանակվա արծաթ փողն է, որ դարձյալ նրա անունով կոչվել է botinaour⁵⁸: Վերև առաջ բերված հայկական վկայությունների մեջ, ինչպես երևում է համապատասխան հատվածների լրիվ բովանդակությունից, «պոտատ»-ը բացառապես ոսկի փող է: Botinaour-ի հիշատակությունը վրացական աղբյուրներում ուշադրության արժանի է, որովհետև հետագայում մատենագրական մեր երկերի մեջ ևս կարող է երևան գալ նաև այդ botinaour-ը արծաթ զրամի նշանակությամբ:

«Պատատ»-ի վերաբերյալ մանրախույզ այս քննությամբ ստացվում են, ինչպես տեսնում ենք, հետևյալ ուշագրավ հետևությունները.

0,226 2/3 արծ. ուր. (տե՛ս Տեղեկագիր Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի, № 2, էջ 33): Մարուր արծաթի և մարուր ոսկու կշռական հարաբերությունը հավասար է ուսական արծաթի և ոսկի ուրբիներում մոտ 23:1: Եթե արծաթի և ոսկու սովորական հարաբերությունը ենթադրենք Սասանյան Պարսկաստանում 10:1, նույն Սասանյան «զրամ»-ը համապատասխան կլինի 0,2262/3. 2,3 = մոտավորապես 52 ոսկի կոպեկի:

Պետք է ասել, որ հին արծաթ «զրամ»-ների կշռական բաղդատությունն այժմյան արծաթ փողերի հետ, որ գիտական նորագույն երկերի հետևությամբ առաջ է բերված նախորդ իմ աշխատություններում, կարող է առիթ ծառայել որոշ թյուրիմացությունների ինչպես հայտնի է, այժմյան բարձր պրոքի արծաթ ուրբիները, ֆրանկները կամ մարկերը փաստորեն մանր զրամ են (разменная монета) և սրանց հարաբերությունը ոսկի փողի հանդեպ Ռուսաստանում 23:1 է, իսկ Ֆրանսիայում՝ 15,5:1: Հենց այս պատճառով էլ նոր արծաթ փողերի կշռական հարաբերությունը չի համապատասխանում հաճախ նրանց իրական փողային հարաբերությանը: Պարզենք այդ օրինակով: Որովհետև մեր արծաթ ուրբին պարունակում է իր մեջ 18 զրամ մարուր արծաթ, իսկ ֆրանսիական բարձր պրոքի 5 ֆրանկը՝ 221/2 զրամ, Սասանյան արծաթ «զրամ»-ը (=4,08 զրամ) համապատասխան կլինի 0,2262/3 արծ. ուր. (4,08:18) կամ 0,9062/3 արծ. ֆր. (4,08:4.5): Սակայն, իրապես, 0,2262/3 արծ. ուր. որպես փող համարժեք է ոչ թե 0,9062/3 ֆր., այլ 0,6044/9 ֆր.: Այս հանգամանքը կարող է, անշուշտ, պատճառ դառնալ խառնաշփոթ ու սխալ հաշիվների:

Մխիթար Գոշի վկայությունը կարևոր է հենց այն տեսակետից, որ հնարավորություն է տալիս հաշվելու այն ժամանակվա «զրամ»-ն այժմյան ոսկի փողով, և այդ հաշիվը շատ ավելի հարմար է ու ընդունելի, քան վերոհիշյալ հաշիվը, որ հիմնված է հին և ժամանակակից զրամների մարուր արծաթի կշռական բաղդատության վրա:

⁵⁸ Տե՛ս M. Brosset, Histoire de la Georgie, introduction էջ LXXXVIII XCH; CLXXVII—VIII.

1. «Պերպերատ-պետատ-պաւպատ-պաւտատ» ստուգաբանական մեկնությունը ճիշտ չէ.

2. «Պաւտատ դահեկան»-ը նիկեփոր III Բոտանիատի դրամն է, որ նրա անունով կոչվել է botinat-հայեր.՝ «պաւտատ» կամ «պատատ» և վրացեր.՝ potonat կամ patinat.

3. «Պաւտատ»-ը ոսկի փող է և նրա կշիռը հավասար է 2,26 2/3 գրամի:

4. «Ոսկի դահեկան»-ը Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում բյուզանդական հին solidus կամ nomisma «դահեկան»-ն է և նրա կշիռը հավասար է 4,53 1/3 գրամի.

5. Լիակշիռ և մաքուր ոսկուց՝ «պաւտատ դահեկան»-ը համապատասխանում է ալթմյան 7,8 ոսկի ֆրանկի կամ 2,92 1/2 ոսկի ուրբու, իսկ «ոսկի դահեկան»-ը՝ 15,6 ոսկի ֆրանկի կամ 5,85 ոսկի ուրբու:

6. Մխիթար Գոշի մոտ հիշատակված արծաթ «դրամ»-ը, որ հավասար էր 1/13 «ոսկի դահեկան»-ի, գնահատվել է արդի փողով՝ 45 ոսկի կոպեկ կամ 1,2 ոսկի ֆրանկ:

ЗАМЕТКИ О ФЕОДЕ И ФЕОДАЛЬНОМ ВОЙСКЕ ПАРФИИ И АРШАКИДСКОЙ АРМЕНИИ

В исторических трудах европейских и русских ученых твердо и безоговорочно установилось мнение, что войска парфян, воевавшие против римских полководцев Красса и Антония, состояли, главным образом, из рабов.

Мнение это основано, несомненно, на сообщениях Плутарха и Юстина. По свидетельству Плутарха (Crassus XXI), выступивший против Красса парфянский военачальник Сурен имел лично армию в 10.000 всадников, которые были его рабами (δοῦλοι). В Epitoma из Historiae Philippicae Помпея Трога более подробные сведения о социальном составе парфянского войска дает, кроме того, Юстин в следующем сообщении (XLI, 2):

«Войско их состояло не из свободных, как у других народов, но большею частью из рабов (servitiorum), количество которых постоянно разрасталось, так как не было обычая отпускать рабов на волю и вследствие этого все они рождались рабами. Как их, так и своих свободных, они с одинаковой заботой и с большим усердием обучают езде на лошадях и стрельбе из лука. Чем богаче кто-либо из них, тем он больше всадников доставляет своему царю для войн. Когда Антоний начал войну против парфян и ему навстречу выступило 50.000 всадников, только 400 из них были свободные... «[«Exercitum non, ut aliae gentes, liberorum, sed maiorem partem servitiorum habent, quorum vulgus nulli manumittendi polestate permissa ac per hoc omnibus servis nascentibus in dies crescit. Hos pari ac liberos suos cura et equitare

et sagittare magna industria docent. Locupletissimus ut quisque est, ita plures in bella equites regi suo praebet. Denique Antonio bellum Parthis inferenti cum L. milia equitum occurrissent soli CCCC liberi fuere»].

Крайне любопытно, что этот же автор в дальнейшем описании внутреннего быта и социального строя древней Парфии дает о парфянах и их рабах диаметрально противоположное сведение в следующем отрывке (XII, 3):

«они постоянно ездят верхом; на конях они воюют, пируют и отправляют общественные и частные дела; на них же они едут, отдыхают, торгуют и совещаются. Свободные отличаются от рабов именно тем, что рабы ходят пешком, а свободные ездят постоянно верхом...» [«Equis omni tempore veptantur; illis bella, illis convivia, illis publica ac privata officia obeunt; super illos ire, consistere, mercari, colloqui. Hoc denique libediscrimen inter servos liberosque est, quod servi pedibus, que ri non nisi eguis incedunt»].

В приведенных свидетельствах Юстина имеется, несомненно, непонятное противоречие. В первой части его сообщения говорится о том, что конное войско парфян состояло почти целиком из рабов, которых наравне с свободными обучали езде на конях, во второй же части имеется, напротив, указание, что рабы, в отличие от свободных, ходили постоянно пешком.

Упустив из виду несуразность этих спорных данных, ученые использовали их без надлежащей критической проверки не только для выяснения состава парфянской конницы, но также и определения социальной структуры древнепарфянского общества.

У Гутшмида, например, в его «Истории Ирана» (Alf. von Cutschmid, Geschichte Irans und seiner Nachbarländer, Tübingen, 1888, с. 33) указано, что в древней Парфии значительный слой свободных господствовал над массой холопов (Krechte). По мнению Адонца, общество у парфян распадалось на свободных и рабов. «Количество рабов—говорит Адонц—постоянно разрасталось вследствие того, что у них не было обычая отпускать на волю. В виду малочис-

ленности свободных, главный контингент войска составляли рабы вопреки тому, что принято у других народов.») «Армения в эпоху Юстиниана». С.—Петербург, 1908, стр. 385). Подобные же утверждения обычны в других трудах по истории Парфии и Рима, в которых подробно описаны римско-парфянские войны эпохи Красса и Антония.

Указывая на расчленение конного войска и всего населения древней Парфии на немногочисленный слой свободных и подавляющую массу рабов, ученые отмечают одновременно, что общественно-политический строй у парфян соответствовал, по существу, западно-европейскому феодализму. На самом же деле, представление о преобладающей роли рабства в военном и хозяйственном строе Парфии трудно совместимо с феодальной организацией и социальной структурой Аршакидского и Сасанидского Ирана, зачатки которых имелись также и в Ахеменидской Персии.

Эти явные противоречия в научных трудах объясняются, мне кажется, тем, что свидетельства Юстина, несмотря на внутреннюю непримиримость сообщаемых им сведений о рабах, служили основным источником для познания социального состава населения Парфии. Ошибка ученых заключалась в том, что они не обратили внимания на путанность терминологии античных писателей, описывающих внутреннюю жизнь феодальных стран Востока. Германский ученый Фридрих Фрам в своем недавно вышедшем исследовании о значении текстов Цезаря и Тацита, как исторического источника Fr. Frahm, Cäsar und Tacitus als Quellen für die altgermanische Verfassung. Ein Beitrag zur Kritik ihres Sprachgebrauchs, см. Historische Vierteljahrsschrift, 1928, XXIV, 2, s. 145—181), совершенно правильно указал, что при помощи римских терминов крайне трудно выразить своеобразие общественных отношений древних германцев. Это ценное указание Фрама приложимо также и к словоупотреблению Плутарха и Юстина в отношении феодальной Парфии. Как мы увидим ниже, термины *servitium* и *domus* обозначают в приведенных нами свидетельствах не рабов в подлинном смысле этого слова, а подвластных сеньорам вассалов или сервов, в том переносном значении этих слов, в каком они

употреблялись в государствах феодального типа. Следовательно, при правильной интерпретации свидетельств Плутарха и Юстина отпадают не только невероятное количество рабов в социальном составе парфянской конницы, но и те противоречия, которые отмечены выше в сообщениях Юстина и в основанных на них обобщениях историков и исследователей.

О феодальной войске Аршакидской Армении имеются подробные сведения, главным образом, у армянского историка Фауста. Из сообщаемых им сведений ясно и определенно видно, что конница феодальной Армении состояла не из рабов или же зависимых крестьян, а из социально привилегированных «азат»-ов, которые по своему социальному и, как увидим ниже, также и экономическому положению, соответствуют «благородным воинам» или рыцарям средневековой феодальной Европы. Древнеармянские историки называют поэтому войско это «войском, состоявшим из азатов» или же «азатских отрядов» и «азатских групп»: *ազատազորք* (Фауст, III, 21, изд. 1889, стр. 55), *ազատազորն քանակ* (Фауст,

174

IV, 15, стр. 126. IV, 55, стр. 175, V, 24, стр. 223 и Агафангел, гл. 110, Тифлис, 1909, стр. 412) или же *აჟაღთაშუაშვირ რაზაშ* (Фауст, III, II, стр. 26).

1. Фауст, История Армении, IV, 55, стр. 174:

«Когда же Парандзем, царица армянской земли, жена царя Аршака, увидела, что войска персидского царя пришли и наполнили страну армяни, взяла с собою людей, около одиннадцати тысяч, азатов, отменных, вооруженных, воинственных, и вместе с ними отправилась и вступила в крепость Артагерс...» (ՄԱԿԱ ԻՐՐԻ ԽՈՒՍ ԽԻԼԻՆ ԱՂԽԱՐՏԻ ՀԱՆՈԳ ԿԻՆՆ ՍՐՀԱԽԱԼ ԹԱԳԱՆՈՐԻՆ ՓԱՌԱՆՃԻՄ զԳՐԱ ԹԱԳԱՆՈՐԻՆ ՊԱՐԱՆԴԵՄ ԱՐՇԱԿԱԼ ԹԱԳԱՆՈՐԻՆ ՀԱՆՈԳ, ԽՈՒՍ ԵՆԴ ԻՐ ՄԱՐԴԻԿ ՄԻԳ, ԵԹԵ ԵԼԻՆ ԼԳԻՆ զԱՂԽԱՐՏԻ ՀԱՆՈԳ, ԽՈՒՍ ԵՆԴ ԻՐ ՄԱՐԴԻԿ ԻՐՐԻ ՄԽՈՒՍՈՒՆ ՆԱԳԱՐ ԱԳԱՍՍ ԸՆԽԻՐԱ ՍԿԱՆԱԳՆԱ ՍԿԱՆԵՐԱԳՄՈՒՍ, Ե ՆԱՆԳԵՐՃ ՆՈՐՔ ՂԻՄԵԱՅ ԽՈՒՍ Ի ԲԵՐԴՆ ԱՐՄԱԳԵՐԻՑ)։

2. Фауст, V, 2, стр. 198:
„Мушег же сын Васака, стрателат Великой Армении, избрал себе мужей, отменных, единомышленных, азатов, родовитых, сорок тысяч, единоголосных, единовольных, и снабдил их конями, окладом и оружием“ (*Ասղա Մուշեղ որդի Վասակայ ստրատելատն Հալոց մեծաց, ընտրեաց իւր արս ընտիրս միամիտս ազատս ազգայինս քառասուն հազար. միարանս միակամս, և կազմեաց զնոսս ձիով և թռչակաւ և զինոս»*).

Феодалное общество Аршакидской армении делилось на три основных социальных слоя. Верхний слой составляли нахарарские или княжеские роды, наследственные владельцы княжеств или крупных доменов, обладавшие в своих владениях правами государственной верховной власти. Нахарарства эти были вассалами армянских Аршакидов или

175

же подвассалами окраинных мощных княжеств. Вторая промежуточная группа состояла из вышеозначенных «азат»-ов, которые были вассальными слугами или Аршакидских царей или же крупных и малых нахараров-сеньоров. Ниже всего по своему общественному положению стояли прикрепленные к земле зависимые крестьяне, называемые «шинакан»-ами, которые, как выяснено в одном из предыдущих моих исследований (см. «Заметки о положении шинаканов древней Армении в эпоху марзпанства», Известия Госуниверситета Армении, Эривань, 1925, № 1), были лично свободны и напоминали во многом византийских колонов.

Из сведений армянских источников мы знаем, что «азат»-ы, для которых обязательна была служба в Аршакидской и в нахарарских конницах, не только ничего общего не имели с рабами, но нередко они сами имели зависимых крестьян и домашних рабов. Их привилегированное положение как социальное, так и имущественное видно, между прочим, из косвенных указаний Шаапиванского устава. Согласно постановлениям этого устава, за определенные правонарушения «азат»-ы обязаны были платить церкви денежные штрафы, которые были вдвое больше, чем аналогичные штрафы, уплачиваемые «шинакан»-ами, и сообразно с этим вдвое больше были и цифры штрафов, которые получали «азат»-ы с нарушителей их прав. Судя по этим данным ко времени Шаапиванского собора (в 443 г.) знатный «азат» ценился вдвое выше «шинакан»-а, в таком же соотношении предполагалось, по-видимому, и различие в имущественном их состоянии. Из правил того же устава явствует, что «азат»-ов нельзя было подвергать телесным наказаниям, а исключительно лишь денежным взысканиям. У армянского историка Лазаря Парпского имеется также указание, что «азат»-ов легко было отличать от «шинакан»-ов по их внешнему виду (III, 77, Тифлис, 1904, стр. 142). Как известно, различие во внешности и в одежде существовало между âzât -ами и крестьянами также и в Сасанидской Персии (см. Arth. Christensen, L'empire des Sassanides, København, 1907, p. 45).

Для уяснения сущности вассального положения «азат»-ов наибольший интерес представляет, несомненно, вопрос о

существовании феода в нахарарской Армении. Вопрос этот подробно рассмотрен мною во втором выпуске «Материалов по истории экономической жизни древней Армении (см. Известия Госуниверситета Армении, № 4, Эривань, 1928, стр. 43—52 и 73—74). Поэтому мы ограничимся здесь лишь кратким изложением тех наших выводов, которые проливают совершенно новый и неожиданный свет на военно-ленный характер «азат»-ского землевладения.

Как выяснено мною в означенном исследовании, путем внимательного анализа содержания дарственных актов, приведенных у армянского историка Степаноса Орбеляна, не только подтверждается существование феодалов или ленов, предоставленных в пользование и владение «азат»-ам, но устанавливаются и самые термины, которые по своему значению соответствовали средневековым терминам феодала и феодалу. Институт условного землевладения, западноевропейский феодал, фьеф или лен, известен был в нахарарской Армении под словом *խոստակ* «хостак», а держатель феодала (feodatus, Lehnsträger) назывался «хостакдар»-ом *խոստակադար*.

Хотя «хостак»-и и «хостакдар»-ы упоминаются впервые в Уставе албанского царя Вачагана (см. История Агван Монсея Каганкатваци, прв. К. Патканьяна, С.-Петербург, 1861, стр. 67) и в дарственных актах 839, 844, 867 и 906 годов (см. *Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմություն Հայաստանի Միջին դարի, Թրֆլիս*, 1911, гл. 39, 40, 43, стр. 206, 207, 219 и 233), однако, из сопоставления этих свидетельств с другими аналогичными сообщениями армянских источников нетрудно было усмотреть, что не только в девятом и седьмом столетиях, но и в Аршакидскую эпоху существовали церковные «хостак»-и, которые в виде платы за службу представлялись в фактическое пользование и владение (dominium utile) церковно-служебному персоналу, причем право полной собственности (dominium directum) на эти земли принадлежало церкви. Наделение духовенства условно-земледельческими участками, как указано в истории Фауста (У, 31, изд. 1889., стр. 237) и Агафангела (гл. 119, изд. 1909 г., стр. 436), имело место в четвертом веке нашей эры.

Из сопоставления статьи 6-й Устава Вачагана со статьей 2-й Шаапиванских правил и с 5-ым постановлением Правил Нерсеса и Наршапуха можно было заключить, что «хостак»-и передавались духовенству в наследственное владение, а потому участки эти, наследуемые от отцов, назывались *Հայրկիր*, т. е. «отчими». Из смысла тех же канонических постановлений было видно, что у духовных лиц, владеющих «хостак»-ами под условием службы, земли эти отбирались церковью, если они совершали тяжкое преступление, а также в случае невежества, неграмотности и несоответствия их духовному знанию.

Таким образом, основываясь на изложенных данных, можно было заключить, что еще в эпоху Аршакидов существовало в Армении церковно-ленное землевладение с теми существенными признаками наследственности и условности, которые характерны для феодалов, фьефов или ленов феодальной Европы. Наследственность этих церковных ленов была возможна в древней Армении, так как наследственны были здесь в определенных родах и самое священство и духовное звание.

Как известно, своеобразной особенностью древнеармянской церкви была ее нахараризация или феодализация, которая состояла, главным образом, в том, что внешнее устройство церкви сложилось здесь почти всецело под влиянием нахарарско-феодальной организации. По своим правам духовенство занимало в Аршакидскую эпоху привилегированное положение, соответствующее положению «азат»-ов, наравне с «азат»-ами оно имело свободу от податей и, мне кажется, не подлежит никакому сомнению, что церковно-ленное землевладение возникло и развилось в полном соответствии с военнo-ленным землевладением «азат»-ов.

Что феодалы и поземельно-феодальные отношения являлись одним из существенных элементов нахарарского строя, на это указывают и данные о «хостакдар»-ах, которые сохранились в истории Степаноса Орбеляна. Из приведенных у этого историка дарственных актов IX—X столетия нетрудно усмотреть, что «хостакдар»-ами или держателями «хостак»-ов назывались вассалы крупных сеньоров, свободные от на-

логов «азат»-ы, которые обязаны были нести службу с земли, главным образом, военную. Тот же институт военно-ленного землевладения существовал, несомненно, в более древнее время, в эпоху марзпанства и в период владычества Аршакидов. Подтверждением правильности такого вывода могут служить не только существование церковных феодалов в IV веке, но также пехлевийское древнее происхождение терминов *խոստակ* «хостак» и *խոստակդար* «хостакдар» (= phl. *xvâstak* „Besitz, Eigenthum“ и phl. *xvâstakdâr* „Besitzhalter“, см. Н. Hübschmann, *Armenische Grammatik*, Leipzig, 1897, s 161). При наличии параллелизма между церковным строем и нахарарским можно предположить, что «хостак»-и, выделенные «азат»-ам под условием службы, являлись такими же условно-наследственными феодалами, как и «хостак»-и церковные.

Приведенные данные о существовании в нахарарской Армении феодала—«хостак»-а представляют интерес, прежде всего, тем, что они ставят под сомнение утверждения тех ученых, которые условное землевладение феодалов считают явлением, принадлежащим исключительно западноевропейскому феодализму. Данные эти, кроме того, крайне важны не только для выяснения нахарарского строя Армении, но также и для исследования и освещения феодальных взаимоотношений в древней Парфии, в Сасанидской Персии и в странах северного Закавказья.

В результате изучения армянских источников мы получаем, таким образом, ценные сведения о социальном положении «азат»-ов, а также и о структуре феодальной организации Аршакидской и нахарарских конниц. «Азат»-ы это, несомненно, широкий слой мелкой знати и мелких землевладельцев. Преобладающее большинство их состояло, по-видимому, из держателей феодалов или «хостакдар»-ов, которые были свободны от налогов, но обязаны были нести с полученной земли военную службу в коннице. Следует также отметить, что в Аршакидскую эпоху как военнoземлевладельческий слой «азат»-ов, так и остальные группы населения представляли собою замкнутые сословия.

При указанном выше параллелизме нахарарского строя с социальным укладом древнеиранских соседних государств, не может быть сомнения, что «азат»-ы Аршакидской Армении соответствовали по существу âzât-ам Сасанидской Персии и Аршакидской Парфии.

Социальное положение âzât-ов Сасанидской Персии выяснено, как известно, в вышеуказанном труде А. Christensen-a „L'empire des Sassanides. Le peuple, l'état la saur“ København, 1907, стр. 44—45. По мнению Christensen-a âzât ы Сасанидской Персии представляли собой широкий слой низшей знати и мелких землевладельцев, включавший в свой состав, вероятно, и всадников, являвшихся цветом Сасанидской армии. Имея в виду близкое сходство их с «азат»-ами Армении, мне кажется, вполне вероятно, что и в Сасанидской Персии преобладающая часть âzât-ов владела наследственными феодами или «хостака»-ами и находилась в такой же феодальной зависимости от крупных сеньоров, как и «азат»-ы нахарарской Армении. А так как Сасанидская Персия унаследовала существовавший в Парфии социальный уклад, то можно, очевидно, с полной уверенностью предположить, что военно-ленное землевладение привилегированного сословия âzât-ов было характерным учреждением не только Аршакидской Армении, но и тесно связанной с ней Аршакидской Парфии. Лучшим доказательством этому могут служить, между прочим, и самые армянские термины *ազատ* «азат», *խոստակ* «хостак» и *խոստակդար* «хостакдар», которые являются иранскими терминами, общими у армян с парфами и персами. Как указано в вышеозначенном моем исследовании («Материалы по истории экономической жизни древней Армении», П, стр. 74), пехлевийское слово *xvâstakdâr*, которое тождественно с армянским «хостакдар»-ом, означает по смыслу не «наследник», как полагают пехлевисты (см. Н. Hübschmann, Armenische Grammatik, стр. 161), а держатель *xvâstak*-а или феода.

Все сказанное, мне кажется, безусловно исключает возможность обычной концепции приведенных сообщений Плутарха и Юстина. Можно считать твердо установленным, что

в Аршакидской Армении, как и в Аршакидской Парфии, конница состояла, главным образом, из социально привилегированных всадников «азат»-ов, которые являлись «хостакадар»-ами или феодалами и такими же благородными держателями земли, как и западноевропейские рыцари. Ошибка ученых, как указано выше, заключается в том, что они свидетельства Плутарха и Юстина поняли в буквальном смысле и не обратили внимания на спорную особенность их терминологии.

Имея в виду несоответствие между греческими и латинскими терминами и социальными отношениями феодальной жизни Востока, нетрудно придти к выводу, что под *δοῦλοι* и *servilium* подразумеваются у Плутарха и Юстина феодальные сервы-вассалы, но отнюдь не сервы-рабы. Такое толкование подтверждается вполне той терминологией, которой обозначались в нахарарской Армении и, очевидно, также и в феодальной Парфии, взаимные отношения соподчиненных феодальных групп.

В нахарарской Армении главные термины, обозначающие сущность зависимости низших феодальных групп от верхних, термины *ծառայ*, *ծառայութիւն*, *ծառայել* тождественны по значению с русскими терминами «слуга, служба, служитель» и западноевропейскими терминами «vassus, servitium и servire». Одновременно *ծառայել* назывались в древней Армении также и рабы. Понятно, что *ծառայ* в значении слуги или вассала не имело ничего общего с настоящими рабами и одинаково означало как нахарара князя, так и «азат»-а и «шинакан»-а, находившихся в служебных или в зависимых отношениях к Аршакидам или же к крупным и мелким сюзеренам.

Мы видим, таким образом, что в социальной терминологии древних армян одни и те же термины *ծառայ* и *ծառայութիւն* обозначали понятия, хотя и однородного порядка службы и зависимости, но все же резко друг от друга отличающиеся. Поэтому, подчеркивая конкретное содержание служебных и зависимых отношений, армянские источники отмечают особо различия *ծառայութիւն* или службы отдельных социальных групп. В отличие от вассальной и феодальной

службы (ի արմատ ծառայութիւն, см. Фауст V, 31, стр. 237, Елисей 1, изд. 1864 г., стр. 18—19 и др.) службу «шинакан»-ов и рабов они называют службой в податном состоянии (ի հարկի ծառայութիւն, см. Фауст V, 9, стр. 214, V, 18, стр. 217 и V, 19, стр. 217) и службой в положении рабов (ի ստրկաց հարկի ծառայութիւն, см. Моисей Хоренский II, 50, стр. 178). Несмотря, однако, на эти различия, все эти группы по отношению к своим сеньорам и господам одинаково назывались *ծառայ* или слугами, а в греческом переводе, как видно из найденной в Маяфаркине греческой надписи армянского царя (см. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Bd. I, Berlin 1910, s. 410—429), одинаково обозначались словом *δοῦλοι*.

Данные эти ясно указывают, что свидетельства античных писателей о внутренней жизни Востока не могут быть использованы без предварительной критики, так как в отношении чуждой им феодальной организации терминология их имеет очень часто не прямой и буквальный, а совершенно иной и особый смысл. Внутренняя противоречивость цитированного выше сообщения Юстина объясняется, как видим, тем, что термин *servitium* употреблен у него, по-видимому, не в обычном смысле раба, а в особом и специальном значении древнеармянского слова *ծառայ*, соответствующем феодальному термину «vassus или слуга». Не подлежит также сомнению, что и вышеозначенное свидетельство Плутарха следует понимать в том смысле, что десяти тысячное войско парфянского военачальника Сурена, состояло также, как и нахарарские войска Аршакидской Армении, из социально привилегированных всадников «азат»-ов, которые владели, вероятно, феодами «хостак»-ами и были отнюдь не рабами, а его феодальными «слугами».

Таким образом, предположение о чрезмерном количестве рабов в составе населения в древней Парфии оказывается явным недоразумением, основанным на неправильной интерпретации свидетельств Плутарха и Юстина. В феодальной Парфии, как и на всем Востоке, хотя рабство, несомненно, существовало, но оно по объему явления не может, конечно, идти ни в какое сравнение с рабством Древней Греции и Ри-

ма. Преобладающую роль играло в феодальных странах Востока не рабство, а крепостное и зависимое крестьянство.

Следует отметить, что в свидетельствах античных авторов термины *δοῦλοι* и *servi* употреблялись не только по отношению к крупным и мелким феодалам, но также и по отношению к низшей социальной группе крестьян. У Страбона, например, в его известном описании социального строя древней Грузии о низшем слое населения Грузии имеется следующее сообщение:

«Четвертый (род людей состоял) из простолюдинов, которые являются рабами базилевсов и обслуживают всем (необходимым) для жизни... [*τέταρτον δὲ τὸ τῶν λαῶν, δι βασιλικῶν δοῦλοι εἰσι, πάντα διακονοῦνται τὰ πρὸς τὸν βίον*]¹.

В приведенном отрывке *λαοὶ* и *δοῦλοι*, как совершенно правильно полагает Джавахов, обозначают зависимых крестьян, социальное положение которых, по его мнению, приблизительно соответствовало колонату (см. «Государственный строй», стр. 71). Крайне спорно, однако, предположение Джавахова, будто к началу первого века *λαοὶ* и *δοῦλοι* имелись только у царского рода. Предположение это основано на обычном переводе и толковании свидетельства Страбона о *βασιλικῶν δοῦλοι* и о *βασιλέως*-ах древней Грузии, поэтому считаем не излишним сопоставить рядом обычный и предполагаемый мною перевод соответствующего текста Страбона.

1. Strab. XI, 3—«*Τέταρα δὲ καὶ γένη τῶν ἀνθρώπων οἰκετ τὴν χώραν. Ἐν μὲν καὶ πρῶτον, ἐξ οὗ τοῦ βασιλέως καθίστασι, κατ' ἀρχιστεῖαν τε καὶ ἡλικίαν τὸν πρεσβυτάτον, ὁ δὲ δευτερός δικαιοδοτεῖ καὶ στρατηλάτῃ*».

2. Перевод Джавахова (стр. 8).—«Четыре рода людей населяют страну; один и первый из них, из которого ставят царей, по близости и возрасту самого старшего (после умер-

¹ Strab., Geographica XI. 3. В переводе нашем допущены сравнительно с переводом акад. Латышева и Джавахова /см. «Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе», СПб, 1890, стр. 140 и «Государственный строй древней Грузии и древней Армении СПб, 1905, стр. 8/. существенные отступления, так как в описании Страбона, как увидим ниже, речь идет не о царском роде Грузии, а о главарях—базилевсах.

шего царя),—второе же (лицо после царя) отправляет правосудие и предводительствует войском».

3. Предлагаемый мною перевод.—«Четыре рода людей населяют страну: один и первый из них, из которого ставят базилевсов, по близости и возрасту самого старшего (в каждом роде базилевсов),—второе же (лицо в каждом роде базилевсов) отправляет правосудие и предводительствует войском».

Предлагаемый новый перевод я считаю возможным и вполне вероятным, так как у Страбона речь идет не о происхождении царской власти, а о социальном составе древне-грузинского общества. Можно поэтому с уверенностью предположить, что цитированное свидетельство относится не к царскому роду, а ко всем высшим княжеским родам, при чем под словом «*βασιλέας*» во множественном числе означены, по-видимому, старейшие члены этих родов, которые являлись политическими властителями.

Если толкование это окажется приемлемым, в этом случае, обычные представления о социальной структуре древней Грузии потребуют, несомненно, коренного пересмотра.

Придерживаясь означенного толкования, необходимо, конечно, предположить, что к началу первого века нашей эры древняя Грузия находилась не под единоличным и исключительным управлением грузинских царей, а целой группы политических властителей, названных у Страбона базилевсами. Можно одновременно предположить, что описанная у Страбона социальная структура древней Грузии близко сходна с социальной организацией, древней Армении. Вышеуказанные базилевсы соответствуют, по-видимому, главам нахарарских родов, «наһапет»-ам или «танутер»-ам феодальной Армении, воины, занимавшиеся в мирное время земледелием,—древнеармянским «азат»-ам, а «простолюдины, обслуживавшие всем необходимым для жизни»,—древнеармянским «шинакан»-ам. Вполне вероятно, что при новой этой концепции под *βασιλικοὶ δοῦλοι* следует подразумевать зависимых крестьян не только царского рода, но также и остальных властителей-базилевсов.

В предлагаемом измененном понимании сообщения Страбона социальный строй древней Грузии, казавшийся примитивным и первобытным, на самом деле, оказывается довольно сложной феодальной формацией, родственной по существу с нахарарским строем феодальной Армении. Любопытно при этом, что социальный состав войска древней Грузии оказывается аналогичным составу войск древней Парфии и Аршакидской Армении и состоящим из социально привилегированных воинов. Были ли эти воины держателями «хостак»-ов,—это, конечно, трудно решить за отсутствием конкретных сведений.

После того как выяснилось, что термин *servitium* имеет у Юстина значение вассала, нетрудно, мне кажется, установить в том же свидетельстве Юстина также и вероятный смысл термина *liberi*.

Согласно цитированному выше свидетельству Юстина, выступившая против Антония конница парфян состояла из 50.000 всадников и «только 400 из них были свободные». Исходя из этого сообщения, ученые приходят обычно к выводу, что социальная группа свободных в сравнении с несметным количеством рабов составляла в Аршакидской Парфии лишь незначительную часть населения. Такая малочисленность свободных или *liberi*, конечно, подозрительна и крайне невероятна. Возникает поэтому вопрос: что собственно следует разумеать под термином *liberi* у Юстина?

При выяснении значения *liberi* необходимо принять во внимание, что почти весь состав парфянской конницы, состоял, как сказано выше, из социально привилегированных *âzât*-ов всадников, которые, представляя собой широкий слой мелкой знати и находясь в вассальной или феодальной зависимости от крупных сеньоров, считались «свободными», как и рыцари феодальной Европы. Это видно, между прочим из древнеармянского перевода Библии и Евангелия, в котором для передачи понятий свободный и свобода, т. е. греч. *ἐλεύθερος* и *ἐλευθερία* употребляются арм. *ազատ* и *ազատիկ* *Врѣмѣ*.

Аналогичное значение имело, как известно, и иранское слово *âzât*. Не может быть поэтому сомнения, что парфян-

ские всадники *âzât*-ы, хотя они у Юстина и обозначены термином *servitium* но, на самом деле, они были *liberi*.

Из этих новых данных и соображений о парфянской коннице с полной очевидностью вытекает, что в цитированном свидетельстве Юстина термин *liberi* не соответствует вовсе конкретным отношениям древнепарфянской жизни и относится, несомненно, не к широкой массе вышеозначенных «свободных» или *liberi*, а к какому-то иному социальному слою парфян. Если же иметь в виду, что в пятидесяти тысячной армии парфян имелось по Юстину всего четыреста, то нетрудно догадаться, что под этим термином *liberi* обозначены у Юстина члены высшего слоя парфянской знати, тех правящих и господствующих в Парфии родов, которые соответствовали по существу княжеским или нахарским родам древней Армении.

Обозначив при помощи произвольного термина *servitum* основную массу всадников *âzât*-ов, являвшихся слугами-вассалами политических властителей Парфии, вполне естественно, что автор вышеозначенного свидетельства «свободный» или *liberi* должен был предположить членов высшего слоя правящих родов.

Итак, на основании наших заметок о феоде и феодальном войске Парфии и Аршакидской Армении, мы приходим к твердому убеждению, что тексты античных писателей, которые служили основным источником для познания социально-экономической жизни Ближнего Востока, отличаются запутанностью терминологии и внутренней противоречивостью сообщаемых сведений. Использование данных армянских источников представляется, как видим, необходимым подспорьем при толковании текстов античных авторов.

Вышеизложенные наши выводы убеждают нас также и в том, что изучение нахарарского строя древней Армении дает нам возможность говорить о феодальном строе Парфии и других ближневосточных стран с несколько большей степенью достоверности, чем это могло бы быть сделано раньше.

ՖԵՆՈԴԱԼԻԶՄԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
(Արեակունիքների ու մարգպանության շրջան)

1. Ե Ե Ր Ա Մ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

Պատմական գիտությունը, ինչպես հայտնի է, երկար ժամանակ համարում էր ֆեոդալիզմն առանձնակի ու ուրույն մի կաշմակերպություն՝ հատուկ բացառապես միջնադարյան Արևմտյան Եվրոպային։ Սակայն դեռևս XVIII դարում անգլիական գիտնական Գիբբոնն իր «Պատմություն հռոմեական պետության անկման» քայքայման» հռչակավոր աշխատության մեջ՝ կարծիք էր հայտնել, որ Արշակունիների տիրապետության ժամանակ հասարակայնի հարաբերություններն իրանում ունեցել են ֆեոդալական բնույթ։

Բնույթ:
Նույն այս կարծիքն ավելի էս հիմնավորել էր ֆրանսիական
արևելագետ Սեն-Մարտենը 1821 թ. Փարիզի ակադեմիայում իր
կարդացած ղեկուցման մեջ:

կարդացած զեկեղցման մեջ:

«Եթե համեմատենք,— ասում է Սեն-Մարտենը,— 12-րդ դարի եվրոպան այն միապետության հետ, որ Քրիստոսից երեք դար առաջ հիմնել էին Ասիայում Արշակունիները, մենք կըտեսնենք այստեղ ևս նման սովորույթներ և նման կարգեր. մենք կըգտնենք սատրիճանավորներ միևնույն կոչումներով՝ մարքիդներ, բարոն-ներ, ապետներ և հասարակ զինվորականներ: Այստեղ ևս որոշ թվով մարդիկ ունենին ազատության բոլոր իրավունքները, մինչդեռ մարդկանց մեծագույն մասը բոլորովին զուրկ էր այդ իրավունք-ներից»²: Սեն-Մարտենի կարծիքով, ֆեոդալիզմի ստեղծողը ոչ

¹ E. Gibbon, The history of the decline and fall of the Roman empire ed. by Bury, London, 1900, I, p. 203-204;

² Histoire des Arsacides, II, 42-43. *мбн* Адоян, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, стр 436-437.

նվրոսպան էր, ոչ էլ Պարթևները, այլ նրա առաջացման պատճառը մեծ երկրների զինվորական զրավումն էր և այդ երկրների բաժանումը և հանձնումը զորքին: «Աստիճանները,— ասում է նա,— բաշխվել են այստեղ այնպես, ինչպես պաշտոնները զորքերում. այդ կազմակերպությունը, ուրեմն, անխուսափելի հետևանքն էր զինվորական կառավարության կամ նվաճման: Արշակունիները չէին, անշուշտ, այս ձևի կառավարության ստեղծողը, որովհետև նրանք չէին հարկավ Ասիայի առաջին նվաճողները» (տե՛ս նույնը, էջ 296):

Սեն-Մարտենի այս վերջին պնդումը, որ վերաբերում է ֆեոդալիզմի ծագման, այժմ, իհարկե, անընդունելի է, սակայն նրա մյուս ենթադրությունը, որ պետական կազմակերպության ֆեոդալական ձևն առանձնահատուկ է հղել նաև Պարթև Արշակունիների թագավորության, միանգամայն ճիշտ կռահումն էր, որք հաստատվեց հետագայում այդ խնդրի մանրախույզ քննությամբ:

XIX դարի երկրորդ կեսում պատմական գիտություն մեջ, ինչպես հայտնի է, ֆեոդալիզմի խնդրում առաջ էր եկել հետզհետե որոշ բեկում: Համեմատական-պատմական ուսումնասիրությունների շնորհիվ կարելի է այժմ վերջնականապես պարզված համարել, որ ֆեոդալիզմը գոյություն է ունեցել ո՛չ միայն միջնադարյան եվրոպայում, այլև ուրիշ երկրներում: Այժմ արդեն ընդունում են, որ ֆեոդալիզմը սոցիալական դարգացման կարեոր ու հատուկ մի փուլն է և որ նրա գոյությունն ակներև է բազմաթիվ ժողովուրդների կյանքում, զանազան տեղերում և տարբեր դարաշրջաններում: Եվրոպական ֆեոդալիզմը հիշեցնող որոշ կարգեր մատնացույց են արվում այժմ Հին Հունաստանում և Հռոմում, Հին Արևելքում, սլավոնական երկրներում և Ռուսաստանում, Ճապոնիայում, Չինաստանում և ուրիշ տեղերում:

Ֆեոդալականության այդ երևույթները տարբեր երկրներում, տարբեր դարաշրջաններում և պատմական այլ և այլ պայմաններում ունեցել են, անշուշտ, բացի ընդհանուր նման գծերից, նույնպես և տեղական առանձնահատկություններ: Ֆեոդալիզմի պատմական-համեմատական ուսումնասիրության համար կարևոր է հենց լուսաբանել մանրամասն կերպով զանազան երկրների ֆեոդալական* զարգացման երևույթներն իրենց ամբողջ անհատականությամբ, մատնանշելով թե նրանց հատկանշալիքն նման գծերը և թե նրանց շեղումները և առանձնահատկությունները:

Այդ ուսումնասիրությունները խիստ կարևոր են ո՛չ միայն

պատմագիտության, այլև սոցիոլոգիայի համար: Միանգամայն պարզ է, որ ֆեոդալիզմի գաղափարը՝ իբրև ընկերաբանական ընդհանուր հասկացողություն՝ հնարավոր կլինի վերջնականապես ճշտել միայն այն ժամանակ, երբ ֆեոդալական պետությունը և ֆեոդալիզմի երևույթներն իրենց իրական ու բազմազան առանձնահատկություններով ուսումնասիրված կլինեն բացի Արևմտյան Եվրոպայից նաև մյուս երկրների պատմական կյանքում: Առանց այդ ուսումնասիրությունների, բնականաբար, թերի ու անկատար կմնան նույնպես և պատմական-համեմատական հետազոտությունների նորագույն փորձերը, որոնց նպատակն է պարզել ու որոշել ֆեոդալականության խմբակից ձևերը և տալ նրանց մասին զիտական ընդհանրացումներ, հիմնված այն ամփոփումների վրա, որ վերաբերում են առանձին երկրների ֆեոդալական անցյալին:

Ընդհանուր տեսությունն այդպիսի մի փորձ արված է, օրինակ՝ Н. Рожков-ի նորագույն ընդարձակ աշխատության մեջ՝ «Русская история в сравнительно-историческом освещении (основы социальной динамики)», том. II, М., 1922: Բացի Եվրոպական երկրների ֆեոդալիզմից՝ Ռաժկովը քննության է առել իր գրքում նույնպես և արևելյան երկրների ֆեոդալական զարգացումը՝ զանազան դարաշրջաններում, ի միջի այլոց, նաև Հայաստանի և Վրաստանի: Սակայն համեմատական նրա այդ տեսությունը թե՛ արևելյան և թե՛ հատկապես, Հայաստանի և Վրաստանի ֆեոդալիզմի մասին՝ միանգամայն վայրկյան է և ավելի քան անբավարար: Հայաստանի, ինչպես և Վրաստանի, ֆեոդալիզմի համադրումը նրա ազդյուններն են, գլխավորապես, Զիվելեգովի և Զավախովի հոգովածները Հայաստանի և Վրաստանի պատմության ու գրականության մասին Գրանատի Հանրագիտական բառարանում: Պարզ է, որ հարեանցի ու վիճելի նման ամփոփումները, որոնք բնավ իսկ չեն լուսաբանում ֆեոդալիզմի էությունը՝ վերոհիշյալ երկրներում, չեն կարող հիմք ծառայել ֆեոդալիզմի պատմական-համեմատական ուսումնասիրության:

Ռաժվոկի սոցիալական-համեմատական նույն ուսումնասիրության թվան մեջ անբավարար են ու խիստ վիճելի նաև այն զրույցները, թյան մեջ անբավարար են ու խիստ վիճելի նաև այն զրույցները, որոնք համառոտ ու ամփոփ տեղեկություններ են պարունակում հետզհետեի մասին բյուզանդիայում, Արաբական հալիֆայում, Ֆեոդալիզմի մասին բյուզանդիայում, Բաբելոնում, Հին եգիպտոսում, Հնդկաստանում, Ասորեստանում, Բաբելոնում, Հին եգիպտոսում, Հնդկաստանում, Ճապոնիայում և արևելյան այլ երկրներում։

ԱՆՀԱՍՄԱՄՈՒ ԱՆՀԱԶՈՂ ԱՅՍ ԱՄԲԻՓԻՈՒՄՆԵՐԻՆ

սով ցույց են տալիս, որ Արևելքի նկատմամբ ֆեոդալիզմի խընդիրը դեռևս չի ենթարկվել մասնադիտական բազմակողմանի ու լուրջ քննության և կարոտ է, ուրեմն, ավելի խոր վերլուծման ու հետախուզման, քան մինչ այժմ կատարված են:

Հայաստանի նախարարական կազմակերպության մասնագիտական մանրախույզ հետազոտումը, ինչպես տեսնում ենք, նշանակություն ունի ո՛չ միայն Հին Հայաստանի քաղաքական ու ներքին կյանքի կարևորագույն հարցերի լուսաբանության, այլև ընկերաբանական ու պատմական-համեմատական այն ուսումնասիրությունների համար, որ վերև մատնանշված են:

Հայկական ֆեոդալիզմի և նրա առանձնահատկություններին պարզաբանումն ունի և ուրիշ ուշագրավ ու բնորոշ նշանակություն:

Դեռևս Արեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ՝ Հին Հայաստանը, գտնվելով նրա պետական կազմի մեջ, ենթարկվել էր, բնականաբար, իրանական կենցաղի ու կուլտուրայի ազդեցությանը:

Արմենիայում ևս, ինչպես և Իրանում, բնակչության սոցիալական շերտավորումը և տղնվականության դորեղացումը տեղի էին ունեցել տոհմային կենցաղի քայքայման համապատասխան պայմաններում: Այնուհետև, Արտաշեսյան թագավորության անկումից հետո, երբ Հայաստանում հաստատվել էին Պարթև Արշակունիները՝ հայկական ֆեոդալիզմը, ինչպես հայտնի է, ձևավորվել ու զարգացել էր պարթևական կարգերի և ֆեոդալականության նման հիմքերի վրա: Իրանական պետականության աղգեցությունը շարունակվել էր Հայաստանում, անտարակույս, նաև Սասանյանների ժամանակ, գլխավորապես, մարզպանության շրջանում: Քաղաքական ու կուլտուրական նման պայմաններում են գտնվել նաև Վրաստանը և Աղվանքը:

Շատ պարզ է, որեմն, որ հայկական ֆեոդալիզմի լուսաբանումը կարող է որոշ լույս սփռել Մերձավոր Արևելքի և, մասնավորապես, Հայաստանի հարևան երկրների սոցիալական և ֆեոդալական կազմակերպության վրա: Իսկ այդ չափազանց կարևոր է, որովհետև այդ երկրների սոցիալական հնագույն անցյալի մասին պարսկական ու վրացական աղբյուրները չունեն բավարար ու հաստատուն տեղեկություններ:

Հայկական ֆեդերալիզմի առաջին և, կարելի է ասել, միակ ուսումնասիրողը սլաւոմական լուրջ քննության գիտական-համե-

մատական եղանակով եղել է նիկ. Ազոնցը: Իր «Армения в эпоху Юстиниана» (СПб., 1908) կարևոր աշխատության մեջ նա, հիմնելով Գաճնամակի և մատենագրական աղբյուրների վրա, ճշտել է հայկական նախարարությունների մոտավոր քանակը, որոշել է մեծ և փոքր նախարարությունների տոհմային կալվածների տեղադրությունը և դասավորությունը Հայաստանի ղանադան շրջաններում, մանրախույզ կերպով քննել է իրանական պետականության ու հայկական նախարարությունների ծագումը և նրանց տոհմային ու ֆեոդալական հիմքերը, և իր ուսումնասիրության վերջում համեմատել է նախարարական կազմակերպությունը ֆրանսիական ֆեոդալիզմի հետ և ցույց տվել նրանց նման ու համապատասխան ընդհանուր առանձնահատկությունները:

Աղոնցի ուսումնասիրության բուն նպատակն է եղել պարզեց-
հայկական ֆեոդալիզմի ծագումը, իսկ նրա էությունը և առանձ-
նահատկությունները բնաված են նրա մոտ ամփոփ ու համառոտ
կերպով և միայն այն չափով, ինչ շափով որ այս խնդրի լուսաբա-
նումը պարզում է նախարարական Հայաստանի ֆեոդալական
բնույթը։ Իմ այս ուսումնասիրության մեջ, բնորոշակալիք, ման-
րամասն կերպով բնութայն է առնված նախարարական և, գլխա-
վորապես, Արշակունյաց շրջանի նախարարական կազմակերպու-
թյունն իր ուրույն բովանդակությամբ և իր բոլոր էական առանձնա-
հատկություններով, իսկ այդ կազմակերպության ծագման խնդրը
շրջափված է սեղմ ու բնորոշ կերպով։ Համաձայն այդ հատուկ
նպատակի՝ իմ աշխատության մեջ բնորոշակ տեղ է տրված նա-
խարարական կազմակերպությանը վերաբերվող այն բոլոր տեղ-
միջոցների և կարևոր վկայությունների բնութայնն ու ճշտմանը,
հայ աղբյուրներում։ Առանց այդ բնութայն և մատենագրական
վկայությունների ճշգրիտ մեկնության անկարելի է ըստ իս հաս-
կանալ հայկական ֆեոդալիզմի էությունը և տալ նրա մասին հիմ-
նավորված բնորոշ տեսություն։

նախորդած ընդհանուր տեսություն:

Որ Հին Հայաստանի նախարարական կազմակերպությունը
ճամայապատասխանում է իր էությունմբ Արևմտյան Եվրոպայի ֆեո-
դալիզմին, այդ տպացուցել է Ադոնցը վերոհիշյալ իր աշխատու-
թյան մեջ: Իմ ուսումնասիրության մեջ ցույց է տրված նաև, որ
թյան մեջ: Իմ ուսումնասիրության մեջ ցույց է տրված նաև, որ
ֆեոդալական այդ կազմակերպությունների նմանությունները շատ
ազնվի մոտ են եղել և սերտ, բան մինչև այժմ ենթադրել են:

Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալիզմի հատ-

ազգելի մոտ են եղել և սերտ, բայց մինչև այժմ ենթադրվում է, որ նրանք հատկապես հայտնի է, Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալիզմի հատ-

կանիշներից մեկը համարվում է feod-ը, որից հենց ծագել է այդ կազմակերպության ֆեոդալիզմ անունը: Feod-ը կամ Lehn-ը, որպես հողային-ֆեոդալական հարաբերությունների հատուկ կարգ, պատմագետների կարծիքով, գոյություն է ունեցել բացառապես միջնադարյան Եվրոպայում: Նրանց կարծիքով՝ feod-ը կամ պայմանական ժառանգական յուրահատուկ հողատիրությունը միանգամայն անծանոթ են եղել արևելյան երկրներում: Արդ՝ ուշադրով է և ֆեոդալիզմի պատմական-համեմատական ուսումնասիրության համար խիստ կարևոր, որ Հին Հայաստանում, ինչպես պարզ երևում է հայկական աղբյուրների ուշագիր քննությունից, «խոստակ»-ը, լինելով կարևորագույն տերմին նախարարական կազմակերպության, իր էությունը և իրավական բովանդակությամբ համապատասխանում է միջնադարյան feod-ին կամ Lehn-ին, իսկ «խոստակդար» նշանակում է «խոստակ»-առու, այսինքն՝ feodataire կամ Lehnshalter: Պարզվում է, ուրեմն, որ Հին Հայաստանի նախարարական կազմակերպությունն ունեցել է, բացի Ազոնցի մատնանշած ֆեոդալական առանձնահատկություններից, նաև այն հիմնական ու էական հատկանիշը, որը բնորոշ է եղել ու հատուկ միջնադարյան ֆեոդալիզմին Արևմտյան Եվրոպայում:

Նոր այս հետևությունն առանձնապես կարևոր է այն պատժագետների համար, որոնք ուսումնասիրում են ֆեոդալիզմի էությունը Մերձավոր Արևելքում և, հատկապես, Հայաստանի հարևան երկրներում: Feod-ի մասին ուսերեն իմ աշխատության մեջ («Заметки о феоде и феодальной войске Парфии и Аршакидской Армении», изд. Закфилиала Академии Наук, Тифлис, 1932) ես մատնացույց էի արել, որ feod-խոստակը գոյություն ունեցած պիտի լինի նաև արևելյան այդ երկրներում: Ուրեմն՝ այս ենթադրությունն անսպասելի նոր հնարավորություններ է բնօրում մատնագետներին հետազոտություններ կատարելու նաև այս ուղղությամբ:

Հայկական ֆեոդալիզմի տեղույթյան ու ծագման ժամանակաշրջանի մասին իմ եզրակացությունները տարբեր են Ադոնցի ենթադրություններից: Հայաստանի ֆեոդալականացման սկզբնական շրջանը ես ենթադրում եմ ո՛չ թե Արտաշեսյան թագավորության ժամանակ, ինչպես կարծում է Ադոնցը, այլ այդ թագավորության հաստատումից առաջ: Այնուհետև՝ նախարարական կազմակերպությունը գոյություն է ունեցել Հայաստանում մինչև ուշ միջնադար: Նրա բայքայման ու անկման սկիզբը դրվելու է ըստ իս

XIV դ. երկրորդ կեսից հետո: Սակայն ի նկատի պետք է ունենալ, որ հետագա դարերում ևս հայկական ֆեոդալիզմի որոշ մնացորդներ պահպանվել էին Հայաստանի մի քանի շրջաններում:

ներ պահպանվել էին Հայաստանի մի քանի շրջաններում՝
Նիկ. Ազոնցի կարծիքով՝ նախարարական կազմակերպությու-
նը Հայաստանում գոյություն է ունեցել մինչև մոնղոլական ար-
շավանքները (տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», стр. 236).
Այս ենթադրությունը, իհարկե, ճիշտ չէ, որովհետև խոշոր կալ-
վածատիրություն և ֆեոդալական իշխանությունների գոյությունը
Հայաստանում ակնհայտ մի փաստ է նաև մոնղոլական տիրապե-
տության ժամանակ:

[illegible]

Զրջանում:
Ինձ թվում է, որ նախարարական կազմակերպության հնագույն
այս անցյալը պարզելուց՝ հետո դժվար չլիտի և լինի ուսումնասիրել
այնուհետև նաև նրա զարգացումը հետագա դարաշրջաններում:

2. ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

2. ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԷՍԷՅԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Նախարարական կազմակերպությունը Հին Հայաստանում հայոց պատմության այն ելակետային կարևորագույն խնդիրն է, որի ուսումնասիրությունը հիմք է ծառայելու Հայաստանի սոցիալական

193

կյանքի և անգամ քաղաքական պատմության լուսարանման: Հայաստանի ներքին կյանքի մյուս հիմնական խնդիրն է քաղաքների և առևտրի զարգացման պրոբլեմը, որ ես մանրամասն քննել եմ ռուսերեն իմ նախորդ աշխատության մեջ: «О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен» (Эривань, 1930):

Եթե այս խնդիրները միայն վերջերս են ենթարկվում գիտական մատրիալուզ հետազոտման՝ դրա գլխավոր պատճառն այն է, որ մատենագրական հայ աղբյուրները նկարագրում են գերազանցապես Հայաստանի արտաքին քաղաքական անցքերը, իսկ սոցիալական-տնտեսական երևույթների և նախարարական կազմակերպության մասին նրանք տալիս են, մեծ մասամբ, անուղղակի և միջանկյալ տեղեկություններ, որոնք չեն կարող նյութ դառնալ ընդհանրացումների առանց մասնագիտական հատուկ վերլուծման:

Այդ մութ տեղեկությունները, ինչպես և նախարարական կեն-
ցաղի հատուկ տերմինները, թեև բնական ու մեկնված են մասամբ
նախապատրաստական իմ աշխատություններում, սակայն նույն
վկայությունները և նախկին իմ դիտողությունները մեջ են բերված
նաև սույն ընդարձակ ուսումնասիրության մեջ, որի նպատակն է
արդեն տալ հայկական հնագույն ֆեոդալիզմի մանրամասն նկա-
րագրությունը:

Բուն նյութին անցնելուց առաջ հարկավոր է սակայն մատնա-
յույց անել այն աղբյուրները, որոնք հիմք են ծառայել մեր ուսում-
նասիրության:

Նախարարական կազմակերպության հնտգույն շրջանի հիմնական աղբյուրներն են, նախ և առաջ, հին հայ մատենագիրները՝ Փավստոսը, Ագաթանգեղոսը, Կորյունը, Ղազար Փարպեցին և Եղիշեն։ Սրանց երկերը, որ գրված են մարզպանության շրջանում հինգերորդ և վեցերորդ դարերում, իրենց մեջ, բնականաբար, արտացոլում են նախարարական Հին Հայաստանի կենցաղը, աշխարհայեցողությունը և հատուկ կարգերը։ Վերոհիշյալ հեղինակներից առաջին երկուսը՝ Փավստոսը և Ագաթանգեղոսը՝ տալիս են մեզ ուշագրավ տեղեկություններ նախարարական Հայաստանի մասին։ Արշակունյաց թագավորության հետին շրջանում, իսկ մյուսները՝ Կորյունը, Ղազար Փարպեցին և Եղիշեն՝ հայկական ֆեոդալիզմի կարևորագույն աղբյուրներն են մարզպանական շրջանի։

Ամենամեծ չափերով օգտվել ենք, իհարկե, փալատոսի պատմությունից, որն անփոխարինելի ու անգնահատելի աղբյուր է

Ֆեոդալական հին կենցաղի և պարունակում է իր մեջ միջանկյալ հարուստ ու բազմատեսակ նյութեր ավատական հարաբերությունների, բարքերի ու կրշակունյաց նախարարական պետության կարևոր առանձնահատկությունների մասին: Եթե Փավստոսի մոտ պատմական փաստերը և ժամանակագրությունը կարոտ են միշտ ճշտման ուրիշ աղբյուրների օգնությամբ՝ նրա կենդանի ու պատկերավոր լեզվով նկարագրած միջավայրն իր հատուկ բարոյական ու իրավական հայացքներով իրական կյանքի ճշգրիտ պատկերացումն է, որ միանգամայն վստահելի է իբրև առաջնակարգ նյութ հայկական ֆեոդալիզմի ուսումնասիրության:

Նախարարական կազմակերպության հնագույն շրջանի ուսումնադրության համար ո՛չ պակաս էական նշանակություն ունեն հայկական ծագում ունեցող այն կանոնադրությունները, որոնց ժամանակը հավանական է ենթադրել արաբական տիրապետությունից առաջ մարզպանության շրջանում: Հայկական այս կանոնադրությունները հետևյալներն են՝

1. Շահապիլանի ժողովի կանոնները, որ ընդունված էր
Հինգերորդ դարի քառասնական թվականներին.

2. Սահակ կաթողիկոսին (+439 թ.) վերագրված կանոնադրու-
թյունը.

3. Ներսէս կաթողիկոսի (548—557) և Ներշատուհ Մամիկոնե-
ից էպիսկոպոսի անունով կանոնադրութիւնը.

4. Հովհան Մանգակունուն վերագրված կանոնադրությունը և

5. Դվինի 645 թվի ժողովի կանոնադրությանը:

Այս կանոնադրություններում կանոնների մեծագույն մասը վերաբերում են կամ եկեղեցական դասին և կամ դավանանքի ու պաշտամունքի ծիսական խնդիրներին։ Սակայն նրանց մեջ հան-պաշտամունքի ծիսական խնդիրներին։ Սակայն նրանց մեջ հան-դիպում են, բարեբախտաբար, նաև այնպիսի կանոններ ու ազ-նաբեհներ, որոնք լուսաբանում են նախարարական Հայաստանի կամ սոցիալական-իրավական հարաբերությունները և կամ ուրիշ կարևոր պրոբլեմներ։

Ե. ՏՆԿԻ Հայոցօգականության մա-

կարեւոր պրոբլեմներ։
Մեջբերված կանոնադրությունների հաջորդականություն մասին ուշագրավ է Սիրական Տիգրանյանի հետևյալ դիտողությունը։ «Զպետք է կարծել,— ասում է Տիգրանյանը,— թե այս կանոնադրությունների զրավոր հորինման ժամանակաբանական հերթավորությունը նույնը պետք է եղած լինի, ինչ որ դրանց անվանյալ հեղինակների կենսագրական հաջորդականությունն է եղել։ Ամեն հանակնական Տիգրանյանը Մանդակունու կանոնադրությունը վանականությամբ...»

ավելի ուշ է, քան, օրինակ, Ներսեսի և Ներշապուհինը» (տե՛ս «Հայոց իրավունքի պատմության ներածություն», Երևան, 1924, էջ 116—117):

Բացի վերոհիշյալ հայկական կանոնադրություններից ուշադրության արժանի է իբրև օժանդակ աղբյուր նաև Աղվանից վաշագան արքայի կանոնադրությունը, որն ընդունված է եղել «Աղուէն»-ի ժողովում ո՛չ թե 438 թվին, ինչպես սովորաբար ենթադրում են, այլ, հավանորեն, յոթերորդ դարի սկզբներում (տե՛ս իմ աշխատությունը՝ «Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության, II», Երևան, 1928, էջ 8):

Նախարարությունների թիվը, գահերեցությունը և զինվորական ուժը որոշելու համար կարևոր աղբյուրներ են թե՛ վերոհիշյալ հին մատենագիրների համապատասխան տեղեկությունները և թե՛ Գահնամակն ու այսպես կոչված Զորանամակը, որոնք մանրամասն քննության են առնված Աղոնցի աշխատության մեջ («Армения в эпоху Юстиниана», стр. 236—297. հմմտ. նաև Սիր. Տիգրանյան, Հայոց իրավունքի պատմության ներածություն, էջ 187—202): Այս երկու գրությունը, թեև ուշ ժամանակի խմբագրություններ են, սակայն ինչ չափով որ այդ վավերագրերի տեղեկությունները քաղված են հին աղբյուրներից՝ նրանք որոշ նշանակություն ունեն նաև հայկական ֆեոդալիզմի հնագույն շրջանի ուսումնասիրության համար: Ի նկատի ունենալով, որ Աղոնցի աշխատության մեջ ընդարձակ կերպով քննված են թե՛ Գահնամակն ու Զորանամակը և թե՛ նախարարությունների թիվն ու նրանց երկրների տեղագրությունը՝ այդ խնդիրների վրա իմ ուսումնասիրության մեջ ես կանգ եմ առել համառոտ ու հարեանցի կերպով:

Հայկական հնագույն ֆեոդալիզմի մասին մի քանի կարևոր վկայություններ տալիս են նաև օտար աղբյուրները և, մասնավորապես, այն հունարեն արձանագրությունները, որոնք գտնվում են Հայաստանում: Այս կարգի աղբյուրները, դժբախտաբար, շատ քիչ են: Հայտնի են առ այժմ և հրատարակված են հետևյալ երկու արձանագրությունները.

1. Ապարանում գտնված Տրդատ թագավորի հունարեն արձանագրությունը, որ կարդացել ու մեկնել է հայտնի ռուս գիտնական Ռոստովցևը (տե՛ս М. Ростовцев, Апаранская греческая надпись царя Тиридата, Анийская серия, № 6, СПб., 1911). Այս հուշարձանի բովանդակությունից գիտենք, որ Տրդատ թագավորը, հավանորեն, Տրդատ Մեծը՝ Գեթունիների տոհմի անդամներից

մեկին նվեր է տվել ինչ-որ կալվածներ նիգ գավառում:

2. Երկրորդ հունարեն արձանագրությունը գտել է Լեման-Հաուպտը այժմյան Ֆարկին քաղաքի (=հին Տիգրանակերտ) պարսպի վրա: Այդ արձանագրությունը, որ կարդացել ու մեկնել է ինքը Լեման-Հաուպտը, հրատարակված է նրա «Armenien einst und jetzt» աշխատության մեջ (Bd, I, Berlin, 1910, S. 410—429): Կարևոր այս հուշարձանը, որ ընդարձակ մի հայտարարություն է ու հրաման՝ ուղղված Տիգրանակերտ քաղաքի բնակչության՝ չի կարող վերագրվել Հայոց Պապ թագավորին, ինչպես այդ ենթադրել է Լեման-Հաուպտը, որովհետև Պապը քրիստոնյա էր, մինչդեռ արձանագրության մեջ պարզ ասված է, որ թագավորն իր իշխանությունը ստանձնել է «աստվածների հաճությամբ և օգնությամբ» միաժամանակ նույն այդ թագավորն անվանված է «աստված թագավոր թագավորաց»։ Մարկվարտի կարծիքը, որ արձանագրությունը վերագրվելու է ո՛չ թե չորրորդ, այլ երրորդ դարի Արշակունի հայ թագավորներից մեկին (տե՛ս Südararmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, S. 158—159), ըստ իս միանգամայն հիմնավոր է ու հավանական:

Բացի վերոհիշյալ հիմնական աղբյուրներից՝ նախարարական կազմակերպության հնագույն շրջանի ուսումնասիրության համար կարևոր օժանդակ աղբյուրներ են մատենագրական այն ինքնուրույն երկերը, որոնք գրված են մարդպանության շրջանում և պարունակում են իրենց մեջ նախարարական միջավայրի հատուկ տերմիններ և երբեմն նաև միջանկյալ տեղեկություններ իրենց ժամանակակից և երբեմն նաև միջանկյալ տեղեկություններից, որոնցից ֆեոդալական կարգերի մասին: Այս խմբի աղբյուրներից, որոնցից ֆեոդալական կարգերի մասին: Այս խմբի աղբյուրներից, որոնցից զրված ճառերը, որ համարվում են այժմ, գլխավորապես, Հովհան Մայրապետի ճառեր (տե՛ս Կարապետ եպիսկոպոս, «Յովհան Մանդակունի և Յովհան Մայրապետի», էջմիածին, 1913, արտատպություն «Շողակաթ»-ից):

Օժանդակ աղբյուրներ են նմանապես արաբական և Բագրատունյաց ժամանակի և անգամ ավելի ուշ շրջանի հայկական մատենագրության երկերը: Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, ինչպես վերև նախորդում, գոյություն էր ունեցել մինչև ուշ միջնադարը: Հասարակական կյանքի հին կազմակերպության ձևերը չէին, բնականաբար, չբացել նաև հետին դարերում, այլ նրանք որոշ փոփոխություններ կրելով կամ երբեմն նույնությամբ պահպանվել էին նաև այդ դարաշրջան-

ներում: Հասկանալի է, ուրեմն, որ նաև այս կարգի աղբյուրները, եթե նրանք օգտագործվեն ղգուշությամբ և քննադատորեն, կարող են կուլան ծառայել որոշ խնդիրների լուսաբանման, որ վերաբերվում են նախարարական կազմակերպության հնագույն շրջանին:

Հայկական հնագույն ֆեոդալիզմին վերաբերվող սոցիալական, հարկային և մյուս կարևոր տերմինների իմաստը կարելի է հաճախ ճշտել ու լուսաբանել թարգմանական հին գրականության օգնությամբ: Ուշագրավ է, օրինակ, որ Հին և նոր կտակարանների գրաբար բնագիրներում հունարեն schoinismos կամ schoinisma բառերը, որ նշանակում են՝ չափում լարի, չվանի միջոցով կամ լարով, չվանով չափված հողաբաժին՝ թարգմանված են «վիճակ» (Գ. Թադ. Դ. 13 Օրին. 1Բ, 9 հն), eleutheros, eleutheria՝ «ազատ» և «ազատութիւն» (Եւք ԻԱ, 2. 26. 27. Գաղ. Բ. 4 հն) oikonomos՝ «հաշարապետ» (Ա. Պետ. Դ. 10. Ա. Կորնթ. Դ. 1 և 2 հն), paidiskê, therapainê, doulê՝ «աղախին» (Ծնն. ԺԲ, 16. Եւք ԺԱ, 5. ԻԱ, 7 հն) ևն ևն: Ագաթանգելոսի հունարեն թարգմանության մեջ հայերեն բնագրի «հող երդոյ» կարևոր տերմինը թարգմանված է aroura (տե՛ս Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien, hrsgg. von Paul de Lagarde, Coettingen, 1887, s. 76), որ նշանակում է վարելահող կամ նաև հողի տարածության որոշ չափ: Թարգմանական գրականության թե՛ այս և թե՛ նման վկայությունները կարող են, իրոք, ինչպես վերոհիշյալ համեմատություններից տեսնում ենք, ծառայել իբրև օժանդակ մի միջոց մութ ու անորոշ տերմինների քննության ու լուսաբանման:

Հայկական ֆեոդալիզմը, որ Արշակունցյաց թագավորության և Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ ենթարկվել էր պարթևական ու սասանյան պետականության աղղեցությանը, իր էությունով նման էր, ինչպես վերև ասացինք, իրանական ֆեոդալիզմին: Այդ աղղեցությունը պարզ երևում է Հին Հայաստանի նախարարական կազմակերպությանը վերաբերվող սոցիալական հենց այն տերմիններից, որ իրենց ծագումով, մեծ մասամբ, պարթևական են կամ իրանական. օրինակ՝ նախարար, նահապետ, ազատ, ռամիկ, ոստանիկ, սեպուհ, խոստակդար, ասպետ, հաղարապետ, սպարապետ, պաշադատ ևն: Ֆեոդալական հարաբերությունները վերահիշյալ երկրներում այնքան նման են եղել իրար, որ իրանական այդ ֆեոդալիզմին վերաբերվող օտար աղբյուրները կարող են, բնականաբար, օժանդակ աղբյուրներ համարվել նաև հայկական ֆեոդալիզմի ուսումնասիրության համար: Օտար այդ աղբյուրները և նրանց

հաղորդած վկայությունները, դժբախտաբար, շատ չեն, հիշատակված են Christensen-ի „L’empire des Sassanides, -le peuple, l’état, la cour“ աշխատության ծանոթություններում: Այդ աղբյուրներից առանձնապես կարևոր է «Տանսարի նամակը Տաբարիստանի: Թագավորին», որ հրատարակված է ֆրանսերեն թարգմանության հետ միասին „Journal Asiatique“-ում („Lettre de Tansar au roi de Tabaristân“, publ. et traduite par Darmesteter, Journ. Asiat. 1894, էջ 210 և 513 հն): Christensen-ի կարծիքով՝ այդ նամակը շարադրված է, հավանորեն, 557—570 թվականներին (տե՛ս „L’empire des Sassanides“, էջ 112): Նույն կարծիքը, նրանից անկախ ու այլ պատճառաբանությամբ, հայտնել է Մարկիարան իր Eranschahr աշխատության մեջ (էջ 30 և ծան. 2):

Մնում է մեզ հիշել նաև մի այլ աղբյուր, որից դժբախտաբար, մենք չենք կարողացել օգտվել, թեև այդ աղբյուրը ևս, հավանորեն, հիմք է ծառայելու ապագայում Սասանյան Պարսկաստանի և Մերձավոր Արևելքի տնտեսական ու ներքին կյանքի լուսաբանման: Այդ՝ ասորական հնագույն մատենագրությունն է, որի մեջ կարող են գտնվել ինչպես և հայկական աղբյուրներում, որոշ վկայություններ և ակնարկներ Սասանյան Պարսկաստանի թե՛ ֆեոդալական կազմակերպության և թե՛ սոցիալական-տնտեսական հարաբերությունների մասին: Այդ նոր նյութերը կարոտ են դեռ հավաքման ու մշակման հետագա ուսումնասիրություններում: Մերձավոր Արևելքի ներքին կյանքի հետազոտման համար պատմագիտական այդ աշխատանքների ձեռնարկումը՝ հերթական ու կարևորագույն անշուշտ, մի նոր խնդիր է, որի վրա հրավիրում ենք ասորագետ պատմաբանների ուշադրությունը:

Ա. ՅԱՆԿ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

«Աբրահամ Խոստովանող, Վկայք Արևելից», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի, էջմիածին, 1921.

«Ագաթանգելայ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանցի, Տփղիս, 1909.

Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien, hrsgg. von Paul de Lagarde, Coettingen, 1887,

«Անանիայի վարդապետի Շիրակացւոյ, Յաղագս հարցման և լուծման», հրատ. Հ. Օրբելու, Պետրոգրադ, 1918.

«Պատմութիւն Արիստակեսայ վարդապետի լաստիվերացւոյ», Թիֆլիս, 1912.

Баладзори, Книга завоевания стран, текст и перевод проф. П. К. Жузе, Баку, 1927.

«Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901.

«Եղիշէի վարդապետի, Վասն վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին», Վենետիկ, 1864.

«Եղեկայ Կողբացոյ, Եղծ աղանդոց», Վենետիկ, ՌՄՀԵ.

«Թովմայի վարդապետի Արծրունոյ, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», ի լոյս էած Բ. Պ., Ս.—Պետերբ., 1887.

Կանոնագիրք Հայոց, հրատ. Ա. Ղլտէյանի.—Հետեյալ կանոնները՝

1. «Կանոնք Աշտիշատայ ժողովոյն».

2. «Կանոնք Սահակայ Հայոց հայրապետի».

3. «Կանոնք Շահապիվանի ժողովոյն».

4. «Կանոնք Յովհաննու Մանդակունոյ Հայոց կաթողիկոսի».

5. «Կանոնք Ներսիսի կաթողիկոսի եւ Ներշապհոյ Մամիկոնէից նախկնպոսի».

6. «Կանոնք Դունայ ժողովոյն».

7. «Սահմանադրութիւն կանոնի վաչականայ Աղուանից արքայի, եղեալ ի ժողովն որ յԱղուէնս».

8. «Կանոնք տեառն Սիմէոնի Աղուանից կաթողիկոսի».

«Կանոնք Դունայ ժողովոյն», հրատ. Մխիթար վարդապետի եւ Սիրական Տիգրանյանի, Վաղարշապատ, 1905.

«Կորին, Պատմութիւն վարուց եւ մահուան Մեսրոպայ վարդապետի», Վենետիկ, 1894.

Corpus juris civilis, edd. Th. Mommsen, P. Krüger et R. Schöll, Berlin, 1872-1895.

Herodoti historiarum libri IX, Bibl. Teubn.

«Ղաղարայ Փարպեցոյ, Պատմութիւն Հայոց եւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի եւ Ստ. Մալխասյանի, Տիֆլիս, 1904.

«Պատմութիւն Ղեոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», երկ. տպ., Ս.—Պետերբուրգ, 1887.

«Մխիթարայ Գօշի, Դատաստանագիրք Հայոց», հրատ. Վահան Ժ. վարդ. Բաստամյանց, Վաղարշապատ, 1880.

«Մովսիսի Խորենացոյ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Մ. Աբեղյանի եւ Ս. Հարութչոնյանի, Տիֆլիս, 1913.

«Մովսեսի Կաղանկատուացոյ, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», հրատ. Մկրտիչ Էմինի, Մոսկվա, 1860.

«Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ, Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912.

«Յովհաննու Մանդակունոյ Հայոց հայրապետի, ճառք», երկ. տպագր., Վենետիկ, 1860.

Justini, M. Juniani, Eritoma historiarum Philippicarum Pompei Trogi, Bibl. Teubn.

«Ողբք վասն շարեացն աշխարհիս եւ վկայաբանութիւն Վահանայ Գողթնացոյ», Վենետիկ, 1854.

G. Plinii Secundi, Naturalis historiae, տե՛ս Histoire naturelle de Pline, avec la traduction en français, par M. E. Littré, T. I-II, Paris, 1883.

Plutarchi vitae, graece et latine, փարիզի հրատ. Th. Döhner-ի եւ F. Dübner-ի, vol. I-V, 1846-1855.

«Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին», ի լոյս ած Բ. Պ., Ս. Պետերբուրգ, 1879.

Procopii, De bello Persico և De aedificiis, ed Bonn.

Sempadscher Kodex aus dem 13. Jahrhundert, hrsgg., übersetzt und erläutert von I. Karst, Bd. I und II, Strassburg, 1905.

«Ստեփանոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Պատմութիւն նահանգին Սիսական», Թիֆլիս, 1911.

Strabonis geographica, Bibl. Teubn.

«Վիմական տարեգիր, Յուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց Հայոց», կազմ. Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913.

Տանսարի նամակը Տարարխտանի թագավորին, տե՛ս «Lettre de Tansar au roi de Tabaristân», publ. et traduite par Darmesteter, Journal Asiatique, 1894.

«Փաւստոսի Բուզանդացոյ, Պատմութիւն Հայոց», երկ. տպագր., Վենետիկ, 1889.

Xenophontis Anabasis և Kvroupaida, Bibl. Teubn.

Բ. ՅԱՆԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

Աբեղյան Մ., Հայ ժողովրդական առասպելները, Վաղարշապատ, 1899—1901.

Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908.

Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890.

Ակինյան Ն., «Մատենագրական հետազոտություններ», հատոր Գ. Վիեննա, 1930.

Նույնի, «Դուռնայ 572-ի ապստամբությունը և յաջորդ տասնամեայ շրջանը», Հանդ. Ամս., 1913, հունվար, էջ 62—79.

Ավդալբեգյան Թ., Հաս. սակ ու բաժ, «Տեղեկագիր Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի», № 1, Երևան, 1926.

Նույնի, Հայ շինականի ու գեղջիկուհու աշխատավարձը հինգերորդ դարում, «Տեղեկ. Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի», № 3, Երևան, 1928. Նույնի, Կարլ Մարքսի տնտեսական դարգացման թեորիան, երկ. հրատ., Երևան, 1926.

Բահաթրյան, Անձնական և հողային իրավունքը Հին Հայաստանում.

Борьян Б. А., Армения, международная дипломатия и СССР, ч. I, М., 1928.

Brosset M., Histoire de la Géorgie, Additions et éclaircissements, St.-Petersbourg, 1851, նաև Introduction et tables de matieres. St.-Petersbourg, 1858.

Брюсов, Летопись исторических судеб армянского народа, М., 1918.

Գարազաշյան Ա. Մ., Քննական պատմություն Հայոց, Մասն Բ., Թիֆլիս, 1895.

Գեղցեր Հ., Համառոտ պատմություն Հայոց, Թարգմ. Հ. Գր. վ. Գալեմբյարյանի, Վիեննա, 1897.

Gibbon E., The history of the decline und fall ot the Roman empire, ed. by Bury, London, 1900.

Гурко-Кряжин В., Прошлое и настоящее Советской Армении, «Новый Восток», 1927, кн. 16—17.

Դիտերբոդ Կ., Հռովմեական Հայաստան և սատրապությունները Գ-Ձ դարերուն, Թարգմ. Հ. Մկրտ. վ. Նորշուանի, Վիեննա, 1914.

Նույնի, Բիզանդիոն և Պարսկաստան և անոնց դիվանագիտական և ազգային-իրավական հարաբերությունները Յուստինիանոս թագաձնակ, Թարգմ. Հ. Հմ. Համբարյանի, Վիեննա, 1911.

Decourdemanche J. A., Traité pratique des poids et mesures des peuples anciens et des Arabes, Paris, 1909.

Джавахов И., Государственный строй древней Грузии и древней Армении, СПб., 1905.

Զարբհանլյան Գ., Հայկական հին դպրութեան պատմություն, երրորդ տպագր., Վենետիկ, 1897.

Эмин Н., История Армении Монсея Хоренского, новый перевод, М., 1893.

Ինճիճյան Հ. Ղուկ., Հնախօսություն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հատ. Ա, Բ և Գ, Վենետիկ, 1835.

Латышев В. В., Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, СПб., 1890.

Laurent J., L'Arménie entre Byzance et l'Islam, Paris, 1919.

Lehmann-Haupt C. F., Armenien einst und jetzt, Bd. I, Berlin, 1910.

Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. առաջին, Թիֆլիս, 1917.

Խալաթյանց Գր., Ղաղար Փարպեցի և գործը նորին, Մոսկվա, 1883.

Халатьянц Г., Очерк истории Армении, М., 1910.

Christensen Arthur, L'empire des Sassanides, le peuple, l'etat, la cour. Kobenhavn, 1907.

Կոստանյանց Կ., Հիսուսածք, գիրք երրորդ, Վիեննա, 1877.

Кулаковский Юл., История Византии, т. I, Киев, 1918.

Кулишер И. М., Лекции по истории экономического быта Западной Европы, Петроград, 1918.

Kremer Alf., Culturgeschichte des Orients unter den Chalfifen, Bd. I-II, Wien, 1875.

Համբարյան Հ. Հ., Հայաստանի քաղաքական վիճակը Վահանի մահէն մինչև Վարդան Ե-ի ապստամբությունը, Հանդ. Ամս., 1912, սեպտ., էջ 531—535.

Հյուբշման Հ., Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Թարգմ. Հ. Բ. Պիլեղիկճյանի, Վիեննա, 1907.

Hübschmann H., Armenische Grammatik, Leipzig, 1895. Manandian Agop, Beiträge zur albanischen Geschichte, Leipzig, 1897.

Манандян Я. А., О торговле в городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Эривань, 1930.

Его же, Заметки о феоде и феодальной войске Парфии и Аршакидской Армении, Тифлис, 1932.

Նույնի, Հայաստանի պատմությունը Թուրք-թաթարական արշավանքների շրջանում, Երևան, 1922.

Նույնի, Դիտողություններ Հին Հայաստանի շինականների դրության մասին մարդաբանության շրջանում, Երևան, 1925. տե՛ս նույնը «Տեղեկ. Պետ. Համալսարանի», № 1, Երևան, 1925.

Նույնի, Հայաստանի արքունի հարկերը մարզպանության շրջանում, Երևան, 1926. տե՛ս նաև «Տեղեկ. Գիտ. և Արվ. Բնասիրտության», № 1, Երևան, 1926.

Նույնի, Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության, I, տե՛ս «Տեղեկ. Գիտ. և Արվ. Բնասիրտության», 2, Երևան, 1927.

Նույնի, Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության, II, Երևան, 1928. տե՛ս նույնը «Տեղեկ. Պետ. Համալսարանի», № 4, Երևան, 1928.

Markwart J., Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses Xoren., Berlin, 1901.

Նույնի, Պատմության հայերեն նշանագրերու և վարույց Մաշտոցի, Թարգմ. Հ. Ա. Վարդանյանի, Վիեննա, 1913.

Նույնի, Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930.

Март Ник., Этимология двух терминов армянского феодального строя, ЗВО, т. XI, 1897—1898.

Նույնի, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов, араб. версия, СПб., 1905. Նույնի, Ընդարձակ բնություն Ջավախուկի «Государственный строй древней Грузии и древней Армении» աշխատության, տե՛ս «Жур. Мин. Нар. Прав.», 1908. Նույնի, Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915.

Meillet A., De quelques mots Parthes en arménien, Revue des études armén., T. II, Fas. 1, Paris, 1922.

Մուսայելյան Հ., Անդրկովկասի հողային պայմանները, Վաղարշապատ, 1910.

Noeldeke Th., Tabari, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, Leyden, 1879.

Նորայր Բյուզանդացի, Կորին վարդապետ և նորին Թարգմաթինը, Տիֆլիս, 1910.

Շահխաթունյան Հովհ. եպիս., Ստորագրություն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հատ. I և II, էջմիածին, 1842.

Stein Ernst, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, Stuttgart, 1919.

Չամչյան Մ., Պատմություն Հայոց, հատ. I—III, Վենետիկ, 1784—1786.

Павлово-Сильванский Н. П., Феодализм в древней Руси, М., 1923.

Патканьян К., История армян Моисея Каганкатваци, СПб., 1861.

Рожков Н., Русская история в сравнительно-историческом освещении, т. II, М., 1922.

Ростовцев М., Апаранская греческая надпись царя Тиридата, Анийская серия, № 6, СПб., 1911.

Սամվելյան Խ., Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը ու Հին Հայոց քաղաքացիական իրավունքը, Վիեննա, 1911. Նույնի Արեան վրէժ և փրկանք, տե՛ս «Ազգագր. Հանդէս», գիրք Ժ, Թիֆլիզ, 1903.

Saint-Martin M. J., Histoire des Arsacides de Perse, II, Փարիզ, 1840.

Сергеевич В., Русские юридические древности, т. I, изд. второе, СПб., 1902.

Ստեփանն Խորեն ծ. վ., Մովսէս Խորենացու հայկական պատմություն, աշխարհաբար Թարգմ., Ս.—Պետերբուրգ, 1889.

Вебер Макс, Аграрная история древнего мира, перев.: под ред. Д. М. Петрушевского, М.

Տեր-Մկրտչյան Կարապետ եպիսկ., Յովհան Մանդակունի և Յովհան Մայրապետների, արտատպ. «Շողակաթ»-ից, էջմիածին, 1913. Տիրանյան Սիր., Հայոց իրավունքի պատմության ներածություն, Երևան, 1924.

Tournebize Fr., Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1900.

Френкель А. С., Сборник законов грузинского царя Бахтанга VI, Тифлис, 1887.

Markwart J., Die Cenealogie der Bagratiden, Caucasia, F. 6, 2. Teil, Leipzig, 1930.

Rostowzew M., Studien zur Geschichte des römischen Kolonates, Leipzig, 1920.

3. ՖԵՈԴԱԼԻԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՐԳԻ ԿԱՐԵՎՈՐ ԱՌԱՆՁԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայաստանի նախարարական կազմակերպության բնության ու ընտանիքային համար անհրաժեշտ է ուրվագծել համառոտ կերպով ֆեոդալական հասարակարգի ընդհանուր ու կարևոր հատկանիշները:

տով ֆեոդ են համարվել, զլխավորապես, ազնվականության տեր-ված հողերը: Յուրաքանչյուր մեծ սենյոր ունեցել է բազմաթիվ վասսալներ, որոնք, ստացած լինելով նրանից մանր հողաբաժիններ, պարտավոր էին իրենց սենյոր-սյուզերենի հանդեպ կատարել որոշ ծառայություններ, զլխավորապես, զինվորական: Հենց այս մանր կալվածատեր վասսալներից, որ անվանվում էին ձիավորներ (chevalier, Ritter), կազմված է եղել սենյորների հեծելազորը: Ուրեմն՝ ֆեոդ-հողերի հիմնական ստանձնահատկությունն է եղել հողատիրությունը զինվորական ծառայության պայմանով: Սրանք տարբերվել են պարզեական կալվածներից (beneficium) նրանով, որ պարզեական հողատիրությունը եղել է ժամանակավոր ու անձնական, իսկ ֆեոդականը՝ ժառանգական ու տոհմային: Սակայն ժառանգական լինելով հանդերձ ֆեոդական հողատիրությունը ևս եղել է պայմանական: Հողատեր վասսալներից, որոնք ստացել էին ֆեոդեր իրենց հատուկ ծառայության համար, սենյորներն իրավունք ունեին ետ գրավել այդ կալվածները, եթե նրանք խախտում էին պայմանը և չէին կատարում իրենց ստանձնած պարտականությունները:

Վերև մենք տեսանք, որ իրենք սենյորները ևս վասսալներ էին կամ թագավորի և կամ ավելի հզոր ու խոշոր սենյորների: Թեև սրանց allod-ական անդամ կալվածները նույնպես անվանվել են ֆեոդ, սակայն, իրապես, այս կալվածները եղել են, օրինակ, Ֆրանսիայում, մեծ մասամբ, լիակատար ու անպայման սեփականություն: Նրանց ֆեոդ անունը, լինելով պարզապես խաբուսիկ ու անիրական, չունի, բնականաբար, պայմանական հողատիրության սովորական իր իմաստը:

Ինչպես հայտնի է, ֆրանսիական դիտնականները, օրինակ՝ Գիզոն և Ֆլուստել դե-Կուլանժը, համարել են ֆեոդը զլխավոր ու հիմնական հատկանիշ ֆեոդական հասարակակարգի: Այս կարծիքն այժմ չի ընդունվում, որովհետև պայմանական հողատիրությունը՝ ֆեոդը համատարած ու ընդհանուր երևույթ չի եղել անգամ Ֆրանսիայում: Անտարակուսելի է սակայն, որ ֆեոդը կարևոր առանձնահատկություններից մեկն է հատկապես Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալիզմի:

Ֆեոդական հասարակակարգը, ինչպես պարզ հետևում է վերոհիշյալ դիտողություններից, իր էությունով խոշոր կալվածատիրության ու զինվորական ազնվականության տիրապետություն է: Ֆեոդալիզմի զարգացման, զլխավորապես, առաջին շրջանում իշ-

խանությունը պատկանել է հողատեր զինվորական ազնվականության, որին ստորադրված են եղել քաղաքականապես ու տնտեսապես ֆեոդալական գյուղացիությունը, արհեստավորությունը և մյուս խավերը:

Ֆեոդական հասարակակարգի ուսումնասիրության համար կարևոր է, անշուշտ, նաև գյուղացիության սոցիալական-տնտեսական դրության պարզաբանումը:

Որովհետև հողն էր այս հասարակակարգում արտադրության հիմնական պայմանը, ուստի և հասկանալի է, որ գյուղացիությունն է «ֆեոդական սանդուխդ»-ի այն անհրաժեշտ պատվանդանը, որի վրա հաստատված էր իշխող ազնվականության նյութական ապահովությունը և տնտեսական բարեկեցությունը: Ֆեոդական երկրներում գրեթե ամեն տեղ գյուղացիները բաղկացած են եղել զանազան խմբերից, որոնք տարբերվել են իրարից իրենց տնտեսական ու իրավական դրությամբ: Թեև նրանց մեծագույն մասը գտնվել է հորտական-երբեմն խիստ ծանր ու երբեմն համեմատաբար մեղմ վիճակում, սակայն գոյություն են ունեցել միաժամանակ նաև ազատ գյուղացիության մնացորդներ: Գյուղացիների հորտական դրությունը եղել է երբեմն այնքան մեղմ, որ շատ քիչ է տարբերվել ազատ գյուղացիների դրությունից: Իսկ երբեմն այնքան ծանր՝ որ շատ մոտ է եղել կատարյալ ստրկության: Հողատեր ազնվականների հանդեպ տարբեր են եղել ըստ այսմ նաև նրանց պարտականությունների շափը և բնույթը: Հավելյալ աշխատանքը կամ արտադրանքը, որ ստացել է հողատերն արտադրության ֆեոդալական հզանակի պայմաններում, անվանվում է ֆեոդալական գացման միայն այն շրջանում, երբ գերակշռող դեր էր կատարում գացման միայն այն շրջանում, երբ գերակշռող դեր էր կատարում փոխանակությունը և փողային շրջանառությունը: Իսկ աշխատանքային ռենտան կամ կոոր կարող էր ստացած լինել մեծ շափեր, երբ սենյորները կամ կալվածատերերն իրենք ևս ունեին շուկայի հետ կապված սեփական ու ինքնուրույն իրենց տնտեսու-

թյունները, որոնք նրանք մշակում էին ճորտական գյուղացիների պարտադիր ու ձրի աշխատանքով:

Գյուղացիության տնտեսական ու իրավական վերահիշյալ դրու-
թյունը, գլխավորապես, նրա ճորտական վիճակը՝ ընդհանուր գրե-
թե ու սովորական երևույթ է հատկապես ֆեոդալական հասարակա-
կարգում:

Ֆեոդալական հասարակակարգի մեջ գոյություն են ունեցել նաև քաղաքներ, որոնց դերը և նշանակությունը տարբեր է եղել ֆեոդալիզմի զարգացման զանազան շրջաններում և ֆեոդալական առանձին երկրների տեղական ուրույն պայմաններում: Մերձավոր Արևելքում, ինչպես և Միջերկրական, Հյուսիսային ու Բալթյան ծովերի ափերում, քաղաքները եղել են համեմատաբար խոշոր ու բազմամարդ և ֆեոդալիզմի զարգացման հնագույն իսկ շրջաններում կարևոր դեր են կատարել իբրև արտաքին ու միջազգային առևտրի կենտրոններ: Նույն այս քաղաքները եղել են, մեծ մասամբ, նշանավոր կենտրոններ նաև արհեստների ու ներքին փոխանա-
կության զարգացման: Արտաքին առևտուրը՝ թեև առանձնապես չէր քայքայում ֆեոդալական հասարակակարգի բնական-տնտե-
սական հիմքերը, սակայն նա որոշ ազդակ էր, անշուշտ, փոխա-
նակության ու դրամական շրջանառության աճման: Անժխտելի է նույնպես, որ ֆեոդալիզմի սկզբնական միլենույն շրջաններում գո-
յություն են ունեցել նաև ուրիշ հին քաղաքներ, որոնք կենտրոնա-
վայր են եղել արհեստագործ բնակչության ու ներքին առևտրի: Այս տիպի քաղաքները վարչական կենտրոններ էին, մեծ մասամբ, սենյորական շրջանների, առաջ էին եկել, գլխավորապես, ֆեոդա-
լական բերդերի ու ամրությունների մոտ և պատերազմի ժամա-
նակ ծառայում էին իբրև պատսպարան շրջակա բնակչության հա-
մար: Ֆեոդալական հասարակակարգում՝ թեպետ և գյուղացին էր գլխավոր արտադրողը և բնական տնտեսությունն էր արտադրու-
թյան գերիշխող ձևը, սակայն, ինչպես տեսնում ենք, նույն հա-
սարակակարգում որոշ շափով զարգացած են եղել քաղաքային տնտեսությունը, արհեստագործական արդյունաբերությունը, նաև առևտուրը և դրամական շրջանառությունը: Ֆեոդալիզմի ուսում-
նասիրության համար քաղաքների ու քաղաքային տնտեսության խնդիրն արժանի է, անշուշտ, առանձին ուշադրության: Լինելով ֆեոդալական հասարակակարգի կարևոր ու էական տարրը՝ ֆեոդա-
լական քաղաքը պարունակում էր իր մեջ նոր հասարակակարգի այն ներհակ ու ընդդիմադիր սաղմերը, որ նախապայմանն էին ֆեոդա-

լիզմի քայքայման: Ֆեոդալիզմի այս քայքայումը, որ պայմանա-
վորված էր արդյունագործական արտադրության ու տեխնիկայի և ապրանքային տնտեսության բուռն ու արագ աճմամբ, տեղի ունե-
ցավ, ինչպես հայտնի է, Արևմտյան Եվրոպայում քաղաքների ար-
տակարգ զարգացման պատճառով:

Ֆեոդալական քաղաքների տնտեսական ու սոցիալական վերո-
հիշյալ բնույթն ու դերը առավել կամ նվազ շափով առանձնահա-
տուկ են եղել ֆեոդալական կազմակերպությանը գրեթե բոլոր եր-
կրներում:

Պահպանելով ամեն տեղ ընդհանուր ու անհրաժեշտ իր հատ-
կանիշները՝ ֆեոդալական հասարակակարգն ունեցել է զանազան երկրներում նաև որոշ յուրակերպ գծեր, որոնք արդյունք են եղել տեղական առանձնակի պայմանների: Անգամ Արևմտյան Եվրոպա-
յում ֆեոդալիզմը միակերպ ու նույնանման չի եղել, օրինակ, Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Գերմանիայում, Իսպանիայում, Իտա-
լիայում և նույնիսկ միլենույն այս երկրների զանազան շրջաննե-
րում: Այս տեսակետից կարևոր է ու անհրաժեշտ մատնանշել միշտ ֆեոդալական կազմակերպությունների ո՛չ միայն նման ու համա-
պատասխան գծերը, այլև տեղական առանձնահատկություններն ու նրանց առաջացման հատուկ պայմանները:

Սույն ուսումնասիրության մեջ մանրամասն կերպով քննու-
թյան են առնված թե՛ նախարարական կազմակերպության վերև
մատնանշված ֆեոդալական հատկանիշները և թե՛ տեղական
բնույթ ունեցող նրա մասնավոր առանձնահատկությունները:

4. ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԳԱՍԸ

Ա. ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ԱՌԱՆՁԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ֆեոդալիզմի շրջանում, ինչպես վերև ասացինք, գերակշռող
դեր էր կատարում խոշոր կալվածատիրությունը: Հայտնի է նույն-
պես, որ խոշոր կալվածատերերի ազնվական բարձր դասը, լինելով
ազնվադաս երկրների տեր, ուներ այդ երկրներում քաղաքական իշ-
խանության իրավունքներ: Ֆեոդալական ամեն մի պետություն
խանութային իրավունքներ: Ֆեոդալական ամեն մի պետություն
բաժանված էր ըստ այդմ բազմաթիվ մանր իշխանությունների:
Կալվածատիրական առանձին այդ շրջանները, որոնք օժտված էին
պետական կարգի իրավունքներով, անվանվում էին Ֆրանսիայում՝
պենյոբիա, Անգլիայում՝ manor և Գերմանիայում՝ Grundherrschaft:
Արդ՝ ուշադրալ է, որ պետական իշխանության հենց նույն ապա-

Վեներա Երանցումը և ցրվածությունը մենք գտնում ենք նաև Արշակունյաց Հայաստանում: Այստեղ ևս իշխող դասը բաղկացած է գլխոջոր կալվածատերերից, որոնք իրենց երկրներում ունենին քաղաքական իշխանություն և «տերական» իրավունքներ: Ազնվականների այս բարձր դասը, որ համապատասխանում է միջնադարյան Եվրոպայի սենյորներին, անվանվում է հնագույն հայ ազրյուրենքում՝ «նախարարք», «նախարարազունք» և «ազդր», «տոհմք» կամ «տունք նախարարացն», իսկ նրանց պետական կարգի իշխանությունը, նաև այդ իշխանության տակ գտնվող երկրներն՝ անվանվում են «նախարարությունք»:

«Նախարար» բառի ստուգաբանությունը և ծագումը երկար ժամանակ մնում էր մութ և անհասկանալի: Գիտական հնագույն երկերում այդ բառը սովորաբար մեկնել են իբրև նախարար և համապատասխան են համարել լատինական prae-fectus տերմինին: Ինճիճյանն իր Հնախոսություն մեջ (Բ, էջ 77) կարծում է, որ «անունս նախարար ինքնին յայտ առնէ ածանցեալ յանուանցս նախ և արար. իբր նախկին ի յարարս, կամ նախակարգեալ իշխան, որպիսի էր և առ լատինս անունս praefectus ցուցանելով զյառաջագահութիւն և զնախադասութիւն քան զայլս»: Էմինը հորենացու ռուսերեն իր թարգմանության հավելվածում¹ ընդունել էր նույն այս մեկնությունը:

Նախարար բառի այդ հին ստուգաբանությունն առաջին անգամ մերժել է Ն. Մառը և մատնանշել, որ այդ բառի սկզբնական ձևը եղած պիտի լինե՞ր *նահարար, համապատասխան նահապետ և նահանգ բառերին: Նախարար, այսինքն՝ *նահարար, նրա կարծիքով, նշանակում է երկրի, շրջանի (nah[wah]=wahr) տեր, զբաղավոր (rar=պրս. radh, ղնդ. ratu)²: Նիկ. Աղոնցը, ընդունելով Մառի այս մեկնությունը, կարծում է, որ *նահարար բառի երկրորդ մասը ծագում է ո՛չ թե ratu, այլ պրսկ. dar արմատից³:

Մառի և Ադոնցի հնթադրությունները նախարար բառի ծագման մասին nahadar-ից վերջերս վերջնականապես հաստատվեցին: Ուղիղ մեկնությունը տվել է պրոֆ. Meillet⁴ սոգդիերեն լեզվի օգնությամբ, որի մեջ պահպանվել է nâfdâr բառը «ժողովրդի

¹ Н. Эмин, История Армении Моисея Хоренского, М., 1893, стр. 298.

2 *Сб'и*, «Зап. Вост. Отд. Имп. Рус. Арх. Общ.», том XI, 1898, стр.

170—173.

3 «Армения в эпоху Юстиниана», стр. 451.

⁴ Revue des études arméniennes, II, fasc. 1, Paris, 1922, p. 1-3.

Այամ ցեղի պետ» նշանակությամբ: Նույն բառի պարթևական ձևը նա ենթադրում է *nâfādâra nâfa «պորտ, ցեղ» և dâra «պետ, գլխավոր»: Պարթևական *nâfādâra հայերենում դառել է, նրա կարծիքով, *նահարար, սակայն ժողովրդական ստուգաբանության մեջ *նահ-ը վերածվել է նախ-ի և ստացվել նախարար ձևը: Նախարարությունը իրենց մեծությամբ

Նախարարությունները Հին Հայաստանում իրենց մեծօրվային և նշանակալիցամբ տարբեր էին իրարից, ինչպես և սենյորիաները միջնադարյան Եվրոպայում:

միջնադարյան նվրոսպայում:
Ֆեոդալական պետության վերին շերտը կազմում էին Արև-
մուշկան նվրոսպայում խոշոր և առաջնակարգ իշխանությունները,
որոնք փաստորեն գրեթե անկախ էին թագավորից կամ կայսրից:
XI դարում սրանք անվանվում էին Ֆրանսիայում դքսություններ
(duchés) կամ կոմսություններ (comtés): Սրանցից ներքև գտնւը-
վում էին երկրորդ կարգի խոշոր սենյորիաները, որոնք անվան-
վում էին բարոնություններ (baronnies): Սրանք, մեծ մասամբ,
խոշոր իշխանությունների ֆեոդալներն էին: Ավելի ցածումն էին
վիկոմությունները (vicomtes և ղղեկատերերը (châtellenies),
գերակոմսությունները (marquises) և զոհողություններ, որոնք
խսկ բոլորովին ներքևում՝ բազմաթիվ մանր սենյորիաներ, որոնք
վասսալներն էին վերոհիշյալ ավելի զորեղ ֆեոդալների:

Այս դասակարգությունը կամ աստիճանավորումը, որով հաս-
մի հատկանիշն էր Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալիզմի, գոյություն
է ունեցել նաև Հին Հայաստանում:

[illegible][illegible]

«Աշխարհակալ» կամ «աշխարհատեարք», որոնք ամենաբարձր կարգի իշխաններն էին, համապատասխանում են, անշուշտ, Սասանյան Պարսկաստանի šathradhâr-ներին (=աշխարհակալ), որոնք նույնպես իշխանական ամենաբարձր խավն էին Պարսկաստանում⁸։ Այս šathradhâr-ները, լինելով վասսալներ Պարսից թագավորի, գրեթե անկախ իշխաններ էին և անվանվում էին նույնիսկ թագավորներ, որովհետև իրենց սյուլերենի պաշտոնական տիտղոսն էր «թագաւոր թագաւորաց»։ Ինչպես և Հին Հայաստանի բղեշխները՝ նրանք իշխում էին պետության հեռավոր ծայրամասերում։ Նրանք պարտավոր էին տրամադրել իրենց զորքերը բարձրագույն սյուլերենին և վճարում էին նրան, հավանորեն, նաև որոշ հարկ։

Բղեշխները, որ անվանվում էին Հին Հայաստանում «սահմանակալ»-ներ կամ «աշխարհակալ»-ներ, ինչպես տեսնում ենք, կատարելապես նույնն են, ինչ որ Սասանյան Պարսկաստանի šathradhâr-ները։

Մեր այս լուսաբանությունը հիմնապես տարբեր է Նիկ. Ադոնցի տված բացատրությունից։

Ադոնցի կարծիքով⁹, Սասանյան Պարսկաստանում սովորական սատրապները և շրջանների կառավարիչները šathradhâr չեն անվանվել, այլ šathradhâr ավելի շուտ սոցիալական կամ դասային խմբի անուն է՝ անվանի մեծամեծների, որոնք խոշոր կալվածատիրության ներկայացուցիչներն էին։ Իբրև սոցիալական գաղափար՝ šathradhâr-ը համարվեց էլ ըստ Ադոնցի նախարար գաղափարին։ Այս ենթադրությունը, որ հակասում է šathradhâr-ներին վերաբերյալ պատմական աղբյուրների վկայություններին, ինչպես տեսնում ենք, միանգամայն սխալ է։

«Աշխարհակալ» և «աշխարհատէր» կամ «գաւառակալ» և «գաւառատէր» բացի բղեշխներից անվանվել են Հին Հայաստանում նաև առաջին կարգի մեծամեծ նախարարները։ Այդպես են անվանված, օրինակ, Փալստոսի մոտ Մանաճիհր Ռշտունին, «նահապետն Որդունոց տոհմին» և «իշխանն Մանաւաղեան տոհմին»։ Պարզ է որ վերոհիշյալ հոմանիշները գործ են ածվել առաջնակարգ նախարարական տոհմերի նաև մյուս մեծամեծների համար։

⁸ Սույն šathradhâr-ների մասին մանրամասն տեղեկություններ և կարևոր բացատրություններ մեջ են բերված A. Christensen-ի աշխատության մեջ՝ L'empire des Sassanides, Kobenhavn, 1907, p. 21—23։

⁹ «Армения в эпоху Юстиниана», стр. 442 и 450—451.

Ի նկատի ունենալով «աշխարհակալ» կամ «աշխարհատէր» իշխանների զինվորական ուժը՝ աղբյուրները նրանց անվանում են երբեմն «բիրաւորք» և «հազարաւորք»։ «Բիրաւորք» են նրանք, որոնց զինվորական ուժը 10.000-ի չափ էր, իսկ «հազարաւորք» նրանք, որոնց զինվորական ուժը 1000-ից պակաս չէր։

Այս տերմինների իմաստն ուղիղ է մեկնված հայագիտական թե հին և թե նոր երկերում։ Հայկազյան լեզվի նոր բառգրքում «բիրաւորք»-ը հասկացված է հենց այդ իմաստով և մեկնված է՝ «պետ տասն հազար արանց. որ ունի ընդ ձեռամբ բիր մի զօրաց»։ Նույն լուսաբանությունը տրված է այս տերմիններին նաև Ալիշանի Այրարատում (էջ 424)՝ «ըստ թուոյ և յոլովութեան ընդ իշխանութեամբ իւրեանց եղելոյ զօրականին—ասում է Ալիշանը-կոչեցեալք ըստ Ագաթանգեղեայ՝ հազարաւորք և բիրաւորք»։ Հմմտ. նաև Նորայր Բյուզանդացի, «Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք», Տփղիս, 1900, էջ 270։

Ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել մի քանի կարևորագույն վկայություններ վերոհիշյալ տերմինների մասին.

1. Փաւստոս, III, Դ, էջ 9՝

«Եւ զայն ժամանակաւ յարեաւ խոռովութիւն մեծ յաշխարհին Հայոց, զի մեծ նախարարք և իշխանք երկու, գաւառակալք աշխարհատեարք անգանէին ընդ միմեանս, մեծաւ ռիսկեամբ յարուցին կռիւ, և տային ընդ միմեանս մարտ պատերազմի առանց իրաւանց։ Եւ պղտորէին զմեծ աշխարհն Հայոց իշխանն Մանաւաղեան տոհմին, և միւս ևս նահապետն Որդունոց տոհմին».

2. Փաւստոս, III, Ը, էջ 20՝

«Բայց յետ այսորիկ ոչ զաղարէին Պարսք ի տալ պատերազմ ընդ խոսրովու արքային. և նա դնէր օրէնս, զի մեծամեծ աւագանին, նախարարքն աշխարհակալքն աշխարհատեարքն՝ որ էին բիրաւորքն և հազարաւորքն կայցեն առ արքային, և ընդ նմա շրջեսցին, և մի՛ ոք երթիցէ ի նոցանէ ընդ զօրս արքունի».

3. Փաւստոս, IV, ԺԲ, էջ 108՝

«Իսկ աշխարհ ամենայն Հայոց լեզուին, ի գաւառաց գաւառաց կողմանց կողմանց տեղեաց տեղեաց, մեծամեծք աշխարհապալք գաւառատեարք նահապետք մեծազգեացք և ամենայն ուխտ քահանայութեան, ժողովք միաբանական ժողովրդոցն, ի սուգ տիրութեան ընկղմեալ էին վասն իւրեանց հօտապետ գլխաւորին. զի հեռացաւ ի նոցանէ».

4. Ագաթանգեղոս, ՃԺԲ, 796, էջ 415՝

«Այս իշխանք են ընտիրք, կուսակալք, կողմնակալք, հազարաւորք, բիրաւորք ի մէջ Հայաստան աշխարհի տանն Ռորգոմայ, զորս զօմարեաց թագաւորն Տրդատ և առաքեաց զնոսա ի կողմանս Կապուտկացոց, ի քաղաքն Կեսարացոց, զոր ըստ հայերէն լեզուին Մաժաք կոչեն».

5. *Խորենացի*, II, Ը, էջ 112—113՝

«Եւ յարեւելից կողմանէ, զեղերբ հայկական խօսիցս (կարգէ Վաղարշակ) կողմնակալս բիրաւորս զերկուս ի ցեղից տանց նահապետութեանց, զՍիսակեանսդ և որ ի Կաղմնայ տանէն, զորոց զանուանսն ի միում ի յառաջագունից ասացեալ ճառիցն կարգեցար».

6. *Խորենացի, II, Ը, էջ 113՝*

«Յեւտ սորա մեծ և անուանի և բազմաբիր զարեկից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին, զԱռան, առ մեծ գետովն, որ հատանէ զղաշտն մեծ, որ անուանի Կուր: Բայց զայս գիտեա, զի զցեղս զայս մեծ և անուանի մոռացումն եղև մեզ յառաջնումն մատենին յիշատակել, զգունդն որ ի Սիսակայ, որ ժառանգեաց զղաշտն Աղուանից և զլեռնակողմն նորին զաշտի, ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն որ ասի Հնարակերտ. և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք. զի աղու ձայնէին զնա: Եւ ի սորա ծննդոց այս Առան անուանի և քաջ կարգեցաւ կողմնակալ բիրաւոր ի Պարթևէն Վաղարշակայ: Ի սորա գաւակաց ասեն սերեալ զազգն Ուտէացւոց և Գարդմանացւոց և Ծաղէացւոց և Գարգարացւոց իշխանութիւնսն».

7. Կանոնագիրք Հայոց, հրատ. Ա. Ղլտճյանի, Թիֆլիս, 1914, էջ 59^ա

«Եւ ծողովէին... իշխանք և ամենայն գաւառապետք, գաւառակալք, պետք և բռնաւորք, զօրագլուխք, հազարաւորք, կուսակալք ազատօք՝ կողմանց կողմանց, աւագ նախարարք աշխարհին Հայոց»:

Սենյորական դասի ստորին կարգերը կազմում էին Հին Հայաստանում «կրտսեր» նախարարները:

Աղբյուրների մեջ հիշվում են, ինչպես հայտնի է, «առագ և կրտսեր նախարարք» և «մեծամեծ առագանի»-ն: Բանասիրական և պատմական երկերում նախարարների «առագ» և «կրտսեր» մականունները մեկնված են տարբեր իմաստով:

1. Ինճիճյանն իր Հնախոսությունյան մեջ (II, էջ 90) ենթադրում

է, որ «աւագ թուին կոչեցեալ նոքա՝ որոց մեծ էր կամ գործ կառավարութեան և կամ երկիր, իսկ կրտսեր նոքա՝ որոց փոքր էր պաշտօն և կամ երկիր»:

2. Կ. Կոստանյանցն իր «Հիւսուածք»-ի մեջ (գիրք Գ, Վիեննա, 1877, էջ 29 և 36) տալիս է հետևյալ տարբեր լուսաբանութիւնները, էջ 28—29՝ «Երկու կարգի նախարարներ կային՝ աւագ և կրտսեր. առաջին կարգից էին այն նախարարները, որոնք Հայոց ամենահին ազնուական կամ նահապետական ցեղերից էին յառաջացել. իսկ երկրորդ կարգից էին նոքա, որոնց նախահայրերը հասարակ մարդիկ են եղել առանց ազնուական ծագումի և նախարարութիւն ստացել են թագաւորներից իրենց մի նշանաւոր ծառայութեան կամ հաւատարմութեան համար» (նույն այս լուսաբանութիւնը տե՛ս նաև էմիլին Խորենացու ոտսերեն թարգմանութեան հավելւածում, էջ 298). մյուս մեկնութիւնը գտնվում է դարձյալ «Հիւսուածք»-ում, էջ 36՝ «Իւրաքանչիւր նախարարութեան մէջ կար աւագ նախարար՝ տանուտէրը, եւ կրտսէր նախարար՝ սեպուհները:

3. Նիկ. Աղոնցի կարծիքով՝ նախարարները համարվել են «աւար» կամ «կրտսեր» իրենց հզորության և կարևորության համեմատ («Армения в эпоху Юстиниана», стр. 453).

Վերոհիշյալ ենթադրություններից անհիմն է և անհավանական Կոստանյանցի և էմինի կռահումը, որ իբր «կրտսեր» նախարարների կարգին պատկանել են «հասարակ մարդիկ առանց ազնուական ծագումի», որոնք նախարարություն էին ստացել թագավորներից իրենց ծառայության կամ հավատարմության համար: Այդ մասին աղբյուրների մեջ ո՛չ վկայություններ կան, ո՛չ էլ որևէ ահնարկ:

Նախարարությունների բաժանումն «աւագ» և «կրտսեր» խմբերի, ինչպէս մատնանիշ է արեւ Ջավախովը¹⁰, բաւարար կերպով լուսաբանւած է Ղազար Փարպեցու մի վկայության մէջ։ Փարպեցու պատմելով, Վարդան Մամիկոնյանը Պարսից արքունիքում արտասանած իր ատենախոսության ժամանակ ի միջի այլոց ասում է՝ «Բաղումք են յայս երից աշխարհաց յաղատորներոյ, որք են աւագ «Բաղումք են յայս երից աշխարհաց յաղատորներոյ, որք են աւագ Քան դիս և գահու և աւուրքք» (Տփղիս, 1914, գլ. ԻԶ, էջ 49)։ Այս վկայությունից զգուշ չէ հետեցնել, որ «աւագ» են համարվել նախարարները կամ «գահու» և կամ «աւուրքք»։

10 И. Джавахов. Государственный строй древней Грузии и древней Армении, С. Петербург, 1905, стр. 110.

Եւ իրոք՝ ներքեւ մեջ բերված վկայութիւններէ մեջ նախարար-
ների «աւագ» մակդիրը գործ է ածված հենց այդ երկու իմաստով:

Հայտնի է արդեն, որ Արշակունյաց թագավորութեան, ինչ-
պէս և Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետութեան ժամանակ,
հաջորդական կարգով որոշված էին նախարարական տոհմերի գա-
հերն այդ տոհմերի հզորութեան կամ կարեւորութեան համեմատ: Գո-
յութիւն է ունեցել գահերի կարգը որոշող հատուկ ցուցակ, որ ան-
վանվում էր Գահնամակ: Ըստ այսմ՝ «աւագ»-ների խմբին են պատ-
կանել այն հզոր ու առաջնակարգ տոհմերի նախարարները, որոնք
«գահերէց» էին, իսկ «կրտսեր»՝ նրանք, որոնց գահերը եղել են
երկրորդական կարգի:

Բացի այդ՝ վկայութիւններէ մեջ երբեմն «աւագ» նախարար-
է անվանվում նախարարական տոհմի մեջ տարիքով մեծը, այսին-
քըն՝ նահապետը կամ տանուտերը:

Ուշագրավ է, որ ուշ միջնադարում «աւագ» են անվանվել նա-
հապետները կամ տանուտերները, իսկ նահապետութիւնն անվան-
վել է «աւագութիւն»: «Աւագ» բառն իր այս վերջին նշանակութեամբ
կատարելապէս համապատասխանում է միջնադարյան Եւրոպայի
senior-ին:

«Աւագ» նախարարները վկայութիւններէ մեջ անվանվում են
հաճախ «աւագանի» և երբեմն նաև «մեծամեծ աւագանի».

Վկայութիւններ՝

1. «Եղիշէի վարդապետի վասն վարդանաց և Հայոց պատե-
րազմին», Վենետիկ, 1864, Ը, էջ 343՝

«Այս երեսուն և հինգ արք, են որ յաւագ նախարարացն, և են
որ ի կրսերագունից, սակայն ամենեքեան ըստ մարմնոյ են նա-
խարարագունք».

2. «Զի հինգ հարիւրով շափ յականէ յանուանէ ճանաչեմ. ոչ
որ միայն աւագագոյնքն էին, այլ զբաղումս ի կրսերագունաց ան-
տի» (Եղիշէ, էջ 354).

3. Խորենացի, II, ԿԴ, էջ 197՝

«Եւ այլ որ ինչ կրտսերագոյն ազգք, եթէ աստ և եթէ զկող-
մամբք Կորճէից, հաստատէ այս Տիգրան. որք միանգամ անազ-
գիք էին ի վաշտս և անձամբ երեւելիք...»

4. Խորենացի, III, ՄԱ, էջ 323՝

«Որոց մնացելոցն պարգեւալ զկեալն՝ հրամայեաց (Արտա-
շիր) զտունս երկաքանչիւրոցն զկալեալսն յարքունիս՝ դարձուցա-
նել ի նոսա. բայց միայն ի գահ հայրենի ոչ հաստատել, այլ ի»

խոնարհ քան զբաղումս. մատուցեալ նախարարս, ի կարգ կըրտ-
սերագունից պատրաստել».

5. «Կանոնք Շահապիւմանի» (հրատ. Ղլտճյանի), Ի, էջ 81՝

«Եւ իշխան որ էր աշխարհին, և գեղջ ուրուք աւագ նախարար-
տէր դաւառին կամի պղծութեանն թիկունք լինել...»

6. Փաւստոս, III, ԺԴ, էջ 42՝

«Բայց մեծամեծք նախարարացն աւագանին շատ եղին ի մտի-
արքային, զի մի՛ կատարեսցէ զշարութիւն կամացն իւրոց առ դառ-
նութեան սրտին ցասման...»

7. Փաւստոս, III, ԻԱ, էջ 54՝

«Ապա առաւել ժողովեցան ի մի ժողով միաբանութեանն մար-
դիկ աշխարհին Հայաստան երկրին. նախարարք մեծամեծք,
աւագք, կուսակալք, աշխարհակալք, աղատք, զօրագլուխք, դա-
տաւորք, պետք, իշխանք եւն».

8. Ագաթանգեղոս, գլ. ԻԱ, 225, էջ 118՝

«Եւ ի վաղիւ անդք թագաւորն և նախարարքն և մեծամեծ աւա-
գանին խառնաղանձ ամբոխիւ բազմութեամբ եկեալ եւն».

Ազնվականութեան ամենաստորին շերտը կազմում էին Հին
Հայաստանում «աղատ»-ները, որոնք վասալներ էին «աւագ» և
«կրտսեր» նախարարութիւններին:

Ֆեոդալական Հայաստանը բաժանված էր, ինչպէս տեսնում
ենք, բազմաթիւ իշխանութիւնների, որոնք ենթարկվում էին կամ
Արշակունյաց տոհմի թագավորներին և կամ իրենցից զօրեղ,
բարձրագոյն կարգի իշխաններին: Աղբյուրների մեջ հիշատակ-
վում են, օրինակ, նախարարութիւններ, որոնք ենթարկվում էին
բղեշխներին, ինչպէս այդ պարզ ու բացահայտ երևում է հետևյալ
վկայութիւններից.

1. Փաւստոս, IV, Մ, էջ 163՝

«Բայց նախ այսմ գնալոյ սկիզբն առնէին մեծամեծ աւագա-
նին: Նախ բղեաշխն Աղճնեաց... և ամենայն նախարարութիւն-
Աղճնեաց. և զօրն և տունն տոհմին Աղճնեաց կողմանն ապստամ-
բեցին յարքայէն Հայոց Արշակայ».

2. Փաւստոս, V, ԺԵ, էջ 216՝

«Եւ զբղեաշխն Գուգարաց, որ յառաջն ծառայէր թագաւորին
Հայոց և ապստամբեաց, կալեալ զխատէր. և զազգն որձակոտոր
Հայոց և զկանայսն և զգոտերսն ի գերութիւն վարէին: Սոյն օրի-
առնէր, և զկանայսն և զգոտերսն ի գերութիւն վարէին: Սոյն օրի-
նակ և որ միանգամ ի կողմանն յայն էին նախարարքն, և ի թա-
գաւորէն Հայոց եղեն ապստամբ, զամենեւեան զխատէր...»:

Կարվաժատեր աղնվականության ստորագրաս խավերի վասսա-
լական կապը և կախումն ավելի բարձր և զորեղ սյուզերեններից
անվանմել է Հին Հայաստանում «ծառայութիւն»:

¹¹ «Армения в эпоху Юстиниана», гл. X, Количественный анализ пахарства, стр. 236—297.

Բ. ԱՌԱՆՁԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ

քաբար նա, որը նոյն նախարարական ցեղի մէջ ամէնից մեծն էր տարով. այնպէս որ մնացած նախարարազունները, այսինքն՝ տանուտիրոջ որդիքը կամ եղբարքը՝ գտնուում էին նորա լիակատար իշխանութեան տակ»:

Կոստանյանցի լուսաբանությունը, ինչպես տեսնում ենք, տարբեր է Ինճիճյանի մեկնությունից: Ինճիճյանի կարծիքով՝ «ի ձեռն [տանուտէրի] էր տէրութիւն երկրի նոյն տոհմին», իսկ Կոստանյանցի բացատրությամբ՝ տանուտերների լիակատար իշխանությունն տակ գտնվել են նախարարական տոհմերի անդամները: Այս վերջին բացատրությունը ճիշտ չէ, որովհետեւ տանուտերների իշխանության տակ գտնվել են իրոք ո՛չ միայն նախարարական տոհմերի անդամները, այլ նաև, ինչպես ուղիղ ենթադրել է Ինճիճյանը, նախարարական շրջանի ամբողջ բնակչությունը:

Նույն այս խնդիրը քննության է առել վերջերս Զավախովը «Государственный строй» վերոհիշյալ իր աշխատության մեջ (էջ 100—109) և նա ևս նախապետական իշխանությունը հասկացել է այն ուղիղ և լայն իմաստով, ինչպես և Ինճիճյանը:

«Տանուտէր»-ների կամ «նահապետ»-ների տիրական իշխանությունը, նաև նրանց իշխանության տակ գտնվող երկրամասը, անվանվել են «տանուտէրութիւն», «տէրութիւն» կամ «նահապետութիւն»:

Որ «նահապետ»-ները կամ «տանուտէր»-ները իշխանական իրավունքներ են ունեցել իրենց երկրներում՝ այդ երևում է, ի միջի այլոց, նրանից, որ աղբյուրների մեջ նրանք անվանվում են ո՛չ միայն «տանուտէր», «տէր» կամ «նահապետ», այլ և «իշխան», իսկ նրանց երկրները՝ նաև «իշխանութիւն»:

Աղբյուրների մեջ հիշատակվում են երբեմն «աւագ տանուտէր»-ները: Վերև մենք տեսանք, որ նախարարներն «աւագ» են համարվել կամ «կրտսեր», «գահու և աւուրբբ»: Համապատասխան նախարարների այդ բաժանման՝ «աւագ տանուտէր» ևս անվանվել են, ինչպես այդ ուղիղ դիտել է Զավախովը («Государственный строй», стр. 110), այն «տանուտէր»-ները, որոնք իրենց գահով, դիրքով կամ տարիքով ավելի բարձր էին կամ մեծ:

Վկայություններ վերոհիշյալ անունների վերաբերյալ.

1. Փաւստոս, IV, ԺԵ, էջ 119՝

«Զայնու ժամանակաւ էր գոլտոր մի գեղեցիկ Անգովկայ ուրումըն, մի ի նախարարացն նահապետին Սիւնեաց, որում անուն Փառանձեմ կոչէր»:

2. Փաւստոս, V, ԼԷ, էջ 245՝
«Եւ աղգին Մամիկոնեան տոհմին տանուտէր նահապետ կացոյց թագաւորն՝ վաչէ անուն ի նմին տոհմէ»:

3. Փաւստոս, V, ԽԲ, էջ 257՝
«Նոյնպէս յամենայն գաւառս կացուցանէր սպարապետն Հայոց Մանուէլ նահապետս յեվ տեառս գաւառաց գաւառաց»:

4. Փաւստոս, IV, ԾԹ, էջ 183՝

«Եւ էր նա կին Գարեգնի տեառնն Ռշտունեաց գաւառին»:

5. Խորենացի, II, Ը, էջ 112՝

«Քանզի ոչ ասեն նահապետաց աղգին՝ Մուրացեան տէր, այլ Մարացուցն տէր»:

6. Խորենացի, II, Գ, էջ 104՝

«Եւ նախարարութիւնս և նոցին նախարարութեանցն նահապետութիւնս հաստատեաց (վաղարշակ) զարս պիտանիս»:

7. Եղիշէ, է, էջ 242 (վեհետիկ, 1864)՝

«Զի ոչ ըստ կարգի ունէր նա (վասակ) գտէութիւն Սիւնեաց աշխարհին, այլ նենգութեամբ և քսութեամբ ետ սպանանել զհօրեղբայր իւր զՎաղինակ»:

8. Փարպեցի, II, Լ, էջ 58՝

«Արս աւագս ի տանուտերացն Հայոց, զիշխանն Արշարունեաց Արշալիր, զիշխանն Դիմաբսենից զՀմայեակ և զիշխանն Աբեղենից զԳաղրիկ»:

9. Փաւստոս, III, Գ, 9՝

«Եւ պղտորէին զմեծ աշխարհն Հայոց իշխանն Մանաւղեան տոհմին, և միւս ևս նահապետն Որդունուց տոհմին»:

10. Փարպեցի, II, ԽԶ, էջ 85՝

«Եւ ի նմին աւուր զթշնամին նորա, զսեպուհն Սիւնի, զուրացողն զՎարազվաղան՝ տէր ի վերայ աշխարհին Սիւնեաց կացուցանէին, որոյ որքան ժամանակս կալեալ զիշխանութիւնն Սիւնեաց՝ բազում արարեալ անիրաւութիւնս...»:

Յուրաքանչյուր նախարարության մեջ տոհմի ավագագույն անդամը, որին հանձնվում էր երկրի իշխանությունը, կոչվում էր, ինչպես տեսանք, «տանուտէր», «տէր» կամ «նահապետ»: Նախարարական տոհմի մնացած անդամները, ինչպես դժվար չէ հետևողական տոհմի մնացած անդամները, անվանվել են «սեպուհ»:

«Սեպուհ» տերմինը ևս ուղիղ է մեկնված նախորդ աշխատություններում:

1. Ըստ Ինճիճյանի (Հնախօս. Բ, էջ 80)՝ «յայսմ անուն կոչին

իւրաքանչիւր անձինք ամենայն նախարարութեանց սակս գոլոյ յազնուական տոհմէ. բայց սորա շէին տեարք կամ տանուտեարք տոհմին և ոչ երկրին. այսինքն շէին գլխաւորք. յայտ է այս ի մտադիր քննողաց ի բանից անտի վիպագրաց մերոց»:

2. Նույն լուսաբանութիւնը գտնում ենք նաև Կոստանյանցի («Հիւսուածք» Գ, էջ 36 և 38), Զավախովի («Государственный строй, էջ 126») և Ադոնցի («Армения в эпоху Юстиниана», стр. 472) աշխատութիւններում:

Ուշագրավ է առանձնապէս «սեպուհ» բառի ստուգաբանութիւնը, որ առաջարկել է Ն. Մառը (տե՛ս ЗВО Имп. Рус. Арх. Общ., т. XI, стр. 165-169): Մառի կարծիքով՝ «սեպուհ», հմմտն վրց. sazepuro) հայերենում իրանական փոխառութիւն է և համապատասխանում է վինդ. vIsaputhra բառին, որը նշանակում է տոհմի, ցեղի որդի: Ուրեմն՝ նախարարական տոհմի առաջնորդն ու գլխավորն անվանվել է «նահապետ» = nâfapatl, որ նշանակում է տոհմի, ցեղի պետ, իսկ մյուս անդամները «սեպուհ» = vIsaputhra, այսինքն՝ տոհմի, ցեղի որդի:

Մեր նախորդ աշխատութիւններից մեկում («Դիտողութիւններ Հին Հայաստանի շինականների դրոշման մասին մարզպանութիւն շրջանում», Երևան, 1925, էջ 12), մենք մատնանշել էինք, որ «սեպուհ» են կոչվել ո՛չ միայն նախարարական տոհմերի, այլ և Արշակունյաց թագավորական տոհմի անդամները: Փալատոսի պատմութիւն մեջ Գնելը, Արշակ թագավորի եղբոր որդին, անվանված է «մեծ սեպուհն Արշակունի» (IV, ԺԵ, էջ 124):

Ղազար Փարպեցու պատմութիւն մեջ հիշվում է հաճախ բացի «սեպուհ»-ից նաև «աւագ սեպուհ» տերմինը: Այս վերջին անունը քննութիւն է առնված Զավախովի և Ադոնցի վերոհիշյալ աշխատութիւններում («Государственный строй, стр. 127») և «Армения в эпоху Юстиниана», стр. 472): Զավախովի ենթադրութեամբ՝ «աւագ սեպուհ» անվանվել են կամ նախարարական տոհմի կարեւորութիւն համաձայն և կամ ըստ տարիքի, իսկ Ադոնցի կարծիքով՝ «աւագ սեպուհ»-ը տարիքով ավագագոյնն էր նախարարական տոհմում, որը «տանուտէր»-ի կամ «նահապետ»-ի մահից հետո ժառանգելու էր նրա իշխանութիւնը:

Ինձ թվում է, որ այս երկու ենթադրութիւնն էլ հավանական են: Փարպեցու վկայութիւններից կարելի է կռահել, որ «աւագ սեպուհ» կոչվել է կամ որեւէ ավագ նախարարութիւն «սեպուհ»-ը և կամ նախարարական տոհմի մեջ «սեպուհ»-ներից տարիքով

ավագը: Ուշագրավ է նաև այն, որ «աւագ սեպուհ»-ները մասնակցութիւն են ունեցել պետական գործերում: Փարպեցու վկայութիւններից երևում է, որ նրանք «տանուտէր»-ների հետ միասին հրավիրվում էին Պարսից արքունիք, մասնակցում էին «աշխարհաժողով»-ներում և կնքում էին «մատանհաւ» կարեւոր գրութիւնները: Նրանց գործակցութիւնը և այլ կառավարական խնդիրներում միանգամայն հավանական է, որովհետև «աւագ սեպուհ»-ները՝ որպէս տանուտիրութիւն գահաժառանգներ՝ ստանձնելու էին նախարարական երկրի իշխանութիւնը:

Վկայութիւններ «սեպուհ» և «աւագ սեպուհ» անունների վերաբերյալ.

1. Փարպեցի, III, ԿԸ, էջ 121՝

«Եւ սեպուհ մի ուրծացի, որում անուն էր Վարազներսեհ, որդի Կողթեկայ իշխանին Ուրծայ».

2. Փարպեցի, I, ԺԸ, 37՝

«Եւ լուեալ զայս ամենայն խօսս բազմութեան աւագացն Հայոց, տանուտեարացն և սեպհացն և միահամուռ ժողովրդոցն բազմութեան...».

3. Եղիշէ, III, էջ 127 (վենետիկ, 1864)՝

«Եւ զայս բազում զօրս յարքունի տանէն էարկ յինքն, և զսեպուհս ոմանս յայլմէ տոհմէ».

4. Փարպեցի, I, ԺԵ, էջ 26՝

«Եւ տաղտկացեալ մեծամեծ տանուտեարքն Հայոց և աւագ սեպուհն և ամենայն ժողովրդոցն բազմութիւնը...»

5. Փարպեցի, II, ԻԵ, էջ 47՝

«Եւ հրամայէր (Յազկերտ) գրել յերեսին հրովարտական, զի ամենայն տանուտեարքն և աւագ սեպուհքն երեցունց աշխարհացն փութով և անխափան ի դուռն եկեսցեն».

6. Փարպեցի, II, Լ, էջ 58՝

«Խորհուրդ ի մէջ առեալ իշխանին Սիւնեաց վասակայ հանդերձ ամենայն տանուտեարքը Հայոց և աւագ սեպհօք, և զմիտս ամենեցուն յիւր կամսն հաւանեցուցանէր».

7. Փարպեցի, II, ԼԲ, էջ 62՝

«Եւ գրեալ զայս ամենայն բանս հաւատոյ ուխտին, և կնքեալ նախ մատանհաւ իշխանին Սիւնեաց վասակայ և ապա մատանհօք ամենայն տանուտեարացն Հայոց և աւագ սեպհացն... ետուն ցալապուական եպիսկոպոսսն և ցաւագ քահանայութիւնն որ էին անդ».

8. Փարպեցի, Բ, ԼԵ, էջ 65՝

«Եւ նիզակակից տալր նմա զՄուշ զաւագ սեպուն՝ յազգէն Դիմաքսենից»:

Նահապետական կամ տանուտերական իշխանությունը ժառանգում էր, ինչպես ասացինք, նախարարական տոհմի ավագանդամը, այսինքն՝ «աւագ սեպուհ»-ը:

Ժառանգական նույն կարգը, ինչպես հայտնի է, պահպանվել էր նախարարական տոհմերում Բագրատունյաց ժամանակ, նաև ուշ միջնադարում։ Ուշագրավ է այդ տեսակետից, որ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում թագավորական զահի ժառանգ համարվում է առաջին հերթին թագավորի եղբայրը։ «Եւ որքան եղբարք իցեն նորա,— ասում է Մխիթար Գոշը,— որգուց նորա ոչ է իրաւացի առնուլ թագաւորութիւն (տե՛ս Դատաստանագիրք Հայոց», հրատ. Վ. Բաստամյանցի, Վաղարշապատ, 1880, II, Ա, էջ 300)։ Բաստամյանցի ենթադրությունը, որ այս կանոնի նկատմամբ Դատաստանագրքի վրա ազդեցություն է ունեցել մահմեդական օրենքը կամ սովորությունը, ինչպես տեսնում ենք, միանգամայն անհավանական է։

Փալատոսը վկայում է, որ նախարարական շրջաններում հայ Արշակունիներն իրենք էին կարգում «տանուտէր»-ներ կամ «նահապետ»-ներ: Սակայն Արշակունիների այդ միջամտությունը, ինչպես ցույց են տվել Զավարովը և Աղոնցը («Государственный строй», стр. 101—103 և «Армения в эпоху Юстиниана», стр. 464—465), եղել է սոսկ ձևական: Արշակունիները ճանաչում էին միայն կամ հաստատում օրինական ժառանգների իրավունքները:

Ի նկատի ունենալով այս խնդրի կարևորությունը, հարկ եմ համարում մեջ բերել ժառանգության այդ հնավանդ իրավունքի վերաբերյալ մի քանի ուշադրավ՝ վկայություններ՝

1. $\phi_{\text{шлшшшш}} V, l_1, t_2 \ 246'$

«Եւ եղև իբրև եկն հՀաս յերկիրն Հայոց Մանուէլ եղբարբն իւրով Կոմսիւ հանդերձ, իբրև ետես զնա Վաչէն՝ որ յառաջն էր լեալ նահապետ, մինչ շև եկեալ էր ի նա՝ ետ ցնա զպատիւ իշխանութեանն, զոր առեալ էր ի թագաւորէն Վարազդատայ։ Քանզի նա էր երէց, յազգին, և Մանուէլն ունէր զնահապետութեան ազգին տանուտէրութեան պատուին. և Վաչէն լինէր երկրորդ»։

2. *Финляндия, IV, Р, т. 67^а*

«Եւ կացոյց արքայն [Արշակ] զՎարդան զերէց եղբայրն ի նաճապետութեանն ազգին իւրեանց, և զՎասակ զմիջին եղբայրն զիւր դայեակն ի սպարապետութիւնն զօրավարութեան յիրս պատե-

բազմացն. սոյնպէս և զկրտսերն ի պետս զօրացն կացուցանէր։ Սոյնպէս և զամենայն ազոսն զօրացն մեծամեծացն նահապետացն, որպէս առաջին թագաւորքն նուաճնալք յիրաքանչիւր շափոաւ։

3. *Եղիշէ, VII, էջ 242 (Վեհեանիկ, 1864)*

«Զի ոչ ըստ կարգի ունէր նա (Վասակ) զտէրութիւնն Սիւնեաց աշխարհին, այլ նենգութեամբ և քսութեամբ հոտ սպանանել զհօրեղբայր իւր զՎաղդինակ, և յինքն տարաւ զտէրութիւնն իբրև քրտիկար լարքունիս»:

Յուրաքանչյուր «տանուտէր» կամ «նահապետ»՝ իրրեւ լիազոր տեր և կառավարիչ նախարարական երկրի՝ ունեւ թե՛ վարչական և թե՛ դատական իշխանութիւն: Հպատակ հարկատու բնակչութիւնից իր գործակալների միջոցով նա ստանում էր հարկեր և տուրքեր. ունեւ սեփական զորք և առանձին զրոշ: Փալստոսը, օրինակ, անվանում է նահապետներին «գնդից և դրօշուց տեարք»: «Ապա ի մի ժողով կուտեցան,— ասում է փալստոսը,— առ արքայն Արշակ մեծամեծք նահապետք ազգաց ազգաց, տոհմաց տոհմաց, զընդից և դրօշուց տեարք» (IV, Գ, 68):

Գլխավոր իշխանությունների և նրանց վասալների ղորքերի քանակի մասին պահպանվել է մի հին ցուցակ, որը հրատարակել էր Հ. Շահխաթունյանն իր «Ստորագրության» մեջ¹²։ Նույն ցուցակը վերահրատարակված է նաև Ալիշանի «Այրարատ»-ում (էջ 424), Կոստանյանցի «Հիսուածք»-ում (III, էջ 32) և Ադոնցի «Армения в эпоху Юстиниана» աշխատության մեջ (стр. 251—252)։

Համաձայն այդ ցուցակի հազար կամ հազարից ավելի զորք տալիս էին պատերազմի ժամանակ իշխանական 23 խոշոր շրջան, հինգհարյուր կամ հինգհարյուրից ավել՝ 10 շրջան և հիսունից մինչև երեքհարյուր՝ 53 շրջան: Զինվորական ցուցակի այդ տեղեկությունները, զժբախտաբար, վավերական չեն, խիստ աղճատված են և, Ադոնցի կարծիքով (էջ 252—297), հորինված են արվեստորեն VII դարից հետո, հավանաբար, զրավոր հնագույն աղբյուրներին օգնությամբ: Այնուամենայնիվ՝ նախարարական զորքերի թվի ներքին հաղորդված վկայությունները կարող են, ինչպես ենմասին հաղորդված վկայությունները կարող են, ինչպես ենթադրում է Ադոնցը, մասամբ ճիշտ լինել, որովհետև այդ տվյալները համապատասխանում են մոտավորապես խորենացու, Զենոբի և Փապստոսի ցուցումներին:

12 «Ստորագրութիւն Կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ»,
էջմիածին, 1842, II, էջ 58—59:

թյամբ՝ «ոստան» բառի ծագումն անպայման պարսկական է. չորրորդ դարում «ոստան» է անվանվել այն երկիրը կամ քաղաքը, որ գտնվել է Արշակունի թագավորի (կամ Արշակունյաց թագավորական տան որևէ իշխանի) իշխանության տակ:

Վերև մատնանշել էինք, որ «ոստան» կոչվել են Այրարատ գավառի գլխավոր քաղաքները՝ Արտաշատը, Վաղարշապատը և ապա Դվինը: «Ոստան» էին սակայն ո՛չ միայն այդ քաղաքները, այլև Արշակունիների «բնիկ սեփական» Այրարատ գավառը, նաև նրանց անմիջական իշխանության տակ գտնվող արքունի ամբողջ երկիրը: Որ այս ենթադրությունը միանգամայն ճիշտ է, այդ պարզ երևում է Փավստոսի հետևյալ վկայություններից.

1. Փաւստոս, VI, ԺԹ, էջ 133՝ «Բայց զտոհմս Կամսարականացն՝ որ էին զաւառաց տեարք, Շիրակայ և Արշարունեաց, ազգատ առնէր (Արշակ). և զգաւառսն ունէր յոստան».

2. Նույնը, V, ԺԸ, էջ 217՝ «Հարկանէր (Մուշեղ) և յԱնգեղ տունն զբաղումս, և հանէր ընդ սուր: Բայց աշխարհն, զի ոստան արքունի լեալ էր վաղ վաղ, բնակիչք գաւառին և ինքեանք կային ի հարկի ծառայութեան»:

Արշակունիները, լինելով անմիջական «տէր» արքունի երկրի կամ «ոստան»-ի, միաժամանակ բարձրագույն սենյորներ էին նախարարական ամբողջ Հայաստանի: Իբրև միապետներ, որոնց ստորադրված էին բոլոր իշխանությունները, և բոլոր նախարարությունները, նրանք անվանվում էին «թագաւոր» կամ «արքայ Հայոց Մեծաց» (տես Փաւստոս, III, ԺԱ, էջ 28, IV, ԺԱ, էջ 107, Կորիւն (Վենետիկ 1894), էջ 14 և 20, Ագաթանգեղոս ՃԺԶ, էջ 428, Դ, էջ 29, ԺԲ, էջ 73 ևն), իսկ նրանց իշխանությունը՝ «տէրութիւն թագաւորութեանն Հայաստան երկրին» (տես Փաւստոս IV, Բ, էջ 67):

«Հայոց Մեծաց» թագավորը թեև համարվում էր բարձրագույն տեր և հրամայող նախարարական ամբողջ Հայաստանի, սակայն նրա այդ բացարձակ իշխանությունը գրեթե անվանական էր և ձևական: Հայաստանի քաղաքական և աշխարհագրական պայմաններում դժվար էր զսպել և սանձահարել զորեղ ու ըմբոստ նախարարությունները և զորեղացնել թագավորական միահեծան իշխանության հեղինակությունը: Դժվար էր այդ, մանավանդ, և այն պատճառով, որ Հայաստանում չէին հասունանում կամ ամրանում այն տնտեսական ու սոցիալական նախադրյալները, որոնք նպաստելու էին միապետական իրական իշխանության ստեղծման:

Ներքև մենք կտեսնենք, որ Արշակունիների բուռն ու անհաշտ

պայքարն ընդդեմ նախարարությունների շարունակվել է գրեթե անընդհատ մինչև նրանց թագավորության անկումը:

Նախարարությունները, որ համառությամբ պաշտպանում էին իրենց ներքին անկախությունը, ճանաչում էին Արշակունիներին իրենց «տէր» և «թագաւոր Հայոց Մեծաց» բարձրագույն սենյորի իմաստով՝ ճիշտ այնպես, ինչպես և ֆեոդալական Եվրոպայում: Նրանք գործակցում էին Արշակունիներին, երբ հարկավոր էր պաշտպանել նախարարական Հայաստանն արտաքին հարձակումներից: Թագավորը համարվում էր ընդհանուր ներկայացուցիչ միջազգային հարցերում. նա հայտարարում էր պատերազմ, կռում էր դաշինք, ուղարկում ու ընդունում էր դեսպանություններ և պահպանում հարաբերություններ օտար պետությունների հետ: Հավանական է սակայն ենթադրել, որ այս հարցերն անգամ քննվում էին սովորաբար «աշխարհածոզով»-ներում¹⁴:

Համեմատելով նախարարությունների պարտականություններն Արշակունիների հանդեպ՝ արևմտյան ֆեոդալների համապատասխան պարտականությունների հետ, դժվար չէ համոզվել, որ վասալական այդ հարաբերություններն ունեն ընդհանուր նման գծեր, որ ակներև են ու անժխտելի:

Ուշագրավ է ամենից առաջ, որ Հին Հայաստանում ևս ֆեոդալական դասակարգության ամեն մի ստորին խավի կապը և կախումն ավելի բարձր շերտից արտահայտվել է նույն տերմիններով, ինչպես և միջնադարյան Եվրոպայում: Հայ նախարարները, ինչպես հայտնի է, անվանվում էին «ծառայ» նախ հայ Արշակունիների և ապա Պարսից թագավորների: Այն պարտականությունները՝ որ նրանք ունեին թագավորի հանդեպ, կոչվում էին «ծառայութիւն»: Իբրև հատուկ տերմիններ Հայաստանի նախարարական կազմակերպության, «ծառայ» և «ծառայութիւն» համապատասխանում են, ինչպես ցույց է տվել Նիկ. Ադոնցը, ֆեոդալական Եվրոպայի servus, servitium և Ռուսաստանի слуга, служба բառերին («Армения в эпоху Юстиниана», стр. 459).

Արևմտյան Եվրոպայում ֆեոդալական իշխանությունները պարտավոր էին, և այդ նրանց հիմնական պարտականությունն էր, պատերազմի ժամանակ տրամադրել սենյորին իրենց զինվորական ուժերը: Նույն պարտականությունն ունեին Հին Հայաստա-

¹⁴ «Աշխարհածոզով» բառը թեև իբրև հատուկ տերմին չի հանդիպում մատենագրական հին աղբյուրներում, սակայն այդ բառը հշտորեն արտահայտում է աշխարհախումբ խորհրդակցությունների բնույթը, որ ներքև քննվելու են:

նում նախարարություններն Արշակունյաց և Սասանյան Պարսկաստանի թագավորների հանդեպ: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Հայաստանում ևս, ինչպես և ֆեոդալական Եվրոպայում, նախարարական իշխանությունները պարտավոր էին պաշտպանել իրենց սենյորի բերդերը և հարկավոր դեպքերում տրամադրելու էին նրան իրենց սեփական ամրությունները:

Միջնադարյան Եվրոպայում վասալների գլխավոր պարտականություններից մեկն էր նաև նրանց պարտադիր ծառայությունն արքունիքում կամ սենյորական պաշտոնավայրում: Նրանք ո՛չ միայն իրենց ներկայությամբ առանձին փայլ էին տալիս սենյորի տոնական մեծ հանդեսներին, այլ գործակցում էին նրան քաղաքական ու կառավարական գործերում, մասնակցում էին կարևորագույն հարցերի քննությանը հատուկ ժողովներում և վարում էին նույնիսկ արքունի որոշ պաշտոններ:

Նույնը մենք տեսնում ենք նաև նախարարական Հայաստանում, գլխավորապես, Արշակունյաց թագավորության ժամանակ:

Նախարարների և «ազատ»-ների մեծ ու փոքր պաշտոններն արքունիքում և «ոստան»-ում անվանվում էին «գործ» կամ «գործակալություն», իսկ նախարարներն ու «ազատ»-ներն իրենք կոչվում էին իբրև արքունի պաշտոնյաներ՝ «գործակալ»-ներ: Համաձայն Ադոնցի՝ «գործ» և «գործակալ» համապատասխանում են արևմտյան ֆեոդալիզմի office և officier տերմիններին¹⁵:

Ամենակարևոր «գործակալություն»-ներն Արշակունյաց Հայաստանում, որ հանձնարարված էին ավագ նախարարություններին և կաթողիկոսությանը, անվանվում են աղբյուրներում՝ «թագակալ ասպետություն», «մարգապետություն», «մաղխաղություն», «սպարապետություն», «հաղարապետություն» և «մեծ դատաւորություն»:

«Թագակալ ասպետության» իշխանությունը հանձնված էր Բագրատունիներին: Իբրև «Թագադիր» նրանք գահակալության ժամանակ թագ էին դնում թագավորի գլխին:

Պարթևների թագավորության մեջ, ինչպես և Սասանյան Պարսկաստանում, թագադրության այդ իրավունքը տրված է եղել, ինչպես հայտնի է, ազնվական ամենաբարձր տներին, որոնք ազգական էին թագավորական ընտանիքին: Բագրատունիների մասին ևս հաղորդվում է որ նրանք խնամիական գծով ազգական էին Արշա-

կունիներին (տե՛ս Սեբեոս, Պատմություն ի Հերակլին, Ս. Պետերբուրգ 1879, Ա, էջ 9, Խորենացի, II, ԿԳ, էջ 194, Փալատոս V, ԽԴ, էջ 263):

1. Փալատոս, V, ԽԴ, էջ 263՝

«Առնէր հարսանիս և եղբոր նորին Վաղարշակայ, և տայր նմա զդուստր ասպետին Բագրատունոյ ի Սպեր գաւառէ, որ քագաղիւրքն¹⁶ քագակալքն լեալ էին ի բնմէ ազգին թագաւորութեանն Արշակունոյ»:

2. Ազաթանգեղոս, ՃԺԲ, էջ 414՝

«Զորրորդ՝ իշխանն քագակալ իշխանութեան ասպետութեանն»:

3. Ազաթանգեղոս, ՃԻԶ, էջ 460՝

«Առնոյր ընդ իւր (Տրդատ)... զմեծ իշխանն Անգեղ տան, և զքագաղիւր ասպետն, և զսպարապետն մեծ»:

4. Խորենացի, II, է, էջ 110՝

«Արդ՝ նախ և առաջին օրինադրէ թագաւորն (Վաղարշակ) զինքն և զտուն իւր, սկիզբն առնելով ի գլխոյ իւրմէ և ի թագէ: Եւ զկոչեցեալն Բագարատ, որ ի Հրէիցն, շնորհակալութիւն նմա վասն յառաջագոյն անձնատուր ձեռնտութեանն առ թագաւորն և միամտութեանն և քաջութեանն, զյառաջասացեալ տանուտիրական պատին ազգին պարգեւելով. և իշխել նմա թագ ի գլուխ դնել թագաւորին, և կոչել քագաղիւր, այլ և ասպետ...»

5. Խորենացի, II, Ը, էջ 117՝

«Եւ աղերսեալ որ ի Հրէիցն Շամբատայ Բագարատ, որ և քագաղիւր և ասպետ»:

6. Նույնը II, ԺԴ, էջ 128՝

«Վասն որոյ առնու ի նոցանէ ի բաց (Տիգրան) զիշխանութիւն զօրուն. բայց միայն զքագակալ ասպետութիւնն ոչ հանէ»:

7. Նույնը II, ԽԷ, էջ 174՝

«Եւ ոչ ինչ ընդհատ յայլոց պատուոց տայ դայեկին իւրում Սմբատայ (Արտաշէս), բայց միայն երկուց գնդացն և ի կարմիր կօշկէ. և աւելի քան զհայրենական զիւր քագակալ ասպետութիւնն և զիշխանութիւնն արևմտեայ զօրուն՝ հավատայ ի նա զամենայն զօրս Հայոց, և զբոլոր աշխարհիս զգործակալս և զհամօրէն տունն արքունի»:

¹⁶ Բնագրում «թագաւորքն», որ ուղղելու է «թագադիրքն», տե՛ս Ն. Քիւզնեցի, Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնը, Տփլիս, 1900, էջ 269:

¹⁵ «Армения в эпоху Юстиниана», стр. 467.

«Նախ և առաջին փոխարէն բարեաց հատուցանելով առնն զօրաւորի և իմաստնոյ, որ ի Հրէիցն՝ Շամբատայ Բագարատ. տալով նմա իշխանութիւն ազգաւ թագադիր լինել Արշակունեաց»:

«Ասպետ» բառը, ինչպես հայտնի է, գործ է ածվել իբրեւ հատուկ տիտղոս Բագրատունիների տոհմում: Բանասիրական ու պատմագիտական հնագույն երկերում այդ տերմինի մասին տրրված են զանազան մեկնություններ, որ հիշատակված են Նորայր Բյուզանդացու «Կորիւն վարդապետ և նորին թարգմանութիւնը» աշխատության մեջ (էջ 284): Նոր Հայկազյան բառգրքում և Աճառյանի Արմատական բառարանում «ասպետ» բառին վերագրված է այն սովորական նշանակությունը, որ ընդունված է նաև այժմյան գրական լեզվի մեջ՝ «ասպետ» — «ձիաւոր ազնուական, իշխանաւոր հեծեալ»:

Նույն բառի ստուգաբանական մեկնությունը, որ ընդունելի է համարել Աճառյանը, տվել է Հյուբշմանն իր Armenische „Grammatik“ աշխատության մեջ (s. 109): «Ասպետ»-ը նրա կարծիքով, համառոտություն է հին պարսկերէն *aspapati բառի, որ նշանակում է «ձիաւոր»: Այս բացատրությունը, թեև ստուգաբանորեն բավարար կերպով հիմնավորված է, սակայն խիստ վիճելի է «ասպետ» և *aspapati բառերի վերոհիշյալ նշանակությունների տարբերություն պատճառով: Անհասկանալի է նույնպես, թե ինչու «ասպետ»-ը, ունենալով ֆեոդալական chevalier կամ рыцарь բառի նշանակությունը, գործածական չի եղել Հայաստանում իբրեւ տերմին «ձիաւոր ազնուական»-ների համար:

Նույն «ասպետ» բառի մասին մի այլ բացատրություն, որ հիշատակված չէ Աճառյանի Արմատական բառարանում, առաջարկել է Աղոնցը (տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», стр. 400—402): Ըստ այդ բացատրության՝ «ասպետ» Բագրատունիների տոհմային տիտղոսն է, նշանակում է «տոհմապետ» և համապատասխանում է իրանական vivapati բառին: Թեև Աղոնցի այս ստուգաբանությունը կարոտ է ավելի հիմնավոր լուսաբանման, սակայն այս մեկնությունն ըստ իս հավանական է, որովհետև նոր այս բացատրությամբ միանգամայն հասկանալի է դառնում «ասպետ»-ի գործածությունն իբրեւ տիտղոս Բագրատունիների միայն տոհմում:

«Գործակալ»-ական մեծ իշխանություն էր արքունիքում «մարդպետութիւն»-ը: Աղոնցի ենթադրությամբ՝ «մարդպետ» նշանակել է սկզբում «մարդ» ցեղի պետ, այն հայտնի ցեղի, որ ապրում էր

Մարգաստանում: Հետագայում «մարդպետ»-ը դառել է նախարարական տոհմի տիտղոս (տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», стр. 319): Համաձայն տոհմային այդ տիտղոսի «մարդպետ»-ներին հանձնված արքունի «գործակալութիւն» անվանվել է «մարդպետութիւն»՝ ճիշտ այնպես, ինչպես և Բագրատունիների տոհմային «ասպետ» տիտղոսի համաձայն վերոհիշյալ «գործակալութիւն»-ը կոչվել էր «ասպետութիւն»:

«Մարդպետութեան» մեծ իշխաններին հանձնարարված են եղել Արշակունիների կանանցի և արքունիքի վերակացությունը, թագավորական ամբույթյունների և բերդերի պահպանությունը և արքունի զանձերի ու կալվածների վերահսկողությունը: Նրանց բարձր դիրքը և բացառիկ հեղինակությունն արքունիքում պարզ երևում է նրանից, որ փառաստուծ մոտ նրանք անվանվում են «հայր» կամ «հայր թագավորի», իսկ նրանց պաշտոնը՝ «հայրություն»:

Նորայր Բյուզանդացու և Ինճիճյանի վերոհիշյալ աշխատություններում սխալ են մեկնված «մարդպետութեան» վերաբերյալ Փառաստուծ հետևյալ վկայությունները.

1. Փառաստու, IV ԺԳ, էջ 117՝

«Արդ ելանէր սա շրջէր ընդ մարդպետութիւնն իւր. ապա եկն էջ Հայր մարդպետ ի գաւառն Տարօնոյ ընդ իւր գեղսն տեսանել... Եկն էջ և Հայրն մարդպետ զիւրով իշխանութեամբն շրջեալ»:

2. Փառաստու, V, Գ, էջ 195՝

«Ապա մինչդեռ մարդպետն Հայր զիւրով իշխանութեամբ շրջէր յերկիրն Տարօնոյ, և Մուշեղ սպարապետն Հայոց էր ի նմին գաւառին յիւրում բերդին»...

Ինճիճյանը և Նորայր Բյուզանդացին ենթադրում են, որ «շրջէր ընդ մարդպետութիւն իւր» և «զիւրով իշխանութեամբ շրջէր» պետք է հասկանալ այն իմաստով, որ «մարդպետ»-ների իշխանության տակ գտնվող կալվածները Տարօնում «մարդպետութեան» սեփական երկիրն էին (տե՛ս «Հնախօս» Բ, էջ 138 և «Կորիւն և նորին թարգմանութիւնը», էջ 268): Այս ենթադրությունը անհավանական է և անընդունելի: Ինչպես ուղիղ մեկնել է Գարագաշյանը, հիշյալ կալվածներն արքունի տան շրջաններ էին, որոնք գտնվել են «ընդ տեսչութեամբ մարդպետաց» (տե՛ս «Քննական պատմութիւն Հայոց», Բ, էջ 7 և 20)¹⁷: Ուրեմն՝ «ընդ մարդպետութիւնն իւր» և

¹⁷ Նույն այս կարծիքը հայտնել է նաև Մարկվարտը, տե՛ս „Südarmenien und die Tigrisquellen“, Wien, 1930, s. 36. Անհավանական է, սակայն, Մարկվարտի մյուս ենթադրությունը, որ իբր թե նաև Թովմա Արծրունու մոտ հիշատակված վասպուրականի գավառները/ III, ԻԹ, էջ 251-252/, որոնք «մարդպետ»

«գիւրով իշխանութեամբ» խոսքերի տակ պետք է հասկանալ «մարդպետ»-ների ո՛չ թե «տանուտէրական», այլ «գործակալական» իշխանությունը:

«Մարդպետություն» քաղաքական մեծ դերը չորրորդ դարում մատնացույց է արված Մարկվարտի „Südarmenien und die Tigrisquellen“ աշխատության մեջ (Wien, 1830, s. 58-70); Մարկվարտի կարծիքով «մարդպետ»-ներն իբրև արքունի «գործակալ»-ներ ձգտել են ամրացնել Արշակունիների հզորությունը և ստեղծել զորեղ թագավորական իշխանություն. միաժամանակ նրանք աշխատել են ամեն կերպ ընկճել ու թուլացնել ինքնիշխան ու կենտրոնախույս նախարարությունները: Հակառակ կենտրոնացման այս քաղաքականության՝ Մամիկոնյան տոհմը և եկեղեցական բարձր իշխանությունը գործել են ձեռք ձեռքի տված ընդդեմ «մարդպետության» և պաշտպանել են նախարարական տոհմերի կալվածական ու «տանուտէրական» իրավունքները:

Հասկանալի է այդ տեսակետից, որ Փավստոսը՝ որպես այս վերջին կուսակցության պատմագիր՝ խորապես ատում է «մարդպետ»-ներին և պախարակում է խստիվ նրանց վարած քաղաքականությունը նախարարությունների հանդեպ: «Մարդպետ»-ներին, որ գործում էին նախարարությունների ու կաթողիկոսության հակառակ, Փավստոսն անվանում է՝ «չարասիրտ, չարախորհուրդ, չարագործ» (III, ԺԸ, էջ 47) և կամ «այր չար և ժանտաբարոյիւր անօրէն և անիրաւ» (IV, ԺԴ, էջ 116):

Մեջ ենք բերում «մարդպետության» վերաբերյալ աղբյուրների կարևորագույն վկայությունները.

1. Փավստոս, III, ԺԷ, էջ 45՝

«Եւ տան զնա [զՇահակ] ի ձեռս իշխանին մարդպետութեանն, որում անուն իւր Հայր կոչէր».

2. Նույնը, IV, Դ, էջ 72՝

«ԶՀայր մեծ իշխանն մարդպետութեան».

3. Նույնը, III, ԺԸ, էջ 46—47՝

«Բայց քան զամենեսին աւելի այր մի անօրէն և այսամուտ, որ աւելի ընդ ազգս նախարարացն գրգռէր զթագաւորն Տիրան: Այս ինքն որ ուներ զպատին մեծի մարդպետութեանն, այր նեբինի՝ չարասիրտ, չարախորհուրդ, չարագործ, որում Հայր կոչեին: Զբա-

պետ»-ների «սեփական» կալվածներն էին, համարվելու են արքունի տան երկրներ. տե՛ս Die Genealogie der Bagratiden, Caucasică, 1930, Fasc. 6, 2. Teil, s. 35;

դումս ի նախարարացն ետ քսութեամբ առանց վնասու կոտորել, և խանդարեաց զմեծ տէրութիւն թագաւորութեանն».

4. Նույնը, V, Գ, էջ 196՝

«Եւ փոխանակ ի նորա տեղի հայրութեան մարդպետութեանն [կացուցին] զԳրակ¹⁸ ոմն անուն, որ յաւուրս Արշակայ թագաւորին կամ Տիրանայ հօր նորա գամու միոջ լեալ նոյն գործ մարդպետութեանն».

5. Նույնը, V, է, էջ 210—211՝

«Իսկ Դրաստամատն ներքինին, որ յամս, Տիրանայ թագաւորին Հայոց և Արշակայ որդոյ նորա թագաւորին Հայոց լեալ էր իշխան տան դաւառին և հաւատարիմ զանձուց Անգեղ բերդին, և ամենայն բերդացն արքունի՝ որ ի կողմանս յայնս. սոյնպէս և յերկրին Ծոփաց ի Բնաբեղ բերդին զանձքն լեալ էին ընդ նովաւ, և բարձ նորա ի վեր քան զամենայն նախարարացն: Եւ քանզի այս բարձ նորա ի վեր քան զամենայն նախարարացն, որում Հայրն կոչէին, ներքի-գործակալութիւն եւ մարդպետութիւն, որում Հայրն կոչէին, ներքի-կունոյ, և զայս Դրաստամատն ներքինի վիշխանն զԱնգեղ տանն գերեալ տարեալ էր յերկրին Պարսից ի ժամանակին՝ յորժամ կալան զերշակ արքայն Հայոց».

6. Նույնը, V, Զ, էջ 207՝

«Ապա Տէրէնդ զօրավարն զօրացն Յունաց և Մուշեղ զօրավար զօրացն Հայոց զԳրակ մարդպետ, որ անուանեալ կոչէր ըստ գործոյն Հայր քաղաւորին, թողին զնա սահմանապահ ի Գանձակ».

7. Ագաթանգեղոս, ՃԺԲ, էջ 414՝

«Յայնժամ թագաւորն վաղվաղակի փութով և երկիւղիւ և մեծաւ խնդութեամբ հոգացեալ, դումարեաց զգլխաւորս նախարարացն և զկուսակալս աշխարհացն. առաջին՝ իշխանն Անգեղ տան, երկրորդ՝ իշխանն Աղձնեաց, որ է բղեաշխն մեծ, երրորդ՝ իշխանն մարդպետութեան իշխանութեանն...».

8. Խորենացի, II, է, էջ 112՝

«Նա և ներքինիս հրամայէ [վաղարշակ] ի նոյն ազգէ խզել. և նահապետ նոցա զՀայր իշխան մասին յԱտրպատականէ մինչև ցճուաշ և Նախճաւան, և նահապետութեան ազգին սա մեծարոյ: Բայց թէ որպէս կամ ուր սորա իրք անցին անյիշատակելի, ես ոչ գիտեմ».

9. Խորենացի, III, ԺԵ, էջ 274՝

«Տեսեալ զայս Տիրանայ և յոյժ զարհուրեալ՝ առաքէ զմարդ-

¹⁸ Բնագրում «զԳրակ» փխ. «զԳրակ»:

պետն կոչեցեալ Հայր, և հանդերձ երդամբ կոչէ առ ինքն զԶօրայ»:

Իբրև առանձին «գործակալութիւն» աղբյուրների մեջ հիշվում է նաև «մաղխազութիւն»-ը: «Մաղխազ», ինչպես ցույց է տվել Նիկ. Ազոնցը, նշանակում է «տեր, իշխան, թագավոր» (= ասոր. malxazu, տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 400):

Մատենադրական վկայություններից հայտնի է, որ «մաղխազ» տոհմային տիտղոսն էր խորխոռունիների: Պարզ է, ուրեմն, որ արքունի այս «գործակալութիւն»-ը հանձնված է եղել խորխոռունիների նախարարական տոհմին և անվանվել է «մաղխազութիւն» ըստ նրանց տոհմային տիտղոսի՝ միանգամայն համապատասխան վերոհիշյալ «գործակալութիւն»-ներին, որոնց անունները ևս, ինչպես վերև տեսանք, ծագել էին «ասպետ» և «մարդպետ» տոհմական տիտղոսներից:

«Մաղխազութեան» պաշտոնը, ինչպես ենթադրում են, վերաբերվել է թագավորի անձի պաշտպանության: «Մաղխազ»-ը որպես արքունի «գործակալ», խորենացու վկայության համաձայն, թիկնապահների ղեկավորն էր: Նույն պաշտոնը Սասանյան Պարսկաստանում անվանվել է puštikpānsālār, այսինքն՝ փուշտիպանների կամ թիկնապահների հրամանատար¹⁹:

«Մաղխազութիւն»-ը և «մաղխազ»-ները հնագույն աղբյուրների մեջ հիշվում են հետևյալ հատվածներում.

1. խորենացի, II, է, էջ 110՝

«Եւ թիկնապահս իւր, զինու հանդերձ, և զաւակացն խոռայ Հայկազնոյ, արս ընտիրս և քաջս, նիզակաւորս և սուսերաւորս. և զգլուխ նահապետութեան նոցա զՄաղխազ ոմն այր բարի և սըրտեայ: Բայց անուն ազգին զնախնականն պահէ».

2. խորենացի, III, Թ, էջ 267՝

«Եւ փոխանակ Միհրանայ կարգէ [խոսքով] զԳարշոյլ Մաղխազ նահապետ խոխոռունեաց ի վերայ զօրուն».

3. Ագաթանգեղոս, ԾԺԲ, էջ 414՝

«Հնգետասաներորդ՝ իշխանն Մաղխազութեան տանն».

4. Նույնը, ԾԻԶ, էջ 460՝

«Առնոյր ընդ իւր [Տրդատ]... և զիշխանն Մաղխազութեան տանն».

5. Փաւստոս, III, ԺԲ, էջ 29՝

«Բայց զոմարեաց ընդ նմա [Յուսկան] թագաւորն Տիրան

զմեծամեծ նախարարսն ըստ սովորութեան օրինակին... և զՄանասայ զխորխոռունեաց զիշխանն Մաղխազութեան տանն».

6. Նույնը, V, ԼԸ, էջ 252՝

«Ապա յետ այսորիկ առաքեցին Զարմանդուխտ տիկինն Հայոց և սպարապետն Մանուէլ զԳարշոյլ Մաղխազ, և ընդ նմա զբազումս ի նախարարացն Հայոց».

Տե՛ս նաև Փաւստոս, IV, ԺԱ, էջ 106, V, ԽԳ, էջ 263:

Մեծ «գործակալութիւն» էր նաև «հազարապետութիւն»-ը, որին հանձնարարված է եղել, հավանորեն, արքունի երկրի տնտեսական բարեկարգման և գյուղացիական ու երկմտական գործերի վարչությունը:

«Հազարապետ»-ի պարտականությունն էր, ըստ երևույթին, աջակցել երկրի շինարարական աշխատանքներին և շինական տընտեսության զարգացմանը: «Հազարապետութեան» այս պարտականությունները կապված էին հարկահանության գործի հետ: Հողի կանությունները կապված էին հարկահանության գործի հետ: Հողի մշակությունը, ոռոգման գործը և, ընդհանրապես, երկրի շինվածակը նշանակություն ունեին՝ իբրև հիմք և աղբյուր պետական բարեկեցության և պետական եկամուտների:

«Հազարապետ»-ի աշխարհախնամ գործունեության կարևոր այս կողմը շեշտված է, հատկապես, Փաւստոսի պատմության հետևյալ հատվածում՝

«Եւ սկիզբն գործակալութեանն հազարապետութեանն աշխարհատեսն խնամակալութեանն, աշխարհաշէն աշխարհատած դեհականութեան, շինականաշէն ազգն Գնունեաց՝ հազարապետն ամենայն երկրին» (IV, Բ, էջ 67):

Իսկ նույն պաշտոնի ֆինանսական բնույթը կարելի է ենթադրել նոր կտակարանի հայերեն թարգմանությունից, որի մեջ «հազարապետ» բառը համապատասխանում է հաճախ հունարեն οἰκονομος («տնօրեն, տնտես») բառին (տե՛ս Ա. Պետ. Դ, 10, Ա. Կորնթ. Դ, 1 և 2):

Ուշագրավ է նաև, որ Բագրատունյաց թագավորության ժամանակ ևս, օրինակ, Թովմա Արծրունու պատմության մեջ «հազարապետ» բառը գործ է ածվել՝ իբրև տեսուչ ու վերակացու արքունի հարկերի:

«Ի դառնալն Ապուսէթի յԱսորիս, — ասում է Թովման, — և Մուսէի հաւատալ զվերակացութիւն հարկաց արքունի, և ընդդէմ եկեալ յարքունուստ հազարապետ ոմն հարկաց Ծովափի կոչեցեալ եկեալ յարքունուստ հազարապետ ոմն հարկաց Ծովափի կոչեցեալ ամիրայ Ալայ անուն» (տե՛ս «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», ամիրայ Ալայ անուն» (տե՛ս «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Պետերբուրգ, 1887, II, Զ, էջ 111):

241

¹⁹ Տե՛ս A. Christensen, L' empire des Sassanides, p. 93-94.

«Հաղարապետութեան» արքունի պաշտոնը զոյուսթյուն է ունեցել ո՛չ միայն Արշակունյաց թագաւորութեան, այլև մարդպանութեան ժամանակ: Իբրև Պարսկական Հայաստանի «Հաղարապետ»-ներ Կորյունի և Ղաղար Փարպեցու մոտ հիշված են Վահան Ամատունին Վարդանանց ապստամբութեանից առաջ և պարսիկ Վեհվահանամբ Ատրվշնասպի մարդպանութեան ժամանակ (տե՛ս «Պատմութիւն վարուց և մահուան Մարտապայ վարդապետի», Վենետիկ, 1894, էջ 44 և Ղաղար Փարպեցի, «Պատմութիւն Հայոց», Տիփլիս, 1904, III, ԿԶ, էջ 118):

Ուշադրութեան արժանի է սակայն, որ Սասանյան Պարսկաստանում «Հաղարապետ»-ը կամ ավելի ճիշտ՝ «մեծ Հաղարապետ» ունեցել է անհամեմատ ավելի բարձր դիրք և ավելի ընդարձակ իշխանութիւն: Հայկական աղբյուրներում կան, օրինակ, կարևոր տեղեկութիւններ Միհրնէրսեհի մասին, որը «Հաղարապետ» էր Հազկերտ Բ-ի ժամանակ: Եղիշեն նրան անվանում է «մեծ Հաղարապետ Արեաց և Անարեաց» և «վերուկ հրամատար Երան և Անեքան»: «Հաղարապետութեան» նրա պաշտոնը Եղիշեն բնորոշում է հետևյալ իր վկայութեան մեջ՝

«Սա էր իշխան և հրամանատար ամենայն տէրութեանն Պարսից, որում անունն էր Միհրնէրսեհ. և չէր որ ամենեին, որ իշխէր ըստ ձեռն նորա ելանել. և ոչ միայն մեծամեծը և փոքունը, այլ և ինքն թագաւորն հրամանի նորա անսայր» (Վենետիկ, 1864, III, էջ 153):

Եվ իրավի՛ «մեծ Հաղարապետ»-ը Սասանյան Պարսկաստանի մեծ վեզիրն էր և ամենաբարձր պաշտոնյան. նա վարում էր պետական բոլոր գործերը՝ թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին: Հայ պատմիչները, ըստ երևույթին, գիտակցել են, որ «Հաղարապետ»-ի վերջին իշխող պաշտոնը Հայաստանում տարբեր է «Հաղարապետ»-ի կամ «վերուկ հրամատար»-ի պաշտոնից Պարսկաստանում: Գուցե դրանով հենց բացատրվում է, որ Եղիշեն Միհրնէրսեհին անվանում է սովորաբար ո՛չ թե «Հաղարապետ», այլ «մեծ Հաղարապետ» (II, 47, VII, 230, VIII, 251 և 345):

Ինձ թվում է, կարելի է վերապահութեամբ նույնիսկ ենթադրել, որ Փալստոսի հիշած «Անձտայ իշխան, Վաղարշը եղել է Տիրանի ժամանակ «մեծ Հաղարապետ...» ամենայն Հայոց Մեծաց, այդ պաշտոնի հենց վերև մատնանշված իմաստով:

«Հաղարապետութեան» և «մեծ Հաղարապետութեան» վերոհիշյալ տարբերութիւնն արժանի է առանձին ուշադրութեան և կարո՛տ է հատուկ քննութեան հետագա ուսումնասիրութիւններում:

Մեջ ենք բերում կարևոր այդ «գործակալութեան» վերաբերյալ մատենագրական վկայութիւնները.

1. Փալստոս, III, ԺԲ, էջ 29՝

«Բայց գումարեաց ընդ նմա թագաւորն Տիրան զմեծամեծ նախարարսն ըստ սովորութեան օրինակին, զմեծ հաղարապետն ի հաղարապետութեանն [էջ²⁰ իսկ ի տոհմէ ամենայն Հայոց Մեծաց, Վաղարշ, որ էր իշխան Անձտայ. և ընդ նմա Զարեհ իշխան, նահապետն մեծի Մոփաց».

2. Կորիւն Վենետիկ, 1894, էջ 14՝

«Ի մանկութեան տիսն վարժեալ [Մաշթոց] հելլենական դրպութեամբն, եկեալ հասեալ ի գաւառն Արշակունեաց թագաւորաց Հայոց Մեծաց, կացեալ յարքունական դիւանին, լինել սպասաւոր արքայատուր հրամանին առ հաղարապետութեամբն աշխարհիս Հայոց Առաւանայ ուրումն».

3. Նույնը, էջ 44՝

«Ի զինուորական կողմանն, առաջնումն Վահան անուն յազգէն Ամատունեաց, որ էր հաղարապետ Հայոց Մեծաց»:

4. Եղիշէ, II, էջ 39՝

«Եւ ևս շարագոյն հինգերորդն. քանզի որ հաղարապետ աշխարհին էր՝ իբրև զհայր վերակացու համարեալ էր աշխարհականաց քրիստոնէից. զրգոնաց յարոյց զամբաստանութիւն ի վերայ նորա, և հանեալ զնա ի գործոյն՝ փոխանակ նորա պարսիկ ած յաշխարհն. և միւս ևս մոգպետ դատաւոր աշխարհին».

5. Փարպեցի, III, ԿԶ, էջ 118՝

«Եւ եկեալք ի գաւառն Շիրակայ, ի դաշտն, ուր բանակէր մարդպանն Հայոց Ատրվշնասպ Յոգմանդեան, և առ նմին հաղարապետն Հայոց Վեհվահանամ».

6. Խորենացի, II, ԾԳ, էջ 183՝

«Վասն որոյ կարգէ Արտաշէս զՎրոյր՝ հաղարապետ, զայր իմաստուն և բանաստեղծ, և հաւատայ ի նա զամենայն գործս տանն արքունի».

7. Խորենացի, II, ԶԲ, էջ 224՝

«Իսկ Տրդատ ի հաղարապետութիւն Հայոց զՅոտայն կացուցանէ».

8. Խորենացի, III, ԿԷ, էջ 357՝

²⁰ Կետադրութիւնն ուղղել ենք համաձայն Ադոնցի ցուցման, տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», стр. 446:

«Բայց յաղթեաց քաջն Վահան Ամատունի, զի էր զօրաւոր հաստովք և ճոխութեամբ մարմնաւորաւ. վասն զի ի ժամանակին յայնմիկ ի նա էր հաւատացեալ Պարսից զհազարապետութիւն աշխարհիս Հայոց»:

9. «Կանոնք Շահապիվանի ժողովոյն», հրատ. Ղլտճյանի, էջ 59՝

«Եւ լինէր այս ի ժԶ ամի թագաւորութեանն Յաղկերտի Պարսից արքայի և Վասակայ Սիւնւոյ մարզպանութիւն Հայոց, Վահանայ Ամատունւոյ հազարապետութիւն և Վրվայ խոռխոռունոյ Մաղխաղութիւն»:

Իբրեւ մեծ «գործակալութիւն» աղբյուրների մեջ հիշատակվում է հաճախ «սպարապետութիւն»-ը, որը կոչվում է նաև «զօրավարութիւն» և «ստրատելատութիւն»:

Զորորդ ու հինգերորդ դարերում «սպարապետութեան» պաշտոնը, ինչպես հայտնի է, վարել են ժառանգաբար Մամիկոնյանները: Փալստոսի վկայությամբ, նրանք ընդհանուր հրամանատարներ էին «ի վերայ իշխանութեանն բովանդակ՝ ի վերայ ամենայն զօրաց զօրավարութեանն բաղմութեանն Հայոց Մեծաց» (IV, Բ, էջ 68): Ալիշանի կարծիքը, որ «սպարապետ»-ը գերագույն առաջնորդն էր հետևակ զորքի, իսկ «ասպետ»-ը հեծելազորքի («Այրարատ», էջ 423), միանգամայն սխալ է և անընդունելի: Աղբյուրների վկայություններից պարզ է, որ պատերազմի ժամանակ Հայաստանի ամբողջ զորքը՝ թե՛ արքունի տան և թե՛ նախարարական իշխանությունների՝ կոչվել է «սպարապետ»-ի ընդհանուր հրամանատարության տակ:

«Սպարապետ»-ները, լինելով վերին հրամանատարներ «ի վերայ իշխանութեանն բովանդակ»՝ ունեին, բնականաբար, մեծ կշիռ և բարձր հեղինակություն: Իրենց այդ դիրքը և մեծ ուժը Մամիկոնյանները, ինչպես վերև ասացինք, աշխատել են հաճախ օգտագործել ո՛չ թե ի շահ թագավորական իշխանության զորեղացման և երկրի կենտրոնացման, այլ ավելի ի նպաստ նախարարական իշխանությունների ու նրանց իրավունքների անձեռնմխելիության²¹: Այդ տեսակետից, Մամիկոնյանների քաղաքական դերն Արշակունյաց թագավորության ժամանակ, ինչպես շատ ուղիղ դիտել է պրոֆ. Մարկվարտը, կարոտ է վերաքննության և նոր ու ավելի անաչառ գնահատման:

²¹ St*» Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, s. 67 և 156:

Մամիկոնյանների իբրև «սպարապետ»-ների մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում Փալստոսը, Փարպեցին և Եղիշեն, որոնք Մամիկոնյանների տոհմային պատմիչներն են և, այլալեզով հաճախ պատմական իրողությունը, փառաբանել են նրանց քաջագործությունները և առաքինությունները:

Այդ վկայություններից մենք մեջ ենք բերում միայն մի քանիսը.

1. Փալստոս, III, ԺԱ, էջ 28՝

«Սակայն զՎաչէի զօրավարի փոքրիկ մանգիկ մի զնորուն զորդի ի հայրենի բարձ գահուն մատուցանէին, որում անուն էր յանուն հօր իւրոյ Արտաւազդ: Առաջի թագաւորին զհօրն պատին ի զուխն զնէին, և զսպարապետութեան նորուն տեղի... Եւ հրաման ետուն մեծ եպիսկոպոսապետն Վրթանէս հանդերձ թագաւորան՝ Արշարայ և Անդովկայ սնուցանել զպատանեակն զԱրտաւազդ, զի կացցէ ի տեղի նախնեացն իւրոց և հօր իւրոյ... և զնորուն զործ քաջութեան սպարապետութեան անուանի զօրավարութեանն յաջորդեսցէն զամենայն աւուրս կենաց իւրոց»:

2. Փալստոս, III, Դ, էջ 9՝

«Ապա մեծ ցաւամբք և բազում սրտմտութեամբ արձակեաց թագաւորն [Խոսրով] ի վերայ նոցա զՎաչէ որդի Արտաւազդայ, զնահապետ Մամիկոնեան տոհմին՝ յազգէ սպարապետութեան Հայոց, զմեծ զօրավար զօրաց իւրոց, սատակել կորուսանել զազգն երկոսեան»:

3. Նույնը, III, Ը, 20՝

«Բայց վստահ լինէր [Խոսրով] ի ծերունին Վաչէ, ի բուն սպարապետն ի զօրավարն Հայոց Մեծաց, և ի քաջ Վահան յԱմատունի: Գումարէր զօրսն ամենայն տանցն աւագանւոյն ընդ զօրսն արքունի, և տայր զգումարտակն ամենայն ի ձեռս նոցա»:

4. Նույնը, IV, Բ, էջ 68՝

«Նոյնպէս ստրատելատութեան սպարապետութեանն զօրավարութեանն մարտի կոռելոյ... ի բուն ի նախնեացն կարգաց ի Մամիկոնեան ազգին, ի վերայ իշխանութեանն բովանդակ, ի վերայ ամենայն զօրաց զօրավարութեանն բաղմութեանն Հայոց Մեծաց»:

5. Նույնը, V, Լէ, էջ 247՝

«Իսկ յորժամ հնաս եկաց Մանուէլն ի փառս տէրութեան իւրոյ, նախ առանց հրամանի թագաւորին Վարազդատայ յինքն յափշտակեաց զզօրավարութեանն զսպարապետութիւնն, զի այն

ինչ որ իւրոց նախնեացն ի բնէն կալեալ էր ի սկզբանէ, դոր արքայն Վարազդատ շնորհ ատենէր իւրում դայեկին Բատայ՝ զայն Մանուէլ յինքն հանեալ ունէր զիշխանութիւնն».

6. Աղաթանգեղոս, ՃԻԳ, էջ 451՝

«Եւ որք առաքեցանն յարքայէ զնոցանէն, զի ածծեն զնոսս՝
այսորիկ են. առաջնոյն անուն Արտաւազդ, որ սպարապետն էր
ամենայն զօրացն Հայոց Մեծաց».

7. *Խորենացի, III, ԾԱ, էջ 323*

«Արդ՝ Արտաշիր ոչ ժամանեալ ի կարճութենէ անուրցն աշխատեալ աշխարհագիր՝ յայնմ որ յառաջնոցն փոխեաց, իւր անուամբն հրամայեաց գրել զայն ամենայն, և տալ գահու և պատուոյ, հանգերձ իշխանութեամբ գիւղից և դաստակերտաց Համադասպայ, և որում ցանկայրն՝ զսպարապետութիւնն Հայոց»:

Փալատտոսի պատմությունն մեջ մի անգամ միայն հիշվում է նաև «գործակալությունն մեծի դատաւորութեանն» հետեւյալ հատվածում՝

«Բայց յայնժամ դեռ ևս կենդանի էր ծերունի սուրբն մեծն քորեպիսկոպոսն Դանիէլ, այր սքանչելի: Աշակերտ եղեալ էր սա մեծին Գրիգորի, վերակացու և գլխաւոր եկեղեցեաց²² նահանգին Տարօնոյ, Գրիգորի ձեռակաւն իշխանութեանն՝ կողման մասին դորժակալութեանն մեծի դատաւորութեանն՝ ունէր զիշխանութիւնն զայն առանձինն. այլ վերակացու և հրամատար տեսուչ և հոգաբարձու ամենայն եկեղեցեացն Հայոց Մեծաց ընդ ամենայն տեղիս» (III, ԺԴ, էջ 36):

Այս հատվածից երևում է, որ «մեծի ղատաւորութեանն» «գործակալութիւն»-ը հանձնված է եղել հոգևորական բարձր իշխանութեան: Ադոնցի կարծիքով, նախաքրիստոնէական Հայաստանում դատական իշխանությունը գտնվել է հեթանոս հոգևորականութեան՝ քուրմերի ձեռին, իսկ քրիստոնէական ընդունելուց հետո այդ իշխանությունն անցել է եկեղեցուն և հանձնվել է ամեն մի շրջանում համապատասխան եպիսկոպոսին («Армения в эпоху Юстиниана», стр. 447):

Պետք է սակայն, ի նկատի ունենալ, որ դատական մի շարք հատուկ գործեր, ինչպես դժվար չէ կոհհել աղբյուրների վկայություններից, վերաբերվել են, հավանորեն, թագավորի, իշխանների և նրանց ներկայացուցիչների անմիջական իրավասության:

²² «Եկեղեցիացի» փխ. «Եկեղեցաց», տե՛ս «Կոորդին եւ նորին թարգմանութիւնը», էջ 247:

Փաւլստոսի վերոհիշյալ վկայության մեջ առանձնապէս ուշադրաւ է ալն, որ «մեծի դատաւորութեան» «գործակալութիւնն» անվանւած է նաև «Գրիգորի ձեռական իշխանութիւն»։ Արդ՝ եթե «ձեռական» իշխանությունը հոմանիշ է «գործակալական» իշխանության, ինձ թվում է, կարող ենք հաստատապէս պնդել, որ «ձեռական իշխանութեան» վերաբերյալ Փաւլստոսի մի ուրիշ վկայություն սխալ է մեկնվել և հիմք է ծառայել շփոթ և անբնդունելի ենթադրությունների պատմական և հայագիտական թե՛ հին և թե՛ նոր աշխատություններում։

Կարևոր այս մյուս վկայությունը գտնվում է Փալատոսի պատմության հետևյալ հատվածում (IV, ԺԴ, էջ 117)՝

«Զայնու ժամանակաւ սուրբն Ներսէս շրջէր ընդ իւր ձեռական իշխանութիւնսն. զի հնգետասան գաւառ զայն ձեռական իշխանութեան ունէին իբրեւ սեպհական ի բնմէ, առանձին առողջողի նոցա էր կարգեալ: Եւ յայն գաւառ գլխաւոր գաւառք ալս էին, Այրարատ, Դաբանաղէ, Եկեղեաց, Տարօն, Բզնունիք, Մոփք, և որ ընդ մէջ նոցա և որ շուրջ զնորօք»:

Հիմնվելով Փավստոսի վկայության վրա՝ ենթադրել են, որ վերոհիշյալ 15 գավառները սլատկանել են կաթողիկոսներին իբրև տոհմային սեփականություն (համաեւ՝ Ինճիճյան, Հնախօս, Գ, էջ 275—276, Գարագաշյան, Քննական պատմութ., Բ, էջ 7, Մարկ-վարտ, Südarmenien, s. 63* են, են.): Միանգամայն անժխտելի է, իհարկե, որ Գրիգոր լուսավորչի տոհմն ունեցել գյուղեր և կալվածներ Հայաստանի զանազան մասերում, սակայն ենթադրել, որ հիշյալ 15 գավառները, այսինքն՝ Արշակունիների գրեթե ամբողջ «ոստան»-ը, կաթողիկոսական տան կալվածներ էին՝ այդ, բողջ «ոստան»-ը, կաթողիկոսական է և ակներև խեղաթյուրում Փավստոսանշուշտ, չափազանցություն է և ակներև խեղաթյուրում Փավստոսի վկայության: Խնդիրը շատ պարզ է: Փավստոսի թե՛ առաջին և թե՛ այս երկրորդ վկայության մեջ «ձեռական իշխանութիւն» է անվանված «մեծի դատաւորութեան» «գործակալութիւն»-ը, որը «սեպհական» էր, այսինքն՝ ժառանգական և տոհմային, իբրև կաթողիկոսական տան հանձնված առանձին կամ «առողջոգի» իշխանություն:

նություն:

«Հնգետասան» գավառները, ուրեմն, արքունի երկրի կամ «ոստան»-ի այն շրջաններն էին, որ տրված էին կաթողիկոսներին իբրև «մեծի դատաւորութեան» «գործակալական» իշխանության շրջաններ:

Զրչաններ: Կաթողիկոսների դատական իշխանությունը հիշվում է նաև
Խորենացու պատմության հետևյալ հատվածում՝ 247

րակ զօրքն ամենայն, և մեծամեծք և կուսակալք, գաւառակալք, պատուաւորք, պատուականք, զօրավարք, պետք և իշխանք, նախարարք և ազատք- դատաւորք և զօրագլուխք, և հասեալ կային առաջի թագաւորին».

4. Փաւստոս, III, ԺԷ, էջ 45՝

«Ապա յայնմ ժամանակի միաբան խորհեցան աշխարհօրէն խորհուրդ, եթէ ո՛ւմ պարտ իցէ զհայրապետութեանն զկաթողիկոսութիւն ունել».

5. Նույնը, III, ԻԱ, էջ 54՝

«Ապա առաւել ժողովեցան ի մի ժողով միաբանութեանն մարդիկ աշխարհին Հայաստան երկրին. նախարարք մեծամեծք, աւագք կուսակալք, աշխարհակալք, ազատք, զօրագլուխք, դատաւորք, պետք, իշխանք, բայց ի զօրավարացն, այլ և ի շինականաց անգամ ուսմիկ մարդկանն».

6. Նույնը, IV, Գ, էջ 68՝

«Ապա ի մի ժողով կուտեցան առ արքայն Արշակ մեծամեծք նահապետք ազգաց, տոհմաց տոհմաց, զնդից և զրօշուց տեարք. ամենայն սատրապք նախարարք և ազատք, պետք և իշխանք, զօրավարք և սահմանապահք, ի մի հաւանութիւն միաբանական խորհուրդք, զի եկեացեն տեսցեն և խորհեցին վասն իրեանց առաջնորդի, թէ ո՛ւմ արժան իցէ նստել յաթոռ հայրապետութեանն և հովուել բանաւոր խաշանց Քրիստոսի».

7. Նույնը, IV, ԾԱ, 165՝

«Ապա ժողովեցան մարդիկ ամենայն աշխարհին իշխանութեանն թագաւորութեանն Հայոց. և եկին առ մեծ եպիսկոպոսապետն Հայոց Ներսէս, մեծամեծք նախարարք կուսակալք կողմակալք գաւառատեարք գործակալք և դասապետք շինականաց».

8. Նույնը, V, ԼԳ, էջ 240՝

«Եւ ժողովեցան եկին ամենայն իշխանքն Հայոց մեծամեծք ի մի վայր ի միասին, և Մուշեղ սպարապետն, և Հայր Մարգարէտ, և ամենայն իշխանքն ասէին. զի՞նչ արասցուք կամ զի՞նչ գործեսցուք, խնդրեսցուք զվրէժ թագաւորին մերո, թե ոչ»:

Տե՛ս նաև Փաւստոս, III, ԺԳ, էջ 35, ԺԴ, էջ 38, ԺԵ, էջ 43:

Վերոհիշյալ ժողովների մեծագույն մասը գումարված է եղել կաթողիկոսի ընտրության համար: Կաթողիկոսական իշխանությանը ենթակա էին, ինչպես հայտնի է, թե արքունի «ոստանի» և թե նախարարական շրջանների եպիսկոպոսները: Հասկանալի է, ուրեմն, որ կաթողիկոսական ընտրությունն ընդհանուր մի խնդիր

էր, որ վերաբերվում էր ո՛չ միայն արքունի երկրին, այլև նախարարական ամբողջ Հայաստանին:

Ավելի քան հավանական է ենթադրել, որ նման ընդհանուր ժողովները, որոնց մասնակցում էին «նախարար»-ները, «ազատ»-ները և «գործակալ»-ները, հատկանշային էին և սովորական նախարարական Հայաստանում և, հավանորեն, այդ ժողովներում քննվում էին Հայաստանի նաև ներքին և արտաքին կյանքի կարեւորագույն հարցերը:

Ազաթանգեղոսի վկայությունների մեջ (1 և 2) մատնանշված է, օրինակ, որ հեթանոսության վերացումը Հայաստանում որոշված է եղել «ամենեցուն հաւանութեամբ»: Վերև առաջ բերված հինգերորդ վկայության մեջ ժողովի հավաքման նպատակն էր՝ խնդրել օգնություն Բյուզանդիայից ընդդեմ Սասանյան Պարսկաստանի: Համաձայն վերոհիշյալ յոթերորդ վկայության՝ նախարարները որոշում են «միաբան համօրէն աշխարհօրէն, դադարեցնել կոիլը Պարսկաստանի դեմ»²³:

Ըստ երևույթին, հենց նույն «աշխարհաժողով»-ներում մշակվել և ընդունվել են պարտադիր ընդհանուր կանոններ նախարարական ամբողջ Հայաստանի համար: Սրա ապացույց կարող է ծառայել Շահապիվանի 443 թվի²⁴ ժողովը: Այս ժողովի մասին ուշագրավ է Շահապիվանի կանոնադրության նախաբանի հետևյալ հատվածը՝

«Գային ժողովէին ի հրամանէ միաբանութեան աւագաց եղեալ կէտն ի Շահապիվան, ի բանակեալ թագաւորացն Հայոց ի ժամանակ նորաբեր տօնին: Եւ լինէր այս ի Զ ամի²⁵ թագաւորութեանն Յազկերտի Պարսից արքայի և Վասակայ Սիւնույ մարզպանութիւն Հայոց, Վահանայ Ամատունույ հազարապետութիւն և Վրվայ խոռոնույ մաղխազութիւն: Եւ ժողովէին եպիսկոպոսք, երիցունք և սարկաւազունք բազումք և նախանձաւոր պաշտօնեայք և համօրէն ուխտ սրբոյ եկեղեցույ, իշխանք և ամենայն գաւառապետք, գաւառակալք, պետք և բռնաւորք, զօրագլուխք, հազարաւորք, կուսա-

23 Ուշագրավ է առանձնապես, որ թե՛ այս և թե՛ հինգերորդ վկայության մեջ մատնանշված են բացի բարձր և ստորին ազնվականությունից նաև «ոսմիկ շինական»-ները և «դասապետք շինականաց», որոնք ներկա են եղել այս աշխարհաժողովներում:

24 Տե՛ս Թ. Ավդալբեգյան, Հայ շինականի և գեղջկուհու աշխատավարձը հինգերորդ դարում, «Տեղեկագիր Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի», № 3, էջ 57—60:

25 Ուղղել ենք՝ Զ. Կիւ. ԺԶ, հմտեւ., Թ. Ավդալբեգյան, նույնը, էջ 58:

կալք աղատօք՝ կողմանց կողմանց, աւագ նախարարք աշխարհին Հայոց, որք էին նախանձախնդիր օրինաց եւն» (տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հրատար. Ա. Ղլտճյանի, Թիֆլիս, 1914, էջ 59):

Եթե ի նկատի առնվի, որ Շահապիվանի այս ժողովը տեղի էր ունեցել Արշակունյաց թագավորության անկումից 14 տարի հետո, կարելի է ըստ իս վստահորեն ենթադրել, որ կանոնագիրք այս «աշխարհաժողով»-ը չէր կարող լինել մի նորամուծութիւն. նման ժողովներ սովորական են եղել, հավանորեն, նաև Արշակունյաց ժամանակ:

Նախարարների «գործակալական» պաշտոնների մասին արքունիքում, նրանց մասնակցութեան մասին «աշխարհաժողով»-ներում՝ աղբյուրների հաղորդած տեղեկութիւնները, ինչպես տեսնում ենք, շատ չեն և իրենց բովանդակությամբ էլ հաճախ անորոշ են:

Ավելի մանրամասն ու ընդարձակ են աղբյուրների վկայութիւնները հատուկ պարգևների և արտաքին զարգարանքների մասին, որ նախարարները և «գործակալ»-ները ստացել էին թագավորներից: Այդ պարգևները և զարգարանքները, որ հիշատակված են Ինճիճյանի Հնախոսութեան մեջ (Բ, էջ 284—287), անվանվում էին «պատիւ» (=honor): Բացի այդ՝ ամեն մի պաշտոն ևս կոչվում էր «գործ», «գործակալութիւն» և կամ «պատիւ»: «Պատիւ» են անվանվել նմանապես թագավորական և նահապետական բարձրագույն իշխանութիւնները:

«Պատիւ» բառի այդ տարբեր նշանակութիւնները պարզ երևւում են հետևյալ վկայութիւններից.

1. Եղիշէ, Վենետիկ, 1864, VII, էջ 240—241՝

«Կոչեցին և զուրացեալն. և նա ըստ առաջի կարգի օրինացն արքունի արկանէր զպատուական հանդերձն, զոր ունէր ի թագաւորէն, կապէր և զպատուաւորսն, և զխոյրն ոսկեղէն զնէր ի վերայ, և զկռանակուռ ձոյլ ոսկի կամարն ընդելուդեալ մարգարտով և ակամբք պատուականօք ընդ մէջ իւր ածէր, և զգինգսն յականջսն, և զգումարտակն ի պարանոցին, զսամոյրսն զթիկամբքն և զամենայն օրէնս պատուոյն զանձամբ արկեալ՝ երթայր յարքունիս».

2. Փաւստոս, III, ԺԸ, էջ 47՝

«Այս ինքն որ ունէր զպատիւն մեծի մարդպետութեանն».

3. Փարպեցի, II, ԽԲ, էջ 76՝

«Կարծեցեալ առնել մեծապէս սպաս թագաւորին Յազկերտի և

ամենայն աշխարհին Արեաց, և առնուլ զպատիւ թագաւորութեան և զպարգևս».

4. Փաւստոս, V, ԼԷ, էջ 246՝

«Քանզի նա էր երէց յազգին, և Մանուէլն ունէր զնահապետութեան ազգին տանուտէրութեան պատուին».

5. Փարպեցի, II, ԽԲ, էջ 77՝

«Եւ յառաջեալ սակաւ մի նենգաւորին Վասակայ ի նոցանէ՝ ձայն զկնի եղեալ սրբոյն Ղեոնդի՝ կոչէր զնա պատուոյն անուամբ մեծաձայն. «Սիւնեաց տէր, Սիւնեաց տէր»:

Խոսելով «բղշխութիւն»-ների և «նախարարութիւն»-ների պարտականութիւնների մասին արքունիքի հանդեպ, վերև մենք բնութեան չէինք առել կարևոր մի խնդիր՝ թե արդո՞ք նրանք հարկ տալի՞ս էին Արշակունիներին թե ո՛չ:

Գիտական մի շարք աշխատութիւններում ենթադրվել է, որ նախարարութիւնները պարտավոր էին վճարել որոշ տուրքեր Արշակունի թագավորներին²⁶: Մեծ մասամբ, այդ ենթադրութիւնն արվում է առանց փաստական որևէ հիմնավորման: Ինճիճյանը միայն իբրև ապացույց այդ եղրակացութեան մատնանիշ է անում, որ ըստ Թովմա Արծրունու վկայութեան Հայաստանի բոլոր շրջանները, անգամ Աղվանքը և Վրաստանը, հարկ էին վճարում Սմբատ Ա. Բագրատունուն: Պարզ է, որ այս վկայությամբ չի կարելի հիմնավորել և հաստատել նախարարութիւնների հարկատուութեան հարցը Արշակունյաց ժամանակ:

Կարևոր այդ խնդրի մասին, որքան ինձ հայտնի է, հնագույն հայ պատմիչների մոտ չկան պարզ ու բացահայտ տեղեկութիւններ: Փաւստոսի պատմութեան մեջ կան սակայն անուղղակի ակնարկներ, որոնք կարող են կուլան լինել ենթադրական կռահումների: Փաւստոսի այդ ակնարկները գտնվում են նրա պատմութեան հետևյալ հատվածներում.

1. Փաւստոս, V, Ը, 213՝

«Նախ հարկանէր [Մուշեղ] զտուն թագաւորին Հայոց, որ Ատրպայականին էր. զամենայն երկիրն զաւառացն Ատրպատ-ճացն աւերէր, և առնոյր գերէր բազում գերութիւն ի նոցանէ. և

²⁶ Տե՛ս Ինճիճյան, Հնախոս, Բ, էջ 88, Գաւազաշան, Քննական պատմութիւն, II, էջ 7, Խ. Սամվելյան, Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքն, Վիեննա, 1911, էջ 53, Հ. Մուսայելյան, Անդրկովկասի հողային պայմանները, Վաղարշապատ, 1910, էջ 13, Կոստանյանց, Հյուսիս, III, էջ 28:

նել, որ վերև հիշված բոլոր սահմանային մեծ իշխանություններն ապստամբվելուց առաջ ևս պարտավոր են եղել հարկ տալ Արշակունի թագավորներին:

Առաջին հայացքից կարող է հավանական թվալ, որ Մուշեղ Մամիկոնյանը, վերստին նվաճելով ապստամբած և անջատված ծայրագավառները, վերականգնում էր այնտեղ քաղաքական նախնական կացությունը, այսինքն՝ նրանց հպատակությունը թագավորական իշխանության, նաև նրանց առաջվա հարկատու վիճակն Արշակունիների հանդեպ:

Այս ենթադրությունը, որ թվում է հնարավոր և հավանական, իմ կարծիքով, խիստ վիճելի է և անընդունելի: Փալատոսի վկայությունների ուշադիր և մանրախույզ քննությունը ցույց է տալիս, որ վերոհիշյալ ծայրագավառները հարկ էին տալու Պապ թագավորին իբրև նվաճված երկրներ: 7-րդ և 12-րդ վկայություններում պարզ ասված է, օրինակ, որ Կասպից երկրում ու Անձիտում նշանակված են եղել վերակացուներ և ոստիկաններ:

Որ այդ ծայրագավառները՝ որպես ինքնուրույն իշխանություններ՝ հարկ չէին վճարում Արշակունիներին՝ այդ մասին մի ակնարկ կա բոլոր իս վերև մատնանշված 11-րդ վկայության մեջ: Խոսելով Անգեղտուն գավառի նվաճման մասին, Փալատոսն առանձնապես շեշտում է, որ «աշխարհն, զի ոստան արքունի լեալ էր վաղ վաղ, բնակիչք գաւառին և ինքեանք կային ի հարկի ծառայութեան»: Ուրեմն՝ այս գավառի դրությունը տարբերվել է մյուս ծայրագավառների դրությունից. նրան «ի հարկի ծառայութեան կացուցանել»-ը չէր փոփոխում նրա հարկային հին վիճակը, որովհետև նա արքունի «ոստան» էր և նրա բնակիչներն ապստամբությունից առաջ էլ «կային ի հարկի ծառայութեան»:

Ինչպես տեսնում ենք, այս վերջին վկայությունից կարելի է կռահել, որ Արշակունիները հարկ էին ստանում արքունի «ոստան»-ից, բայց ո՛չ այն ծայրագավառներից, որ վերև հիշված են:

Բղեշխությունների և մեծ նախարարությունների հարկատվության այս խնդիրը լուսաբանելիս՝ հարկավոր է ի նկատի ունենալ նաև մի ուրիշ ուշադրավ ցուցում: Բյուզանդական աղբյուրներից հայտնի է, որ Հայաստանի նախկին նախարարությունները՝ Մեծ Մոփբը, Փոքր Մոփբը, Անձիտը, Հաշտյանքը, Անգեղտունը և Բալահովիտը՝ որոնք միացվելով կայսրության սահմաններ էին իրենց ներքին ինքնուրույնությունը և հին իրավունքները, բյուզանդական կայսրներին հարկ չէին վճարում, այլ տալիս էին իբրև կամավոր

նվեր, ինչպես երևում է 387 թվի կայսերական դեկրետից (Cod. Theod., XII, 13,6), aurum coronarium՝ «սպակի ոսկի»²⁷:

Ինձ թվում է, հոռմեական այդ սատրապությունների հարկատվությունից ազատ լինելը կարող է մի նշան համարվել, որ Բղեշխությունները և մեծ նախարարությունները նաև Արշակունյաց թագավորության ժամանակ ազատ են եղել «ի հարկի ծառայութեան»-ից: Հնարավոր է սակայն, որ դրամական որոշ նվերներ (= «պատարագ», հմմտե Խորենացի, II, Բ, էջ 103) տալու սովորությունը գոյություն է ունեցել նաև Հին Հայաստանում, բայց այդ մասին մատենագրական աղբյուրների մեջ, դժբախտաբար, չկա և ո՛չ մի տեղեկություն:

5. «ԱՂԱՏ»-ՆԵՐԸ ԵՎ «ՈՍՏԱՆԻԿ»-ՆԵՐԸ

Ինչպես վերև տեսանք, նախարարական կաղմակերպությունը հիմնված էր Հին Հայաստանում կալվածատիրության վրա: Նախարարական տոհմերը ո՛չ միայն խոշոր կալվածատերերն էին Հին Հայաստանի, այլև, լինելով տեր ընդարձակ երկրների, ունեին այդ երկրներում քաղաքական իշխանության իրավունքներ:

Աղբյուրների վկայություններից դժվար չէ նաև հետևցնել, որ բացի աղնվական այս բարձր խավից գոյություն է ունեցել Հայաստանում մի մեծ շերտ կալվածատեր մանր աղնվականության, որ անվանվում էր «աղատ» և «ոստանիկ»:

Ուշադրավ է, որ «աղատ» բառը ևս, ինչպես և «նախարար» ու «նահապետ», պարթևական տերմին է և փոխառություն է հայերենում պարթևերենից (= պհլ. âzât, պրսկ. «âzâd»):

Սոցիալական այս տերմինի իմաստի մասին հայադիտական աշխատություններում հայտնված են երեք տարբեր կարծիքներ:

1. Ինձիճյանի լուսաբանությամբ՝ «աղատ» կոչվել են նախարարները և նախարարությունները: «Եւ սակս այսոցիկ իշխանութեանց համարիմ ազատ կոչեցեալ զնախարարս,—ասում է Ինձիճյանը,— զի թագաւորն չուներ ի վերայ նոցա զայն իշխանութիւն՝ զոր ունէր ի վերայ ժողովրդեան, ոչ խառնէր ի կառավարութիւն երկրի և բնակչաց նախարարաց» (տե՛ս Հնախօսութ. II, էջ 77 և 88): Խ. Սամվելյանը ևս «աղատ» և «նախարար» համարում է

²⁷ Տե՛ս Կ. Գյուտեբրոգ, Հռոմէական Հայաստան և հռոմէական սատրապությունները, Թարգմ. Մ. Նորշուանի, Վիեննա, 1914, էջ 53—55, նաև «Армения в эпоху Юстиниана», стр. 113—115.

նույնանիշ: «Հին Հայաստանում,— ասում է նա,— հասարակությունը բաժանված էր երկու դասակարգի՝ ազատ ու շինական: Առաջինը բաղկացած էր զանազան նախարարական ու իշխանական տներին ներկայացուցիչներից, որոնք հենված լինելով ավատական կազմի վրա կազմում էին մի զինվորական-ազնվական կաստա, օժտված տոհմային սեփականատիրական իրավունքներով» («Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքն», Վիեննա, 1911, էջ 60—61):

2. Նիկ. Ադոնցը հնարավոր է դանում, որ «ազատ» անվանվել են, հավանորեն, նախարարների որդիները, ուստի «ազատ» և «սեպուհ» կարող են, նրա կարծիքով, ունեցած լինել միեկնույն նշանակությունը) «Армения в эпоху Юстиниана», стр. 451 և 452).

3. Էմիլի ու Կարստի ենթադրությամբ՝ «ազատ» է կոչվել ստորին ազնվականությունը (տե՛ս «История Армении Моисея Хоренского», М., 1893, стр. 303 և Sempadscher Kodex, II, Strassburg, 1905, s. 95): Զավախովը ևս «ազատ»-ներին համարում է առանձին դաս, որ դասվելու է նախարարներից ցած և ռամիկներից բարձր («Государственный строй», стр. 132 և 133):

Վերոհիշյալ բացատրությունները, ինչպես տեսնում ենք, խիստ հակասական են և իրար հետ անհաշտելի:

Սխալ պետք է համարել, անշուշտ, Ինձիճյանի լուսաբանությունը, որ իբր թե նախարարներն «ազատ» են անվանվել, որովհետև թագավորը չի ունեցել իշխանություն նրանց երկրների ու բնակչության վրա: Անընդունելի է նույնպես և Ադոնցի կռահումը, թե «ազատ» և «սեպուհ» հոմանիշ տերմիններ են և իբր թե «ազատ» են կոչվել նախարարների որդիները:

Այս վերջին բացատրությունը, որ հիմնավորված չէ պատմական փաստացի տվյալներով, կարելի է անտես առնել, որովհետև «ազատ» տերմինի այդ օտարոտի լուսաբանությունը չի հաստատվում աղբյուրների վկայությունների ուշադիր քննությամբ:

Վերոհիշյալ ենթադրություններից հավաստի են, իմ կարծիքով, և ուղիղ էմիլի, Կարստի և Զավախովի կարծիքները: «Ազատ»-ները Հայաստանում, իրոք, ստորին ազնվականներն էին, որոնք աղբյուրների մեջ հիշատակվում են գրեթե միշտ նախարարներից հետո և ռամիկներից առաջ: Հայտնի է արդեն, որ Սասանյան Պարսկաստանում ևս âzât անվանվել են, ինչպես մատնացույց է արել Christensen-ը իր L'empire des Sassanides աշխատության մեջ

(Kobenhavn, 1907, p. 44), մանր ազնվականները, որոնք բավական մեծ թիվ էին կազմում և ցրված էին ամբողջ երկրում:

Որ «ազատ»-ները և «նախարար»-ները Հայաստանի ազնվականության տարբեր շերտերն էին, այդ երևում է մի շարք վկայություններից, որոնց մեջ նրանք հիշվում են «նախարար»-ներից հետո՝ իբրև բնակչության ինքնուրույն ու առանձին մի խմբակցություն:

Ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել մի բանի համապատասխան վկայություններ.

1. Փաւստոս, IV, ԺԵ, էջ 120՝

«Եւ քսիս ստութեան զԳնեւոյն նենգութեամբ առ թագաւորն Արշակ մատուցանէր [Տիրիթ]՝ թէ Գնեւ թագաւորել կամի, և զբեղ սպանանել. և ամենայն մեծամեծք և նախարարք եւ ազատք սիրեն զԳնեւ, և ամենայն աշխարհիս նախարարք կամին զտէրութիւն նորա ի վերայ իւրեանց առաւել քան զքո».

2. Ագաթանգեղոս, ՃԺԱ, էջ 412 (Տիգրիս, 1909)՝

«Եւ կուտեցան առ հասարակ զօրքն ամենայն, և մեծամեծք և կուսակալք, գաւառակալք, պատուաւորք, պատուականք, զօրավարք, պետք և իշխանք, նախարարք եւ ազատք, դատաւորք և զօրագլուխք, և հասեալ կային առաջին թագաւորին».

3. Ղազար Փարպեցի, Ա, էջ 2 (Տիգրիս, 1904)՝

«Եւ ոմանց յընկերակցաց նախարարացն եւ յայլ ազատ մարդկանէ՝ զառնալ յետս յուխտէ սրբութեանն և անշէջ յաւիտենից հրոյն լինել լուցկիք, պատրաստելոյն սատանայի և նորին արբանեկացն».

4. Նույնը, I, է, էջ 10՝

«Իսկ թակարդացն շրջափակութեամբք, երազաղիւքն և գահողովքն, ելեալ ի յորս գունդն նախարարացն որդովքն ազատացն».

5. Նույնը, III, ՀԱ, էջ 128՝

«Եւ առեալ ընդ իւր [Վահան] զնախարարսն եւ զազատս եւ զայլ ամենայն ռամիկն, որք կամաւոր խնդութեամբ երթային ի դործ պատերազմին, և շուեալք ի Դունայ զօրքն Հայոց՝ ըստ աւուրս օթեանացն երթեալ հասանէին ի գաւառն յԱրտազ».

6. Նոյնը, VIII, էջ 343 (Վենետիկ, 1852)՝

«Այս երեսուն և հինգ արք, եւ որ յաւագ նախարարացն եւ եւ որ ի կրտսեղանիցն, սակայն ամենեքեան ըստ մարմնոյ են նախարարագումք... եւ բազում եւս այլ ազատ մարդիկ, եւ որ յար-

քունի տանէ, և են որ ի տանէ նախարարացն իսկ նոցուն, նիզակակիցք և մարտակիցք քաջ նահատակացն»:

«Ազատ» անվան սովորական նշանակութիւնը՝ իբրեւ մանր ազնվական՝ միանգամայն պարզ է ու անվիճելի:

Սակայն ուշադրով է, որ խորենացու պատմութեան մեջ «նախարար»-ների սոցիալական դրութիւնը բնորոշված է իբրեւ «ազատութիւն»²⁸, իսկ Փալատոսի և Փարպեցու մոտ «նախարար»-ներն անվանվում են «ազատորեար» կամ «ազատանի»: Ուրեմն՝ Ինճիճ-յանի վերոհիշյալ ենթադրութիւնը ևս անհիմն չէ: Ըստ երևույթին, «ազատ» անունն ունեցել է բացի սովորական իր նշանակութիւնից նաև ավելի լայն իմաստ, և, մասնավորապես, «ազատորեար» ու «ազատանի» տերմինները գործ են ածվել «նախարար»-ների նկատմամբ, ինչպես այդ պարզ երևում է մատենագրական հետևյալ վկայութիւններից.

1. Մովսէս Խորենացի, III, Ի, էջ 280 (Տփղիս, 1913)՝

«Եւ զերկուսս զայսոսիկ յազգաց նախարարացն բառնայ. մի՝ զմերձաւորաց խնամութիւն, զոր վասն ազահելոյ սեպնական ազատութեանն առնէին. և միւս՝ որ ի վերայ մեռելոց գործէին ոճիրս ըստ հեթանոսական սովորութեանն».

2. Փալատոս, III, Ի, էջ 52 (Վենետիկ, 1885)՝

«Եւ այլ մեծամեծք նախարարացն և աւագ տանուտէրք ազատանին, սոյնպէս և զօրքն արքունի յիրաքանչիւր տունս յիրաքանչիւր կայանս յիրաքանչիւր դադարս դադարեալ էին».

3. Փարպեցի, II, ԻԶ, էջ 49՝

«Եւ լուեալ զայս ամենայն բանս, պատուոյ և խոստմանց և մահու սպառնալիաց, ի թագաւորէն Պարսից Յազկերտէ երեցունց աշխարհաց ազատանոյն՝ լոնցին առ վայր մի այլքն, բայց յառաջ կացեալ աներկիւղ և քաջասիրտ մտօք Վարդանայ Մամիկոնէից տեսուն և Հայոց սպարապետի՝ պատասխանի ետ թագաւորին Յազկերտի առաջի ամենայն բազմութեանն և ասէ, եթէ «Բազումք են յայս երից աշխարհաց յազատորեւոյ, որք են աւագ քան զիս և զահու և աւուրբք, և շատ են, որ ի խոնարհ են».

4. Նույնը, II, ՄԵ, էջ 97.

²⁸ Ուշագրութեան արժանի է, որ խորենացու մոտ այդ ազատութիւնն անվանված է «սեպնական ազատութիւն»: Էմինը «սեպնական ազատութիւն»-ը թարգմանել է «родовое дворянство», իսկ խորեն Ստեփանեն՝ «հայրենական ազնուականութիւն»: Ինճ թվում է ավելի ուղիղ կրիներ թարգմանել՝ «сепухское азатство» և «սեպուհական ազատութիւն»:

«Թէ հաւանին արեգական և կրակի երկիր պագանել և զմերօրէնս յանձն առնուն պաշտել՝ նոցա զմահապարտութիւնն թողում, և զազատորեարսն զոր կապեալ է՝ արձակեմ ի Հայս, և զիրաքանչիւր ուրուք զտանուտէրութիւն տամ և զգահ և զպատիւ»:

«Ազատ» տերմինի իմաստը որոշելուց հետո՝ անհրաժեշտ է այժմ քննութեան առնել և լուսաբանել նաև «ոստանիկ» անվան նշանակութիւնը:

«Ոստան» և «ոստանիկ» բառերի նշանակութիւնը, ինչպես մենք ցույց ենք տվել նախորդ մեր աշխատութիւններից մեկում («Դիտողութիւններ Հին Հայաստանի շինականների դրութեան մասին մարդպանութեան շրջանում», Պետ. Համալսարանի Տեղեկագիր, № 1, Երևան, 1925, էջ 7—13), սխալ է հասկացվել թե՛ մատենագրական հին աղբյուրներում և թե՛ բանասիրական ու պատմական նորագույն երկերում:

Ինչպես հայտնի է, «ոստանիկ» դասի ծագումն առաջին անգամ փորձել էր լուսաբանել Մովսէս Խորենացին իր պատմութեան հետևյալ երկու հատվածում.

1. Մովսէս Խորենացի, II, է, էջ 111—112 (Տփղիս, 1913)՝

«Եւ գունդս և պահապանս դրան արքունի կարգէ [Վաղարշակ]՝ զչորս, զմի մի իւրաքանչիւր բիրովք վառելովք ի նոյն ի հին վաւրմից քաղաւորացն՝ որք ի մերոյ նախնոյն ի Հայկայ, որք բուն ոստանն անուանեալ, որք ընդ ժամանակս ժամանակս ժառանգութիւն ի հարանցն ընկալեալ գիւղս և դաստակերտս: Իսկ աստ ուրեմըն Պարսից թագաւորութեանն, որպէս լսեմ, այլս ոմանս յարուցեալ գունդս և ոստան անուանեալ. ոչ գիտեմ թէ վասն սպառնելո՞ք և ի բաց ընկեցեալ զազգն՝ զայլս ի տեղի նոցա յարուցին գունդս՝ և ի բաց ընկեցեալ զազգն՝ զայլս ի տեղի նոցա յարուցին գունդս» և ի բաց ընկեցեալ զազգն՝ զայլս ի տեղի նոցա յարուցին գունդս».

2. Նույնը, I, Լ, էջ 82—83՝

«Պատմի և այս, թէ զկնի յայսպիսի իրաց կատարման՝ յուղարկէ թագաւորապէս զքոյր իւր Տիգրանուհի մեծաւ ամբոխիւ ի Հայս՝ կէ յաւանն՝ զոր շինեաց յիւր անուն Տիգրան, որ է Տիգրանակերտ, և զգաւառան զայնոսիկ ի ծառայութիւն նմա հրամայէ: Եւ զոստանն անուանեալ կողմանցն այնոցիկ ազատութիւն ի զարմից սորա ասէ լեալս, իբր քաղաւորական զարմս»:

Խորենացին, ինչպես երևում է այս հատվածներից, «ոստանիկ»-ների դասը համարել է «թագաւորական զարմ», որ ծագել

է Հայկ նահապետի ու Տիգրանի քրոջ Տիգրանուհու սերունդներից։
 2. Ղ. Ինճիճյանը, հետևելով խորենացուն, «ոստանիկ»-ներին համարում է նույնպես «ի հին զարմից թագաւորացն որ ի Հայկայ» և «ի զարմից Տիգրանուհուն», սակայն ենթադրում է իր կողմից, որ «ոստանիկ» կոչվել են «նաև այլ թագաւորազունք Արշակունեաց, սերեալք յարքայորդոց», որոնց հատկացված են եղել բնակութեան համար Հաշտյանք, Աղիովիտ և Առեբրանի զավառները (տե՛ս Հնախօս. II, էջ 132—133 և 160—162)։

Նիկ. Ադոնցը ևս, այս խնդրում, ընդհանուր առմամբ, համամիտ է խորենացու հետ։ Նա ևս ընդունում է, որ «ոստանիկ»-ները թագավորական սերունդ են, սակայն ծագել են ո՛չ թե հին թագավորներից, այլ Արշակունիներից։ Նրա կարծիքով, «ոստանիկ» իր նշանակությամբ համապատասխանում է «արքունի» բառին։ «Ոստանիկ»-ների կապը թագավորական ընտանիքի հետ նույնը եղած պիտի լինի, ինչ որ «սեպուհ»-ների կապը նախարարական ընտանիքների հանդեպ։ «Ոստանիկ»-ները, ուրեմն, նրա ենթադրությամբ, թագավորական տոհմի «սեպուհ»-ներն են։ Բացի այդ, հետազայում «ոստանիկ»-ներ ևս համարվել նաև նրանք, որոնք իրենց հատուկ ծառայությունների համար ստացել էին Այրարատում, իբրև պարզև, որոշ կալվածներ կա՛մ Արշակունիներից, կա՛մ հետո՝ Սասանյան Պարսկաստանից։ Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո «ոստանիկ» դասի մեջ են ներմուծվել նաև Արշակունյաց արքունիքում ծառայող ազատ մարդիկ։

Հիմնական կետում, ինչպես տեսնում ենք, Նիկ. Ադոնցը խորենացու լուսաբանությունը համարում է ճիշտ ու միայն իր կողմից անում է որոշ լրացումներ և ուղղումներ։

Նիկ. Ադոնցը «ոստան»-ի նշանակությունը ենթադրում է «շէմք, արքունիք» (=ռուս. двор), ուստի և «ոստանիկ» բառը լեզվական իր նշանակությամբ նա համապատասխան է համարում ռուսական дворовой, дворянин բառերին²⁹ (Армения в эпоху Юстиниана, էջ 463 և 476—479)։

²⁹ Ռուսական двор-ին և սենյորական curtis dominicalis-ին համապատասխանում է հայերենում ո՛չ թե «ոստան»-ը, այլ «զուռն» տերմինը։ Տե՛ս Փարպ. II, I, էջ 57՝ «այլ հանդերձ հաւանելովք ընդ ինքեանս զրամբ և ընտանեօք դժմ ձգեալ անցանել ի կողմանս իշխանութեանս յունաց ճեպէին։ Փարպ. II, ԽԲ, էջ 75՝ «զգրան երէցն իշխանին Արծրունեաց Ներշապհոյ՝ զտէր Մուշէ»։ Կան. Վաչակ. ՓԱ՝ «Եւ այնոքիկ, որ կոծ դնեն, զտանուտէրն եւ զկուսանս կապիսցեն եւ ի դուռն արքունի տարցեն եւ պատուհաս ի վերայ դիցեն» («Կանոնագիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլտճյանի, Թիֆլիս, 1914, էջ 195)։

Սակայն ուղիղ է և համոզիչ, ինչպես վերև ևս ասացինք, ո՛չ թե այս բացատրությունը, այլ Հյուբշմանի ստուգաբանական մեկնությունը, որը նա տվել է իր Armenische Grammatik աշխատության մեջ (Leipzig, 1895, s. 215)։ Ըստ Հյուբշմանի «ոստան»-ը համապատասխանում է պ՛հլ. ôstân բառին (պրս. ôstân-dâr «Provinzialstatthalter») և նշանակում «արքունիքին պատկանող երկիր կամ քաղաք»։ Ընդունելով «ոստան»-ի նշանակությունն իբրև «արքունի երկիր», Հյուբշմանը «ոստանիկ» բառը թարգմանել է «die daher stammenden Adligen oder Truppen», այսինքն՝ «արքունի յերկրից ծագող ազնվականներ կամ զորագունդեր»։

Հետաքրքիր են ու ուշադրավ «ոստանիկ»-ի իմաստը որոշելու համար Եղիշեի ու Փարպեցու հետևյալ վկայությունները.

1. Եղիշէ, Վասն պատերազմին Վարդանանց, I, էջ 18՝ «Գունդ կազմէր [Յաղկերտ Բ.] ի Հայոց Մեծաց զազատ և զազատորդի, և յարժունի տանէ զոստանիկ մարդիկ»։

2. Նույնը, IV, էջ 160՝ «Բազում և այլ ազատ մարդիկ, զոր ոստանիկսն անուանեն յարժունի տանէ»։

3. Ղազար Փարպեցի, II, ԼԶ, էջ 67՝ «Եւ որք խոտորեցան զկնի սատանայի ընդ ուխտանենդին Վասակայ՝ են այսոքիկ. իշխանն Բագրատունյաց՝ Տիրոց, իշխանն Խորխոռունեաց՝ Գաղիշոյ, իշխանն Ապահունեաց՝ Մանէճ, իշխանն Վահեունեաց՝ Գիւտ, իշխանն Պալունեաց՝ Վարազշապուհն, իշխանն Արեղենից՝ Արտէն, իշխանն Ուրծայ՝ Ներսէճ, և այլք յոստանկաց և սեպուհք ոմանք յիրաբանչիւր տոհմէ»։

4. Նույնը, II, ԽԱ, էջ 73՝ «Քանչի բազմութիւն փախստէիցն Հայոց, նախարարք և սեպուհք, ոստանիկք և ռամիկք, դիմեալ ի յերկիրն Տայոց՝ ժողովէին առ Հմայեակ եղբայր սրբոյ զօրավարին Վարդանայ»։

5. Նույնը, III, ՂԳ, էջ 170՝ «Յաղազս իւրաբանչիւր ուրուք խնդրոյ և օգտի, որ այժմ աստ են առաջի ձեր նախարարք և ազատք և այլք յոստանիկ մարդկանէ և յայրուծիոյ որերոյ՝ ճանաչող էք և կարող, և դիտէք հատուցանել զարժանն»։

6. Եղիշէ, III, էջ 126 (Վենետիկ, 1864)՝ «Թէպէտ և ոչ ունէին թագաւոր առաջնորդ, և ոչ յարտաքուստ օգնական զորք յօտարաց, սակայն անձանց առաքինութեամբ և

աուրբ վարդապետաց մխիթարութեամբ համագունդ ամենայն զօրօք նախարարացն յիրաքանչիւր տանէ ի մի վայր գային հասանէին վաղվաղակի. բազում և այլ այրուծի, որ յարքունի տանէ անտի էր».

Տե՛ս նաև Փարպեցի II, իԲ, էջ 61. III, ՀԱ, էջ 129. III, ՂԹ, էջ 178:

Այս վկայությունների մեջ ամենից կարևորը երկրորդն է, որի մեջ պարզ ասված է, որ «ոստանիկ» են անվանվել «ազատ մարդիկ յարքունի տանէ»: Ուշագրավ է և այն, որ «ոստանիկ»-ների «յարքունի տանէ» զորագունդը հակադրվում է առաջին և վեցերորդ վկայությունների մեջ մյուս զորքին, որ անվանված է «զունդ ի Հայոց Մեծաց ազատ և ազատորդի» կամ «զօրք նախարարացն յիրաքանչիւր տանէ»:

Շատ պարզ է, որ «արքունի տուն» չի նշանակում այստեղ արքայական ընտանիք, այլ գործ է ածված արքունի երկրի համար, որը եղել է ո՛չ թե նախարարական սեփականություն, այլ թագավորական:

«Ոստանիկ»-ները, ինչպես տեսնում ենք, Փարպեցու և Նղիշեի մոտ հակադրվում են նաև «սեպուհ»-ներին, որոնք ծագում էին նախարարական տոհմերից:

Այս վերջին փաստը, որ «ոստանիկ»-ների դասը չի ծագել նախարարական տոհմերից, ըստ երևույթին, հայտնի է եղել նաև Խորենացուն: Խորենացին ևս, ինչպես երևում է նրա վկայություններից, գիտեր, որ «ոստանիկ»-ները եղել են «ազատ մարդիկ», քնակություն են ունեցել ո՛չ թե նախարարական շրջաններում, այլ արքունի երկրում, որ նրանցից կազմված է եղել այն հատուկ զորագունդը, որ կոչվել է «արքունի» կամ «յարքունի տանէ», սակայն իրական ու պատմական ծագումն այդ դասի Խորենացու ժամանակ եղել է մոլթ և անհասկանալի³⁰:

Նրա բացատրությունը, որ «ոստան ազատություն»-ը ծագում է թագավորական հին դարմերից, հավանորեն, հիմնված է ո՛չ թե պատմական հաստատ ու որոշ փաստերի վրա, այլ մոտավորապես, նույն տվյալների վրա, որ հայտնի են և մեզ: Անհավանական չէ, որ Խորենացին կարող էր արքայական ընտանիքի նեղ իմաստով հասկացած լինել «ոստանիկ»-ների «արքունի» մակդիրը և

³⁰ Խորենացու սխալ մեկնությունը «ոստան անուանեալ ազատութեան» ուշագրավ մի ապացույց է ըստ իս, որ նրան չի կարելի համարել հինգերորդ դարի մատենագիր:

Նրանց ծագումը «յարքունի տանէ»: Այսպես է մեկնել «արքունի տուն»-ը և Հ. Ղ. Ինճիճյանն իր «Հնախօսութեան» մեջ: Հենվելով Նղիշեի վկայությունների վրա, նա ևս վստահաբար հետևեց, որ թե «ոստանիկ»-ներին «այլ պատմագիրք յայտնի յարքունի տանէ լեալ յիշեն, սովմբ իմանամք զբնիկ հայկական զարմն արքայական, որպէս էր ցեղն առաջին» («Հնախօս. II, Վենետիկ, 1835, էջ 161—162»):

Եթե «յարքունի տանէ» իմաստի այս վերջին հասկացողությունն է եղել Խորենացու ենթադրության հիմքը, պարզ է, որ այդ ապացույցն ավելի քան թույլ է, որովհետև «յարքունի տանէ», ինչպես վերև տեսանք, գործ է ածված «ոստանիկ»-ների նկատմամբ արքունի երկրի և ո՛չ արքայական ընտանիքի նշանակությամբ:

Համոզիչ չեն կարող համարվել և նիկ. Ազունցի եղբակացությունները, որովհետև նրա պնդումների միակ ու գլխավոր կողմը Խորենացու վկայությունն է, որը նա հիմնական կետերում համարել է ընդունելի և արժանահավատ:

Նրա այն ուղղումը, որ «ոստանիկ» են անվանվել ո՛չ թե հնագույն թագավորական սերունդները, այլ Արշակունյաց տոհմի «սեպուհ»-ները և իբր թե «սեպուհ» անունը գործ է ածվել միմիայն նախարարական ընտանիքների որոշ անդամների համար («Армения в эпоху Юстиниана», стр. 451), ճիշտ չէ: Փավստոսի պատմության մեջ Գնեղը, Արշակ թագավորի եղբոր որդին, անվանված է «մեծ սեպուհն Արշակունի» (Վենետիկ, 1832, IV, ԺԾ, էջ 124):

Ինձ թվում է, որ միանգամայն անվիճելի է, Փավստոսի վկայությամբ էլ հաստատվում է, որ «սեպուհ» են կոչվել ո՛չ միայն նախարարական, այլև Արշակունյաց թագավորական տոհմի անդամները:

Որ այս վերջիններն անվանված լինեին հատկապես «ոստանիկ», այդ մասին մատենագրական աղբյուրներում չկան ո՛չ վկայություններ, ո՛չ էլ որևէ ակնարկներ:

Ինչպես տեսնում ենք «ոստանիկ»-ների թագավորական զարմ լինելը, հին թագավորների կամ Արշակունիների, այնքան էլ հաստատ չէ, ինչպես մինչև այժմ կարծել են: Իրապես՝ «ոստանիկ» են անվանվել Արշակունյաց բուն երկրի «ոստան»-ի «ազատ»-ները, որոնցից կազմված գունդն անվանվել է «արքունի» կամ «յարքունի տանէ»:

«Ազատ» և «ոստանիկ» տերմինները նշանակությունը որոշելուց հետո՝ անհրաժեշտ է այժմ պարզել մանրամասնորեն նրանց

սոցիալական դրությունը և փաստական դերը նախարարական Հին Հայաստանում:

Ինչպես կտեսնենք, կարևոր այս խնդրի քննությունը ես ցույց է տալիս, որ Հին Հայաստանի նախարարական կազմակերպության նմանությունն ու համապատասխանությունը Արևմտյան - Եվրոպայի ֆեոդալիզմին շատ ավելի մեծ է և ակնհայտ, քան մինչ այժմ ենթադրել են:

Արևմտյան Եվրոպայում սենյորների իշխանությունը ենթարկված էին մանր ազնվականները, որոնք՝ ստացած լինելով սենյորներից որոշ հողաբաժիններ և համարվելով նրանց վասալները՝ պարտավոր էին ստանձնել հողատու իրենց «տէր»-երի հանդեպ զինվորական և այլ պատվավոր ծառայության պարտականություններ: Այս մանր ազնվականները, որոնցից կազմված էր սենյորների ձիավոր զորքը, անվանվում էին հեծյալներ (chevaliers, Ritter):

Ճիշտ և ճիշտ նույնը մենք գտնում ենք նաև նախարարական Հայաստանում:

Այստեղ ևս «ազատ»-ներից և «ոստանիկ»-ներից, որ գտնվում էին բղեջխությունների, նախարարությունների կամ Արշակունիների իշխանության տակ, կազմված էր նախարարական և արքունի շրջանների հեծելազորքը:

Խիստ ուշագրավ է այդ տեսակետից, որ Սմբատ Գունդստաբլի XIII դարի Դատաստանագրքում «ազատ» «ձիավոր» (= chevaliers) և «լիճ ճորտ» (= հին ֆրանս. homme lige) համարվում են նույնանիշ, ինչպես այդ երեւում է Դատաստանագրքի հետևյալ վկայությունից՝ «Եւ զիշխանքն դատէ իշխանաց իշխան՝ իշխանաւքն եւ իրենց տեսովն. նույնպէս և զազատքն՝ ու եւ ի մերս ձիավորքն եւ լին նորաբն՝ նա իրմընցնովն զիրենք դատեն իշխանաց իշխանայքն. զթագաւորին ճորտերն՝ թագաւորին հրամանաւքն» (տե՛ս J. Karst, Sempadscher Kodex. B. I, Strassburg, 1905, էջ 104—105):

Որ Սմբատ Գունդստաբլի այս բացատրությունը միանգամայն ճիշտ է, այդ պարզ երեւում է հնագույն աղբյուրների բազմաթիվ վկայություններից, որոնց մեջ տեղեկություններ են հաղորդված նախարարությունների և «արքունի տան» կամ «ոստան»-ի զորքերի մասին: Այդ վկայությունների մեջ որոշակի մատնանշված է, որ նախարարական Հայաստանի զորքերը կազմված են եղել, որ զլխավորապես, «ազատ»-ներից և «ոստանիկ»-ներից: Ուշագրավ է

նաև, որ մատենագրական աղբյուրների մեջ այդ զորքերն անվանվում են սովորաբար «ազատագորք», «ազատագունդ զորք», «ազատագունդ բանակ» կամ «ազատախումբ բանակ»:

Մեջ ենք բերում մի քանի համապատասխան վկայություններ.

1. Փաւստոս, IV, ԾԵ, էջ 174՝

«Ապա իբրեւ ետես տիկին աշխարհին Հայոց կինն Արշակայ թագաւորին Հայոց Փառանձեմ զզօրս թագաւորին Պարսից, եթէ եկին լցին զաշխարհս Հայոց, առեալ ընդ իւր մարդիկ իբրեւ մետասան հազար ազատս ընտիրս սպառազէնս պատերազմողս, և հանդերձ նոքօք դիմեաց եմուտ ի բերդն Արտագերից՝ որ ի յերկրիւ Արշակունեաց՝ յերեսաց զօրացն Պարսից».

2. Փաւստոս, V, Բ, էջ 193՝

«Ապա Մուշեղ որդի Վասակայ, ստրատելատն Հայոց Մեծաց, ընտրեաց իւր արս ընտիրս միամիտս ազատս ազգայինս քառասուն հազար, միաբանս միակամս, և կազմեաց զնոսա ձիով և թռչակաւ և դինու».

3. Եղիշէ, I, էջ 18 (Վենետիկ, 1864)՝

«Գունդ կազմէր [Յազկերտ] ի Հայոց Մեծաց զազատ եւ զազատորդի, եւ յարժունէ տանէ զոստանիկ մարդիկ».

4. Փաւստոս, III, էջ 55 (ԻՍ)՝

«Յայնմ ժամանակի ազատագորքն նախարարացն Հայոց առեալք զիրաքանչիւր ընդանիս, լինէին փախստականք, ի կողմանս Յունաց անգանէին».

5. Նույնը, III, ԺԱ, էջ 26՝

«Ապա ժողովէր սպարապետն զօրավարն Հայոց Մեծաց Վաշէ զազատախումբ բանակ նախարարակոյտ զօրացն».

6. Նույնը, IV, էջ 126 (ԺԵ)՝

«Տայր հրաման թագաւորն Արշակ ազատագունդ բանակին զհետ լինել Տիրիթայն».

7. Ազաթանգեղոս, ԾԺ, էջ 412՝

«Եւ յայնմհետե փոյթ ի վերայ ունէր զառնթերակաց արքունիսն հանդերձ մեծամեծ աւագանովն և ամենայն ազատագունդ բանակաւն աստուածեղէն իմաստութեամբն վարդապետել».

Հմմտե նաև «Կորիւն, Պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի», էջ 23 (Վենետիկ, 1894), Փաւստոս, IV, ԾԵ, էջ 175, V, ԻԴ, էջ 223 ևն.:

«Ազատ»-ների և «ոստանիկ»-ների զինվորական դաս լինելը Հին Հայաստանում, ինչպես տեսնում ենք, անվիճելի է:

Chistensen-ը մատնացույց է արել, որ Սասանյան Պարսկաստանում եւս âzât-ների դասին պատկանել են, հավանորեն, ձիավորները (chevaliers), որոնք զորքի լավագույն մասն էին: Այս ձիավորների մեծագույն մասը խաղաղ ժամանակ ապրում էր սեփական կալվածներում, մշակում իր հողերը և զբաղվում իր գյուղացիության գործերով (տե՛ս L'empire des Sassanides, p. 44):

Նույն գրությունը, հավանորեն, եղած պիտի լիներ նաև Հին Հայաստանում:

Հայաստանի նախարարական կազմակերպության առանձնահատկություններն ուսումնասիրելիս՝ առանձնապես կարևոր է պարզել «ազատ»-ների և «ոստանիկ»-ների հողատիրության խընդիրը և, մանավանդ, պայմանական հողատիրության՝ feod-ի կամ Lehn-ի՝ գոյությունը Հին Հայաստանում: Արևմտյան Եվրոպայում, ինչպես հայտնի է, feod-ը կամ Lehn-ը կազմում էր միջնադարյան ֆեոդալիզմի հիմնական հատկանիշներից մեկը: Հարկավոր է ուրեմն, որոշել, թե արդյոք գոյություն չեն ունեցել նախարարական Հայաստանում ևս արևմտյան feod-ը կամ նման հողատիրական կարգեր:

Այս խնդիրը մանրամասն քննված է «Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության» մեր նախորդ աշխատության մեջ (տե՛ս Տեղեկագիր Պետ. Համալսարանի, Երևան, 1928, № 4, էջ 43—52): Կարևոր եմ համարում մեջ բերել այստեղ մեր այդ ուսումնասիրությունն ամբողջությամբ և մի քանի անհրաժեշտ լրացումներով:

«Ազատ»-ների և «ոստանիկ»-ների սոցիալական ու տնտեսական գրությունը քննելիս՝ իմ ուշադրությունը գրավել էր Ստեփանոս Օրբելյանի պատմության մեջ «խոստակդար» բառը, որի նշանակությունը, իմ կարծիքով, վերջնական կերպով դեռ լուսաբանված չէ: Այն նշանակությունը, որ ես վերագրելու եմ «խոստակդար» բառին, այնքան կարևոր է հայկական ֆեոդալիզմի պարզաբանման համար, որ ես անհրաժեշտ եմ համարում մանրամասն առաջ բերել մատենագրական, ինձ հայտնի, բոլոր հատվածները, որոնց մեջ հիշատակված են «խոստակդար» և «խոստակ» բառերը:

Այդ երկու բառը հանդիպում են Մովսես Կաղանկատվացու և Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ հետևյալ վկայություններում.

1. Աղվանից Վաչական արքայի 6-րդ կանոնում՝

«Վանաց երեց կամ վանական որ՝ եթէ ի վանացն գայթանք

առնէ և ի վերայ յայտ լինի, անարգեսցեն զնա և ի տեղոյն ի բաց արասցեն, և զխոստակն յեկեղեցին կալցեն» (տե՛ս «Մովսեսի Կաղանկատվացու, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», հրատ. Մ. էմինի, Մոսկվա, 1860, Ա, գլ. ԻԶ, էջ 66—67):

2. «Ստեփանոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի, Պատմութիւն նահանգին Սիսական», Թիֆլիս, 1911, Գլ. ԼԹ, էջ 206՝

«Ետու ես տէր Փիլիպպէ զԲերդկաներէշոյ զկէսդ Սառնաքարին փոխան, և զկէսդ սուրբ եկեղեցւոյդ. և շիշխէ որ հեռացնել՝ ո՛չ եղբայր և ո՛չ որդի և ո՛չ յիմ խոստակդարաց»:

3. Նույնը, Գլ. ԼԹ, էջ 206—207՝

«Յերկերիւր և իննսուն երեք թուականութեանս Հայոց որպէս կամ եղև ինձ Փիլիպպէի՝ որդւոյ Վասակայ, Սիւնեաց տեառն, ետու զՏաթև վասն իմ հոգեացս ի ձեզ ի Տէր Դաւիթ՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս. յիմ հօրէն յիս հրիտակ հասեալ էր. Անխուէշքարէ (°) ամենայն սահմանօք, լերամբ և դաշտիւ, այգօք և ընկոյզեօք, մարդագետնովք և ջաղացանով և որ ինչ համօրէն սահմանք են. և մի՛ որ իշխեսցէ յետ իմ անցման, իմ որդիք կամ եղբարք կամ այլ խոստակդարք հեռացուցանել զայդ գիւղդ յայդ եկեղեցւոյդ և ի սուրբ հաշէդ»:

4. Նույնը, Գլ. Խ, էջ 219՝

«Եւ շէն մի Մաճ անուն ի Բաղաց գաւառի, որ նախ տեառն Ատրնեբսէհի՝ Սիւնեաց տեառն և իմ եղբօր, ինձ էր տուեալ, և յետ այնորիկ Հրահատայ՝ իմ տեառնն, գնեալ էր յիմ եղբօրէն, և ինձ վաճառեալ և հոգեցատուր արարեալ՝ ետու ես Քուպղիդոխտ զայդ շէնդ լերամբք և դաշտով, մարգով և արտով, գետով, ջրով և ցամաքով, ծառովք և տնկովք ի սուրբ հաշդ և ի Տէր Սաղօմօն՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս: Ես զիմ հոգիս ի քեզ յանձն արարի, արդ իշխան ես դու Տէր Սաղօմօն՝ և որ յետ քո այլ յաջորդի որ ի սրբոխան ես դու Տէր Սաղօմօն՝ և որ յետ քո այլ յաջորդի որ, ուտել և վայելել զայդ շէնդ բոլորովիմք իւր սահմանօք մինչև յաւիտեանս ժամանակաց: Եւ մի՛ ես և մի՛ իմ եղբօրորդիք և այլ խոստակդարք պայքարել եւ համիմաղ կալ մի՛ իշխեսցեն»:

5. Նույնը, Գլ. ԽԳ, էջ 232—233՝

«Եւ յայսմհետէ մինչև յաւիտեան այս լիցի սահման Տաթևոյ սուրբ ուխտիս. և մի՛ որ իշխեսցէ այսմ հակառակել՝ մի՛ Բաղացիք սուրբ ուխտիս. և մի՛ Վաղանդացիք, մի՛ Շնհէրացիք և մի՛ Նու և մի՛ Որոտնեցիք և մի՛ Վաղանդացիք, մի՛ Ծնհէրացիք և մի՛ Նու և մի՛ որ ընդ հակառակս ելանէ ի մերոց կամ յօտարաց, յարեցիք: Եթէ որ ընդ հակառակս ելանէ ի մերոց կամ յօտարաց, յազգաց կամ ի ձեռնառաց եւ ի խոստակդարաց կամ ի տանտե-

Հայոց, հրատ. Ա. Ղլտճյանի, էջ 124—126): Հասկանալի է, որ բն-մըն, թե ինչո՞ւ ներսեսի ու ներշապուհի հինգերորդ կանոնում այդ «հողն ու ջուրը» անվանվում է «հայրենի»:

Հողատիրության այս ձևը, անշուշտ, պայմանական էր: Հոգևորականները վերոհիշյալ գույքը, հողն ու ջուրը ստացել էին իրենց հոգևոր «ծառայութեան» համար: Եթե այդ «ծառայութիւն»-ն անհնարին էր դառնում նրանց տգիտության կամ ծանր հանցավորության պատճառով՝ եկեղեցին իրավունք ուներ այդ գույքը ետ գրավել և տալ «արժանաւոր»-ներին:

Վաչական արքայի վեցերորդ կանոնը խիստ կարևոր է ու ուշագրավ այն տեսակետից, որ այդ կանոնում հոգևորականներին հատկացված հողաբաժիններն անվանվում է «խոստակ»: «խոստակ»-ը, ուրեմն, ինչպես կարելի է ենթադրել, հիմնվելով վերոհիշյալ բացատրությունների վրա, այն հողաբաժիններն են կամ անշարժ գույքը, որ հատկացվել են հոգևորականներին նրանց հոգևոր «ծառայութեան» համար իբրև dominium utile, այսինքն՝ ո՛չ իբրև լիակատար սեփականություն, այլ ժառանգական օգտատիրության իրավունքով: Նույն հողաբաժինների նկատմամբ գերազույն սեփականության իրավունքը (dominium directum), ինչպես պարզ երևում է վերոհիշյալ վկայություններից, պատկանել է եկեղեցուն:

Դժվար չէ կոհսել, որ հողատիրության այդ ձևը քրիստոնեական եկեղեցին ընդօրինակած պիտի լիներ նախարարական Հայաստանի բուն կենցաղից:

Պրոֆ. Նիկ. Ադոնցն իր «Армения в эпоху Юстиниана» աշխատության մեջ (стр. 322, 361 էլն) շատ ուղիղ դիտել է, որ նախարարական Հայաստանի հիմնական առանձնահատկություններից մեկն այն է եղել, որ հայ եկեղեցին, գտնվելով նախարարական միջավայրի ազդեցության տակ, յուրացրել էր նախարարական կաղմակերպության պատրաստի ձևերը և մեծ չափերով ենթարկվել էր ֆեոդալականացման, կամ ավելի ճիշտը՝ նախարարականացման³²:

Ի նկատի ունենալով այդ ազդեցությունը, ինձ թվում է, կա-

³² Նախարարականացման ենթարկված պիտի լիներ, ինչպես ենթադրում է Մ. Ռոստովցեյը, նաև նախաքրիստոնեական հայ եկեղեցին (տե՛ս Studien zur Geschichte des römischen Kolonates, Leipzig, 1910, s. 273): Անհավանական չէ, որեմն, որ հոգևորականներին տրվող «խոստակ»-ները կարող էին գոյություն ունեցած լինել նաև հեթանոսական Հայաստանում:

րելի է ենթադրել, որ նախարարական Հայաստանում «խոստակ» կարող էին անվանված լինել բացի վերոհիշյալ հողաբաժիններից նաև այն հողերը կամ անշարժ գույքերը, որոնք կալվածատեր սյուլեղերենների կողմից տրվել են «ազատ»-ներին կամ «ոստանիկ»-ներին իբրև dominium utile, այն պայմանով, որ այս վերջինները հողատու իրենց «տէր»-երի հանդեպ կատարելու էին զինվորական և այլ պատվավոր «ծառայութեան» պարտականություններ:

Այս վերջին իմաստով «խոստակ»-ը կատարելապես համապատասխան կլինի feod-ին (ֆրանս. fief, գերմ. Lehn):

Որ այս ենթադրությունն անհիմն չէ, այդ ցույց են տալիս «խոստակդար» բառի վերաբերյալ վերև առաջ բերված վկայությունները: Իմ կարծիքով, «խոստակդար»-ն այդ վկայություններում նշանակում է «խոստակ»-առու, այսինքն feudatarius, feudataire կամ Lehnshalter:

Պրոֆ. Հ. Հյուբշմանը, ինչպես տեսանք, «խոստակդար»-ը թարգմանում է «Erbe»՝ «Ժառանգ», բայց, ի նկատի ունենալով «խոստակ» բառի իր ստուգաբանությունը, ավելացնում է՝ «eigentlich Besitzhalter»՝ իսկապես կալվածառու:

Ակադեմիկոս Մ. Բրոսսեն իր «Histoire de la Géorgie» աշխատության մեջ (Introduction et tables des matières, St. Pétersbourg, 1858, էջ LXXXVII) մերժում է Հակագլխի բաղդաթի վերոհիշյալ մեկնությունը, որը, ինչպես տեսանք, արդյունք էր սխալ ստուգաբանության, և հենվելով Մ. Դորնի ցուցմունքների վրա՝ ստուգաբանում է, որ «խոստակ»-ը նշանակում է «richesse»՝ «հա-կեթաղրում է», որ «խոստակ»-ը նշանակում է «un intendant, un surveillant des biens», այսինքն, «վերակացու կամ հարստությունների վրա հսկող»։ Հիմնվելով այս մեկնության վրա՝ «խոստակդար»-ը նա համարում է հոմանիշ «ձեռնաւորի» և թարգմանում է «employé»՝ «պաշտոնյա»:

Մինչև այժմ ոչ ոք ուշադրության չի առել, որ «խոստակ»-ն իրավական իր բովանդակությամբ համապատասխանում է միջ-նադարյան feod-ին և, հետևաբար, «խոստակդար»-ը պարսկա-կան իր dâr վերջավորությամբ նշանակել է, հավանաբար, «խոստակ»-առու (=գերմ. Lehns-halter): Մինչդեռ այս հղրակացու-թյունը ստացվում է ո՛չ միայն «խոստակդար» բառի ստուգաբանական վերլուծումով, այլև Ստեփանոս Օրբելյանի վերոհիշյալ վկայությունների ուշադիր քննությամբ:

ինչպես հայտնի է, Ստեփաննոս Օրբելյանն իր պատմության մեջ քաղվածորեն ղետեղել է այն վավերագրերի պատճենները, որոնք վերաբերում են «Սիսական նահանգի» եկեղեցական կալվածներին: Վերևում առաջ բերված բոլոր վկայությունները գտնվում են հենց այդ կարևոր քաղվածքներում:

Այդ վկայություններից երկրորդը (Ստեփ. Օրբ., էջ 206) վերաբերում է «Բերդկաներէշ» գյուղին, որ 839 թվին Սյունյաց Փիլիպպե իշխանը տվել էր Սյունյաց Տեր Դավիթ եպիսկոպոսին՝ կեսը «Սառնաքարին փոխան» և կեսը եկեղեցուն: Երրորդ վկայության մեջ ասված է, որ նույն Փիլիպպե իշխանը 844 թվին նվիրել է Տաթևի նույն Ս. Խաչ եկեղեցուն Տաթև գյուղը (Ստեփ. Օրբել., էջ 206—208): Զորրորդ վկայությունից իմանում ենք, որ 867 թվին Քուպղիդուխտը՝ Փիլիպպեի քույրը և Սյունյաց Հրահատ իշխանի կինը, «անորդի գոլով»՝ «Մաճ շէնը»՝ «զիւր հոգեմասն բաժինն ընծայէ ի սուրբ Խաչն և ի Տէր Սաղօմօն» (Ստ. Օրբ., էջ 218—220): Վերջապես՝ հինգերորդ վկայությունը վերաբերվում է «Տաթևոյ սուրբ ուխտ»-ի սահմաններին, որ հատուկ վճռով և առանձին գրությամբ որոշված են եղել 906 թվին (Ստեփ. Օրբել., էջ 230—234):

Ուրեմն՝ ինչպես տեսնում ենք, «խոստակդար» բառը հիշատակված է 839, 844, 867 և 906 թվականների Տաթևի վանքի փաստաթղթերում: Որ «խոստակդար»-ի նշանակությունն այս վկայություններում ո՛չ թե «ժառանգ» է կամ «պաշտոնյա», ինչպես ենթադրել են Հյուբշմանը և Բրոսսեն, այլ «ավատառու», այդ հաստատվում է, ինչպես ասացի, հենց նույն վկայությունների ուշադիր քննությամբ: Վերոգրյալ վկայություններից երկրորդում ասված է՝ «և չիշխէ որ հեռացնել՝ ո՛չ եղբայր և ո՛չ որդի և ո՛չ յիմ խոստակդարաց», իսկ երրորդում՝ «մի որ իշխեսցէ յետ իմ անցման, իմ որդիք կամ եղբարք կամ այլ խոստակդարք հեռացուցանել զայդ զիւղդ»:

Եթե «խոստակդար»-ը հասկանանք առաջին հատվածում իբրև «ժառանգ»՝ կստացվի, իմ կարծիքով, ավելորդ կրկնություն, որովհետև Փիլիպպեի անմիջական ժառանգները, նրա որդիները, հիշատակված են արդեն նույն հատվածի սկզբում: Նոր Հայկազյան բազմաթիվ մեկնությունը՝ «թուռնը կամ յետնորդ»՝ թեև հարմարվում է թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ հատվածներին, սակայն այդ մեկնությունը, ինչպես վերև տեսանք, կարելի է անտես առնել, որովհետև «խոստակդար»-ի այդ նշանակությունը հիմնված է ստուգաբանական բռնազբոսիկ և սխալ բացատրության վրա:

«խոստակդար»-ի իմաստը որոշելու համար ավելի կարևոր են չորրորդ և հինգերորդ վկայությունները:

Զորրորդ վկայության մեջ, որ գտնվում է Քուպղիդուխտի 867 թվի պայմանավճռում, ասված է՝ «և մի՛ ես և մի՛ իմ եղբորորդիք և այլ խոստակդարք պայքարել և համիմաղ կալ մի՛ իշխեսցեն»: Քուպղիդուխտը, ինչպես տեսանք, վավակ շուներ, ուստի «խոստակդար»-ն այստեղ ո՛չ «թուռնը» կարող է նշանակել, ո՛չ էլ անմիջական ժառանգ: «խոստակդար»-ի իսկական իմաստը որոշվում է այս հատվածում փաստական ու կարևոր մի նոր ցուցման օգնությամբ, որ ուշադրության չի արժանի:

Վավերագրերի տակ, որ քաղվածորեն առաջ են բերված Ստեփաննոս Օրբելյանի մոտ, սովորաբար, ստորագրել են կամ հիշվում են իբրև վկաներ հենց վերահիշյալ այն անձինք, որոնցից պահանջվում էր շառարկել կամ չընդդիմանալ նվիրատուի կամքին: Քուպղիդուխտի փաստաթղթի վերջում ասված է.

«Եւ գրեցի յ316 թուականութեանս Հայոց վկայութեամբ իմ եղբորորդեացս՝ տեառն Վասակայ և տեառն Աշոտի և տեառն Գրիգորոյ և տեառն Սահակայ և իւրեանց ազատաց և ամենայն Շնհէրեցեաց» (Ստ. Օրբ., էջ 229):

Վերև հիշված «եղբորորդիք և այլ խոստակդարք», ինչպես տեսնում ենք, այստեղ մատնացույց են արված իբրև վկաներ, սակայն «եղբորորդիք և այլ խոստակդարք»-ի փոխարեն ասված է՝ «վկայութեամբ իմ եղբորորդեացս և իւրեանց ազատաց»: Այս զուգադիպումը պատահական չէ, այլ պարզ մի ապացույց է, որ չորրորդ վկայության մեջ «այլ խոստակդարք» են անվանված չորրորդ վկայության մեջ «այլ խոստակդարք» են անվանված Քուպղիդուխտի եղբորորդիների «ազատ»-ները, որոնք «խոստակ»-առու էին, այսինքն՝ ավատառու:

Որ մատնանշված զուգադիպումը եղակի ու բացառիկ չէ, այդ երևում է և մյուս փաստաթղթերից, որոնք Ստեփաննոս Օրբելյանի մոտ առաջ են բերված առանց կրճատման: Օրինակ, Փիլիպպեի 844 թվի վճռագրի սկզբում ասված էր՝ «և մի՛ որ իշխեսցէ յետ իմ անցման, իմ որդիք կամ եղբարք կամ այլ խոստակդարք հեռացուցանել զայդ զիւղդ», իսկ նույն վճռագրի վերջում կարդում ենք.

«Եւ վկայք լիցին աստուածապահ տէր Գրիգոր՝ Սիւնեաց տէր, տէր Ատրնեբսէ՛՛՛ Վասակայ որդի, Սիւնեաց տեառն, տէր Գրիգոր՝ Սահակայ որդի, տէր Հրահատ և տէր Արուման՝ Սահակայ որդիք, տէր Հրահատ և տէր Գագիկ՝ Գրիգորոյ Սիւնեաց տեառն որդիք, տէր Վահան՝ Վարդանայ որդի. նոյնպէս և յիմ ազատաց՝ Հոռ,

Քուրդոյ, Խոսրով՝ Շապուհոյ որդիք, Զեանշէր՝ Թէոդորոսի որդի, Աշնակ՝ Վահանայ որդի, Զագիկ՝ Վահանայ որդի, Վարդան՝ Զանադայ որդի, Սահակ՝ Վասակայ որդի, Միհրան՝ Թուրքայ որդի, Յովհանն՝ Ներսէհի որդի, Մուշեղ՝ տէր Տիրոցի որդի, Հասան՝ Շապուհոյ որդի, Վահան՝ Մխիթարայ որդի, Մուշեղ՝ Սմբատայ որդի, տէր Վահան՝ Բաբգենի որդի, տէր Բաբգեն և տէր Վասակ և տէր Աշոտ՝ իմ Փիլիպպէի որդիք. և ի կրօնաւորաց Ահարոն... Եւ վասն առաւել հաստատութեան զիմ սովորական մատանիս ի վերայ եղի և զիմ որդեաց և զայլ ազաւաց» (Ստ. Օրբ., էջ 207—208):

Ինչպես Գուպդիդուխտի փաստաթղթում, նույնպես և այս ձևոագրում, վերև հիշված «խոստակդար»-ներին ներքևում համապատասխանում են դարձյալ «ազատ»-ները, որոնք Փիլիպպեյի ամատառունքն էին:

«Խոստովակար»-ի նշանակությունը իբրև feudataire կամ ազատառու այնքան որոշ է ու ակնբախ այս երկու վճռագրում, որ ես ավելորդ էմ համարում կանգ առնել ուրիշ նման վկայությունների վրա, որ կան նաև մյուս փաստաթղթերում:

Որ «խոստակդար»-ը շունի «ձեռնաւոր»-ի իմաստ, ինչպես ենթադրել է ակադեմիկոս Մ. Բրոսսեն, այդ ևս պարզ երևում է վերև մատնանշված հինգերորդ վկայությունից 906 թվի վճռագրում, որով որոշված են եղել Տաթևի շրջակա սահմանները։ Այդ վճռագրի մեջ «խոստակդար»-ը, ինչպես տեսանք, հիշատակված է հետևյալ հատվածում.

«Եթէ որ Ընդ հակառակս ելանէ ի մերոց կամ յօտարաց, յաւա-
դաց կամ ի ձեռնաւորաց եւ ի խոստակդարաց կամ ի տանուտէրաց,
ի սուրբ Երրորդութենէն որոշեալ լիցի, և յերից սուրբ ժողովոցն
նշողեալ եղիցի» (Ստ. Օրբ., էջ 233):

Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք «ձեռնաւոր»-ները հիշվում են առանձին «խոստակդար»-ներից առաջ: Ուրեմն՝ միանգամայն անվիճելի է, որ «ձեռնաւոր» և «խոստակդար» բառերն ունեցել են տարբեր իմաստ: Նույն այս հատվածը հետաքրքիր է ու ուշագրավ նաև այն տեսակետից, որ նրա մեջ ըստ ավագության կարգի նախ հիշատակված են «աւագ»-ները և նրանց «ձեռնաւոր»-ները³³, հետո՝

33 Ինչպես հայտնի է, «ձեռնադր» են անվանվում ուշ միջնադարի հայկական արձանագրություններում հնագույն շրջանի «գործակալ» պաշտոնյաները։ Այս տերմինը, ինչպես տեսնում ենք, կարող է կապ ունենալ «ձեռնական» տերմինի հետ։ Իսկ այս հավանական մի նոր ապացույց է, որ կաթողիկոսության վերահիշյալ «ձեռնական իշխանություն»-ը պետք է լինեք «գործակալական իշխանություն»։

«Խոստատկար»-ները՝ «աւագ»-ների և «տէր»-երի ավատառուները և վերջում՝ «տանուտէր»-ները: «Տանուտէր»-ները վերջում են դրոված, որովհետև այս դարաշրջանում այդ բառը, մեծ մասամբ, գործ էածվել գյուղապետի իմաստով:

«խոստակդար»-ի նշանակության այս նոր լուսարանությունը որոշվում է նախարարական կազմակերպության հիմնական առանձնահատկություններից մեկը և վերջնականապես պարզվում է, որ feod-ը և պայմանական հողատիրությունը նախարարական Հայաստանում գոյություն են ունեցել իններորդ դարում:

Նրա ծագումը սակայն, անշուշտ, ավելի հին է:

Նրա ծագումը սակայն, անշուշտ, անգլիկ էր՝
«Նոստրալ»-ը, ինչպես տեսանք, հանդիպում է նաև Աղվանիք
Վաչագան արքայի կանոններում: Մինչև այժմ ենթադրել են, որ այդ
կանոններն ընդունված են եղել «Աղուէն»-ի ժողովում 488 թվին³⁴:
Կանոններն ընդունված են եղել «Աղուէն»-ի ժողովում 488 թվին³⁴:
Իրապես՝ այդ ժողովը, ինչպես մանրամասն ցույց ենք տվել «Նյու-
թեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության» մեր աշ-
խատության մեջ (II, Տեղեկագիր Պետ. Համալսարանի, Երևան,
1928, № 4, էջ 50), տեղի էր ունեցել, հավանորեն, յոթերորդ դարի
սկզբներում:

«Խոստալ»-ի և «Խոստալդար»-ների գոյությունը կարելի է սակայն ենթադրել նաև VII դարից առաջ՝ թե՛ մարզպանության և թե՛ Արշակունյաց թագավորության ժամանակ։

թե՛ Արշակունյաց թագավորության ժամանակ-
վերև մենք արդեն տեսանք, որ եկեղեցականների պայմանա-
կան հողատիրությունը, որ առաջ եկած պիտի լիներ նախարարա-
կան կարգերի ավերացումը, կարող է սկիզբ առած լինել շորորող
կան կարգերի ավերացումը, կարող է սկիզբ առած լինել շորորող
դարում: Այդ արդեն ուշագորավ մի ակնարկ է, որ պայմանական հո-
ղատիրությունը գոյություն ունեցած պիտի լինե՛ր՝ իբրև մանր աղ-
ջատիրությունը գոյություն ունեցած պիտի լինե՛ր՝ նաև այդ հնագույն
նրվականության ավատական հողատիրություն՝ նաև այդ հնագույն
դարաշրջանում:

դարաշրջանում:
Նույն այդ ենթադրության հիմք կարող է ծառայել «խոստակ»-ի
և «խոստակդար»-ի ստուգաբանական ծագումը պարթևերեն xʰāstak
և xʰāstakdār բառերից: Այս տերմինները, լինելով Արշակունյաց
և xʰāstakdār բառերից, հնությունը կարող է դարձյալ հա-
շրջանի փոխառություն, նրանց հնությունը կարող է դարձյալ հա-
վանական մի ցուցանիշ համարվել, որ նախարարական Հայաստա-

© 2010 M. Brosset. Histoire

³⁴ Տե՛ս Մ. Չամչյան, Պատմութիւնն հայոց, Բ, էջ 219. M. Brosset, Histoire de la Géorgie, Additions, St.—Petersbourg, 1851, p. 473. Fr. Tournebiz. Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1900, p. 357. Դահ իմ աշխատութեան մեջ՝ „Beiträge zur albanischen Geschichte“, Leipzig, 1897, s. 28:

մութին զօրացն Պարսից, և այլ նախարարացն Հայոց որ ընդ նմա էին, և այլ ռամիկ այրումիոյն Հայոց».

«Կանոնք Գունայ ժողովոյն», Վաղարշապատ, 1905 (Հրատար. Մխիթար վարդապետի և Սիրական Տիգրանյանի), էջ 23՝

«Ռմանք յազատաց և յռամիկ հեծելոց հասանելով ի գիւղս ուրեք՝ թողեալ զգիւղն ի վանս առնեն զիջեալս և ի յարկս սըրբոց»:

Ինձ թվում է, որ այս «ռամիկ այրումի»-ն, որ հիշատակված չէ հնագույն աղբյուրներում, առանձնապես կարևոր նշանակություն էր ստացել, գլխավորապես, այս ժամանակաշրջանում: Սասանյան Պարսկաստանը, ինչպես հայտնի է, հայկական հեծելազորքն ուղարկում էր հաճախ պատերազմելու իր հեռավոր արևելեյան սահմանները: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ հայ աղանդականությունն ամեն կերպ աշխատելու էր խուսափել ու ազատվել այդ նոր ու խիստ ծանր պարտականությունից: Հայ «ազատազօրք»-ը հենց ինքը, հավանորեն, շահագրգռված էր, որ այդ ծանր զինապարտությանը մեծ չափերով մասնակից լինեն նաև «ռամիկ»-ները:

Հետաքրքիր է ու ուշադրության արժանի, որ ֆեոդալական կիրիկիայում, ինչպես հայտնի է Սմբատ Գունդստաբլի Դատաստանագրքից, գոյություն են ունեցել «ծիաւորք որ ի Հայս ազատ կոչին» և «ցած հեծելվորք» կամ «ցած շինականք հեծելվորք» (տե՛ս J. Karst, Sempadscher Kodex aus dem 13 Jahrhundert, I, s. 103—105 և 95—97): Սմբատի Դատաստանագրքի 70-րդ կանոնից պարզ երևում է, որ «շինական հեծելվորք»-ներին զինվորական այդ ծառայության համար տրվել են տնտեսական ու իրավական առանձին արտոնություններ: Ըստ երևույթին, որոշ արտոնություններ ունեցել են նաև մարդպանական Հայաստանի «ռամիկ հեծեալ»-ները:

Որ այս «ռամիկ» զինվորները սոցիալական ավելի բարձր դիրք են ունեցել քան հասարակ «շինական»-ները՝ այդ կարելի է կռահել Ատովմի, նրա որդու ու ընկերների վկայաբույնության վրացերեն թարգմանությունից, որի մեջ հիշված են այս «ռամիկ հեծեալ»-ները և «ռամիկ» բառը թարգմանված է «շինեբուրի», որ նշանակում է «ականաւոր (տե՛ս Джавахов, «Государственный строй древней Грузии и древней Армении», стр. 133):

Միջնադարյան նվրոպայում վասալները, ստանալով սենյորներից օգտատիրության իրավունքով հատուկ հողաբաժիններ կամ

անշարժ գույք, ո՛չ միայն ստանձնում էին իրենց «տէր»-երի հանդեպ զինվորական պարտականություններ, այլև պարտավոր էին օգնել նրանց խորհրդով (consilio) ժողովներում, նաև մասնակցելու էին սենյորիայի վարչական ու դատական գործերին: Ավատառուների այս պարտականությունները, որ տարբեր էին, ինչպես կտեսնենք, գյուղացիության ու ռամիկ ժողովրդի պարտականություններից, համարվում էին ազնիվ «ծառայութիւն»:

Արդ՝ ուշադրավ է խիստ ու հետաքրքիր, որ նախարարական Հայաստանում ևս նման պարտականություններ ունեցել են «ազատ»-ները և «ոստանիկ»-ներն իրենց «տէր»-երի հանդեպ:

Վերև մենք տեսանք, որ ընդհանուր աշխարհաժողովներին նախարարների հետ միասին մասնակցում էին հաճախ նաև «ազատ»-ները: Պետք է ենթադրել, որ նախարարական երկրներում ևս գումարվել են նույնպես տեղական ժողովներ մասնակցությամբ «ազատ»-ներին:

Մենք հիշել էինք նույնպես, որ Արշակունյաց արքունի ամենակարևոր «գործակալութիւն»-ները հանձնարարված են եղել «աւագ նախարարութիւն»-ներին և կաթողիկոսությանը, իսկ գործակալական մանր պաշտոնները՝ մանր ազնվականությանը: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ նախարարական երկրները ևս ունեցել են իրենց «գործակալութիւն»-ները, որոնք, հավանորեն, հանձնված են եղել, գլխավորապես, «սեպուհ»-ներին և «ազատ»-ներին:

Փալատոսը, նկարագրելով Արշակունյաց թագավորության վերահաստատումն Արշակ թագավորի ժամանակ, արքունի «գործակալ»-ների մասին տալիս է հետևյալ կարևոր վկայությունը.

Փաւստոս, IV, Բ, էջ 67—68 (Վենետիկ, 1889)՝

«Եւ նորոգեցաւ զուարթացաւ տէրութիւնն թագաւորութեանն Հայաստան երկրին որպէս և զառաջինսն. մեծամեծքն յիրաքանչիւր գահու և գործակալքն յիրաքանչիւր շախու:Եւ այլ յայսմ ազգաց և ի խոնարհ՝ որ գործակալս անուն բարձիւք առաջի արքային պատիւ ի զլուս բազմէին, թող զնահապետս մեծամեծս և զտանուտեարս, որք գործակալք միայն էին ինն հարիւր բարձ, որ մտանէր ի ժամ տաճարին ուրախութեանն բազմակալացն կարգելոց, թող զտնկայս գործակալութեանն սպասու»³⁶:

Հիմնվելով այս վկայության վրա՝ բանասերներից ոմանք են-

³⁶ Կետադրությունը փոխել ենք համաձայն նիկ. Աղոնցի ուղղումների. տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», стр. 239.

թագրել են, որ Արշակունիների ժամանակ գոյություն է ունեցել Հայաստանում մոտ 900 նախարարական ընտանիք: Ադոնցը թեև ընդունում է նույնպես, որ Փավստոսի այս տեղեկությունը վերաբերվում է բացառապես նախարարական դասին, սակայն չափազանցություն է համարում Փավստոսի 900 թիվը և միաժամանակ մատնացույց է անում, որ նախարարական միեկնույն տոհմից կարող էին լինել մի քանի «գործակալ»-ներ («Армения в эпоху Юстиниана», стр. 239 և 467—468):

Արդ՝ ճիշտ է արդյոք, որ Փավստոսի վկայությունը վերաբերվում է բացառապես նախարարական տոհմերին և նրանց թվին: Հավանական է արդյոք, որ վերոհիշյալ արքունի «գործակալ»-ները եղել են, անպայման, նախարարական դասից:

Ենթադրել, որ պալատում ներկա գտնվող բոլոր «գործակալ»-ները նախարարներ էին՝ այդ, անշուշտ, քմահաճ ու բռնադրոսիկ մի բացատրություն է, որ բնավ չի հետևում Փավստոսի վկայության բովանդակությունից: Ըստ իս՝ Արշակունյաց արքունիքում և արքունի երկրում Հայաստանի ավագ նախարարություններին հանձնված են եղել միմիայն ամենաբարձր «գործակալություն»-ները, իսկ երկրորդական կարգի պաշտոնները վարել են, զխառնությամբ, «ազատ»-ները կամ «ոստանիկ»-ները:

Հավանական է, ուրեմն, որ Փավստոսի հիշած «գործակալ»-ների մեծագույն մասը ո՛չ թե նախարարներն էին, այլ «ոստան»-ի մանր ազնվականները: Հետաքրքիր է առանձնապես, որ Սասանյան Պարսկաստանում ևս, ինչպես մատնացույց է արել Christensen-ը, վարչական ստորին պաշտոնները վարում էին âzât-ները (տե՛ս L'empire des Sassanides, p. 44):

Շահապիվանի ժ.Ձ կանոնում ասված է, որ «առանց գառուի հպիսկոպոսին չիշխէ լինել հպիսկոպոս կամ երէց, կամ ազատ ո՛ր դատաւորաց» (Կանոնագիրք Հայոց, հրատարակ. Ա. Ղլտճյանի, էջ 76): Այս հատվածում հիշվում են, ինչպես տեսնում ենք, իբրև դատավորներ հատկապես «ազատ»-ները:

Զպետք է իհարկե կարծել, որ «ազատ»-ները և «ոստանիկ»-ները բոլորն էլ եղել են «խոստակդար»-ներ: Նրանք կարող էին ունեցած լինել ո՛չ միայն «խոստակ»-ներ, այլև կալվածներ ժառանգական լիակատար սեփականության իրավունքով, որ միջնադարյան Եվրոպայում անվանվում էին allod:

Նիկ. Ադոնցի կարծիքով, Մերովինգյան շրջանի allod-ը համապատասխանում է այն ժառանգական տոհմային կալվածներին,

որ Հին Հայաստանում կոչվում էին «հայրենիք»³⁷ («Армения в эпоху Юстиниана», стр. 457—458): Խաչիկ Սամվելյանը, սակայն՝ «հայրենիք» կամ «հայրենական» համարում է այն հողերը, որոնք՝ նման միջնադարյան feodum-ին՝ տրվել են իբրև ժառանգական սեփականություն («Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքն», Վիեննա, 1911, էջ 294): Ուշագրավ է, իրոք, որ բացի իսկական allod-ներից, որոնք անվանվում են «հայրենիք» նաև feod-«խոստակ»-ը, որը ժառանգական օգտատիրության իրավունքով տրված է եղել եկեղեցականներին՝ «ներսիսի կաթողիկոսի և ներշապհոյ Մամիկոնէից հպիսկոպոսի» հինգերորդ կանոնում անվանված է «հայրենիք»³⁸:

«Ազատ»-ների և «ոստանիկ»-ների սոցիալական ու տնտեսական դրությունը պարզելու համար կարող են իբրև կոման ծառայել Շահապիվանի կանոնները տուգանքների մասին, որ վճարելու էին հանցապարտ «ազատ»-ները և «շինական»-ները:

Համաձայն այդ ժողովի Գ, Ե, է, Թ և ԺԱ կանոնների սահմանված էին դրամատուգանքներ հետևյալ հարաբերությամբ:

1. Ամուսնությունը պոռնկությամբ պղծող «ազատ»-ից 200 դրամ, իսկ «շինական»-ից՝ 100 դրամ, որ տրվելու էին կարոտյալներին (Կանոն Գ).

2. Ամուլ կնոջից բաժանվող «ազատ»-ից 1200 դրամ, իսկ «շինական»-ից 600 դրամ, որը տրվում էին կնոջը (Կանոն Ե).

3. Աղջիկ առևանգող «ազատ»-ից 1200 դրամ («փոխանակ անարգանացն»), իսկ շինականից՝ 600 դրամ (Կանոն է).

4. Հարցուկներին դիմող «ազատ»-ից 200 դրամ, իսկ «շինական»-ից՝ 100 դրամ, որ տրվելու էին կարոտյալներին (Կանոն Թ).

5. Մեռելների վրա կոծ դնող «ազատ»-ից 100 դրամ, իսկ «շինական»-ից՝ 50 դրամ, որ բաշխվելու էին աղքատներին (Կանոն ԺԱ):

Բոլոր հիշյալ դեպքերում տուգանքների հարաբերությունն է 2 առ 1: Այս հարաբերությունը կարող է, անշուշտ, ուշագրավ մի նշան համարվել, որ հինգերորդ դարի առաջին կեսում, երբ սահ-

³⁷ Եղիշի մոտ հիշատակված են երկիրք՝ «հայրենիք», «պարզեականք» և «քսակագիրք» հետևյալ վկայության մեջ՝ «Այնպէս և երկիրք, եթէ հայրենիք, եթէ պարզեականք և եթէ քսակագիրք, և հանեալ ուրուք իցէ, հրամայեցաք զի դարձցին» (Վենետիկ, 1852, III, էջ 147):

³⁸ «Հայրենիք» ու «հայրենի» տերմինների նշանակության ճշտումը կարող է ըստ իս հատուկ ու ավելի մանրամասն քննության:

մանված էին այդ կանոնները, «ազատ»-ների սոցիալ-տնտեսական դրությունը, թեև տարբեր է եղել «շինական»-ների դրությունից, սակայն այդ տարբերությունը, համարենք, մեծ չէ եղել:

«Ազատ»-ների և «ոստանիկ»-ների մեծագույն մասը, որոնցից կազմված էր Հայաստանի հեծելազորքը և ստորին պաշտոնեությունը, ունեցել է, ըստ երևույթին, համեմատաբար փոքր կալվածներ: Հետևաբար՝ «խոստակ»-ները ևս որ տրվում էին նրանց՝ մեծ չափի լինելին: Տնտեսական իր հզորությամբ աղնվական այս դասը կարող է մոտավորապես համեմատվել միջնադարյան Անգլիայի eorl-երի հետ, որոնց վճարում էին արնագին երկու անգամ ավելի, քան գյուղացիներին կամ coerl-երին:

Շահապիվանի կանոնների այս քննությունից կարելի է, ինչպես տեսնում ենք, վստահորեն հետևել, որ «ազատ»-ները և «ոստանիկ»-ները նախարարական Հայաստանի հողատեր մանր աղնվականներն են, միանգամայն տարբեր նախարարական խոշոր կալվածատեր դասից:

«Ազատ»-ների ու «շինական»-ների իրավական ու կենցաղային տարբեր կացության մասին մատենագրական աղբյուրների մեջ կան միայն մի քանի միջանկյալ, բայց հետաքրքրական ցուցումներ:

Հանցավոր «ազատ»-ները, ինչպես պարզ վկայում են Շահապիվանի կանոնները, չեն ենթարկվել մարմնական պատիժների՝ նմանապես՝ նրանց չէր կարելի ուղարկել աշխատանքի գողենոց կամ ուրկանոց: Հանցանք գործելիս, նրանք վճարում էին միայն դրամատուգանքներ:

«Ազատ»-ների նկատմամբ այդ հատուկ բացառությունները շեշտված են հետևյալ կանոններում՝

1. «Կանոնը Շահապիվանի ժողովոյն» (հրատ. Ա. Ղլտճյանի), Գ, էջ 63՝

«Եթէ ազատ է և գան չէ մարք հաբկանել, ի տուգանն և յապաշխարութիւնն յաւելցեն».

2. Կանոն Ե, էջ 65՝

«Ապա թէ ազատ է և ի գողենոցն շերթայ, ծ դրամ տուգան տացէ գողեացն».

3. Կանոն Ժ, էջ 68՝

«Ապա եթէ ազատ է և ի գողենոց շերթայ՝ Շ դրամ տացէ գողեացն».

4. Կանոն ԺԲ, էջ 70՝

«Ապա եթէ ազատ է ի գողիսն շերթայ, 3 դրամ տացցէ նոցա»:
Ուշադրության արժանի է նաև, որ Փարպեցու և Եղիշեի մոտ «ազատ»-ներն անվանվում են «որսատենչ» (Փարպ. I, է, էջ 10), «փափկացեալ» (Եղիշե, Վենետիկ, 1864, III, էջ 115): Իրենց արտաքին տեսքով, ինչպես վկայում է դարձյալ Փարպեցին, «ազատ»-ները տարբերվել են «շինական»-ներից (III, Հէ, էջ 142):

6. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴԱՍԸ ՈՐՊԵՍ «ԱԶԱՏԱՅ ՏՈՂՄ»

Միջնադարյան Եվրոպայում ֆեոդալական աշխարհիկ կարգերը և ֆեոդալականացման դորեզ հոսանքը խորապես ազդել էին քրիստոնեական եկեղեցու զարգացման վրա, տալով նրա վարչական ու տնտեսական կազմակերպությանը ֆեոդալական ձևակերպում և հատուկ դունավորում:

Նույնը, բնականաբար, մենք տեսնում ենք նաև Հին Հայաստանում:

Այստեղ ևս, ինչպես մատնացույց է արել Նիկ. Ադոնցը («Армения в эпоху Юстиниана», стр. 322—370), հայ եկեղեցին, դառնալով նախարարական Հայաստանի միջավայրում, մեծ չափերով ենթարկվել էր նախարարական կարգերի ազդեցության¹: Դրով ենթարկվել էր նախարարական կարգերի ազդեցության՝ համազոր էր «Եկեղեցու ազգայնացումը, — ասում է Ադոնցը, — համազոր էր նրա նախարարականացման կամ ֆեոդալականացման. որովհետև քաղաքական վարչակարգը Հայաստանում ուներ ֆեոդալական բնույթ և իշխանությունը բաժանված էր բազմաթիվ իշխանական տոհմերի մեջ, բնականաբար, նաև եկեղեցական իշխանությունը պետք է համակերպվեր ներգործող միջավայրին և ընդուներ նույն միջավայրի պատրաստի ձևերը» (էջ 361):

Եվ իրոք՝ ինչպես քաղաքական իշխանությունը, նույնպես և եկեղեցականը, ապակենտրոնացած և բաժանված են եղել Հին Հայաստանում ըստ նախարարությունների, և բացի արքունի երկրից յաստանում ըստ նախարարությունների, և բացի արքունի երկրից՝ կամ «ոստան»-ից նաև մյուս մեծ ու առաջնակարգ «տէրութիւն»-ներում գոյություն են ունեցել առանձին եպիսկոպոսություններ:

Համաձայն Ադոնցի քննության՝ այդ եպիսկոպոսներից արքունի «ոստան»-ի եպիսկոպոսապետը կամ կաթողիկոսը մյուս

¹ Այդ ազդեցությանը, ինչպես ճիշտ դիտել է Մ. Ռոստովցևը, ենթարկված է եղել նաև հեթանոսական հայ եկեղեցին, որից ծագել էր քրիստոնեական եկեղեցին, ժառանգելով վերջինիս կալվածները և հարստությունները, տե՛ս Studien zur Geschichte des römischen Kolonates, Leipzig, 1910:

եպիսկոպոսների հանդեպ ունեցել է նույն դիրքը, ինչ որ թագավորը նախարարական շրջանների իշխանների հանդեպ: Եպիսկոպոսները, ինչպես և նախարարական երկրների իշխանները, անվանվել են «տէր» և համարվել այդ երկրների հոգևոր ներկայացուցիչները:

Նախարարական միջավայրի ազդեցությունը պետք է վերագրել, որ հոգևորականությունը Հին Հայաստանում, ընդհանուր առմամբ, նույնպիսի փակ, կղզիացած մի դաս է եղել, ինչպես և «նախարար»-ների, «ազատ»-ների ու «շինական»-ների դասերը:

Արշակունիների ժամանակ, ինչպես վկայում է Փավստոսը, կաթողիկոսությունը, ավելի ճիշտ՝ եպիսկոպոսապետությունը, ժառանգական է եղել Գրիգոր Լուսավորչի և Աղբիանոսի ընտանիքներում: Նույնը կարելի է ենթադրել նաև նախարարական ինքնուրույն շրջանների եպիսկոպոսությունների մասին: Քահանայության ժառանգական լինելը թե՛ հնագույն և թե՛ հետագա դարերում հայտնի է ազգային եկեղեցական ժողովների կանոններից:

Հոգևոր կոչման այդ ժառանգականությունը, որ խիստ օտարոտի էր և արտասովոր քրիստոնեական ընդհանուր եկեղեցու տեսակետից, քննության է առնվել Տրուլի 692 թվի ժողովում և անհանդուրժելի համարվել իբրև նմանողություն հրեական սովորության: Իրապես, հայ եկեղեցու այդ առանձնահատկությունը ո՛չ թե հետևություն էր կամ ազդեցություն հրեական ժառանգական քահանայապետության, ինչպես այդ ենթադրել են Գելցերը («Համառոտ պատմություն Հայոց», թարգմ. Գր. Գալեմբյարյանի, Վիեննա, 1897, էջ 43) և Կարստը (Sempadscher Kodex, Strassburg, 1905, Bd. II s. 43—44), այլ արդյունք էր Հին Հայաստանի սոցիալական ու ներքին պայմանների և եկեղեցական դասի ֆեոդալականացման կամ նախարարականացման²:

Որ հոգևորականներն առանձին ինքնամփոփ մի դաս էին ընդհանրապես, այդ երևում է մասամբ նաև եկեղեցականներին վերաբերյալ հատուկ տերմիններից՝ «ժառանգաւորք եկեղեցւոյ», «տոհմ քահանայից», «ժառանգութիւն քահանայական» ևն.:

Մեջ ենք բերում եկեղեցական իշխանությունների ժառանգականության մասին մի քանի ուշագրավ վկայություններ:

² Տե՛ս Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 369.

1. Փավստոս, IV, Գ, էջ 72 (Վենետիկ, 1889)՝

«Վասն աշտորիկ յիրաւի արժանի եղև սա [Ներսէս] աթոռոյն հայրապետաց և տեղոյ հարցն իւրոց առաջնոց»:

2. Խորենացի, III, ԽԹ, էջ 320՝

«Յետ այսր վախճանեալ եպիսկոպոսապետն Ասպուրակէս, ի տեղի նորա յաջորդէ Խոսրով զՍահակ որդի մեծին Ներսիսի, որդւոյ Աթանազենի, որդւոյ Յուսկան, որդւոյ Վրթանիսի, որդւոյ սըրբոյն Գրիգորի»:

3. Նույնը, III, ԿԶ, էջ 354՝

«Յայնժամ ժողովեալ ի միասին ամենայն նախարարացն՝ չոգան առ մեծն Սահակ, և զմեղանս յանձն առեալ՝ աղաչէին զնա դարձեալ ունել զաթոռն. խոստանային ի Պարսից արքայէն հաստատել զնա, մուրհակ ամենեցուն կնքեալ՝ ազգաւ տալ քոռանց նորա զնոյն իշխանութիւն»:

4. Նույնը, III, ԿԴ, էջ 349՝

«Բայց Սուրմակայ ոչ աւելի տեսեալ քան զմի ամ՝ ի նոցին իսկ նախարարացն հալածեցաւ յաթոռոյն. որ ապա զիրոյ գաւառին Բզնունեաց զեպիսկոպոսութիւնն ի Պարսից արքայէն եզիտ ունել ազգաւ»:

5. Ղազար Փարպեցի, I, ԺԴ, էջ 23՝

«Եւ այնուհետև միաբանեալ զնացին ի դուռնն, և երթեալք անդր յանդիման եղեն արքային Պարսից Վառամայ: Ընդ որս էր և երէց մի Սուրմակ անուն ի գաւառէն Բզնունեաց, ի գեղջէն որ կոչի Արծկէ, ի տոհմէ Բահանայից գաւառին»:

6. «Կանոնք Դուռայ ժողովոյն», Ը, (հրատ. Ղլտճյանի, էջ 124—125)՝

«Եթէ որ այր կամ կին է ժառանգաւորաց սրբոյ եկեղեցւոյ անորդի իցէ, ի կենդանութեան իւրում իշխան լիցի ինքն ունել զամենայն և անցեալ ըստ ինքն ի մեծաւորացն մի՝ իշխեսցէ հեռացուցանել զհող և զջուր և զամենայն շնորհս եկեղեցւոյն»:

7. Նույնը, Ե, էջ 123՝

«Արդ իւրաքանչիւր որ զհաւանց ժառանգութիւնն կալցի և սրբոյ եկեղեցւոյ պաշտամանն հպատակ կացցէ և վարդապետին ի հնազանդութեան՝ ամենայն յօժարութեամբ»:

8. «Կանոնք Ներսիսի կաթողիկոսի և Ներշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի», Թ (հրատ. Ա. Ղլտճյանի, էջ 110)՝

«Եւ այժմ, թէ գտցի որ արարեալ ի նմին վնասու, ի բաց որոշեալ լիցի ամենայն տամբ իւրով ի Բահանայական ժառանգութենէն ամենեկին»:

Իբրև սոցիալական անջատ մի խմբակցություն՝ հոգևորականությունը դասված է եղել ազնվականների շարքում և իր ապահարկությամբ հավասարված է համարվել «ազատ»-ների դասին:

Աղբյուրների մեջ շեշտվում է հաճախ, որ Տրդատ թագավորը և Գրիգոր Լուսավորիչը հայոց եկեղեցին համարել են «ազատաց տոհմի» կարգում: Եկեղեցու այդ «ազատություն»-ը հասկացվել է, զլխավորապես, իբրև ազատություն այն հարկերից, որ պարտավոր էին տալ «շինական»-ները:

Հոգևորականության սոցիալական դրության տնտեսական այդ կողմը միանգամայն պարզ երևում է մատենադրական հետևյալ վկայություններից.

1. Եղիշէ, II, էջ 75 (Վենետիկ, 1864)՝

«Նա և ի սուրբ եկեղեցւոյն, որ էր ազատ ի Քրիստոս ըստ կարգի նախնեացն մերոց ի սկզբանէ, և դու ընդ հարկաւ եղիր».

2. Նույնը, II, էջ 38—39:

«Թէպէտ և ի վերին երեսս կեղծաւորէր [Դենշապուհ], այլ ի ներքոյ խորհուրդը շարագոյն ցուցանէին: Առաջին՝ զազատութիւն եկեղեցւոյն արկանէր ի ծառայութիւն. երկրորդ՝ միայնակեաց քրիստոնեայք՝ որ բնակեալ էին ի վանորայս, ընդ նովին աշխարհագրաւ էարկ».

3. «Կանոնք Ս. Սահակայ Հայոց հայրապետի», III ԼԸ, (հրատ. Ա. Ղլտճյանի, տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», էջ՝ 34—35)՝

«Իսկ ի վանս բնակեալք... անյապաղ զպաշտաման կատարել զկարգ՝ զխաղաղութիւն խնդրելով ամենայն աշխարհի, և զեղջ շինութիւն և զառողջութիւն ի տուէ և ի գիշերի բազում արթնութեամբ. վասն այսորիկ ազատ յամենայն հաւկապահանջ իշխանաց սանմանս ընկալաւ եւ անդս և երիցագոյն պատիւ ծառանգեաց յուխտի սրբութեան եկեղեցւոյ».

4. «Կանոնք Դունայ ժողովոյն», Ե (հրատ. Ղլտճյանի, էջ 123)՝

«զի ծառանգութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ իբրեւ զազատութիւն է, զոր երանելոյ սրբոյն Գրիգորի և թագաւորին մերոյ Տրդատայ զատուցեալ են».

5. Նույնը, Թ, էջ 126՝

«զի երանելոյն Գրիգորի և սրբոյն Տրդատայ զսուրբ եկեղեցւոյն մանկունս ընդ ազատաց տոհմին են կարգեալ, և ազատ էին սրբոյ եկեղեցւոյ հող եւ ջուր. նաև ի Պարսից իսկ տէրութեանն յայտ արարեալ և չէ խառնեալ ի շինական իշխանութիւնն. զերիցունեաց տունսն ի դիւանին եղեալ են, բայց միայն զհասն տալ

յարքունիս». նույն այս կանոնը Մխիթար Գոշի խմբագրությամբ (տե՛ս Դատաստանագիրք, I, ՃԶ, էջ 215—216)՝

«Զի երիցս երանելոյն սրբոյն Գրիգորի և երանելոյն Տրդատայ թագաւորի զսուրբ եկեղեցւոյն զծառանգութիւնն ընդ այլ ազատաց տունս կարգեալ է եւ ազատ էին սրբոյ եկեղեցւոյն հողովն եւ ջրովն: Եւ ի Պարսից թագաւորութեան ժամանակս թէպէտ և ի պեկար արկին, սակայն տունն ի դիւանի յայտնի է և չէ խառնեալ ի շինականս, բայց միայն զհարկսն տալին յարքունիսն»:

Մի կողմ թողնելով այս հատվածների մութ կետերը հասի և պեկարի մասին, որ մենք մանրամասն քննել ենք մեր նախորդ աշխատություններում (տե՛ս «Հայաստանի արքունի հարկերը մարդպանության շրջանում» և «Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության», «Տեղեկագիր Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի», 1926, № 1, էջ 31, 32—37 և 1927, № 2, էջ 35—37), նույն հատվածների բովանդակությունից կարող ենք հետևցնել, որ Արշակունյաց ժամանակ, Տրդատ Մեծից սկսած, եկեղեցականները հարկ չեն վճարել ո՛չ Արշակունի թագավորներին, ո՛չ էլ կալվածատեր իշխաններին:

Եղիշէի վերոհիշյալ վկայություններից պարզ երևում է, որ հայ եկեղեցու ապահարկությունն արքունի հարկերի նկատմամբ ոչնչացված է եղել Պարսկական Հայաստանում Հազկերտ Բ-ի ժամանակ, Դենշապուհի աշխարհագրից հետո, այսինքն՝ մոտավորապես 450 թվին:

Այնուհետև, ինչպես դժվար չէ հետևցնել Դվինի ժողովի իններորդ կանոնից, եկեղեցականներին նորից հաջողվել էր ձեռք բերել հարկային որոշ արտոնություն: Նրանք չեն եղել «խառնեալ ի շինական իշխանութիւնն», «երիցունեաց տուն»-ը գրանցված է ի շինական իշխանութիւնն և նրանք պարտավոր են եղել «միայն եղել արքունի զվանում և նրանք պարտավոր են եղել «միայն զհասն տալ յարքունիս»:

Թ. Ավդալբեկյանը, մեկնաբանելով Դվինի ժողովի նույն այս կանոնը, ենթադրել է, որ «զհասն» բառը հավանական է հասկանալ «հարկ» բառի ու ո՛չ թե հողահարկի իմաստով և որ եկեղեցին ու հոգևորականները պարտավոր էին հարկ տալ Պարսից պետության: Սակայն նրանք կիսով չափ ազատված էին հարկատվության: Սակայն հարկ չէին տալիս տեղական իշխաններին (տե՛ս թյունից, որովհետև հարկ չէին տալիս տեղական իշխաններին (տե՛ս «Հաս, սակ, բաժ», Տեղեկագիր Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի, 1926, № 1, էջ 54—55):

Այս ենթադրությունը թվում է ինձ անհավանական:

Որ, իրոք, հայ հոգևորականությունն ունեցել է ինչ որ արտոնություն նաև արքունի հարկերի նկատմամբ՝ այդ կարելի է ըստ իս եզրակացնել «Ներսիսի կաթողիկոսի և Ներշապհոյ Մամիկոնէից կաթողիկոսի» հինգերորդ կանոնից՝

«Նույնպէս և տղէտք մի՛ իշխեսցեն մօրից սրբոյ եկեղեցւոյ, զի անիրաւ է, վասն անուսումնութեանն ընդ զինուորս կացցեն և զհայրենի հող և ջուր կալցեն, և յարքունիս հարկ, և զորդիս ի զպրոց տացեն, զի ուսցին» (տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղըլ-տըճյանի, էջ 109)։

Եթե տգետ հոգևորականները, կորցնելով իրենց արտոնությունները, զրկվում էին հայրենի հողից ու ջրից և վճարելու էին «յարքունիս հարկ», ինձ թվում է՝ կարելի է ենթադրել, որ պաշտոնավարող հոգևորականներն արքունի այդ հարկից ազատ են եղել։

Այս վերջին հարկը վերոհիշյալ մեր աշխատությունների մեջ մենք համապատասխան էինք համարել Սասանյան Պարսկաստանի gezith դրսահարկին, իսկ «հաս» կամ «պեկար» հարկը, որ հայ հոգևորականությունը պարտավոր էր «տալ յարքունիս», ենթադրել էինք հողային հարկ՝ նման արաբական շրջանի «խարաճ»-ին։

Եկեղեցու «ազատութիւն»-ը և եկեղեցականների «ազատաց տոհմ»-ում կարգվելը բացի նրանց ապահարկությունից ունեցել է նաև ուրիշ ուշագրավ հիմքեր։

Հին Հայաստանի եկեղեցական կազմակերպության հիմնական առանձնահատկություններից մեկն այն է եղել, որ եկեղեցու ստորին պաշտոնեությունը ևս, ինչպես և «ազատ»-ներին, տրված են եղել feod «խոստակ»-ներ։ Այս հատուկ հողաբաժինների մասին, որ ստացել էր եկեղեցին շորթորդ դարի առաջին կեսում, տալիս են կարևոր տեղեկություններ Ագաթանգեղոսը և Փավստոսը։

Ագաթանգեղոսն իր պատմության մեջ, նկարագրելով քրիստոնեության տարածումը Հայաստանում Գրիգոր Լուսավորչի ու Տրդատ Մեծի ժամանակ, հաղորդում է, որ Տրդատ թագավորը եկեղեցական դասի տնտեսական ապահովության համար հատկացրել էր հատուկ հողամասեր ավաններում և ագարակ տեղերում։

«Յետ այսորիկ, — վկայում է Ագաթանգեղոսը, — հասեալ նմա [Գրիգոր Լուս.] բովանդակ ի վերայ ամենայն երկրին սահմանացն Հայոց Մեծաց աշխարհին, շինելով եկեղեցիս յամենայն աշխարհս, ի դաւառս, ի կողմանս, ի քաղաքս, յաւանս, ի շէնս, ի գեօղս և յագարակս։ Սոյնպէս և թագաւորն յամենայն իշխանութեան իւրում առ հասարակ՝ գրեաց շորս շորս հողս երդոյ՝ յամենայն ագա-

րակ տեղիս, իսկ յաւանսն եօրն եօրն հողս երդոյ՝ ի ծառայութիւն սպասաւորութեան քահանայութեանն, նուէր պտղոյ Տեառն մատուցանէր» (Տփղիս, 1909, գլ. ՃԺԹ, 837, էջ 436)։

Փավստոսը ևս նույն այս հողերի մասին ունի հետևյալ ուշագրավ վկայությունը՝

«Եւ հատ ևս յարքունիս Պապ թագաւոր զհող եկեղեցւոյն, զոր տուեալ էր թագաւորին Տրդատայ առ մեծան Գրիգորի քահանայակաթիւ ի սպաս պաշտաման եկեղեցւոյն ընդ ամենայն երկիրն Հայոց։ Զի յեւրն հողոյն զհինգն հատանէր յաբժուհիս, եւ զերկուսն միայն քողոյր երկուս հողս։ Եւ ըստ հողոյն թողոյր երկուս երկուս առ գիւղ մի երէց և սարկաւագ, և զայն ի սպասու կացուցանէր յիւր ի ծառայութեան զեղբարս և զորդիս երիցանցն և սարկաւագացն» (V, գլ. ԼԱ, Վենետիկ, 1889, էջ 237)։

Ինչպես տեսնում ենք, Ագաթանգեղոսի և Փավստոսի այս հատվածները հիմնական խնդրում, որ Տրդատ թագավորը գյուղական եկեղեցիներին տվել էր հատուկ հողեր, միանգամայն իրար համապատասխանում են։ Ուշագրավ այս փաստը, որի մասին հաղորդում են իրարից անկախ և՛ Ագաթանգեղոսը, և՛ Փավստոսը, պետք է ընդունել, իբրև հավաստի ու ստույգ։ Ինքնըստինքյան պետք է, որ Տրդատ Մեծը տնտեսապես պետք է ապահովեր հասկանալի է, որ Տրդատ Մեծը տնտեսապես պետք է ապահովեր գյուղական հոգևորականներին, և շատ բնական է, որ հոգևորականության վարձատրման ամենահավանական միջոցը կարող էր լինել այդ ժամանակ այն հողաբաշխումը, որ վկայված է հիշյալ հեղինակների մոտ։

Ագաթանգեղոսի վկայությամբ՝ գյուղական հոգևորականությունը հատկացված են եղել «շորս շորս հողս երդոյ յամենայն թագարակ տեղիս, իսկ յաւանսն եօթն եօթն հողս երդոյ», իսկ Փավստոսի վկայության մեջ հիշատակված են միայն «եւթն» հողերը, որոնցից Պապ թագավորը հինգը գրավել էր «յարքունիս»։ Ագաթանգեղոսի վկայությունը, որ այս կետում ավելի ընդարձակ է ու որոշ, ամենայն հավանականությամբ, պետք է համարվի նաև ավելի ուղիղ։ Շատ հավանական է, որ ագարակ տեղերում, ուր եկեղեցու սպասավորների թիվն ավելի պակաս կլիներ, քան ավաններում, հողաբաժինները ևս պետք է լինեին ավելի քիչ։

Արդ՝ ի՞նչ է նշանակում հող երդոյ։

Հռնարեն Ագաթանգեղոսում (տե՛ս Paul de Lagarde, Agatangelus und die Akten Gregors von Armenien, Goettingen, 1887, s. 76) «հողս երդոյ» թարգմանված է arouras։ Հռնարեն

aroura բառը նշանակում է վարելահող կամ նաև հողի տարածությունը որոշ չափ, ինչպես հռոմեական jugerum-ը կամ գերմանական Hufe-ն: Ուրեմն՝ Աղաթանգեղոսի թարգմանը «հող երդոյ» հասկացել է կամ վարելահողի իմաստով կամ համարել է իբրև որոշ չափի հողաբաժին: Երկրորդ ենթադրությունն ավելի հավանական է, որովհետև aroura բառը հողաբաժնի հատուկ իր նշանակությամբ ավելի է համապատասխանում «հող երդոյ» հայերեն բնագրին, քան վարելահողի ընդհանուր իր նշանակությամբ: Հիմնվելով Աղաթանգեղոսի հունարեն թարգմանության վրա, կարելի է, ուրեմն, ենթադրել, որ «հողք երդոյ» որոշ չափի հողաբաժիններ են:

Նոսելով վերև feod—«խոստակ»-ի մասին, մենք մատնացույց էինք արել, որ հիշյալ հողամասերը հատկացվել էին գյուղական հոգևորականությանը որպես «խոստակ»-ներ, այսինքն՝ ժառանգական օգտատիրության իրավունքով (dominium utile): Նույն հողերի նկատմամբ գերագույն սեփականության իրավունքը (dominium directum) պատկանել է եկեղեցուն: Հողատիրության այդ ձևը, ինչպես վերև տեսանք համապատասխան կանոնների քննությունից, պայմանական էր. ուստի՝ եթե հոգևորականների «ծառայությունն» անհնարին էր դառնում նրանց օգիտության կամ ծանր հանցավորության պատճառով՝ եկեղեցին իրավունք ուներ «խոստակ»-ները ետ գրավել և տալ «արժանաւոր»-ներին:

Պարզ է, ուրեմն, որ ավատականությունն այնքան խոր արմատներ է ունեցել նախարարական Հին Հայաստանում, որ անգամ գյուղական հոգևորականության տնտեսական ասպհովումը հողամասերով հարմարեցված է եղել ավատական ընդհանուր կարգերին: Հոգևորականությունը ո՛չ միայն ասպհարկ է համարվել «աղատ»-ների նման, այլև ավատառու է եղել, ինչպես և «աղատ»-ների հոծ բազմությունը:

Հայաստանի նախարարական կազմակերպության աղդեցությունը հայ եկեղեցու վրա, ինչպես տեսնում ենք, եղել է ավելի մեծ և ավելի խորաթափանց, քան միջնադարյան ֆեոդալական Արևմուտքում:

Ուշագրավ է այդ տեսակետից նաև այն, որ հայ եկեղեցին հոգևորականության գույքային անհավասարությունը համարել է օրինական: Դվինի ժողովի հինգերորդ կանոնում պատճառաբանվում է այդ նրանով, որ եկեղեցու ժառանգությունն «իբրև զաղա-

տութիւն» է. ակնարկվում է դրանով, որ նույն անհավասարությունն առանձնահատուկ է եղել և «աղատ»-ների դասին:

«Վասն շնորհի և ժառանգութեան,— ասված է հիշյալ կանոնում,— սահմանեցար, թէ ի սկզբանէ որպիսի հրաման ի սրբոյն Գրիգորէ է լեալ՝ նոյնպէս և եղիցի. որոյ շատ է ժառանգութիւնն՝ զշատն կերիցէ, որոյ սակաւ՝ զսակաւն կալցի, և մի՛ ըստ ծխոյ բաժանեսցեն զշնորհն, զի զժառանգութիւն սրբոյ եկեղեցոյ իբրեւ զաղատութիւն է, զոր երանելոյ սրբոյն Գրիգորի և թագաւորին մեծոյ Տրդատայ զատուցեալ են: Արդ՝ իւրաքանչիւր որ զհարանց ժառանգութիւնն կալցի և սրբոյ եկեղեցոյ պաշտամանն հպատակ կացցէ և վարդապետին ի հնազանդութեան՝ ամենայն յօժարութեամբ» (տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլտճյանի, էջ 123):

Բացի ավաններում և աղարակներում հոգևորականության տված հողերից եկեղեցին ունեցել է նաև ուրիշ կալվածներ, որոնց մասին կան մի քանի կարևոր վկայություններ Աղաթանգեղոսի և Փավստոսի պատմություններում:

Աղաթանգեղոսի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ հայ եկեղեցին քրիստոնեության տարածման սկզբնական իսկ շրջանում ստացել էր հեթանոսական մեհյանների ոսկին, արծաթը, նաև գյուղերը և կալվածները:

1. «Զդաստակերտսն և զսպասաւորսն քրմօրն հանդերձ [«Անահտական դիցն», «Տրի դից»—Արտաշատում] և ևոցին գեանովքն եւ սահմանօքն ի ծառայութիւն նուիրեցին եկեղեցոյ սպասաւորութեան (Տփղիս, 1909, ՃԸ, 781, էջ 406):

2. «Եւ զգեօղն [Թուրքան] ամենայն դաստակերտօքն հանդերձ եւ սահմանօքն յանուն եկեղեցոյն նուիրէին» (ՃԹ, 784, էջ 408):

3. «Եւ զաւանն ամրականաւն հանդերձ [«ամուր տեղին Անի»] ի ծառայութիւն եկեղեցոյն նուիրէին» (ՃԹ, 785, էջ 409):

4. «Եւ զգանձս երկոցուն մեհեհացն [«Անահտական»՝ «Ներէղն աւանի» և «Արամազդայ»՝ «Ի Թիլն աւանի»] աւարեալ ժողովեալ՝ ի նուէր սպասուց սուրբ եկեղեցոյն Աստուծու թողութիւն տեղեօքն հանդերձ» (ՃԹ, 786, էջ 410):

5. «Եւ զգանձս մթերեալս [«Մրհական մեհենին»՝ «Ի Բագա-յառիճն»] աւար հարկանէին և աղքատաց բաշխէին եւ զտեղիսն նուիրէին եկեղեցոյն» (ՃԹ, 790, էջ 412):

Փավստոսը, խոսելով Արիստակեսի թաղման մասին, վկայում է, որ «տարան զնա ի Մոփաց գաւառէ, և եղին զնա յեկեղեաց գա-

լառի ի Թիլն աւանի, ի կալուածս Գրիգորի Հօրն իւրոյ» (վնենետիկ, 1889, III, Բ, էջ 6): Նույն պատմիչը, նկարագրելով Ներսէս կաթողիկոսի թոնավորումը և թաղումը, վկայում է դարձյալ, որ կաթողիկոսի մարմինը «բարձին յաւանէն ի խախ գեղչէ, ուր գործն կատարեցաւ, տարան ի Թիլն յաւանն յիւր գեւղն» (V, ԻԴ, էջ 223): Իբրև կաթողիկոսական կալվածներ հիշվում են Փավստոսի մոտ Աշտիշատը և Ամոք գյուղը (տե՛ս IV ԺԴ, էջ 117 և VI, Զ, էջ 274): Իսկ Հովհաննէս կաթողիկոսը հաղորդում է, որ Արամոնք գյուղը կոտայքում «սեպհական էր տան կաթողիկոսարանի նախքան զշարշարանս սրբոյն Գրիգորի յարքայէն Տրդատայ նմա իսկ հոգեցատուր պայմանաւ ընձեռեալ, որոյ և յետկար վճռան պահի մինչև ցայսօր ժամանակի» (Թիֆլիս, 1912, էջ 104—105):

Ինձ թվում է, որ Արշակունյաց ժամանակ ո՛չ միայն Թիլը, Աշտիշատը, Ամոքը և Արամոնքը, այլև Ագաթանգեղոսի մոտ հիշված բոլոր մեհենական կալվածները գտնվել են Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի տնօրինության տակ:

Թեև եկեղեցականների կալվածատիրության մասին մատենագրական աղբյուրների տեղեկությունները խիստ աղքատիկ են և կցկտուր, սակայն պատահական այդ վկայություններից անզամ կարելի է կռահել, որ բացի կաթողիկոսական տնից խոշոր կալվածներ ունեցած պիտի լինեին նաև մյուս եպիսկոպոսությունները:

Եվ իրավի, Փավստոսի պատմելով՝ Խոսրով Կոտակի թագավորության ժամանակ, երբ բնաջինջ էին արվել Մանավազյանների և Որդունինների նախարարական տոհմերը, նրանց կալվածները ստացել էին Աղբիանոսը և Բասենի հպիսկոպոսը:

«Եւ ետ [խորոյ] դաւանն և զբուն. գահոյից գեւղն նահապետին Մանաւազենից եպիսկոպոսին Աղբիանոսի յեկեղեցի՝ զՄանաւազակերտ ամենայն սահմանօրն և գաւառական հանդերձ՝ որ շորջ զնոքօք էր, որ կայ ի կողմանս գետոյն Եփրատայ: Եւ ետուն զբուն գեւղն Որդունւոց, որոյ անուն էր Որդորու. ուստի եպիսկոպոս Բասանու ամենայն սահմանօրն հանդերձ, որ ինքն իսկ է յերկրին Բասանու» (III, Դ, էջ 10):

Փալատոսի մի ուրիշ վկայությունից հայտնի է դարձյալ, որ Հոհան եպիսկոպոսը, Փառեն կաթողիկոսի որդին, խաղ ու կատակով զվարճացնում էր Հայոց թագավորներին և փոխարենը ստանում նրանցից գյուղեր և ագարակներ:

«Սոյն Յոհան եպիսկոպոս,— պատմում է Փավստոսը,— որդի Փառինայ, յորժամ երթայր առ Թագաւորն Հայոց, խաղակատակ

լինէր նոցա, որպէս խաղալովն զանձն իւր կրթէր յագահութեան,
որում ծարաւեալ պատրեալ փափաքէր, սակայն միհանէսք (°) այն
էին նորաւ Ի չորք անկեալ յոտս և ի ձեռս սողէր առաջի թագաւո-
րացն, և զուղտու զձայն ածէր կառաշելով, զօրէն ուղտու այնպէս
փարելով: Ընդ կառաշելն ապա մի մի բան խառնելով առնէր ի
ձայն կառաշելոյն, ասելով՝ թէ ուղտ եմ, ուղտ եմ, և զարքայի
զմեղս բառնամ. դի՛ք ի վերայ իմ զմեղս արքայի, թող բառնամ:
Իսկ թագաւորքն զմուրհակս գիւղաց կամ զագարակաց գրեալ եւ
կնքեալ՝ դնէին ի վերայ ողիւնն Յոհաննու փոխանակ ընդ մեղաց
իւրեանց. և ի թագաւորացն Հայոց ստացաւ իւր զեղս եւ ագարակս
եւ գանձս յուղտն լինելոյ և զմեղսն բառնալոյ ըստ բանիցն» (VI,
Ժ, էջ 277—278):

Ինքնըստինքյան պարզ է, որ հողևորականության տնօրենության տակ գտնվող հողալիճն եկեղեցապատկան սեփականությունը ժամանակի ընթացքում պետք է անընդհատ աճեր ու բազմապատկվեր, որովհետև եկեղեցին շարունակ ստանում էր իբրև նվեր նոր հողեր և կալվածներ, ինչպես առանձնապես շեշտված է այդ Սահակ կաթողիկոսի ՄԱ. կանոնում:

«Իշխանք զգեալս, զդաստալեւոսս և զգանձս ոսկոյ և արծաթոյ,—ասլած է այդ կանոնում,—այլք յանդատանաց և ի պատճառաց հանդերձից պատուականաց, ոմանք վասն անձանց փրկութեան, կէսք յաղագս սիրելեաց և ծնողաց և վախճանելոց հատուցանեն հատուցմունս, զարդ և պայծառութիւն կազմելով հոգւոց և մարմնոց» («Կանոնագիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլտճյանի, էջ 45)։

Նման նվիրատվության մասին, որ ստացել էին եկեղեցիները և քահանայապետները Մանվել սպարապետից, հաղորդում է, օրինակ, Փավստոսն իր պատմության հետևյալ հատվածում՝

«Բազում մասունս յընչից իւրոց տայր յեկեղեցիս և ի վկայա-
նոցս, և բազում գանձս ցբաճանայապետսն. և ապա ինքն մեռա-
նէր» (V, ԽԴ, էջ 266):

նէր» (V, 107, էջ 266):

Եկեղեցական կալվածներին պետք է տարբերել կաթողիկոս-
ների և մյուս հոգևորականության այն անշարժ գույքը, որ պատ-
կանել է նրանց իբրև անձնական սեփականություն: Սահակ կա-
թողիկոսի անձնական սեփականությանն է վերաբերվում, օրի-
նակ, Ղազար Գարպեցու հետևյալ վկայությունը՝

«Եւ վասն զի ոչ գոյր իւր արի որդի, բայց միայն դուստր մի,
զոր էր տուեալ կնութեան Համազասպայ տեւառն Մամիկոնէից և

Հայոց սպարապետի, որ ծնաւ ի Համազասպայ երիս արու որդիս, զսուրբն Վարդան և զսուրբն Հմայեակ և զերանելին Համազասպեան. որոց ետ և կնքեաց սուրբ այլն Աստուծոյ Սահակ զստացուածս գեօղից իւրոց եւ ագարակաց, եւ որ ինչ միանգամ էր իւր՝ ետ նոցա ի ժառանգութիւն և զաւակի նոցա մինչև ցյաւիտեան» (I, ԺԸ, էջ 37):

Հայ եկեղեցին, որ հարուստ էր հողերով և կալվածներով, ուներ
և ուրիշ արտոնություններ:

Ֆինանսական տեսակետից եկեղեցուն ենթարկված էր ամբողջ երկիրը, որը տալիս էր նրան տասանորդ, պտուղ և հաս: Արշակուն-
յաց ժամանակ կաթողիկոսներին էր հանձնված, ինչպես վերև
տեսանք, «մեծի դատաւորութեան գործակալութիւն»-ը, և հետագա
դարերում ևս եկեղեցին միշտ էլ ունեցել էր զատաստանական իրա-
ւասության ամենալայն իրավունքներ: Այդ ևս, անշուշտ, եկամու-
տի կարևոր մի աղբյուր էր:

Շատ պարզ է, որ եկեղեցու տնտեսական այս ուժը հիմք էր ծառայելու նաև նրա քաղաքական հզորությանը:

Եկեղեցու այս զորեղացումը, նրա հողատիրության անբնդհատ աճումը, պետք է, բնականաբար, առաջ բերեին մեծ դժգոհություն և հարուցանեին աշխարհական իշխանությունների բուռն դիմադրությունը: Ինչպես Արևմտյան Եվրոպայում Կարոլինգյան Կարլ Մարտելլի ժամանակ, նաև միջնադարյան մի շարք մյուս երկրներում, նույնպես և նախարարական Հայաստանում՝ եկեղեցական և վանքապատկան հողերի կուտակման դեմ ձեռք էին առնվել կրտսեր միջոցներ:

Փառաստոսի վկայությունից հայտնի է (V, ԼԱ, էջ 234—237), որ Պապ թագավորը գյուղական եկեղեցիներին հատկացված յոթնական հողաբաժիններից հինգը գրավել էր «լաբրունիս»: Բացի այդ՝ նա հրամայել էր վերացնել տասանորդի և պողի եկեղեցական տուրքերը և ոչնչացնել Ներսես կաթողիկոսի հիմնած բարեգործական զանազան հաստատությունները: Սակայն Պապի ձեռք առած այդ միջոցները կրում էին միայն ժամանակավոր բնույթ: Պապից հետո եկեղեցու դրությունը նորից սկսել էր ամրանալ թե՛ տնտեսապես և թե՛ քաղաքականապես:

Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո՝ պայքարը եկեղեցու տնտեսական ու քաղաքական զորեղացման դեմ շարունակվել է նաև մարզպանության շրջանում:

Սասանյան Պարսկաստանը չէր կարող, բնականաբար, հան-

գործել հոգևոր դասի ազդեցության աճումը, որովհետև կուլտուրայես հայ եկեղեցին սերտորեն կապված էր Արևմուտքի հետ⁴։ Եվ իրավի, Հագեկերտ Բ-ի քաղաքականությունը, ինչպես վերև տեսանք, ուղղված էր քրիստոնեական հոգևորականության արտոնյալ իրավունքների և, մասնավորապես, նրա հարկային ազատության դեմ։

Ուշագրավ է սակայն և խիստ հետաքրքիր, որ մարդպանության նույն շրջանում ո՛չ միայն Պարսկաստանը, այլև ինքը հողատեր հայ ազնվականությունը մաքառել է հողկորականների դեմ, ուղեցել է տեր ու տնօրեն դառնալ եկեղեցական շահավետ հաստատությունների և ձգտել է նույնիսկ հարկատու դարձնել եկեղեցական ստորին պաշտոնեությունը, ժխտելով նրա ապահարկությունը և «ազատություն»-ը:

Հայ ազնվականության ու հոգևորականության այս հակամարտությունն ու սուր կոիվը շեշտված են պարզ ու որոշ Դվինի ժողովի 9-րդ, 10-րդ և 11-րդ կանոններում:

Ինչնեբորոգ կանոնում ասված է, որ իրենց երգերի ու մարդկանց բաժանման ժամանակ «ազատ»-ներն աշխատում են կեղեցու ժառանգավորներին «ի ծառայութիւն և ի ստրկութիւն արկանել», իսկ ոմանք էլ հափշտակում են առաջնորդների իշխանությունը և իրենք են բաժանում կամայականորեն «ղշնորհս և կեղեցւոյ»: Տասներորդ են կանոնը հաղորդում է, որ «ազատ»-ներից ոմանք ենթարկում են կանոնը հաղորդում է, որ «ազատ»-ներից ոմանք ենթարկում են իրենց իշխանությանը վանքերը և նշանակում ու արձակում վանականներին, անտես առնելով առաջնորդների իրավունքները: Տասնումեկերորդ կանոնը վկայում է դարձյալ, որ «ազատ»-ներից ոմանք իրենց իշխանության տակ են առնում տկարանոցները, նշանակում են գործակալներ «ի կերակուրս և յլմպելիս», հարկ են պահանջում «ոգորմելի եղբայր»-ներից և նեղում նրանց «կոռով և պահակութեամբ»:

Կալվածատեր աղնվականների միջամտությամբ եկեղեցական-գործերում, ինչպես և վաճառքի ու ալլ եկեղեցական հաստատու-

4 Ուշագրավ է սակայն, որ նույն Պարսկաստանը բոլորովին այլ վերաբեր-
մունք է ունեցել Հայ եկեղեցու Հանդակ Դվինի 555 թվի ժողովից հետո, որի որոշ-
մամբ Հայ եկեղեցին մերժել էր Քաղկեդոնի ժողովը և անջատվել բյուզանդական
եկեղեցուց։ Այս ժողովից հետո, ինչպես Հայտնի է, հարկահավաքումն անգամ
մարզպանական Հայրապանոսմ հանձնարարված է եղել ներսես Բ. կաթողիկոսին և
հայ հոգևորականության թյան /տե՛ս Tournebize Histoire politique et religieuse
de l'Arménie, s. 396):

թյունների ենթարկումը նրանց իշխանության, հաճախակի մի երե-
վույթ էր միջնադարյան նաև ուրիշ երկրներում:

Այս խնդիրն այնքան հետաքրքիր է ու կարևոր ֆեոդալական
շրջանի հարաբերությունների ու բարքերի լուսաբանության հա-
մար, որ մենք ավելորդ չենք համարում մեջ բերել վերոհիշյալ
վկայություններն ընդարձակ բովանդակությամբ:

1. «Կանոնը Դունայ ժողովոյն», Թ, հրատ. Մխիթար վարդա-
պետի և Սիրական Տիգրանյանի, Վաղարշապատ, 1905, էջ 19—21՝

«Յորժամ ազատը զիրեանց զերդ և զմարդ բաժանեն՝ յոլովը
շարահնութեամբ առնեն, զժառանգատուս եկեղեցւոյ ջանան ի ծա-
ռայութիւն եւ ի ստրկութիւն արկանել, մոլեալը և մոլորեալը ի
քրիստոնէական հաւատոյս... Արդ եթէ որ ազահութեան ակամբ
հայեացի և զազատ մանկունս եկեղեցւոյ ի բաժին եւ ի վիճակ ծա-
ռայութեան արկեցեն, այնպիսիքն ի սուրբ Լուսաւորչի օրհնութենէն
և ի մերմէ ժողովոյս հեռի եղիցին և մի՛ եղիցի իշխանութիւն վար-
դապետի և քահանայից զայնպիսեաց պատարագն օրհնել: Այլ և
ոմանք յազատաց ըստ իւրաքանչիւր կամաց բաժանեն զընորհս
եկեղեցւոյ, եւ զառաջնորդաց զիշխանութիւն եւ զգործ յափշտա-
կեն, և վարդապետաց հրամանի և մեր կանոնիս ունկնդիր չլինին.
այնպիսի յանդգնեալքն, որք գործեն զտարահաճելիսն Աստուծոյ,
հեռի եղիցին ի սրբոց և ի մեր օրհնութենէն»:

2. Նույնը, Ժ, էջ 21—22՝

«Ոմանք յազատաց ի վերայ վանաց իշխանութիւն առնեն եւ
զվանական՝ գոր կամին հանեն եւ արկանեն, զոր չէ արժան և օրէն.
և ոմանք ընտանեօք ի վանսն նստին՝ արհամարեալ զեկեղեցեան
Աստուծոյ՝ անպատկառելի անամօթութեամբ. արդ եթէ լուեալ մերս
հրամանի՝ դարձցին և թողցեն յառաջնորդս զտեսչութիւն եկեղեց-
ւոյն կարգել և յօրինել ըստ հաճոյիցն Աստուծոյ, այնպիսեացն
յառաջագոյն գործելեացն յանցանաց թողութիւն լիցի և ի մեր
միաբան ժողովոյս օրհնեալ եղիցին, ժողովորդեամբ և պողաբերու-
թեամբ և ուխտաւորեալ ընծայիւք նուիրելովք երթիցեն ի վանսն և
աղօթեացեն, որպէս արժան է յիրեանց հարանց վաստակս, բայց
ժլատութեամբ մի՛ իշխեսցեն, զի եղիցին օրհնեալ յԱստուծոյ և ի
մեր ժողովոյս»:

3. Նույնը, ԺԱ, էջ 22—23՝

«Ոմանք յազատաց ի վերայ տկարանոցաց իշխանութիւն առ-
նեն եւ որպէս ի կենդանեաց հարկս պահանջեն եւ ի կերակուրս
եւ յըմպելիս զիրեանց գործակալս մատուցանեն, կոռով եւ պա-

հակութեամբ⁵ նեղեն և զողորմելի եղբարսն շարշարեն անխղճա-
բար. որում պարտ և արժան էր հոգալ և խնամել յիւրաքանչիւր
վաստակոց, ի կալոյ և ի հնձանէ և յամենայն արմտեաց տալ մասն
և բաժին և մխիթարել զսիրտս նոցա և բժշկել զվէրս նոցա, զի
եղիցին արժանաւորք մեծաց վարձուց և պարզեաց ի փառաւոր
զալստեան Որդւոյն Աստուծոյ»:

«Ազատ»-ների միջամտությունը եղեցական գործերում բա-
ցատրվում է մասամբ նրանով, որ եկեղեցիները, վանքերը և եկե-
ղեցական այլ հաստատությունները կառուցվում էին կամ պահ-
պանվում մեծ մասամբ ազնվական տոհմերի միջոցներով, որոնք
այդ հաստատությունների նկատմամբ ունեին հսկողության և հո-
վանավորության պարտականություններ, հավանորեն, նաև հա-
տուկ իրավունքներ, որ միջնադարյան արևմտյան երկրներում ան-
վանվում էր patronat: Փաբպեցու վկայություններից, օրինակ, զի-
տենք, որ հինգերորդ դարի վերջերում էջմիածնի Կաթուղիկե եկե-
ղեցու նկատմամբ Վահան Մամիկոնյանն ունեցել է խնամակալու-
թյան և տնօրենության իրավունքներ⁶:

Ֆեոդալական միջավայրի ազդեցությամբ եկեղեցական կաղ-
մակերպությունը, ինչպես տեսնում ենք, թե՛ նախարարական
Հայաստանում և թե՛ միջնադարյան Եվրոպայում ենթարկվել էր
գրեթե նման կերպարանափոխման:

Հայ հոգևորականության համար բնորոշ էր սակայն, որ նա
հավասարեցված լինելով «ազատ»-ների դասին, իր կենցաղի ու
վարքուբարքի վերաբերմամբ ենթարկվել էր մեծ չափով զինվորա-
կան այդ ազնվականության ազդեցության:

Զինվորական այդ դասի անդամներն էին հաճախ, որ հոգևո-
րական էին դառնում և ստանձնում բարձր պաշտոններ եկեղեցու
ղեկավարության մեջ, նաև վանքերում: Մինչև հոգևորական ձեռ-
նադրվելը զինվորական էր, ինչպես հայտնի է, Ներսես Ա. կաթո-
ղիկոսը: Նրա հայրը և հորեղբայրը Աթանազիոսը և Պապը՝ չկա-
մեցան ստանձնել իրենց հոր հոգևորական բարձր պաշտոնը և գե-
րադասեցին մնալ զինվորական ծառայության մեջ: Կորյունի վկա-
յությունից հայտնի է նույնպես, որ Մեսրոպ-Մաշտոցը հոգևորա-

⁵ «Կոռով և պահակութեամբ» մեր ուղղածն է փոխանակ «կոռով և պատու-
հասիւ», տե՛ս այդ մասին «Հայաստանի արքունի հարկերը մարզպանութեան շր-
ջանում», «Տեղեկագիր Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի», 1926, № 1, էջ 39:

⁶ Տե՛ս «Թուղթ Վահանայ Փաբպեցու», Տիգրիս, 1904, էջ 196—198:

կան դառնալուց առաջ դիվանագարի պաշտոնով ծառայում էր արքունիքում և առաջագիծ էր նաև զինվորական արվեստում:

Թե որքան մեծ է եղել զինվորական կենցաղի ազդեցությունը եկեղեցականների վրա՝ երևում է Փավստոսի հետաքրքրական մի տեղեկությունից: Նրա պատմելով՝ շորորոզ դարում Զավեն կաթողիկոսը կարգադրած է եղել, որ քահանաները հագնեն զինվորական զգեստ: Ուշագրավ է նաև այն, որ հոգևորական դասի անդամները, որոնք մեծ մասամբ «խոստակդար» էին և համարվում էին իրավաբան «ազատաց տոհմ»-ում, թողնում էին հաճախ իրենց կարգը և ծառայում հեծելազորքի մեջ: Հայտնի է նույնպես, որ հայ եկեղեցին՝ դեմ լինելով հոգևորականության զինվորամով այդ բարբերին, համաձայն եկեղեցական ժողովների հատուկ կանոնների արգելում էր թե՛, ընդհանրապես, զինվորների սպասավորությունը եկեղեցիներում և թե՛ վերոհիշյալ սովորությունները:

Հին հոգևորականության ավատական կենցաղի առանձնահատուկ այդ կարգերը, որ հետևանք էին նախարարական միջավայրի և զինվորական ազնվականության ազդեցության, այնքան կարևոր մի փաստ է, որ անհրաժեշտ ենք համարում մեջ բերել այդ մասին մեզ ծանոթ կարևորագույն վկայությունները:

1. Փավստոս, IV, Գ, էջ 69՝

«Այլ ի ժամանակին յայնմիկ էր [Ներսէս] ի վարս զինուորութեան ի գործակալութեան, սիրելի սենեկապետ արքային Արշակայ, հաւատարիմ ի վերայ ամենայն կարգաց կենաց թագաւորութեանն ի ներքոյ և արտաքոյ»:

2. Նույնը, III, ԺԳ, էջ 35՝

«Այլ [Պապ և Աթանագինէս] իւրեանց ժամանակի դարուն նմանեալք, և պանծացեալք յիւրեանց յանցաւոր սնոտի ի մարմնաւոր տոհմականութիւնն ազգականութեան, զինուորակա՞ն գվարսն ընտրեցին»:

3. Կորին, Պատմութիւն վարուց և մահուան Մեսրոպայ վարդապետի, Վենետիկ, 1894, էջ 13—14՝

«Ի մանկութեան տիսն վարժեալ [Մաշթոց]՝ հելլենական դպրութեամբն, եկեալ հասեալ ի գաւառն Արշակունեաց թագաւորաց Հայոց Մեծաց, կացեալ յարքունական դիւանին, լինել սպասաւոր արքայատուր հրամանին առ հազարապետութեամբն աշխարհիս Հայոց՝ Առաւանայ ուրումն: Տեղեկացեալ և հմուտ եղեալ աշխարհական կարգաց, ցանկալի եղեալ զինուորական արուեստին իւրոց զօրականացն»:

4. Փավստոս, VI, Բ, էջ 271՝

«Զի ամենայն քանակաց ուսոյց [Զաւէն] առնել հանդերձ՝ զինուորաց»:

5. «Կանոնք Դուռայ ժողովոյն», հրատ. Մխիթար վարդապետի և Սիրական Տիգրանյանի, էջ 12 (կան. 2)՝

«Ոմանք յուխտէ եկեղեցոյ զկարգ եւ զպաշտօն բողին եւ զհեծելութիւն ստացան. արդ եթէ դառնան ի շար ճանապարհէն՝ օրհնեալք են ի Տեառնէ և ընկալեալք ի մէնջ. ապա թէ ոչ՝ իշխանութիւն լիցի վարդապետին զշնորհս եկեղեցոյն հանել յայնպիսեացն և արժանաւոր քահանայից և պաշտօնէից միւրձաւորաց տալ»:

6. «Կանոնք Սահակայ», հրատ. Արս. Ղլտճյանի, 2, էջ 18՝

«Այլ զտգէտս և զզինուորս ամենեկին իսկ պարտ է որոշել ի շնորհէն վայելից»:

7. Նույնը, ԽԶ, էջ 40՝

«Արդ մի՛ որ զայսպիսի տեսչութիւնս զինուորաց կամ տգիտաց ումեք հաւատասցէ»:

8. Նույնը, ԽԸ, էջ 43—44՝

«Եւ դուք յընչասիրութիւն և ի կաշառս կործանիք, և զգարշելիս դպատուիրազանցս և զզինուորս և զտգէտս հաւատարիմ համարիք ի գործ սպասաւորութեան եկեղեցոյն»:

9. «Կանոնք Ներսիսի կաթողիկոսի և Ներշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի», հրատ. Ա. Ղլտճյանի, ԺԲ, էջ 110—111՝

«Եւ մի գծեւ զինուորաց հանդերձի ունել և ի կարգի պաշտօնէից կալ»:

Հմտե նաև «Կանոնք Սիմէոնի Աղուանից կաթողիկոսի», հրատ. Ա. Ղլտճյանի, Բ, Գ, Դ, էջ 203—204:

Ամփոփելով մեր ասածները՝ կարող ենք եզրակացնել, որ հայ եկեղեցու ֆեոդալականացումը նախարարական Հայաստանի ուշաեկեղեցու ֆեոդալականացումը հիմնված է եղել Հայաստանում և թե միջնադարյան Եվրոպայում հիմնված է եղել կալվածատիրութեան վրա: Հայ հոգևորականությունը, հավասարեցված լինելով «ազատ»-ների դասին, Արշակունյաց ժամանակ ընդգրկել է ապահովագրության նման արտոնություններ, ինչպես և ունեցել է ապահովագրության նման արտոնություններ, ինչպես և ազնվականների իշխող դասը: Ուշագրավ են մասնավորապես եկեղեցական պաշտոնների ժառանգական լինելը որոշ տոհմերում, ինչպես և feod-«խոստակ»-ների գոյությունը, որոնք ժառանգա-

կան օգտատիրութեան իրավունքով տրվում էին հոգևորականներին։ Այս վերջին երկու առանձնահատկութիւնները հայ եկեղեցունախարարականացման ամենացալտուն ցուցանիշներն են։

7. «ՇԻՆԱԿԱՆ»-ՆԵՐԸ ԵՎ «ՌԱՄԻԿ»-ՆԵՐԸ

Վերև մենք տեսանք, որ ֆեոդալիզմի շրջանում տնտեսապես և քաղաքականապես առաջնակարգ և գերիշխող դեր էր կատարում խոշոր կալվածատիրությունը: Նույն շրջանում՝ իբրև արտադրության հիմնական ճյուղ՝ գերակշռող նշանակություն ուներ, բնականաբար, գյուղատնտեսությունը: Գյուղացիությունն էր, անշուշտ, կամ շինականությունը բնակչության այն արտադրող և աշխատող շերտը, որ ապրուստի միջոցներ էր հայթայթում կալվածատեր ազնվականության և հանդիսանում Հին Հայաստանի տնտեսության գլխավոր նեցուկը:

Շինական դասի սոցիալական-տնտեսական վիճակը Հին Հայաստանում հայոց ներքին կյանքի ամենադժվար ուսումնասիրելի խնդիրներից մեկն է։ Մատենադրական աղբյուրները տալիս են այս դասի մասին պատահական և խիստ աղոտ ու անորոշ վկայություններ։ Աղբյուրների այդ մութ ու վիճելի աղնարկները բնֆոնի են առնված «Դիտողություններ Հին Հայաստանի շինականների դրության մասին մարդպանության շրջանում» ընդարձակ իմ աշխատության մեջ (տե՛ս Պետական Համալսարանի Գիտական Տեղեկագիր, № 1, Երևան, 1925, էջ 3—45)։ Նույն աշխատության մեջ մանրամասն խոսել ենք նաև «ոսմիկ»-ների մասին։

Այստեղ մենք անհրաժեշտ ենք համարում մեջ բերել հիշյալ աշխատության հիմնական եզրակացությունները մի քանի կարևոր լրացումներով:

Կանգ առնենք նախ «Ռամիկ» տերմինի վրա, որի ստուգաբանությունը, ծագումը և բուն իմաստը, ինչպես ցույց ենք տվել վերոհիշյալ մեր աշխատության մեջ (էջ 22—25), սխալ են մեկնված նորագույն ուսումնասիրություններում:

Ուղիղ պետք է համարել, անտարակույս, Հյուբշմանի բացատրությունը:

Պրոֆ. Հ. Հյուբշմանը «ոամիկ» բառը թարգմանում է „gemeines Volk, gemein, weltlich, Laie“ և կարծում է, որ հայերեն «ոամ» և «ոամիկ» փոխառություն են պարսիկերենից (= *ramîk) և համապատասխանում են նոր պարսիկերեն ram և rama բա-

ներին, որ նշանակում են «խումբ, հոտ» (Armenische Grammatik, s. 233): Համաձայն այս բացատրություն չափանիշի սկզբնական նշանակությունը պետք է լինի՝ հասարակ կամ խաժամութ ժողովուրդ: Եվ իրավի՛հ հենց այս նշանակությունը գործ էածված չափանիշը պատմական ու մատենագրական աղբյուրներում: Երբ

Նույն աղբյուրների քննությունամբ շատ պարզ որոշվում է, որ «ռամիկ»-ները կազմել են Հին Հայաստանի բնակչության ստորին խավը և որպես այդպիսին հակադրվել են, ինչպես և «շինական»-ները, «նախարար»-ներին, «սեպուհ»-ներին, «ազատ»-ներին, նաև հոգևորականներին ու «ոստանիկ»-ներին:

Նրանց ստորագրած այդ դրուժյունը երևում է հետևյալ վկայություններից.

1. Ղազար փարպեցի, II, 17, էջ 64 (Տիփլիս, 1904)՝

1. Ղազար Փարպեցի, II, 17, էջ 64 (Տիֆլիս, 1904)
«Եւ գորոց գիտէր [Վասակ] զհոլովումն ի վատթար կողմն, և
ոչ ուղղակի ի խորհուրդ ուխտապահութեանն՝ ի տանուտերացն Հա-
յոց և ի սեպհացն, որք էին երեւելագոյնք, և յայլ ռամիկ բազմու-
թեանէն՝ զայնս արգելեալ առ իւր պահէր».

2. Մուկսէս Խորենացի, II, ՂԲ, էջ 246 (Տփղիս, 1913)՝

2. Մովսէս Խորենացի, II, ՂԲ, էջ 246 (Տրդատ, 1919)
«Սա [Տրդատ] յետ հաւատոցն որ ի Քրիստոս, ամենայն
առաքինութեամբք բացափայլեալ՝ ևս քան զևս յաճախէր որ ինչ
յաղագս Քրիստոսի գործ և բան. սաստելով և հաւանեցուցանելով
զմեծամեծ նախարարսն և զամենայն բազմութիւն ուսմկին».

3. Ղազար փարպեցի, II, ԽԱ, էջ 73՝

3. Ղազար Փարպեցի, 11, ԽՈ, էջ 175
«Քանդի բաղմոթիւն փախստէիցն հայոց, նախարարք և սեպուհք, ոստանիկք և ռամիկք, զիմեաւ ի յերկիրն Տայոց՝ ժողովէին առ Հմայեակ եղբայր սրբոյ զօրավարին վարդանայ».

4. Նույնը, III, ՀԱ, էջ 128՝

4. Նույնը, III, ՀԱ, էջ 128
«Եւ առեալ ընդ իւր զնախարարսն և զազատս և զայլ ամենայն
ռամիկն»:

ռամիկն»։

Ուշադրության արժանի է այս և ուրիշ շատ վկայություններ մեջ, որ ամեն անգամ երբ սոցիալական ավելի բարձր դասերի կողմից հիշատակվել են ռամիկները, միանգամայն ավելորդ է եղել հիշել նրանց հետ միասին նաև շինականներին։ Եվ այդ շատ ևս վկայականալի է։ «Ռամիկ» բառն ինքն արդեն նշանակում էր հասակավորված և մատնանշում էր ժողովրդի ամբողջ բազմությունը, որ չէր պատկանում ազնվական կամ հոգևորական դասերին։ Նույն բառի տակ շատ պարզ է, որ արդեն իսկ հասկացվում էր և շինականությունը։

Որ շինականները «ոամիկ մարդիկ» էին, այդ պարզ երևում է մի քանի վկայություններից, որոնց մեջ նրանց «ոամիկ» լինելը առանձնապես շեշտված է.

1. Փաստոս, III, ԻԱ, Վենետիկ, 1889, էջ 54՝

«Ապա առաւել ժողովեցան ի մի ժողով միաբանութեանն մարդիկ աշխարհին Հայաստան երկրին. նախարարք մեծամեծք, աւագք, կուսակալք, աշխարհակալք, աղատք, զօրագլուխք, դատաւորք, պետք, իշխանք, բայց ի վօրավարացն, այլ և ի շինականաց անգամ ոամիկ մարդկանն».

2. Խորենացի, III, է, էջ 263՝

«Եւ զգաւառս իշխանութեան նորա սրով դատի [Մանաճիհր] յանխնայ, ոչ միայն զմարտիկս, այլ և զոամիկ շինականս».

Շինականների «ոամիկ» լինելը, ինչպես տեսնում ենք, միանգամայն անվիճելի է:

Բայց կարելի՞ է արդյոք դրանից հետեցնել, ինչպես այդ անում են բանասերները, որ «ոամիկ» բառը և «շինական»-ը հոմանիշներ են և գործ են ածվել սոցիալական միեկնույն դասի համար:

Այս եզրակացությունը, որ սովորական է ու ընդհանուր բանասիրական ու պատմական բազմաթիվ աշխատություններում, թվում է ինձ, որ հիմնավոր չէ: «Ռամիկ» Հին Հայաստանում կոչվել են ո՛չ միայն շինականները, այլև քաղաքների բնակչության ստորին խավերը:

Ղազար Փարպեցին պատմում է, որ Վահան Մամիկոնյանը, ստանալով Դվին քաղաքում իր մարդպանության հրովարտակը, գնում է իսկույն եկեղեցի:

«Առեալ զհրովարտակն,—ասում է Փարպեցին,—խնդրէր վաղ-վաղակի անդրուշար՝ երթալ ի տունն Աստուծոյ: Եւ լուեալ զայս մարդկանն որ ի քաղաքին էին, գրոհ տուեալ առ հասարակ ամենայն մարդոյ, նախարարաց և ազատաց, ոստանկաց և ուսմկաց, արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց, այլ և հարստնք անգամ յառաջաստաց, մոռացեալ առ վայր մի առ խնդին զամօթ հարսնութեան՝ դիմեալ ընթանային յեկեղեցին» (III, ՂԹ, էջ 178):

«Ռամիկ»-ները, որ հիշատակված են այս հատվածում, ո՛չ թե բացառապես «շինական»-ներն են, այլ քաղաքի բնակչության ստորին խավերը՝ արհեստավորները, թերևս նաև մանր առևտրականները և այլն, որոնք՝ շինականներից միանգամայն տարբեր՝ սոցիալական հատուկ դասակարգեր էին:

Նույն այս նշանակությունն ունի «ոամիկ»-ը նաև Հովհաննես կաթողիկոսի պատմության հետևյալ հատվածում.

«Զայսու ժամանակաւ ահագին իմն յեղակարծումն ժամուսաստիկ շարժմանց եղելոց ի գիշերի ի Դվին քաղաքի՝ բազում սասանումն և սարսափումն և դրդումն և կործանումն զբնակչօք քաղաքին զեղեալ, հիմն ի վեր տապալէր: Վասն զի առհասարակ ի վայր փլուզեալ զպատուար պարսպացն և զապարանս գլխաւորացն և զտունս ուսմկաց՝ իբրև գերիզուտ վայրս առապարաց յական թօթափել տեսանէր» (Թիֆլիս, 1912, էջ 162):

Այս վկայության մեջ ևս խոսքը, անշուշտ, քաղաքաբնակ հասարակ ժողովրդի տների մասին է և ո՛չ շինականների:

Մեր այս քննությունից, ինչպես և Հյուբշմանի վերոհիշյալ ստուգաբանական մեկնությունից, կարծում եմ, կարելի է հետևել, որ «ոամիկ» բառը սկզբնական իր նշանակությամբ մոտավորապես համապատասխան պիտի լիներ գերմաներեն Menge, Masse և ռուսերեն толпа, масса բառերին, որ հաճախ գործ են ածվել հասարակ, խաժամուժ ժողովրդի իմաստով:

Ուշադրության արժանի է այդ տեսակետից, որ ոսկեդարյան շրջանի հայերեն թարգմանություններում «ոամիկ» բառը մեծ մասամբ համապատասխանում է հունարեն demos և demotes բառերին, որոնք հետքրիստոնեական մատենագրության մեջ ունեցել են նույնպես, զխավորապես, խառնիճաղանջ բազմության, ամբոխի ու հասարակ ժողովրդի իմաստ:

Ուրեմն՝ ինչպես տեսնում ենք, «ոամիկ»-ը ո՛չ թե հոմանիշ է «շինական» բառի, այլ նրա նշանակությունն ավելի ընդարձակ է ու ընդհանուր:

«Ռամիկ» կարող էին անվանվել ո՛չ միայն «շինական»-ները, այլև, ընդհանրապես, ժողովրդի ամբողջ բազմությունը, լինել նա գյուղացի թե քաղաքացի, եթե նա չէր պատկանում ազնվական կամ հոգևորական դասերին:

Որովհետև Հին Հայաստանը, զխավորապես, երկրագործական ու գյուղացիական երկիր էր, շատ բնական է, որ այստեղ «ոամիկ»-ների սովոր մեծամասնությունը կազմում էին «շինական»-ները:

Անցնենք այժմ «շինական»-ների դրության որոշման Հին Հայաստանում:

«Շինական»-ների սոցիալական դրության մասին պատմական ու մատենագրական աղբյուրների տեղեկությունները թեև շատ քիչ են ու անորոշ, սակայն այդ տեղեկություններից իսկ երևում է, որ «շինական»-ները, լինելով Հին Հայաստանում առանձին դաս

(«состояние, Stand, état), կազմել են երկրի գլխավոր հարկատու ուժը:

Ուշագործյան արժանի է առանձնապես, որ Դվինի իններորդ կանոնում եկեղեցականների «ազատութիւն»-ը հակադրվում է «շինական»-ների անազատ դրության, որ անվանվում է «ծառայութիւն», «ստրկութիւն» կամ «բաժին և վիճակ ծառայութեան»:

Վերև մենք ասացինք, որ «ծառայ» և «ծառայութիւն» բառերը գործ են ածվել Հին Հայաստանում զանազան նշանակությամբ: Նրանք, նախ և առաջ, պետական ու նախարարական կյանքի հատուկ տերմիններ են, որ ցույց են տալիս ամեն մի ստորին դասի կապը և կախումն ավելի բարձր դասից: «Ծառայութիւն» էին անվանվում այն բոլոր պարտականությունները, որ ունեին հայ Արշակունիների գերիշխանության տակ գտնվող նախարարները թագավորի և «ազատ»-ներն իրենց «տէր»-երի հանդեպ: Ինչպես և միջնադարյան Եվրոպայում, նրանք «ծառայ» էին անվանվում վասալի իմաստով: Նույն բառերը նշանակում էին նաև ստրուկ և ստրկություն, սպասավոր և սպասավորություն, ուստի և թարգմանական մատենագրության մեջ նրանք համապատասխանում են հունարեն *doulos, therapôn, douleia* բառերին: Իբրև հատուկ տերմիններ Հին Հայաստանի նախարարական կազմակերպության, նրանք կարող են համեմատվել, ինչպես ցույց է տվել Նիկ. Ադոնցը, ֆեոդալական Եվրոպայի *servus, servitium* և Ռուսաստանի *слуга, служба* բառերի հետ («Армения в эпоху Юстиниана», стр. 459).

Աղբյուրների վկայություններից դժվար չէ տեսնել, որ ազնվական դասի «ծառայութիւն»-ը Հին Հայաստանում իր էությունը տարբեր է եղել շինական դասի «ծառայութիւն»-ից:

Մինչդեռ «ազատ»-ների և «նախարար»-ների «ծառայութիւնն» ունեցել է մոտավորապես վասալական հպատակության բնույթ և այդ «ծառայութեան» գլխավոր հիմքը կազմել են նրանց զինվորական պարտականությունները, «շինական»-ների «ծառայութեան» բուն էությունը կազմել են, ընդհակառակը, հարկատվությունը, գուցե և նրանց անձնական որոշ պարտականությունները կալվածատեր «ազատ»-ների, «նախարար»-ների ու արքունի իշխանության հանդեպ, որ դեռևս մուժն են և կարող են հատուկ քննության:

Իմ կարծիքով, «շինական»-ների «ծառայութեան» տնտեսական այդ կողմը շատ լավ արտահայտված է հայոց հնագույն մատենա-

գրության ուշագրավ մի դարձվածքի մեջ, որը մինչև այժմ դեռ բավարար կերպով մեկնված չէ:

Փափստոս Բյուզանդը, նկարագրելով Հայաստանի ապստամբ ժայռազավառների նվաճումը, Մուշեղ Մամիկոնյանի ջանքերով, նրանց բնակչության մասին մի քանի անգամ կրկնում է հետևյալ դարձվածքը. «Եւ զբնակիչս երկրին ի հարկի ծառայութեան կացուցանէր» (Վենետիկ, 1889, V, Թ, էջ 214). «Ի հարկի ծառայութեան թագաւորին Հայոց Պապայ զամենեւեան առ հասարակ կացուցանէր» (Փափստոս, V, ԺԹ, 217). «Եւ ինքեանք կային ի հարկի ծառայութեան» (նույնը, V, ԺԸ, էջ 217):

Նիկ. Ադոնցը ենթադրում է, որ «Ի հարկի կացուցանել» կամ ավելի լրիվ՝ «Ի հարկի ծառայութեան կացուցանել» նշանակում է ալլ թե հարկ դնել («наложить дань») այլ հնազանդեցնել («принѣзъ въ подчинение», «заставить подчиниться», տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», стр. 480): Այս ենթադրությունը ես համարում եմ միանգամայն անհաջող: Նիկ. Ադոնցը հենց ինքը շատ բան է միանգամայն անհաջող: Նիկ. Ադոնցը հետևում է, որ Փափստոսը երկու ուրիշ հատվածում «Ի հարկի ծառայութեան» կամ «Ի հարկի ծառայութեան կացուցանէր» դարձվածքների փոխարեն ունի՝ «հարկ դնէր մնացորդացն».

1. «Հարկանէր Մուշեղ սպարապետն, — պատմում է նա, — և զայս գաւառս ապստամբեալս յարքայէն Հայոց, զԿորդուս և զԿորդիս և զՏմորիս. առնոյր գերէր և աւերէր, դնէր հարկ մնացորդացն, և առնոյր պանդանդս» (V, Ժ, էջ 214):

2. «Եւ զկողմանսն Մարաց, քանդի և նոքա ապստամբեցին յարքայէն Հայոց, հարկանէր զնոսա մեծապէս. և գերէր զբազումս ի նոցանէն, և մնացորդացն դնէր հարկս, և առնոյր պանդանդս» (V, ԺԱ, էջ 214):

Այս և համապատասխան նախորդ հատվածների համեմատությամբ արդեն պարզ երևում է, որ «Ի հարկի կացուցանէր» կամ «Ի հարկի ծառայութեան կացուցանէր» դարձվածքները գործ են ածված Փափստոսի մոտ հարկ դնելու և ո՛չ հնազանդեցնելու իմաստով:

Նորայր Բյուզանդացին, քննության առնելով Փափստոսի նույն դարձվածքների իմաստը, ենթադրում է, որ ոսկեդարյան թարգմանությունների խմբերից մեկում փոխանակ ի հարկի ծառայութեան «Ի հարկի ծառայութեան կացուցանէր» (Գ. կացուցանեմ) կայ «արկանեմ ընդ հարկաւք ծառայութեան» (Բ. Մնաց. Ը, 8. տե՛ս թագ. Թ, 21) կամ «աժեմ ի հարկատուս» (Բ. Մնաց. Ը, 8. տե՛ս «Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք», Տփղիս, 1900, էջ

367): Այս համեմատությունները ևս ցույց են տալիս, որ մեր եզրակացությունը վերոհիշյալ դարձվածքների մասին միանգամայն ճիշտ է:

Իմ կարծիքով, «ընդ հարկօք» կամ «ի հարկի ծառայութիւն»-ը հատուկ ու առանձին մի տերմին է, որով որոշվում էր «շինական»-ների «ծառայութեան» հիմնական բնույթը: «Ընդ հարկօք» կամ «ի հարկի ծառայութիւն»-ը, լինելով «շինական»-ների գլխավոր պարտականությունը, տարբերվել է «նախարար»-ների ու «ազատ»-ների «ծառայութիւն»-ից հատկապես նրանով, որ նրա սոցիալական-տնտեսական հիմքը կազմել է հարկատվությունը, որից ազատ են եղել ազնվական արտոնյալ դասերը:

Արդ՝ եթե «շինական»-ների «ծառայութիւն»-ն անվանվել է «ընդ հարկօք» կամ «ի հարկի ծառայութիւն», աղբյուրների վկայություններից զեմլար չէ նաև կոռուցի, որ ազնվականների զինվորական կամ «գործակալ»-ական «ծառայութիւն»-ը, նմանապես և հոգևորականների «ծառայութիւն»-ը, համարվել են «ի սպասու ծառայութիւն», իսկ ստրուկներինը՝ «ի ստրկաց կարգի ծառայութիւն» կամ «ծառայութիւն ստրկութեան»:

«Մառայութիւն»-ների այս տարբեր բնույթը և հատուկ բովանդակությունն ակնարկված են մատենագրական հետևյալ վկայություններում.

1. Փաւստոս, III, Ե, էջ 11՝

«Քանզի ոչ երկրաւոր դաւակի ցանկացեալ էր [Յուսիկ], այլ այնպիսումն՝ որ ի սպասաւորութիւն սպասու պաշտաման ծառայութեան տեառն կացցեն».

2. Նույնը, IV, Բ, էջ 68՝

«Թող զնահապետս մեծամեծս և զտանուտեարս՝ որք գործակալք միայն էին ինն հարեւր բարձ, որ մտանէր ի ժամ տաճարին ուրախութեանն բազմակալացն կարգելոց, թող զոտնկայս գործակալութեանն սպասու».

3. Նույնը, V, ԼԱ, էջ 237՝

«Եւ զայն ի սպասու կացուցանէր [Պապ] յիւր ի ծառայութեան զեղբարս և զորդիս երիցանցն և սարկաւազացն».

4. Եղիշէ, I, էջ 18—19 (Վենետիկ, 1864)՝

«Եւ անմեղութեամբ ոչ զիտացեալ զերկդիմի միտս թագաւորին, խաղացին գնացին յիւրաքանչիւր աշխարհաց լրջմտութեամբ

և անտրտում խնդութեամբ և տիրասէր խորհրդովք, կատարեալք զսպաս զինուորութեան աներկբայ վաստակովք».

5. Ղազար Փարպեցի, III, ՂԶ, էջ 176՝

«Իսկ յաղագս տէրութեանն Արծրունւոյն թո՛ղ վայր մի, զի գիտասցեն մարդիկն [թէ] որ ի տոհմէն են, սպաս ինչ արժանատրապէս ցուցանել առ մեզ և վաստակս ինչ յօգուտ Արեաց աշխարհիս վաստակել».

6. Խորենացի, II, Ծ, էջ 178՝

«Զի վասն միոյ քինի ոչ է օրէն զիւցադանց՝ զայլոց զիւցադանց զարմից բառնալ զկենդանութիւն, կամ ծառայեցուցանելով ի ստրկաց կարգի պահել».

7. Փաւստոս, III, ԺԴ, էջ 41՝

«Եւ ոչ երբէք սակասեցէ լուծ շար ստրկութեան ծառայութեանն ի պարանոցաց ձերոց»:

«Ի հարկի ծառայութեան» մասին շատ հետաքրքիր է Ղազար Փարպեցու վկայությունը, որը սակայն վերաբերվում է ո՛չ թե Փարպեցու վկայությունը, որը սակայն վերաբերվում է ո՛չ թե Փարպեցու հայաստանին, այլ Պարսկական Ասորեստանի Շափուլ կոչված գավառին:

Խոսելով Աբրահամ Խոստովանողի ու Խորեն երեցի մասին, Փարպեցին պատմում է, որ Պարսից Հազկերտ Բ. թագավորը (439—457 թ.) հրամայում է, որ նրանք հանձն առնեն պատվել կրակը, իսկ եթե ո՛չ՝

«Պատուհաս կրեսցեն խնդութեամբ, և երթեալ յԱսորեստան մշակութիւն արասցեն ընդ արքունի մշակսն, և ի հարկի կայցեն մինչև ցվախճան իւրեանց» (II, ԾԸ, էջ 105):

Որովհետև սրանք համառում են և չեն կատարում թագավորի հրամանը, ուստի և, ինչպես վկայում է Փարպեցին՝

«Կտրեալ զերկոցունց զականջսն՝ հատն տանել յԱսորեստան, ի դաւառն որ անուանեալ կոչի Շափուլ, կալ անդ նոցա ի հարկի և առնել մշակութիւն արքունի» (II, ԾԸ, էջ 106):

Այստեղ Խորեն երեցը մի քանի տարուց հետո մեռնում է, իսկ Աբրահամ Խորեն երեցը տեղացի քրիստոնյաների օգնությամբ ազատվում է և վերադառնում Հայաստան:

Փարպեցու վկայության մեջ կարևոր է առանձնապես այն, որ Աբրահամ Խոստովանողի ու ընկերոջ մշակութիւն վիճակն անվանվում է «ի հարկի» կացություն «մինչև ցվախճան»:

Նրան ազատելու համար տեղացի քրիստոնյաները ո՛չ թե փրկանք են տվել, ինչպես կարծում է Գարագաշյանը («Քննական

և նրանք էլ, հիմնվելով այդ կանոնի բովանդակության վրա, հանգել են այն եզրակացության, որ «շինական»-ները գտնվել են ճորտական դրության մեջ: Խ. Սամվելյանի կարծիքով՝ «շինական»-ները մասամբ մոտիկ նմանություն ունեին բյուզանդական իրավունքին հայտնի coloni adscriptitii կամ ἐναπογράφοι անվանված գյուղացիների հետ» (էջ 299): Իսկ Կարսում «շինական»-ներին համապատասխան է համարում hörig (зависимый) կոչված կիսոճորտ գյուղացիներին (էջ 44):

Որ գյուղական «երդ»-երը որպես հատուկ գույք պատկանել են ազնվականներին՝ այդ երևում է նաև Մովսես Կաղանկատվացու վկայությունից Աղվանից Վաչե արքայի մասին: Այս արքան, հրաժարվելով գահից, խնդրում է Պարսից Պերոզ թագավորից տալ իրեն սեփական իր բաժինը, որ ստացել էր հորից:

«Իսկ սա հաճեցաւ,—պատմում է Կաղանկատվացին,—միայն զսեպականն առնուլ բաժին իւր, զոր ի հօրէն էր առեալ հազար երդ, առ զայն ի թագաւորէն և նստաւ ի նմա միայնակեցօք հանդերձ» (I, Ժ, հրատ. Մ. էմինի, Մոսկվա, 1860, էջ 14, հմմտե «Նդիշէի վարդապետի, Վասն Վարդանաց և հայոց պատերազմին», Վենետիկ, 1864, VIII, էջ 353):

Այս վկայության մեջ ևս «երդ»-երը, ուրեմն և նրանց մեջ ապրող երգավորները, համարվում են հատուկ գույք, որ Վաչեն իբրև սեփական բաժին ստացել էր իր հորից:

Իմ կարծիքով «շինական»-ների իրավական դրությունը կարող է վերաբերվել նաև Ղազար Փարպեցու հետևյալ վկայությունը, որ գտնվում է նրա Վահան Մամիկոնյանին գրած «Թուղթի» մեջ.

Ղազար Փարպեցի, Տփղիս, 1904, էջ 188՝

«Արդ՝ զառաջին կելոյն իմոյ զվարս տէր ներսեհ և Հրահատ Կամսարական գիտեն. զՍիւնեացն՝ յառաջագրեալ եպիսկոպոսն աշխարհին: Եւ զու յայց ելեալ խնդրել զիս, և գտեալ յաշխարհին յայնմ՝ ածեր ի տուն, ոչ իբրև զաղքատ զոր ի կազմածէն և ի մանկտոյն, և ոչ իբրև օտար զոր ի քէն և կամ զծառայ ուրուք-քանդի պարեգօտաւորք ազատեալ են ի Քրիստոս: Իսկ որ վատոյցն զիս պարեգօտիւք ի ծառայութենէ աշխարհիս և ազատութեան եղև մեզ առիթ, տէր Աղան՝ քո տեառն քեռի էր»:

Կարևոր այս վկայությունը, թվում է ինձ, որ սխալ է մեկնված Զարբհանալյանի «Հայկական հին դպրության պատմության» մեջ: Հիմնվելով այս հատվածի վրա, Զարբհանալյանը հնարավոր է համարել եզրակացնելու, որ Ղազար Փարպեցին «ընտիր և ազնուա-

կան ցեղէ էր» (Վենետիկ, 1897, էջ 392): Իսկ Փարպեցու այն վկայությունը, որ նա Գուգարաց Աշուշայ բղեշխի տանը սնվել ու դաստիարակվել է Վահան Մամիկոնյանի ու նրա եղբայրների հետ («Թուղթ», էջ 188), առիթ է տվել նրան նույնիսկ ենթադրելու, որ Փարպեցին, հավանաբար, ազգական է եղել Մամիկոնյանների տոհմին:

Գրիգոր Խալաթյանցը ևս Փարպեցուն համարում է «ազատ կամ յազգէ ազնուաց», «որդի առն ունեորի» և հնարավոր է համարում նրա «մերձավոր կամ հեռավոր ազգակցությունը» Մամիկոնյանների հետ (տե՛ս «Ղազար Փարպեցի և գործք նորին» Մոսկվա, 1883):

Այս ենթադրություններից և ո՛չ մեկը հավանական չէ:

Վերոհիշյալ հատվածում «ոչ օտար զոր ի քէն» խոսքերով Փարպեցին ակնարկում է, որ ինքն օտար չէ Վահանին, իբրև, նրա սննդակիցը մանկության հասակում: Որ այդ խոսքերը չեն կարող այլ կերպ հասկացվել և հիմք ծառայել Փարպեցու ազնվական ծագման, այդ ավելի քան պարզ երևում է նույն հատվածի վերջին պարբերությունից, որի մեջ Փարպեցին իր ծագման մասին վկայում է, որ իրեն, հոգևորական դարձնելով, ծառայությունից վկայում է, որ իրեն, հոգևորական դարձնելով, ծառայությունից վկայում ե և ազատության առիթ է եղել Տեր Աղանը, Վահան Մամիկոնյանի քեռին:

Եթե Փարպեցին «ազատ»-ների կարգն է անցել հոգևոր կոչում ընդունելուց հետո, սակայն միևնույն ժամանակ, ինչպես չում վկայում, չի եղել «ծառայ ուրուք», ո՛չ էլ «աղքատ որ ի ինքն է վկայում, չի եղել «ծառայ ուրուք»⁸, կարելի է, իմ կարծիքով, ենթադրել, որ նա եղել է, հավանաբար, շինական Փարպի գյուղից: Փարպեցու ռամկական այս ծագման մի ակնարկ կարելի է թերևս համարել նրա «Թուղթ»-ի նաև հետևյալ վկայությունը (էջ 197)՝

«Դարձեալ այլ շողմոգ բանիւք զայրացուցանել զքեզ, տէր, ընդ իս փութային, թէ «Մանուկ մի՝ հոգաբարձ տեղւոյն չկարէ առնել»:

Փարպեցու ծագման մասին այս նոր ու կարևոր ենթադրությունը, թվում է, որ շինական ծագումը, այլև լու-

8 «Մանուկ» Փարպեցու այս հատվածում նշանակում է ըստ իս ստրուկ, իսկ «մանկտի»՝ համապատասխանում է, հավանորեն, ֆեոդալական Ռուսաստանի «отрок» կամ «чадъ» տերմիններին:

տեսական ու սոցիալական այնպիսի արտոնութիւնների հետ, որ անհեթեթ կլինեն կարծել, իբր թե այդ կոշտից ժողովրդականները տրամադիր կլինեն խուսափել:

Հանգուցյալ միաբան Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը, որքան հիշում եմ, «փախչողը ի ժառանգութենէ» խոսքերը վերագրում էր «շինական»-ներին և ենթադրում, որ «ժառանգութեան» տակ պետք է հասկանալ այն հողը և «շինական ծառայութեան» այն ծանր վիճակը, որից «շինական»-ներն աշխատել են խուսափել ու ազատվել փախուստի միջոցով: Այս երևույթը, ինչպես դիտենք, ճորտական գյուղացիութեան համար սովորական է եղել նաև ուրիշ երկրներում: Եթե միաբանի մեկնությունն ընդունելի համարվի, այդ դեպքում «շինական»-ների մասին վերոհիշյալ մեր ենթադրությունը հաստատված կլինի նաև խորենացու վկայությամբ:

«Փախչողը ի ժառանգութենէ» խոսքերից կարելի կլինի հետևել, որ «շինական»-ները, լինելով «անաղատ», գտնվել են խորենացու ժամանակ ճորտական վիճակում: Այդ դրությունը, ինչպես տեսնում ենք, անվանված է «ժառանգութիւն», ուստի և պետք է ենթադրել, որ «շինական»-ների հատուկ «ծառայութիւն»-ը կրել է ժառանգական բնույթ, ինչպես և Սասանյան Պարսկաստանում:

Վերջերս Հ. Ներսես Ակինյանը, համարելով «Ողբի» հեղինակ Ղևոնդ երեցին, ենթադրել է, որ «փախչողը ի ժառանգութենէ» խոսքերը վերաբերվում են այն հայ նախարարներին, որոնք ութերորդ դարի երկրորդ կեսի արհամիրքների ժամանակ թողել էին իրենց «ժառանգութիւն»-ները և փախել Բյուզանդիա¹⁰:

Այս ենթադրությունը, իմ կարծիքով, հավանական չէ, որովհետև խորենացու «Ողբի» մեջ «փախչողը ի ժառանգութենէ» ասված է ո՛չ թե իշխանների, այլ ժողովրդականների մասին: Բացի այդ՝ «փախչողը ի ժառանգութենէ» մեջ է բերված «Ողբի» մեջ իբրև նման մի արատ, ինչպես և ժողովրդականների ստահակությունը, արբեցողությունը և մյուս բացասական մակդիրները, իսկ նախարարների «ժառանգութիւն»-ից փախելն այնպիսի մի արատ չէր, որ կարելի լիներ հիշել մյուս հատկանիշների կողքին:

Որ նախարարների գաղթը դժվար է համարել արատավոր մի թերություն՝ այդ պարզ երևում է հենց Ակինյանի մատնանշած Ղևոնդի համապատասխան հատվածից:

¹⁰ Տե՛ս Հ. Ներսես Վ. Ակինյան, Մատենագրական հետազոտություններ, հատոր Գ, Վիեննա, 1930, էջ 169:

«Ասացից և վասն ապստամբին այնմիկ,— ասում է Ղևոնդը,— զոր նախ առաքէր Աբղլա յաշխարհս Հայոց, որում Ծալէ՛հ կոչէին. որ էր այր անօրէն և արինահեղ, յորմէ բազումք զգուշացեալ անձնապահ լինէին. քանզի ոչ կարէին յայնժամ այնպիսի նեղութեան տանել: Էին ոմանք ի նախարարացն Հայոց, որք մերժեալ լինէր զժառանգութիւնս իւրեանց և փախստեալ անկան յաշխարհս Յունաց, ապաւինեալք առ կայսրն Կոստանդին» («Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետ., 1887, իբ, էջ 133):

Շատ պարզ է, որ «Ողբի» մեջ «փախչողը ի ժառանգութենէ» չի կարող որեւէ կապ ունենալ Ղևոնդի այս վկայության հետ, ո՛չ էլ ունենալ այն նշանակությունը, որ այդ խոսքերին վերագրել է Ակինյանը:

«Շինական»-ների հողի հետ կապված լինելն ակնարկված է հավանորեն, նաև Փավստոսի և խորենացու հայտնի վկայությունների մեջ Արշակավան քաղաքի մասին:

Այդ քաղաքը հիմնել էր Արշակ թագավորը Կոգովիտ գավառում և, որպեսզի քաղաքը բազմամարդ բնակչություն ունենա, հիշյալ պատմիչների ասելով, նա հրաման էր տվել իր երկրի բոլոր տեղերում, որ գան այդտեղ ամեն տեսակ ոճրագործներ և հանցավորներ, որոնք ազատ կմնան դատից ու պատասխանատվությունից:

Գարագաշյանի¹¹ և Սամվելյանի¹² կարծիքով՝ այս օտարոտի ու անհասկանալի հրամանը մի պարզ ակնարկ է, որ Հին Հայաստանում ևս գոյություն է ունեցել ապաստանի իրավունքը, որը համեմատական իրավագիտության մեջ անվանվում է Asylrecht-իսկ լեռն¹³ և վերջերս նաև Մարկվարտը¹⁴ ենթադրում են, որ Արշակավան էին փախել, հավանորեն, ո՛չ միայն մարդասպանները, ավազակները, գողերը և սրիկաները, այլև, գլխավորապես, ճորտ գյուղացիները (ըստ Մարկվարտի՝ «hörige Bauern»): Ուշագրավ է այս տեսակետից խորենացու հետևյալ վկայությունը.

«Եւ նախարարացն Հայոց ժողովեալ,— ասում է խորենացին,— դիմեցին ի վերայ արքունական ձեռակերտին Արշակաւանի, և հարին զնա սրով սուսերի յառնէ մինչև ցկին, բայց ի տղա-

¹¹ Ա. Մ. Գարագաշյան, Քննական պատմություն Հայոց, Բ, էջ 11—12:

¹² Խ. Սամվելյան, Արյան վրեժ և փրկանք, տե՛ս «Ազգագրական հանգես», Թիֆլիս, 1903, X, էջ 278—280:

¹³ Լեռ, Հայոց պատմություն, Թիֆլիս, 1917, էջ 623:

¹⁴ Markwart, Südarmanien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, s. 62*.

դոս, ԺԲ, 131, էջ 75), «ձեռատունկը» կամ «ձեռասունը» (նույնը, ԺԲ, 131, էջ 75 և 76), «կրտսերը» (Փարսեցի, III, ՂԾ, էջ 173), բայց թե արդյոք տարբեր էին սրանք իրենց իրավական գրու-թյամբ՝ այդ մնում է միանգամայն անորոշ:

Ավելի ևս ուշադրավ է Փավստոսի հետևյալ վկայությունը՝

«Բայց Պապայ ի բուն ի կնոջէն ոչ մնաց, այլ էր նորա հարճ մի ի գաւառէն Տարօնոյ, ի Հացեաց գեղէ կարնազատացն» (III, ԺԹ, էջ 49):

Եթե «կարճադատացն» այս ընթերցվածն ազճատված չէ, այդ դեպքում՝ կարելի կլինի ենթադրել, որ բացի «անաղատ շինական»-ներից գոյություն են ունեցել Հին Հայաստանում նաև «կարճաղատ» գյուղացիներ: Բայց թե ինչու՞ էին տարբերվում «կարճաղատ»-ներն «անաղատ»-ներից՝ այդ դարձյալ պարզ չէ մատենագրական վկայությունների աղքատության պատճառով:

«Շինական»-ների ու «աղատ»-ների կենցաղային տարբեր կացության մասին հետաքրքիր են Եղիշեի վկայությունները, որոնց մեջ համեմատության է առնված նրանց առօրյա կյանքը: Նկարագրելով «աղատ»-ների ու նրանց կանանց կրած նեղությունները կրոնական հալածանքների շրջանում, Եղիշե պատմագիրն ասում է, որ

«Ոչ երևէր այնուհետև առաւել տէր քան զԺառայ և ոչ ազատ փափկացեալ քան զգեղջուկ վշտացեալ» (Վենետիկ, 1864, III, էջ 115):

Մի ուրիշ տեղ, շեշտեկով հայտց աշխարհի փափկասուն տիկնանց թշվառ ու դժբախտ դրուժյունը, նա դարձյալ համեմատում է նրանց այդ վիճակը «շինական»-ներին առօրյա կյանքի հետ, որը նա համարում է վշտամբեր ու տանջալից:

«Ոչ ինչ յիշեցին ամենեկին,— ասում է Եղիշեն,— զանուն փափկութեան մայրենի ազատութեանն, այլ իբրեւ մարդք՝ որ վըշտամբերք լեալ իցեն անդատին և շինական սովորութեանցն տանջելով վարեալ զկեանս աշխարհիս, անդրադոյնք ևս քան զնոսա յանձն առին զհամբերութիւն մշտաց» (նույնը, VIII, էջ 355):

Այս վկայությունների մեջ ուշագրավ է և այն, որ առաջին հատվածում «վշտացեալ» է անվանված «գեղջուկ»-ը, իսկ երկրորդում՝ «վշտամբեր» է անվանված «շինական»-ը:

Նորագույն մի քանի աշխատություններում անհաջող մի փորձ է արված «շինական»-ներին և «գեղջուկ»-ներին իրարից զանազանելու իբրև իրենց ծագումով և տնտեսական ու իրավական

շրույթյամբ տարբեր դասեր¹⁸։ Միանգամայն անընդունելի ու անհիմն մի կարծիք է այդ, որ բոլորովին հիմնավորված չէ փաստական որևէ համոզիչ վկայություններով։ «Շինական» և «գեղջուկ» բառերը, ինչպես երևում է թե՛ այս և թե՛ ուրիշ բազմաթիվ վկայություններից, պարզապես, հոմանիշներ են, որ գործ են ածվել սոցիալական միևնույն դասի համար։

Փարպեցու անուղղակի մի վկայությունից կարելի է ըստ իս
կոահել, որ իրենց արտաքինով ու հագուստով «շինական»-ները
տարբերվել են «ազատ»-ներից (III, Հէ, էջ 142-«քանդի ձեզ ձեր
և կերպարան ազատս կարծեցուցանէ զձեզ»):

Այդ ավելի բան հավանական է, որովհետև նույն զանազանությունը «շինական»-ների ու «աղատ»-ների մեջ եղել է նաև Սասանյան Պարսկաստանում: Տանսարը վերոհիշյալ իր նամակում պարզ վկայում է, որ այդ տարբերությունն ակներև էր նրանց հագուստի, բնակարանի, կանանց ու ընտանիքի նկատմամբ (Christensen, էջ 45 և „Lettre de Tansar au roi de Tabaristan“, p. 222 և 527).

Այն արհամարհական վերաբերմունքը, որ ուներ գյուղացիական դասի հանդեպ զինվորական ազնվականության հան եվրոպայում, նկատելի է նաև հայկական աղբյուրներում:

Այդ արձամարձանքը որոշակի արտահայտված է, որովհետև
 Նոյի հետևյալ վկայությունն մեջ.

«Բայց ի ժամ բազմականացն կարծիք իմն եղեն ի միտս սըր-
բոցն վասն երկրոյ միոյ, որ էր ընդ նոսա ի սուրբ կապանսն. զի
ի մէջ շինական մարդկան կեցեալ էր, եւ տգիտագոյնս եւ էր ի գրոց
ի մէջ շինական (Սինակեան, 1864, էր. էջ 270—271):

Ինչպես ֆեոդալական գրեթե բոլոր երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, «շինական»-ներն իբրև «անազատ»-ներ, զբաղվելով ճորտական զրույթյան մեջ, դատարանի վճռով ենթարկվել են մարմնական պատիժների, որոնցից ազատ են եղել աշնվականները։ Պարզ ու որոշ վկայված է այդ Շահապիրյանի ժողովի կանոններում։ Պոռնիկության համար սահմանված է եղել, օրինակ, նոսնհերում։ Պոռնիկության համար սահմանված է եղել, օրինակ, նոսնհերում։

Շահապիլվանի ժողովի Գ. Կանոնում հետևյալ պահանջներն են ներկայացված՝

18 ՏԵՄ Բանարյան, Անճախյան և Հողային իրավունքը Հին Հայաստանում
Հ. Մուսայելյան, Անդրկովկասի Հողային պայմանները, Վաղարշապատ, 1910,
էջ 15:

խարութիւն. և զպղծութիւնն ալ մի՛ ևս գործեսցէ. ապա մտցէ յեկեղեցի և ընդ ընկերս խառնիցի: Ապա թէ շինական է, գան յով արքցէ, ճ դրամ տուգան տացէ յեկեղեցի և յաղքատս բաշխեսցեն, և տարի մի ի պղծութենէն հեռացեալ՝ մտցէ յեկեղեցի և ընդ ընկերս խառնեսցի» (Կանոնագիրք Հայոց, հրատ. Ա. Ղլտճյանի, Թիֆլիս, 1914, էջ 63). համտե նաև կանոն Թ, էջ 67:

Համաձայն համարելով «շինական»-ների ճորտական դրությունը Հին Հայաստանում, անհրաժեշտ է, իհարկե, գոնե մոտավոր կերպով որոշել նրանց իրավական այդ դրության բովանդակությունը և առանձնահատկությունները:

Պետք է սակ, որ ճորտ (hörig, зависимый, colonus, leibeigen, крепостной) և ճորտություն (Hörigkeit, зависимость, Leibeigenschaft, крепостничество) բառերը խիստ ճապաղ ու առաձգական գաղափարներ են, որոնց տակ հասկացվել են տնտեսական ու իրավական բովանդակությամբ տարբեր դրություններ: Ճորտությունը հաճախ այնքան մեղմ է եղել, որ շատ քիչ է տարբերվել ազատ գյուղացիների դրությունից, իսկ երբեմն այնքան ծանր է եղել, որ շատ մոտ է եղել կատարյալ ստրկության: Ճորտների առաջին տեսակին պատկանում էին, օրինակ, Բյուզանդական կայսրության կողոնները, որոնք անձնապես ազատ էին, բայց կապված էին հողին (glebae, terrae adscripti, servi terrae ipsius) և չունեին տեղափոխման իրավունք. իսկ երկրորդ տեսակին պատկանում էին ռուսական крепостной-ները և գերմանական leibeigen կոչված ճորտերը, որոնց դրությունը խիստ ծանր է եղել, մանավանդ XVIII դարում:

Տարբերելու համար այդ երկու կարգի ճորտերին՝ մենք նպատահակարար ենք համարում կոլոններին և hörig կամ зависимый կոչված ճորտերին անվանել կիսազատ նորտե, իսկ leibeigen կամ крепостной կոչվածներին՝ ստրկաման նորտե:

Հիմնական պատճառը ճորտական վիճակի այս զանազանության, ինչպես ցույց են տվել նորագույն ուսումնասիրությունները, եղել է, գլխավորապես, տնտեսական:

Ճորտական գյուղացիության վիճակը մեծապես կախված է եղել ագրարային երկու իրարից տարբեր սիստեմներից, որ անվանում են Grundherrschaft և Gutsherrschaft: Grundherrschaft է կոչվում սենյորական կազմակերպությունը, երբ սենյորը ստանում է իր գյուղացիներից զանազան տուրքեր ու հարկեր, բայց ինքը չունի սեփական մեծ տնտեսությունը, իսկ Gutsherrschaft՝ երբ սենյորը

յորը թեև նույնպես ստանում է իր գյուղացիներից տուրքեր ու հարկեր, այլ նրա նկատմամբ գլխավոր աղբյուրը ոչ թե այդ վճարումներն են, այլ նրա ինքնուրույն խոշոր տնտեսությունը, որը նա օգտագործում է ու մշակում է ճորտական իր գյուղացիների պարտադիր աշխատանքով:

Ագրարային առաջին կարգի երկրներ էին Ֆրանսիան և արևմտյան Գերմանիան, իսկ երկրորդ կարգի՝ արևելյան Գերմանիան, Լեհաստանը և Ռուսաստանը:

Սենյորություն է, որ ագրարային կազմակերպման այս զանազանությունը ճորտական գյուղացիության իրական դրության վրա ունեցել է իր որոշ ակնհերև ազդեցությունը: Եվրոպայի արևմտյան երկրներում ճորտական գյուղացիության իրավական ու տնտեսական դրությունը, ընդհանուր առմամբ, ավելի մեղմ է եղել, քան Եվրոպայի արևելյան երկրներում, ուր միևնույն գյուղացիությունը ոչ միայն վճարել է զանազան տուրքեր ու հարկեր, այլև իր ամբողջ ընտանիքով ու ամենամեծ շափերով շահագործվել է նաև իբրև ձրի աշխատող ուժ:

Սենյորական ինքնուրույն խոշոր տնտեսությունների զարգացումը և գյուղացիության պարտադիր ձրի աշխատանքի անշափ շահագործումը տեղի էին ունենում, գլխավորապես, ապրանքային տնտեսության աճման ժամանակ, երբ ցորենը և գյուղատնտեսության մյուս արտադրությունները ծախվում էին մեծ քանակությամբ ներքին շուկայում կամ արտահանվում դուրս իբրև սպառանք:

Գիտական վերոհիշյալ տեսությունն ագրարային երկու տարբեր սիստեմի մասին, որոնցով մեծապես պայմանավորված է եղել ճորտության տնտեսական ու իրավական դրությունը, ունի նշանակություն թե՛ Հին Հայաստանի և թե՛, ընդհանրապես, ամեն մի երկրի համար, որ գոյություն է ունեցել ճորտական գյուղացիություն՝ ստորադրված կալվածատեր ազնվական դասի իշխանությունը:

Վերոհիշյալ բաժանման տեսակետից, թվում է ինձ, որ Հին Հայաստանի կալվածատիրական սիստեմը համապատասխան պետք է ընդունել Grundherrschaft կոչված սենյորական կազմակերպությանը:

Պատմական աղբյուրներից բնավ չի երևում, որ նախարարներն իրենք ևս եղած լինեին գյուղատնտեսներ և ունեցած լինեին սեփական ու ինքնուրույն խոշոր տնտեսություններ: Նրանց եկա-

մուտի գլխավոր աղբյուրը կազմել են, հավանաբար, «շինական»-ներից ստացված տուրքերը և հարկերը: Ամեն անգամ, երբ մատենադրական աղբյուրների մեջ խոսք է լինում «նախարար»-ների ու «շինական»-ների փոխհարաբերության մասին, հիշվում է միշտ «շինական»-ների հարկատվությունը և «նախարար»-ների հարկապահանջությունը:

Փավստոս պատմագիրը, խոսելով Աշտիշատի ժողովում սահմանված կանոնների մասին, առաջ է բերում, օրինակ, ներսես կաթողիկոսի հետևյալ պատվերը.

«Եւ ամենայն աշխարհին պատուիրէր, և գլխովին թագաւորին, առ հասարակ ամենայն մեծամեծացն, և ամենեցուն՝ որ որ ի վերայ ընկերին ունիցին իշխանութիւն, գոթ ունելով ընդ իւրեանց ծառայս և ընդ կրսերս և ընդ աշակերտս, և սիրել իբրեւ զընտանիս, և մի՛ անարժանս և աւելի տարապայմանս հարկօք նեղել քան զշափն. յուշ առնելով, զի և նոցա տէր զոյ յերկինս: Սոյն պէս և ծառայից պատուիրէր՝ կալ յարդարն հնազանդութեան իւրեանց տերանց, զի ի տեսնէ լինիցի նոցա վարձք» (Վենետիկ, 1889, IV, Դ, էջ 77—78):

Սահակ կաթողիկոսի ԼԸ կանոնում վանքերի մասին ասված է, որ «ազատ յամենայն հարկապահանջ իշխանաց սահմանս ընկալաւ և անդս» (Կանոնագիրը Հայոց, հրատ. Ա. Ղլտճյանի, էջ 35):

Այսպես և ուրիշ վկայությունների մեջ շեշտվում է շարունակ հարկապահանջությունը, որպես կալվածատիրության հիմնական եկամուտ:

Փավստոսի վերոհիշյալ վկայության մեջ հետաքրքիր է այն, որ թագավորին ու իշխաններին պատվեր է տրվում՝ «մի անարժանս և աւելի տարապայմանս հարկօք նեղել քան զշափն»: Ներսես Պարթևի այս պատվերը, որ կարող է կանոնական մի որոշում լինել, ընդունված Աշտիշատի ժողովում՝ հավանական է, որ գործադրված պիտի լիներ եկեղեցական, գուցե և, ընդհանուր առմամբ, նաև արքունի ու նախարարական գյուղացիության նկատմամբ:

Եթե մատենագրական աղբյուրների օգնությամբ հաջողվի անվիճելի կերպով ցույց տալ, որ «շինական»-ների պարտականությունները կախված չեն եղել Հին Հայաստանում կալվածատեր ազնվականության քմահաճ կամայականությունից, այլ հաստատուն կերպով որոշված են եղել օրենքով, եկեղեցական կանոններով կամ սովորույթով, շինական դասի գրության որոշման համար

այդ փաստն ինքնին կունենա խոշոր նշանակություն: Եվրոպական ֆեոդալիզմի ուսումնասիրություններից հայտնի է, որ ամեն անգամ, երբ ճորտական գյուղացիության հարկերն ու պարտականություններն առաջուց պայմանավորված՝ հաստատուն ու որոշ են եղել, նրանց իրավական ու տնտեսական դրությունը եղել է համեմատաբար մեղմ ու տանելի, իսկ երբ նրանց հարկերն ու պարտականությունները կախված են եղել կալվածատերերի կամայականությունից, նրանց վիճակը եղել է խիստ ծանր՝ իրավազուրկ ու զրկվել ստրկական:

Ներքև մենք կտեսնենք, որ Հին Հայաստանի «շինական»-ներին չպետք է համարել իրավազուրկ, ինչպես էին ստրկաման ճորտերը: Իմ կարծիքով, ո՛չ միայն նրանց իրավունքները, այլև պարտականությունները եղել են, ընդհանուր առմամբ, որոշ ու հաստատուն:

Նրանց իրավական դրությունը հասկանալու համար՝ անհրաժեշտ է, նախ և առաջ, ուշադրության առնել երկրի տնտեսական զարգացման աստիճանը: Արշակունիների, ինչպես և մարզպանության ժամանակ, թվում է ինձ, որ խոշոր առևտուրը և առևտրական կապիտալը չէին կատարում Հայաստանում առանձին մեծ դեր գյուղատնտեսության նկատմամբ:

Ուշադրության արժանի է այդ տեսակետից, որ Արշակունյաց տոհմի անդամներին, նաև մարզպաններին ու զորքերին, նրանց ռոճիկը, այսինքն՝ օրապահիկը և պարենը, տրվել է կենսամթերքներով, ինչպես այդ երևում է մատենագրական աղբյուրների հետևյալ վկայություններից.

1. Խորենացի, II, Ը, էջ 118՝

«Եւ քանզի բազում ունէր ուստերս [վաղարշակ] պատշաճ՝ վարկաւ մոշ ամենեցուն առ իւր կալ ի Մծբին. վասն որոյ առաքէ զնոսա բնակել ի դաւառն Հաշտենից, և ի ձորն նորին սահմանակալ, որ է արտաբոյ Տարօնոյ. ի նոսա թողլով զշէնս ամենայն, հանդերձ յաւելածով մտից առանձինն եւ առեկաց կարգելոց յաբուռնուստ».

2. Նույնը, II, Հէ, էջ 216՝

«Նա և զԱրշակունիսն, զմեկուսացեալսն ի թագէն և յԱյրարատըն բնակելոյ, կարգէ [Արտաշիր] ի նոյն տեղիս մտիւք եւ ռոնկօք, որպէս և էինն».

3. Նույնը, II, ԶԱ, էջ 223՝

«Եւ Տրդատ ընկալաւ զնա [զՄամգոնն], բայց ընդ իւր ի պա-

տերազմ ոչ էառ յերկիրն Պարսից. այլ ետ տեղի աղխի նորա և
ռոնիկ ի կերակուր, փոփոխելով տեղի ի տեղւոջէ ցեղմանդակ ամս».

4. $\Phi_{\text{шлупишну}}$, V, 19, 52 253'

«Սոյնպէս և մարդպանին Սուրենայ կարգէին հասա եւ կօշիկս եւ զպիտոյս զոռնկացն. սոյնպէս և տասն հազարացն դարման եւ կեռակուր ըստ պիտոյից».

5. Ղազար Փարպեցի, III, ՂԸ, էջ 177՝

«Մարդպանն պարսիկ որ երթայ յաշխարհն՝ կնաւ երթայ և որդուլք, դրամք և սիրելովք, ծառայիւք և աղախնեօք. և այնք ամենեքեան թէ զԱրեաց տեառն զոռնիկ ուտեն՝ չէ սակաւ ծախսն, և թէ զաշխարհին ուտեն՝ շատ վտանդ հասանէ աշխարհին մարդկան»։ Իսկ նա [Վահան] թէ լինի՝ զիւր տանն համբար ուտէ»։

6. *Философия*, IV, 66, 133.

«Թագաւորն Արշակ հրաման տայր՝ յԱրշարունեաց գաւառին շինել իւր բերդ մի ամուր, Արտաղեքս անուն: Եւ զգաւառն յուտեստ ի պատրաստութիւն համբարաց թողոյր բերդին, վասն զի կարի ամուր էր բերդն այն»:

Որ վերոհիշյալ հատվածներում «ռոճիկ» բառը՝ համաձայն
իր ստուգաբանությունը (=պրս. rōzi «օրական ուտեստ», պհլ.
*rōtschlk, տե՛ս Hübschmann, Armenische Grammatik, s. 234,
հմմտե նաև Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան)՝ գործ է
ածված ոչ թե գրամական , այլ պարենային հատուցումների հա-
մար, այդ կարելի է կոհնել նաև Հին կտակարանի գրաբար թարգ-
մանությունից, որի մեջ «ռոճիկ» համապատասխանում է հունա-
րեն σίτος, ὀψώσια, τὰ θεόντα և χορηγία բառերին:

Հավանական է, որեմն, ենթադրել, որ գերակշռող նշանակու-
թյուն է ունեցել պատմական այս շրջանում բնական տնտեսու-
թյունը:

Այդ է, ըստ երևույթին, գլխավոր պատճառը, որ գոյություն
չեն ունեցել հնագույն այս շրջանում ո՛չ ճորտական դաժան այն
խրավունքը, որ XV—XVI դարից սկսած հետզհետե դոյացել ու
զարգացել էր, գլխավորապես, արևելյան եվրոպայում, ո՛չ էլ այդ
երկրների крепостной կամ leibeigen կոչված ստրկանման գյու-
ղացիությունը, որ ամենամեծ չափերով ենթարկված է եղել կալ-
վածատեր արձնականության քմահաճ ու անողոր շահագործման:

«Շիրնական»-ների ճորտական «անազատ» վիճակը չպետք է, որեմն, հասկանալ իբրև գերմանական Leibeigenschaft, այլ իբրև

ժառանգական հպատակություն (Erbunterthänigkeit) և կախումն իրենց ազնվական տերերից, գլխավորապես, հարկային ու տրնտեսական:

Շահապիվանի ժողովի կանոններից, թվում է ինձ, կարելի է
 և զրահակացնել, որ «շինական»-ները ունեցել են պատմական այս
 հնագույն շրջանում անձնական իրավունքներ: Այդ տեսակետից
 նրանց գոյությունը կարելի է մոտավորապես համապատասխան
 համարել Բյուզանդական կայսրության կոլոնների և արևմտյան
 Գերմանիայի hōrige անվանմամբ գյուղացիների դրոթյանը:

«Շիրական»-ների իրավական այդ դրույթյան որոշման համար կարևոր են, օրինակ, Շահապիվանի ժողովի կանոններում հետևյալ հատվածները.

1. Կանոնագիրք Հայոց, հրատ. Ա. Ղլտճյանի, Գ, էջ 62—63՝

«Եթէ որ կին ունիցի և պոռնկեսցի... Եթէ ազատ է և գան շէ մարթ հարկանել, ի տուգանն և յապաշխարութիւնն յաւելցեն. մ դրամ կարօտելոց, ք տարի ապաշխարութիւն, և պղծութիւնն ալ մի՛ ևս գործեսցէ. ապա մտցէ յեկեղեցի և ընդ ընկերս խառնիցի: Ապա թէ շինական է, գան յօլով արբցէ, ճ դրամ տուգան տացէ յեկեղեցի և յաղքատս բաշխեսցեն և տարի մի ի պղծութենէն հեռացեալ՝ մտցի յեկեղեցի և ընդ ընկերս խառնեսցի»...

2. In_2S_3 , T , t_2 64'

«Եթէ որ զկինն թողցէ զորդուոյ մայր առանց բանի պոռնկութեան, և կամ թէ արատ ինչ շար ի մարմնի շիցէ, ալ որ եթէ այրն շնաբարոյ իցէ և այլում ակն եղեալ իցէ, դատաստանն այս լիցի, զտուն և զկեանս և զորդիս և զհող և զշուր և զամենայն ինչ բաժանեսցեն հասարակաց, զկէսն կնոջն առցեն. և թէ կամք են այր ի տուն ածել, ինքն համարձակ ածցէ, զբաժինն կալցեն և զարքունի հարկն ողջ արասցեն: Եւ այրն որ եթող, է ամ ապաշխարեսցէ և յեկեղեցի տուգան տայցէ, թէ ազատ է յ¹⁹ դրամ, թէ շինական է, գանալի լիցի և ճ դրամ յեկեղեցի տուգանեսցի, փոխանակ օրհնութեամբ դամուսնութիւնն խոտելոյ»:

3. $\text{Im}(\mu_r)$, t_1 , t_2 64'

«Եթէ կրնոք արարել և ամուլ պատահեաց, և այլն հանցէ զնա

*19 Որովհետև բոլոր ղեկավարներում «ազատ»-ների ու «շինական»-ների վճարապարտության հարաբերությունը 2 առ 1 է, ուստի և թ. Ավագյանը պահանջում է, որ կարող է ու անհավանական բացառությունը վերացնելու համար ենթադրում է, որ կարող է աշխտել չ ու մ առաքելի շփոթում լինել (տե՛ս «Տեղեկագիր Գիտ և Արվ. Ինստիտուտի», № 3, Երևան, 1928, էջ 61):

Վասն ամլութեան, որ ինչ կնոջն կարասի բերեալ է ի տուն, թէ աղախին, թէ անասուն, թէ հանդերձ, թէ արծաթ, առնուլ իշխան է և գնալ: Եւ եթէ քան զամլութիւնն ալ արատ չգտցի, մարդն տուգան ևս տացէ կնոջն վասն անարգանացն, թէ ազատ է ոմ դրամ, և թէ շինական ո».

4. *Unlyſur, t, t₂ 66'*

«Ոյր առեանկ առնիցեն, կալցեն զկինն և անդեն տացեն քհայր և ցմայր իւր և տուգանեսցին փոխանակ անարգանացն, եթէ ազատ է ում դրամ, եթէ շինական է ո».

5. *Umljup*, β^* , 52 67'

«Որք ի հարցուկս երթան, կամ ի դիւթել, տուգան կալցեն և կարօտեալոց տացեն, եթէ ազատ է մ զրամ, եթէ շինական է՝ գան արբցէ ժբ կրկին, ճ զրամ տուգան կալցեն և կարօտեալոց տացեն».

6. *Умеліца*, ф, 52 68'

«Որք լոկ դիւթեն և ոչ կախարդեն, եթէ այր, եթէ կին, որ ի դիւթութեան գտցին ժբ կրկին գան արբցեն, խանձեսցեն, մրեսցեն, յոսկր արկցեն և յուրկանոց քացեն բ ամ աղասցեն գողեացն. և զինչ և հրամայեսցեն՝ գործել: Ապա եթէ աղատ է և ի գողնոց չերթայ շ զրամ տացէ գողեացն և բ ամ յիրում յեկեղեցոջ յապաշխարութեան կացցէ և հաղորդեսցի, և այլ մի՛ ևս մեղանչիցէ».

Հմմտե նաև ժԱ. կանոն, էջ 68:

Այս կանոններից պարզ երևում է, որ «շինական»-ներն ունեցել են իրենց հատուկ գույքը, որ նրանք իրավունք են ունեցել տալ իրենց զավակներին կամ թողնել ժառանգներին: Հանցանք գործելիս, ինչպես տեսնում ենք, նրանք ենթարկվել են քրեական ու եկեղեցական պատիժների: Ուշադրության արժանի է, որ «ազատ»-ների վճարելիք դրամական տուգանքները երկու անգամ ավելի են եղել, քան «շինական»-ներինը, և միայն երկրորդ վիճարկության մեջ «ազատ»-ների վճարելիք տուգանքը չ դրամ է, իսկ «շինական»-ներինը՝ ճ դրամ:

Տուգանքների համեմատական այս հարաբերությունը կարող է, իմ կարծիքով, ուշադրավ մի նշան համարվել, որ «շինական»-ների տնտեսական դրությունը պետք է եղած լիներ համեմատաբար բարեկեցիկ:

Նույն կանոններից դժվար չէ նաև հետևեցնել, որ «շինական»-ները, պատկանելով «անապատ»-ների դասին, իրավաբանորեն չեն գտնվել ստրկության վիճակում, այլ նրանք միայն ծանր հանցագործության դեպքերում ուղարկվել են գողենոց կամ ուրկանոց և աշխատել այնտեղ որպես «աղախին» կամ ստրուկ: «Աղատ»-

ները, որոնց չէր կարելի ուղարկել գողենոց, միևնույն հանցանք-
ների համար գողենոցին վճարել են որոշ տուգանքներ:

«Շիրակյան»-ներն իրավունք են ունեցել հայց տալու և դատվելու հենդեցական դատարաններում: Հավանական է, որ նույն իրավունքները նրանք ունեցած կլինեին նաև աշխարհական դատարաններում: Նրանք կարող էին, բացի այդ, ամուսնանալ առանց կալվածատիրոջ համաձայնության:

Սահակ Պարթևին վերագրված իջ կանոնում ամուսնությանը
ծնողների անգամ բռնադատության մեր համարվում է անթույ-
լատրելի:

«Իսկ կատարելոց,— ասված է կանոնում,— որոց զմիմեանս ոչ իցէ տեսեալ, ի հաճոյս իւրեանց, պսակ մի իշխեսցիք դնել առանց բնութեան և ցնոսին ինքեանս հարցանելոյ. գուցէ բռնադատութեամբ ծնողաց յակամայ հաւանեալ իցեն. և զայնպիսի հարսանիս մի՛ իշխէք յանձն առնուլ, զի մինչև ցայսօր յաղպիսի անկարգութենէ բալու՜մ վնասք գնացին յաշխարհիս՝ հոգեւոր և անկարգութենէ բալու՜մ վնասք գնացին յաշխարհիս՝ հոգեւոր և մարմնաւոր» (Կանոնագիրք հայոց, հրատ. Ա. Ղլտճյանի, էջ 26)։

Տուգանքների վերաբերյալ վերոհիշյալ վկայություններից առանձնապես կարևոր է երրորդ վկայությունը, որի համաձայն ամուլ կնոջից բաժանվելու դեպքում «ազատ»-ները վճարել են իրենց կանանց «վասն անարգանացն» երկու անգամ ավելի տուգանք, քան «շինական»-ները: Անարգանքի համար վճարվող այս տուգանքների տարբերությունը, ինչպես տեսնում ենք, մեծ է:

Հին Ռուսաստանում բարձր դասի մարդկանց խոշորագույն համար պահանջվել է 12 գրիվնա, իսկ սմերդյաների, որ համարվում են ազատ գյուղացիներ, 3 գրիվնա: Պրոֆ. Սերգեևիչի կարծիքով՝ տուգանքների այս հարաբերական չափն արտահայտություն է սմերդյաների սոցիալականացած ու նվաստ դրություն²⁰:

Հին Անգլիայում իրավունքների խախտման համար eorl-երին վճարում էին երկու անգամ ավելի, քան ազատ գյուղացիներին՝ ceorl-երին: VII դարից սկսած, երբ գյուղացիների զրույթյունը դառնում էր Անգլիայում հետզհետե ճորտական, ազնվականների պահանջները հետզհետե բարձրացել է և նրանք գնահատվել են 3, հետո 6, իսկ XI դարում արդեն մոտ 10 անգամ ավելի, քան գյուղացիները²¹:

20 В. Сергеевич, Русские юридические древности, т. I, изд. второе, С. Петербург, 1902, стр. 184.

С. Петербург, 1902, стр. 184.
21 Кулишер, Лекции по истории экономического быта Западной Евро-
пы, Петроград, 1918, стр. 41.

Նույն անհամապատասխանությունը գոյություն է ունեցել ֆեոդալական նաև ուրիշ երկրներում, ուր գյուղացիությունը գտնվել է ճորտական ծանր վիճակում: Վրաստանում, օրինակ, XIV—XV դարերում բարձր ազնվականի արքայի գինը եղել է 20.000, միջին ազնվականի 12.000, իսկ գյուղացունը միայն 400 դանգ²²:

Այս համեմատություններից պարզ երևում է, որ հինգերորդ դարում «շինական»-ների պատիվը և անձը գնահատվել է Հին Հայաստանում բավական բարձր:

Այդ տեսակետից, ինչպես տեսնում ենք, նրանց դրությունը հավասար է եղել անզլիական ազատ գյուղացիության՝ *ceorl*-երի դրությանը և երկու անգամ ավելի նպաստավոր է եղել, քան ուսական սմերդներինը: Այս փաստը, իմ կարծիքով, նորից կարևոր ու ուշագրավ մի նշան է «շինական»-ների թե՛ տնտեսական և թե՛ իրավական համեմատաբար ավելի բարեկեցիկ ու բարձր կացության, քան ֆեոդալական այն երկրներում, ուր գոյություն են ունեցել ճորտության ծանր տեսակները:

Եվ իրոք, ինչպես տեսանք, նրանք ունեցել են հավանորեն, ընտանեկան, ընչական, ժառանգական իրավունքներ, որոնցից հաճախ զրկված են եղել արևելյան Եվրոպայի ստրկանման ճորտերը:

Դվինի ժողովի կանոններում կա նույնիսկ հետաքրքիր մի ակնարկ, որից, իմ կարծիքով, անհավանական չի լինի եզրակացնել, որ նրանք կարող էին գնել անշարժ գույք:

«Եւ զկէս շնորհին եւ զհող և զշուր բովանդակ,— ասված է Դվինի ութերորդ կանոնում,— սրբոյ եկեղեցւոյ թողցէ վախճանեալ քահանայն և կին նորա. ամենայն իսկ շնորհն մերձաւորացն եղիցի՝ եթէ ոչ որդիս կամ թոռունս ունիցին, զի չվայելէ զսրբոյ եկեղեցւոյ ղժառանգութիւնն յարժանաւոր մերձաւորաց օտարացոցանել և տալ հեռաւոր օտարաց: Բայց եթէ անկաւորացն կամաւորութեամբ վաճառել իսկ թողացուցէ վարդապետն՝ և զայն մի՛ շինականի ումեք, այլ յուխտէ եկեղեցւոյն, թէև հեռաւոր իցէ» (հրատար. Մխիթար վարդապետի և Ս. Տիգրանյանի, էջ 16—17):

Թեև այս կանոնի մեջ ասված է հատկապես, որ քահանայի անշարժ գույքը չպետք է վաճառվի որևէ «շինական»-ի, այլ միայն հոգևորական դասի անդամներին, սակայն քանի որ «շինական»-ները հիշատակվում են իբրև հավանական զնորդներ, պարզ է, որ արգելված չի եղել նրանց գնել անշարժ գույք և ունենալ հատուկ «քսակագին» հողեր:

²² А. С. Френкель, Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI, Тифлис, 1887, *տե՛ս* Законы Агбуги, стр. 96, 98 *և*ս:

Հետաքրքիր է ու ուշագրավ, որ Սասանյան Պարսկաստանում ևս օրենքները պետք է նախապես կանխեն, որ ազնվականների անշարժ գույքը չանցնի գյուղացիների ձեռքը (*տե՛ս* Christensen, L'empire des Sassanides, p. 25 և 26, նաև „Lettre de Tansar au roi de Tabaristan“, p. 222 և 527):

Մատենագրական աղբյուրների վկայություններից երևում է նույնպես, որ «շինական»-ներն ուշագրության են առնվել երբեմն ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքական կենցաղում:

Այդ մասին կարևոր են աղբյուրների հետևյալ վկայությունները.

1. Փաւստոս, IV, ԾԱ, էջ 165՝

«Ապա ժողովեցան մարդիկ ամենայն աշխարհին իշխանութեանն թագաւորութեանն Հայոց. և եկին առ մեծ եպիսկոպոսապետն Հայոց Ներսէս, մեծամեծք նախարարք կուսակալք կողմակալք գաւառատեարք գործակալք և դասապետք շինականաց»:

2. Ղազար Փարպեցի, II, ԼԶ, էջ 67՝

«Իսկ նենգաւոր իշխանն Սիւնեաց Վասակ ոչ երբեք դադարէր գրել նամականի առ իշխանս եւ շինականս և քահանայս աշխարհիս Հայոց»:

3. Ագաթանգեղոս, ԺԲ, էջ 76՝

«Տրդատիոս Հայոց Մեծաց արքայ, առ աշխարհս և առ գաւառս, առ նախարարս և առ զօրս և առ շինականս և առ ամենեսին ողջոյն»:

Հմմտե նաև Ագաթանգեղոս, ԺԲ, էջ 73:

Հիմնվելով վերև առաջ բերված վկայությունների ու ակնարկների վրա՝ կարելի է ըստ իս հավանական համարել, որ «շինական»-ները պատմական հնագույն այս շրջանում չեն ունեցել այն ստրկանման կախումն իրենց տերերից, ինչպես *leibeigen* ու *крепостной* կոչված գյուղացիները: Նրանք բյուզանդական կուլտուրայի և Սասանյան Պարսկաստանի գյուղացիության նման լոնների և Սասանյան Պարսկաստանի հարկատու ծառայողված են եղել, հավանորեն, իրենց հողին ու հարկատու ծառայությանը: Ինչպես բյուզանդիայում և Սասանյան Պարսկաստանում՝ նրանց արգելված է եղել դուրս գալ ինքնակամ իրենց դասից և մտնել ուրիշ դասերի մեջ: Հայտնի է, որ կոլոնները կարող էին ընդունվել տեղական եկեղեցիների կղերականության մեջ իրենց էին ընդունվել տեղական եկեղեցիների կղերականությունը բնական է ենթադրել նաև Հին Հայաստանում:

²³ *Տե՛ս* Кулаковский Юл., История Византии, т. I, Киев, 1918, стр. 73.

Կոլոններին մասին հայտնի է նույնպես, որ նրանք իրավունք չեն ունեցել վարել որևէ պետական պաշտոն՝ նույնիսկ ստորին կարգի²⁴:

Իմ կարծիքով, նույնը եղած պիտի լիներ նաև Հին Հայաստանում: Շահապիվանի ժողովի ժ-Ձ-րդ կանոնում ասված է, որ «առանց գաւառի եպիսկոպոսին չիշխէ լինել եպիսկոպոս կամ երէց, կամ աղատ ոք դատաւորաց» (Կանոնագիրք Հայոց, հրատ-Ղլտճյանի, էջ 76):

Այս հատվածում, ինչպես տեսնում ենք, հիշվում են իբրև դատավորներ հատկապես «աղատ»-ները: Վերև մենք նույնպես տեսանք, որ թե՛ Արշակունյաց «ոստան»-ում և թե՛ նախարարական շրջաններում նաև ուրիշ պետական պաշտոններ վարել են որպես «գործակալ»-ներ, գլխավորապես, «աղատ»-ները:

Պատմական աղբյուրների վերոհիշյալ վկայությունները, թեև դրանք, մեծ մասամբ, պատահական ու անուղղակի ակնարկներ են և կարող են առանձին վերցրած համոզիչ չլինել, սակայն իրենց ամբողջությամբ որոշում են ընդհանուր գծերով «շինական»-ների իրավական դրությունը Արշակունյաց և մարդպանական շրջանում:

Փաստական մեր դիտողություններից երևում է, որ պատմական այս շրջանում գոյություն չէր ունեցել Հայաստանում այն ծանր ստրկանման ճորտությունը (Leibeigenschaft, крепостничество), որ համեմատաբար նոր ժամանակներում առանձնահատուկ է եղել, գլխավորապես, արևելյան Եվրոպային:

«Շինական»-ների «անաղատ» կոչվելը չպետք է, ուրեմն, հասկանալ այն իմաստով, իբր թե նրանք եղել են ստրուկ կամ իրավազուրկ: Նրանք «անաղատ» են անվանվել, իբրև «աղատ»-ներից տարբեր ու «աղատ»-ներին հակադիր մի դաս:

Իբրև եզրակացություն մեր քննության՝ կարող ենք ըստ իս նաև հավանական համարել, որ «շինական»-ները հնագույն այս շրջանում կարող էին իրենց իրավական դրության հիմնական գծերով համապատասխան լինել բյուզանդական կոլոններին, Սասանյան Պարսկաստանի գյուղացիության և գերմանական hörig կոչված գյուղացիներին: Իսկ այս կարգի գյուղացիության համեմատաբար մեղմ վիճակը, որ տարբեր էր ստրկանման ճորտությունից, մենք վերև բնորոշեցինք իբրև կիսազատ ճորտություն:

Ուրեմն՝ Հին Հայաստանի «շինական»-ները համաձայն մեր դիտողությունների եղել են պատմական հնագույն այս շրջանում կիսազատ նորաբան (=hörig կամ зависимый):

²⁴ Նույնը, էջ 73:

«Շինական»-ների տնտեսական կենցաղի նկատմամբ Հին Հայաստանում քննության արժանի խիստ կարևոր մի հարց կա, որ մինչև այժմ, որքան ինձ հայտնի է, հիմնավոր կերպով հարուցված չէ եղել հայագիտական նորագույն ուսումնասիրություններում:

Այդ՝ համայնական հողատիրության խնդիրն է, որ ինչպես ենթադրում են, համատարած ու ընդհանուր երևույթ է եղել պատմական զարգացման սկզբնական շրջանում:

Որ համայնական հողատիրությունը գոյություն ունեցած պիտի լիներ նաև Հին Հայաստանում, այդ նրա անցյալ կյանքի համայնական-տոհմային հնագույն շրջանի համար անժխտելի է:

Բայց նախարարական Հայաստանում ևս դժվար թե հողատիրության, նախնական կարգերն իսպառ ու անհետ կորած լինեին: Որքան էլ այդ կարգերը հեղաշրջված ու փոփոխված լինեին Հայաստանի ֆեոդալական նոր պայմաններում, ավելի քան հավանական է, որ պատմական հետագա այս շրջանում ևս նրանցից մնացած պիտի լինեին որոշ հետքեր:

Անհավանական չէ նույնիսկ, որ նախկին համայնական-տոհմական կյանքի ֆեոդալացումից հետո համայնական հողատիրությունը՝ որպես երկրագործական արտադրության ձև՝ կարող էր հարմարեցված լինել կալվածատիրական նոր պայմաններին և նոր տեղերում պահպանած լինել իր գոյությունը, կրելով իր հիմնական բովանդակության մեջ ո՛չ այնքան խոշոր փոփոխություններ:

Եթե Հին Գերմանիայի ու Եվրոպական մյուս երկրների նկատմամբ համայնական հողատիրության նախկին տեսություններն այժմ վերաքննության են ենթարկվում, այդ չի վերաբերվում բնավ ո՛չ Հին Հայաստանին, ո՛չ էլ Մերձավոր Արևելքի երկրներին: Արևմտյան Եվրոպայում ֆեոդալականացման պրոցեսն առաջ էր եկել շուտեհական կուլտուրական մեծ պետության քայքայման շրջանում, իսկ Հին Հայաստանում և հարևան երկրներում նախա-րարական-ավատական կալվածակերպությունը ծնունդ էր առել համայնական-տոհմական կենցաղի աստիճանական զարգացման ընթացքում:

Միանգամայն բնական է, որ այստեղ տոհմական նախորդ շրջանից մնացած ժառանգությունը շատ ավելի մեծ պիտի լիներ և ավելի ցայտուն կերպով արտահայտված, քան Արևմտյան Եվրոպայում:

Հայոց պատմության մատենագրական աղբյուրները, ինչպես

տեսանք, չունեն հայոց ներքին կյանքի թե՛ այս և թե՛ նման խըն-
դիրների մասին պարզ ու որոշ տեղեկություններ: Նրանց մեջ կան
սակայն միջանկյալ ակնարկներ, որոնք ըստ իս ուշագրավ որոշ
նշաններ են, որ համայնական հողատիրության վերապրումներ
գոյություն ունեցած պիտի լինեն Հին Հայաստանում թե՛ Արշա-
կունյաց թագավորության ժամանակ և թե՛ նրա անկումից հետո:

Մովսես Խորենացին, խոսելով Արշակունի Տիրան թագավորի
մասին, պատմում է, որ

«Եկեալ առ նա կանխագոյն իւրոյ ազգին Արշակունեաց, որ
էին ի կողմանս Հաշտենից՝ ասեն.— Ընդարձակեա՛ մեզ զժառան-
գութիւնս, զի նեղ է. քանզի բազմացաք յոյժ:— Եւ նա հրամայէ
ոմանց ի նոցանէ երթալ ի գաւառն Աղիովտի և Առքերանոյ: Իսկ
սոցա առաւել ևս բողոք կալեալ առ արքայի, թէ առաւելագոյն
նեղ է մեզ՝ ոչ ինչ ունկնդիր լինի Տիրան, այլ հաստատեալ վճիռ՝
ոչ այլ ժառանգութիւն տալ նոցա, բայց զոր ունէինն՝ հաւասար
տրոհել յինքեանս: Զոր բաժանեալ ըստ մարդաթուի՝ գտաւ պակաս
ժառանգութիւն բնակողացն Հաշտենից. վասն որոյ բազումք ի նո-
ցանէ եկին ի գաւառն Աղիովտի և Առքերանոյ» (II, ԿԲ, Թիֆլիս.
1913, էջ 193):

Նիկ. Ադոնցի «Հայաստանը Յուստինյանի ժամանակ» վերո-
հիշյալ իր գրքում այս վկայության մեջ հավաստի ու արժեքավոր
է համարում հողի բաժանման սովորությունն ըստ մարդավի, որ
ընդունված է եղել Արշակունիների ընտանիքում:

«Միևնույն սկզբունքները,— ասում է նա,— որ գործադրվել
են արքայական տան մեջ, գոյություն են ունեցել նաև իշխանական
ընտանիքներում, ուստի և պատմագրի մատնանշած բաժան հո-
ղատիրության սովորությունն ունի իր ուժը նաև իշխանական մի-
ջավայրի համար: Բայց այս երևույթը չի վերաբերվում Արշակու-
նիների ժամանակին, ինչպես ենթադրում է պատմագիրը, այլ
այստեղ մենք գործ ունենք իրեն Խորենացուն ժամանակակից
կարգերի հետ, որ նա վերագրել է հնագույն ժամանակներին: Ժա-
ռանգական կալվածքի բաժանումն ընտանիքի անդամների մեջ
արտահայտություն է սեպուհական իրավունքի: Այդ իրավունքը
զարգացել էր, ըստ երևույթին, վեցերորդ դարում» («Армения в
эпоху Юстиниана», стр. 474).

Նիկ. Ադոնցի այս ենթադրությունից հետևում է, որ Հայաս-
տանում նախարարական տոհմերի մեջ նախ տիրող է եղել միա-
ժառանգության ու մայորատի սկզբունքը: Արշակունյաց թագա-

վորության անկումից հետո միայն սկսել է հետզհետե փոխվել
ժառանգության այս կարգը և վեցերորդ դարում զարգացել է ար-
դեն բաժան ու անջատ՝ «սեպուհական» հողատիրությունը: «Սե-
պուհական» կամ «սեպահական» անվանվել են այնուհետև այն հո-
ղաբաժինները, որ ժառանգում էին «սեպուհ»-ները, այսինքն՝ նա-
խարարական տոհմերի «սեպուհ» կոչված անդամները:

Նիկ. Ադոնցը ենթադրում է, որեմն, որ Խորենացու վերոհիշ-
յալ վկայությունը վերաբերվում է նախարարական միջավայրում
տեղի ունեցող ժառանգական հողաբաժանումներին:

Խորենացու մութ ու անորոշ վկայության այս կերպ մեկնումը,
թեև շատ հետաքրքիր է ու հրապուրիչ, սակայն ունի առարկելի
կետեր և թվում է ինձ խիստ վիճելի:

Նախ և առաջ, դժվար է համաձայնել Նիկ. Ադոնցի հետ, որ
Հայաստանում «սեպուհական» ժառանգման զարգացումը տեղի
էր ունեցել վեցերորդ դարում:

Վեցերորդ դարից դեռ շատ առաջ «սեպահական» կալվածներ
հիշատակվում են Փավստոսի պատմության մեջ, որը գրել է իր
աշխատությունը հինգերորդ դարի առաջին կեսում: Խոսելով Մե-
րութան Արծրունու ու Վահան Մամիկոնյանի ապստամբության ու
կրոնափոխության մասին, Փավստոսը հաղորդում է, որ

«ատրուշանս շինէին ի բազում տեղիս, և զմարդիկ հնազան-
դէին օրինացն Մազդեզանց, և բազում յիւրեանց սեպհականսն
շինէին ատրուշանս, և զորդիս և զազգայինս իւրեանց տային յու-
սումն Մազդեզանցն» (IV, ԾԹ, Վննետիկ, 1889, էջ 184):

Նույն Փավստոսի վկայությամբ՝ Մերութանը խոստանում է
Շապուհ արքային՝

«Թէ իցէ և կարասցէ յազթել Շապուհ Հայոց, և ունել զաշ-
խարհն, և ինձ դարձ լիցի յիմ աշխարհն և յիմ տունն, նախ ևս՝
ասէ՛ շինեցից ատրուշան յիմում տանն սեպհականին» (IV, ԻԳ,
էջ 144):

Նիկ. Ադոնցի վերոհիշյալ լուսաբանությունն առարկելի է նաև
այն տեսակետից, որ մատենագրական աղբյուրների մեջ «սեպահա-
կան» և «սեպահականութիւն», անվանվում են ո՛չ միայն «սեպուհ»-
ների բաժան ու անջատ հողաբաժինները, այլև, ընդհանրապես,
թե՛ Արշակունյաց, թե՛ կաթողիկոսության և թե՛ ազնվականու-
թյան անբաժան ու տոհմային կալվածները:

Այս երկրորդ նշանակությամբ գործ են ածված «սեպահական»
ու «սեպահականութիւն» հատկյալ վկայություններում.

1. Ղազար Փարպեցի, I, Ը, էջ 11՝

Խորենացու ակնարկած «հաւասար» և «ըստ մարդաթուի» հողաբաժանումը նոր ու հավանական լուսաբանություն կստանար, եթե կարևոր այս խնդրի մասին գտնվեր մատենագրական աղբյուրների մեջ հաստատուն որևէ մի ցուցում կամ ակնարկ:

Որ համայնական հողատիրությունը տարածված երևույթ է եղել և գոյություն է ունեցել նաև Հին Հայաստանի հարևան երկրներում՝ այդ մասին կարևոր մի վկայություն ունի Ստրաբոնի իր «Աշխարհագրության» մեջ (Geographia, Lib. XI, cap. III, տե՛ս Латышев, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, СПб, 1890, стр. 140).

Նոսելով Վրաստանի սոցիալական կազմակերպության մասին՝ Ստրաբոնը վկայում է, որ

«գույքերը նրանց [այսինքն՝ Իբերիայի բնակչության] ընդհանուր են ըստ տոհմերի. կառավարում է և տնօրինում յուրաքանչյուր գույք [ամեն մի տոհմի] ավագը»:

Հիմնվելով Ստրաբոնի այս վկայության վրա՝ Զավախովը ենթադրում է, որ առաջին դարում Քրիստոսից հետո Վրաստանում գեռես գոյություն չի ունեցել՝ մասնավոր սեփականություն և գույքերը համարվել են տոհմական ընդհանուր սեփականություն: Այս գույքերի կառավարումը տոհմի ավագ անդամի տնօրինությանը, Զավախովի կարծիքով, մի պարզ ցուցումն է, որ նույն գույքերի օգտագործման ձևը եղել է համայնական-տոհմական (տե՛ս Государственный строй древней Грузии и древней Армении» стр. 9)։

Դժվար չէ կռահել, որ նման կազմակերպություն ունեցած պիտի լիներ Հին Հայաստանի իր դարգացման հնագույն տոհմական շրջանում, ուստի և միանգամայն հնարավոր է, որ նաև հետագա դարերում համայնական հողատիրության որոշ կարգեր կարող էին պահպանված լինել ֆեոդալական Հայաստանում:

Բացի Խորենացու ակնարկած «հաւասար» և «ըստ մարդաթուի» հողաբաժիններից, Ագաթանգեղոսի մոտ ևս, ինչպես վերև տեսանք, հիշատակվում են «չորս շորս հողս յամենայն ագարակ տեղիս, իսկ յաւանսն եօթն եօթն հողս երդոյ» (ԾԺԹ, էջ 436), որ հատկացվել էին հոգևորականներին նրանց հոգևոր «ծառայութեան» համար: Հիմնվելով Ագաթանգեղոսի հունարեն թարգմանության վրա, որի մեջ «հողս երդոյ» թարգմանված է arouras, վերև ես ենթադրել էի, որ «հողք երդոյ» այն հատուկ հողաբաժիններն են, որոնք ավաններում և ագարակներում տրվել են «երգ»-երին:

Եթե իմ այս բացատրությունն ընդունելի համարվի՝ այդ դեպքում՝ որոշվում է հողաբաժանության նաև մի այլ կարգ, որ գոյություն է ունեցել Հին Հայաստանում Արշակունյաց թագավորության ժամանակ և որը, հավանաբար, հարատևած պիտի լիներ նաև Արշակունյաց հարստության անկումից հետո:

Արդ՝ եթե ուղիղ է մեր այս ենթադրությունը, որ հողաբաժանման վերոհիշյալ կարգերը պահպանված են եղել ֆեոդալական Հայաստանում՝ կարևոր է նաև որոշել, թե ո՞րն է գրաբար լեզվի մեջ այն հատուկ բառը, որ ունեցել է գյուղացիական հողաբաժնի իմաստ:

Նիկ. Ադոնցը վերոհիշյալ իր աշխատության մեջ կարծում է, որ գյուղացիական հողաբաժինն անվանվել է Հին Հայաստանում «կեանք, արար» կամ «կալուած»: Հատկապես «կալուած» բառը նա համապատասխան է համարում ֆեոդալական շրջանի tenure բառին (տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», стр. 480):

Նույն այդ բառերը, որ ունեն գյուղացիական հողաբաժնի իմաստ, գործ են ածվել, նրա կարծիքով, նաև իշխանական ու եկեղեցական կալվածների համար:

Իր այս կարծիքն ապացուցանելու համար նա մատնացույց է անում Եղիշեի պատմության հետևյալ հատվածը.

Եղիշե, Վենետիկ, 1864, էջ 231—232՝

«Եւ եթէ որ ի հեռի աշխարհ ուրեք գնացեալ իցեն, ունիմ իշխանութիւն յարքունուստ, ասէ մարդպանն, եթէ յաղատաց իցեն, իւնականաց իցեն, եթէ յեկեղեցւոյ, զինչ կեանս և թողեալ իցէ, եկեցեն և կալցեն զիրաքանչիւր վարարս. երդամբ կնքէր և առաքէր ի կողմանս կողմանս: Որ և բազումք իսկ եկին և ժողովեցան, և կալան զիրաքանչիւր կալուածս»:

Թե ինչո՞ւ այս հատվածում «կեանք, արար, կալուած», պետք է նշանակեն գյուղացիական հողաբաժին (крестьянский надел)՝ է համար այդ միանգամայն մութ է և անհասկանալի: Ընդհակառակը՝ այդ լուսաբանությունը թվում է ինձ ամենից քիչ հավանաբար, որովհետև հատվածի բովանդակությունից պարզ երևում է, կան, որովհետև հատվածի բովանդակությունից պարզ երևում է, որ «կեանք, արար» ունեցել են ո՛չ միայն «շինական»-ները, այլ և «ազատ»-ները:

Սխալ է ու անհիմն, իմ կարծիքով, Նիկ. Ադոնցի նաև այն պնդումը, որ իբր թե «կեանք, արար, կալուած» ունեն նույնանման նշանակություն:

«Արար» և «Կեանք», ինչպես ցույց են տալիս մեր հին մատենագրության մի շարք վկայությունները, ունեն ո՛չ թե անշարժ գույքի իմաստ, այլ շարժական:

Աբրահամ Նոստրովանովի «Վկայք Արևելից» երկում «արար» բառը գործ էածված հենց այդ նշանակությամբ: Եվանդուխտի վկայաբանության մեջ մոգպետը, կամենալով հրապուրել քրիստոնյա կնոջը, հրամայում է՝

«Զի զերանելին Եվանդուխտ տարեալ անցուցանիցեն առ դրաւք ապարանից իւրոց, և ցուցցեն նմա զամենայն արարս նորա, և զբազմութիւն ծառայից նորա և զաղախնանց, զի հանցեն առաջի նորա, զի տեսանելով զբազմութիւն ստացուածոց նորա, հաւանեացի լինել նմա կնութեան» (էջմիածին, 1921, էջ 162):

Շատ պարզ է, որ «արարս» այս հատվածում ո՛չ թե մոգպետի հողաբաժիններն են, այլ ապարանքում գտնվող շարժական գույքն:

Նույն իմաստն ունի «արար» բառը նաև Ղազար Փարպեցու Թղթի մեջ՝

«որ նման գայլոց յարձակեցան յարարս իմ և զիշատեցին յանխնայ, տեսեալ զիս՝ եթէ մերժեցայ յաչաց քոց» (Տիգղիս, 1904, էջ 197):

Եղիշե պատմագիրը ևս, որից վկայություն է բերել Ադոնցը, «արար»-ը, ըստ երևույթին, հասկացել է նույնպես իբրև շարժական գույք իր պատմության մի ուրիշ հատվածում.

«Եւ այնպէս սաստիկ արկին զպարտերս հարկաց աշխարհին ի վերայ տան նորա [Վասակի],— վկայում է Եղիշեն,— որ մինչև զհարց և զհաւուց և զիւր արարս և զղարդս կանանց ևս եղ ի վերայ և ետ և տուժեցաւ, և ոչ կարաց հատուցանել զպարտսն արքունի» (Վենետիկ, 1864, էջ 246):

Իմ կարծիքով, «զհարց և զհաւուց և զիւր արարս» խոսքերով ակնարկված են այստեղ ո՛չ թե Վասակի ու նրա նախնիքների հողերը կամ անշարժ գույքերը, այլ շարժականը:

Ավելի որոշ է «կեանք» բառի նշանակությունը, որը նույնպես չունի ո՛չ հողաբաժնի իմաստ, ո՛չ էլ անշարժ գույքի: Նրա բուն նշանակությունը պարզ երևում է Ավետարանի գրաբար թարգմանությունից, ուր «կեանքը» համապատասխանում է հունարեն

bios, լատին. victum և ռուս. пропитание բառերին: Ուրեմն՝ «կեանք» բառը, ինչպես տեսնում ենք, ունեցել է շարժական գույքի և հատկապես՝ կենսամթերքների իմաստ:

Որ «կեանք» բառը չէր կարող ունենալ հողի կամ հողաբաժնի նշանակություն, այդ երևում է նաև Շահապիվանի Ժողովի հետևյալ կանոնից.

«Եթէ որ զկինն թողցէ զորդոյ մայր առանց բանի պոռնկութեան, և կամ թէ արատ ինչ շար ի մարմնի չիցէ, այլ որ եթէ այլն, շնաբարոյ իցէ և այլում ակն եղեալ իցէ, դատաստանն այս լիցի, շնաբարոյ և զկեանս և զորդիս և զհող և զչուր և զամենայն ինչ բազտուն և զկեանս և զորդիս և զչուր և զամենայն ինչ բաժանեցեն հասարակաց, զկէսն կնոջն առցեն» («Կանոնագիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլտճյանի, էջ 64):

Միանգամայն պարզ է, իմ կարծիքով, որ «կեանք»-ն այստեղ գործ էածված շնացողի շարժական գույքերի համար, որովհետև առանձին հիշատակված է կանոնում նաև նրա «հող» և «չուր»-ը:

Ինչպես տեսնում ենք, ո՛չ «կեանք»-ը և ո՛չ էլ «արար»-ը չունեն այն նշանակությունը, որ նրանց վերադրել է Ադոնցը: Պետք է, ուրեմն, ենթադրել որ նրա մատնանշած Եղիշեի վկայության է, ուրեմն, «կեանք» և «արար» ունեն շարժական գույքի իմաստ կամ մեջ ևս «կեանք» և «արար» ունեն շարժական գույք կամ ինչը, բայց ո՛չ գյուղացիական հողաբաժին:

Անհավանական ու անընդունելի պետք է համարել Ադոնցի կարծիքը նաև «կալուած» բառի մասին:

«Կալուած» ճիշտ է, համապատասխանում է ֆրանսերեն tenure բառին, սակայն այդ նմանությունը քերականական է միայն ու բարոյական, մինչդեռ նրանց բովանդակությունն ու իմաստը բոլորապես տարբեր են: Tenure ֆեոդալական Ֆրանսիայում մատնարում է հողերի տիրապետության եղանակները (tenures à cens, tenures à champart, tenures roturières, tenures villaines), իսկ «կալուած»-ը, ինչպես երևում է մատենագրա-Հայաստանում «կալուած»-ը, ինչպես երևում է մատենագրական վկայություններից, չի ունեցել այդպիսի հատուկ իմաստ, այլ կան վկայություններից, չի ունեցել զանազան տեսակ անշարժ ընդհանուր մի բառ է, որ գործ էածվել զանազան տեսակ անշարժ գույքերի համար: Ոսկեդարյան գրաբար թարգմանություններում, սովորաբար, նա համապատասխանում է հունարեն kataschesis (имущество, имя, владение): Հայոց մատենագրության հնագույն երկերում և ո՛չ մի դեպք ինձ հայտնի չէ, որ «կալուած»

բառն ունենար գյուղացիական հողաբաժնի հատուկ նշանակություն:

Բայց մի՞թե չի պահպանվել գրաբար լեզվի մեջ ուրիշ որևէ մի բառ գյուղացիական հողաբաժնի նշանակությամբ:

Եթե ճիշտ է մեր ենթադրությունը, որ հողաբաժանության վերահիշյալ կարգերը գոյություն են ունեցել Հին Հայաստանում, շատ պարզ է, որ հողաբաժնի համար հատուկ որևէ մի բառ գործածված պիտի լիներ հին հայերենում: Եվ այդ հատուկ բառը, թվում է ինձ, որ կա իրոք գրաբարում, միայն թե քրիստոնեության շրջանում նա ստացել է նաև տարբեր նշանակություն:

Ես հավանական եմ համարում, որ գյուղացիական հողաբաժինը կոչվել է Հին Հայաստանում ո՛չ թե «կենանք, արար, կալուած», ինչպես այդ ենթադրել է Նիկ. Ադոնցը, այլ «վիճակ»:

Քրիստոնեության շրջանում, ինչպես հայտնի է, «վիճակ» և «վիճակաւոր» բառերը գործ են ածվել կղեր և կղերականի փոխարեն (հունարեն klêros և klêrikos): Այդպես էին անվանվում հոգեվորականությունը և հոգևորականները, որովհետև «Գործք Առաքելոց»-ի վկայությամբ, Մատթեոսն առաքյալ էր ընտրվել վիճակի միջոցով («Գործք Առաքելոց», Ա, 23—26):

Որ «վիճակ» բառն ունեցել է հողաբաժնի նշանակություն, այդ երևում է հայոց հնագույն մատենագրության մի շարք հատվածներից:

«Վիճակ» բառի տակ Հայկազյան լեզվի նոր բառգրքում առաջ է բերված Մխիթար Գոշի Երեմիայի մեկնությունից հետևյալ վկայությունը՝ «վիճակ զանդաստանս սովոր են ասել. և մեր սովոր եմք զժողովուրդս վիճակ կոչել»: Այս վկայությունը պարզ ցույց է տալիս, որ «վիճակ»-ը, սովորաբար, դործ է ածվել անդաստանների, այսինքն՝ արտերի կամ վարելահողերի համար: Հենց նույն այդ իմաստն ունի «վիճակ»-ը Հին կտակարանի հայերեն թարգմանության զանազան հատվածներում. օրինակ՝

1. «Տացէ ինձ զայն կրկին, որ է ի վիճակի ագարակի իւրոյ» (Մն. ԻԳ, 9).

2. «Եւ ասէ Աբիսողոմ ցծառայս իւր, գիտէք զվիճակ գետնոյ Յովաբայ, լի գարուով մօտ է առ իս, երթայք այրեցէք զնա հրով» (Թագ. Բ, ԺԴ, 30):

«Վիճակ» բառի գործածությունը գյուղացիական հողաբաժնի համար հաճախակի մի երևույթ է եղել նաև Արևմտյան Եվրոպայի և Ռուսաստանի գյուղական համայնքներում: Ֆրանկների Lex

Salica օրենսդրական գրվածքում գյուղացիական հողաբաժիններն անվանվել են sors, գերմանական երկրներում՝ Loos, Հունաստանում և Հռոմեական կայսրության հելլենականացման ենթարկված մասերում՝ klêros, Հին Ռուսաստանում՝ жеребье:

Ինչպես տեսնում ենք, այս տերմինները միևնույն նշանակությունն ունեն և միանգամայն համապատասխանում են հին հայերեն «վիճակ» բառին: Պետք է ենթադրել, որ այս բառը համայնական հողատիրության հնագույն շրջանի տերմին է: Հավանական է նաև, որ նախնական այդ շրջանում հողերի պարբերական վերաբաժանումները կատարվել են վիճակարկությամբ և այդ, ըստ երևույթին, սովորական մի կարգ է եղել գյուղական նախնական համայնքներում:

Պրոֆ. Զավախովը վերև հիշված իր աշխատության մեջ ենթադրում է, որ Հին Հայաստանում և Վրաստանում, ինչպես նաև Արևելքի ուրիշ ազգերի մոտ, պետական ու սոցիալական կազմակերպության վերաբերյալ տերմինները ծագել են, մեծ մասամբ, համայնական-տոհմական նախորդ շրջանից: Օրինակ՝ երկրային համայնական-տոհմական նախորդ շրջանից սկսած մինչև ամենամեծը, բոլոր միավորները, ամենափոքրից սկսած մինչև ամենամեծը, «տուն», «տանուտէր» բառը, որ սկզբում ունեցել է անվանվել են «տուն». «տանուտէր» բառը, որ սկզբում ունեցել է անվանվել են իմաստ, հետագայում գործ է ածվել նախարարական տոհմերի նահապետների, վարչական պաշտոնյաների և նույնիսկ թագավորի համար:

Ինձ թվում է, որ համայնական-տոհմական հնագույն շրջանի նման տերմիններից է նաև «վիճակ» բառը, որն ունեցել է սկզբում համայնական հողաբաժնի իմաստ, իսկ հետո ստացել է և ուրիշ նշանակություններ:

Ուշադրության արժանի է, որ նույն այս «վիճակ» բառը Հին Աշորի լեզվից մի փոքր շեղվելով, ավելորդ չեմ համարում այստեղ կտակարանի գրաբար թարգմանության մեջ համապատասխանում է հունարեն schoinismos, schoinisma բառերին, որ նշանակում են՝ չափում լարի, չվանի միջոցով կամ լարով, չվանով չափված հողաբաժին:

Նյութից մի փոքր շեղվելով, ավելորդ չեմ համարում այստեղ հիշել, որ Թովմա Արծրունին, նկարագրելով թե ինչպես Բուդայի ժամանակ, Վասպուրականի նվաճումից հետո, այնտեղ հաստատվում էր մահմեդականների զաղթականությունը, պատմում է, որ

«սկսան այնուհետև աներկիւղ համարձակութեամբ սփռել տարածանել ի վերայ երեսաց երկրիս ամենայն ազգքն Տաճկաց, որ ելեալ էին զհետ նորա ընտանեօք իւրեանց, և ձեռնամուխ եղեն

բաժանել զերկիրն յինքեանս. և արկանէին վիճակս և լարս ձգէին՝
ի վերայ սահմանաց և բնակէին յամուրս աշխարհիս աներկիւղս»
(III, Ե, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 151—152):

Եթե ի նկատի առնվի, որ այս անցքերը տեղի են ունեցել Բուդայի արշավանքի ժամանակ 852—853 թվականներին, իսկ Թովմա Արծրունու պատմությունը գրված է, հավանաբար, տասներորդ դարի երեսնական թվականներին, դժվար թե առանց վերապահության կարելի լինի ընդունել, որ մահմետական զաղթականության մեջ հողաբաժանումն իսկապես տեղի է ունեցել ճիշտ այն եղանակով, ինչպես վկայում է Թովմա Արծրունին։ Թովմա Արծրունու պատկերավոր ու նկարագրական շարադրության մեջ կարող է, հավանաբար, արտահայտված լինել ո՛չ թի իրական ու պատմական եղելությունը, այլ հողաբաժանության այն ծանոթ ու սովորական կարգը, վիճակարկությամբ ու լարածգությունով, որ գոյություն է ունեցել նրա ժամանակ Հայաստանում։

Ես այդ չեմ պնդում, բայց և չեմ համարում անհավանական
ու անհնարին:

Համենայն դեպս, վերոհիշյալ փաստը, որ հունարեն schoi-
nismos և schoinisma թարգմանվել են «վիճակ» բառով, կարևոր
ու ուշագրավ մի ակնարկ է, որ «վիճակ» բառը կապ է ունեցել
հողաբաժանության հետ, որովհետև գործ էածվել, ըստ երևույ-
թին, այնպիսի հողամասերի համար, որոնք չափված և որոշված
են եղել լարաձգությունը:

Հիմնվելով այս և մյուս մեր ասածների վրա, ինձ թվում է, կարող ենք եզրակացնել, որ Հին Հայաստանում գյուղացիական հողաբաժիններն անվանվել են ո՛չ թե «կեանք, արար, կալուած», այլ «վիճակ», որը, ինչպես տեսանք, իր նշանակությամբ համապատասխանում է sors, klêros, Loos և жеребье բառերին: Այս վերջին բառերի նման «վիճակ»-ը ևս, հավանաբար, հատուկ մի տերմին է, որ տոհմական հնազույն ժամանակները գործ է ածվել համայնական հողատիրության միջավայրում:

«Շինական»-ները, ստանալով կալվածատեր ազնվականներից հատուկ հողաբաժիններ, վճարելու էին նրանց զանազան տուրքեր, որոնց մասին, դժբախտաբար, մատենագրական աղբյուրները չեն տալիս և ո՛չ մի վկայություն:

«Շինական»-ներն էին, անշուշտ, այն արտադրող հիմնական դասը, որի աշխատանքն ապրուստի միջոցներ էր հայթայթում թե՛ կալվածատեր ազնվականության և թե՛ հոգևորականության:

Ինչպես և ֆեոդալական Եվրոպայում, նույնպես և Հին Հայաստանում, աղնվականները, հոգևորականները և «շինական»-ները երեք գլխավոր դասերն էին, որոնցից առաջինը՝ իբրև գերադանջորեն գլխավորական ուժ՝ պատերազմում էր, երկրորդը՝ աղոթում և երրորդը՝ աշխատում:

«Շինական»-ները հարկատու են հղել ո՛չ միայն կալվածա-
տիրոջ, այլև արքունիքին:

Արքունի ալդ հարկերի մասին կան միայն մարդպանության շրջանում հիշատակություններ, զլխավորապես, Եղիշեի պատմության մեջ, որ մենք քննության էինք առել «Հայաստանի արքունի հարկերը մարդպանության շրջանում» մանրաքնին մեր աշխատության մեջ (տե՛ս «Տեղեկագիր Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի», Երևան, 1926, № 1, էջ 3—44):

իստույնով Հայաստանում Հազկերտ Բ-ի ժամանակ (439—457 թ.) տեղի ունեցած աշխարհագրի մասին, եղիշեն հարկերի ծանուցման մասին հաղորդում է հետևյալը.

«Քանզի ուստի արժանն էր առնուլ հարիւր դահեկանաւ շափ, կրկին առնուին. սոյնպէս և եպիսկոպոսաց և երիցանց դնէին ո՛չ միայն շինաց, այլ և աւերակաց: Նա բնավ ո՞վ իսկ կարէ պատմել վասն ծանրութեան մտից և սակից, բաժից և հասից և հարկաց լերանց և դաշտաց և մայրեաց: Ոչ ըստ արքունի արժանաւորութեանն առնուին, այլ հինաբար յափշտակելով. մինչև ինքեանք իսկ մեծապէս զարմանային, թէ ուստի այս ամենայն գանձ ելանէ, զիա՞րդ շէն կայցէ աշխարհն» (Վնեստիկ, 1864, էջ 40):

Պարսկական Հայաստանի հարկերի ու ֆինանսական
Արդ՝ Սասանյան Պարսկաստանի հարկերի ու ֆինանսական
տնտեսության լուսաբանության համար, ինչպես հայտնի է, զբւ
խավոր ու հիմնական աղբյուրն է Տաբարիի պատմությունը: Ըն
դունելով, որ Պարսկական Հայաստանի արքունի հարկերը նման
պիտի լինեին մյուս մարզերի հարկերին, այս աղբյուրի վկայու
թյունները, բնականաբար, մեծ կարևորություն են ստանում նաև
Պարսկական Հայաստանի համար:

Տաբարիի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն²⁵ Խոսրով Նուշիրվանից առաջ (531—579 թ.) Պարսկաստանի թագավորները, սովորաբար, առնում էին առանձին շրջաններից, որպես հողային սովորաբար, առնում էին առանձին շրջաններից, որպես հողային սուրբ, բերքի $\frac{1}{3}$ -ը, $\frac{1}{4}$ -ը, $\frac{1}{5}$ -ը կամ $\frac{1}{6}$ -ը, նայած ոռոգման ու հողի մշակույթին։ Բացի այդ՝ նրանք առնում էին նաև որոշ գոմար

²⁵ Sh'ua Th. Noeldeke, Tabari, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden, Leyden, 1879, s. 241—247.

գլխահարկ: Պերոզի որդին Կավատը (488—531 թ.) իր թագավորության վերջում կարգադրած է եղել, որ հողաշահություն կատարվի դաշտային ու լեռնային հողերի, սրպեսզի կարելի լինի ճշտվել որոշել հողային հարկերը: Այդ հողաշահությունը, որ սկսվել էր Կավատի ժամանակ, շարունակվել է ու ավարտվել Խոսրով Նուշիրվանի ժամանակ, որը կարգադրած է եղել համարել նաև մարդկանց ու հաշվել արմավենիների ու ձիթենիների քանակը:

Այնուհետև՝ այս աշխարհագրից հետո, որոշված է եղել հարկերի չափը:

Ամեն մի garib հողից²⁶, որի վրա ցանված էր ցորեն կամ գարի՝ որոշված է եղել պահանջել 1 դրամ հողահարկ, մեկ gari՝ խաղողի այգուց՝ 8 դրամ են: Գլխահարկ վճարելու էին բոլորը՝ 20 տարեկանից մինչև 50 տարեկանը՝ բացի ազնվականներից, մեծամեծներից, զինվորներից, որոշ հոգևորականներից և թագավորության պաշտոնյաներից: Ամեն մի անձից առնում էին 12, 8, 6 կամ 4 դրամ՝ համաձայն հարկատուի կարողության: Գլխահարկի սովորական տարածված չափը եղել է, ըստ երևույթին, 4 դրամ: Հարկերը գանձվում էին մաս մաս, տարին երեք անգամ, յուրաքանչյուր քառամսյակում տարեկան հարկի 1/3 մասը:

Տաբարիի այս տեղեկություններից երևում է, որ հողային բնական տուրքերը վերածվել էին հողային դրամական հարկերի վեցերորդ դարի առաջին կեսում:

Հարկատվության այս փոփոխությունը, որ տնտեսագիտության մեջ կոչվում է commutatio, կարևոր մի ցուցումն է թե՛ դրամական շրջանառության համեմատական աճման և թե՛ Սասանյան Պարսկաստանի տնտեսական զարգացման:

Հիմնվելով Տաբարիի վերոհիշյալ տեղեկությունների վրա՝ Ադոնցը «Армения в эпоху Юстиниана» իր ուսումնասիրության մեջ (стр. 481—485) քննության է առել Եղիշեի վկայությունները, համեմատելով Պարսկական Հայաստանի հարկերն այն ընդհանուր հարկերի հետ, որոնք ընդունված են եղել Սասանյան Պարսկաստանում, իսկ հետագայում նաև Արաբական խալիֆայի:

Ինչպես հայտնի է, Սասանյան Պարսկաստանում գոյություն են ունեցել երկու տեսակ հիմնական հարկեր՝ հողային հարկ և

²⁶ 1 garib հողը = 1470, 87 1/2 քառակուսի մետրի, տե՛ս Decourdemanche, Traité pratique des poids et mesures des peuples anciens et des Arabes, Paris, 1909, p. 65 և 90: Christensen-ը 1 garib հողը ենթադրում է 2,400 քառ. մետր, տե՛ս L'empire des Sassanides, էջ 57, իսկ Alf. Kremer-ը՝ 1169,64 քառ. մետր. տե՛ս Culturgeschichte des Orients. B. I, s- 93—99:

գլխահարկ: Նույն հիմնական հարկերը եղել են նաև Հռոմեական կայսրության մեջ՝ tributum soli և tributum capitis, որոնք Դիո-կլետիանի բարենորոգումից հետո անվանվել են՝ capitatio terrena և capitatio humana կամ plebeia:

Բաղդատելով Եղիշեի մոտ հիշատակված հարկերը հիմնական ու սովորական այս հարկերի հետ, Ադոնցը ավելի քան հավանական է համարում, որ «բաժ»-ը համապատասխան կարող է լինել հողային հարկին, իսկ «սակ»-ը՝ գլխահարկին: Նա հնարավոր է համարում, որ Եղիշեի «մուտ»-ը և «հաս»-ը հոմանիշներ են պարսկերեն «սակ»-ի և «բաժ»-ի, և գործածական են եղել հայկական միջավայրում:

Վերոհիշյալ իմ ուսումնասիրության մեջ ես ևս հանգել էի նույնպես այն եզրակացության, որ Եղիշեի վկայության մեջ հիշատակված են մի քանի այլ հարկերի հետ նաև Սասանյան Պարսկաստանի հիմնական հարկերը՝ հողայինը և գլխահարկը, սակայն առաջինն անվանված է ոչ թե «բաժ», որը ունեցել է մաքսային հարկի նշանակություն, այլ «հաս» իսկ երկրորդը, ինչպես ճիշտ ենթադրել է Ադոնցը, կոչվել է «սակ»²⁷:

«Շիրակյան»-ների տնտեսական կացության ամենակարևոր խնդիրներից մեկն է նաև «կոռ»-ի խնդիրը պատմական հնագույն այս շրջանում:

Այս խնդիրը ևս մանրամասն քննված է վերև հիշված իմ աշխատության մեջ (էջ 37—44):

Որ «կոռ»-ը գոյություն ունեցած պիտի լիներ Հին Հայաստանում՝ այդ պարզ երևում է Դվինի 645 թվի ժողովի ԺԱ կանոնից՝

Այս վկայությունը, որ ամենահինն է ու կարևորը, անհայտ է մնացել մինչև այժմ, որովհետև «կոռ»-ի վերաբերյալ հատվածը կանոնում աղճատվել ու փոփոխման է ենթարկվել տգետ գրիչների կողմից: Աղճատումն ակնհայտ է դառնում, երբ դեմ առ դեմ ենք բերի կողմից: Աղճատումն ակնհայտ է դառնում, երբ դեմ առ դեմ ենք դնում Դվինի ժողովի ԺԱ կանոնը և Մխիթար Գոշի Դատաստանադնում Դվինի ժողովի ԺԱ կանոնը, որը Դվինի ժողովի նույն կանոնն է գրքի Բ. մասի ՃԳ կանոնը, որը Դվինի ժողովի նույն կանոնն է Գոշի խմբագրությամբ:

²⁷ Թագ. Ավդալբեգյանը վերոհիշյալ իմ աշխատության առթիվ գրած իր հոդվածում (տե՛ս «Հաս, սակ ու բաժ», «Տեղեկագիր Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի», Երև., 1926, № 1, էջ 45—96) իմ այս ենթադրությունների նկատմամբ բերում է մի շարք առարկություններ: Իմ կարծիքով, այդ առարկությունները հիմնավոր ու մի համոզիչ չեն, ուստի և իմ ենթադրությունները հավանական են լինում ինձ նաև այժմ:

Դվինի ժողովի ԺԱ կանոնը

«Ոմանք յաղատաց ի վերայ տկարանոցաց իշխանութիւն առնեն, և սրպէս ի կենդանեաց՝ հարկս պահանջեն և ի կերակուրս և յըմպելիս զիրեանց գործակալս մատուցանեն, կոռուվ եւ պատունասիւ նեղեն, զոգորմելի եղբարսն շարշարեն անխղճաբար» (Կանոնագիրք Հայոց, հրատ. Ա. Ղլտճյանի, էջ 127—128):

Այս համեմատութիւնից պարզ երևում է, որ Դվինի կանոնում բնագիրն աղճատված է և «կոռուվ եւ պատուհասիւ» խոսքերը, որ անտեղի են ու անհարմար, ծագել են «կոռով և պահակութեամբ» ուղիղ ընթերցման աղավաղումից: Մխիթար Գոշը, անկասկած, ունեցել է ձեռքի տակ Դվինի կանոնի բնագիրն առանց այդ աղճատման: Կարծում եմ, որ այս սրբագրութեան դեմ և ո՛չ մի առարկութիւն չի կարող լինել, որովհետեւ աղճատումն ակնհայտ է ու անվիճելի:

Այս ուղղումը սակայն հին Հայոց ներքին կյանքի լուսաբանութեան տեսակետից ունի խիստ մեծ նշանակութիւն, որովհետեւ Դվինի կանոնի վկայութեամբ հաստատապէս որոշվում է, որ «կոռ»-ը գոյութիւն է ունեցել Հայաստանում ո՛չ միայն Բագրատունյաց ու հետագա շրջաններում, այլև 645 թվին:

Եթե այս այդպէս է, ուրեմն, կարելի է նաեւ ենթադրել, որ «կոռ»-ը գոյութիւն ունեցած պիտի լիներ Հայաստանում մարդպանութեան և, հավանորեն, նաեւ Արշակունյաց թագավորութեան շրջաններում:

Կարևոր է այստեղ հիշել, որ «կոռ»-ը մարդպանութեան ժամանակ գոյութիւն է ունեցել նաեւ Սասանյան Պարսկաստանում: Այդ մասին Տաբարիի պատմութեան մեջ կա ուշադրաւ մի վկայութիւն: Խոսելով երկարատեւ սովի ու ժողովրդի ծանր դրութեան մասին Սասանյան Պերոզ թագավորի ժամանակ (457—484 թ.)՝ Տաբարին հաղորդում է, որ Պերոզ թագավորը «նամակներն միջոցով հայտարարում է իր ամբողջ ժողովրդին, որ աղատում է

Մխիթար Գոշ, Բ, ՃԳ, էջ 412

«Ոմանք ի տկարանոցս իշխանութիւն առնեն և հարկս եւ կերակուրս և ըմպելիս պահանջեն բռնութեամբ, և զիրեանց գործակալս ի վերայ գումարեն եւ կոռով եւ պահակութեամբ նեղեն եւ զոգորմելի եղբարսն շարշարեն անխղճաբար»:

նրան հողային հարկից և զլիսահարկից, հանրագումար նպատակներ համար ծանրութիւններից և կոռից, որ նրանց շնորհում է լիակատար աղատութիւն և հրամայում է, որ նրանք հոգան ու մտածեն իրենց սնունդի և պահպանութեան մասին» (տե՛ս Noeldeke, Tabari, էջ 112):

Վերահիշյալ վկայութիւններում, «կոռ»-ն, անտարակույս, այն պարտադիր աշխատանքներն էին, որոնք, ինչպէս միջնադարյան corvea-ն, գերմ. Frohndienst-ը և ռուս. барщина-ն, կատարվելու էին ձրի կալվածատիրոջ մոտ:

Իմ կարծիքով, միանգամայն սխալ է ու անհիմն Կարստի ենթադրութիւնը, որ իբր թե «կոռ»-ը Հայաստանում, ինչպէս և արեւելեան սլավոնների ու ռուսների մոտ, առաջ է եկել բյուզանդական ազդեցութեամբ և իբր թե այդ է պատճառը, որ հայկական «կոռ»-ը և, ընդհանրապէս, հարկային սիստեմը նմանութիւն ու ազդակցութիւն ունեն արեւելեան սլավոնականի ու, մոտավորապէս, ռուսականի հետ, որոնք նույնպէս ենթարկվել են Բյուզանդիայի ազդեցութեանը (Karst, Sempadscher Kodex, II, s. 12):

Այդ ենթադրութիւնը ճիշտ չէ, որովհետեւ թե՛ ինքը Ֆեոդալիզմը և թե՛ նրա առանձնահատուկ տնտեսական կարգերը՝ աղատ գյուղացիութեան ճորտացումը և օգտագործումը, որպէս աշխատող ձրի ուժ, ո՛չ թե իրավական փոխառութիւններ են, ինչպէս լեզվի որոշ բառապաշարը, այլ ամեն մի երկրի տնտեսական ու ներքին զարգացման արդյունք:

Հայկական «կոռ»-ը չի կարող Բյուզանդիայի ազդեցութեամբ առաջ եկած լինել նաեւ այն պատճառով՝ որ «կոռ»-ի գոյութիւնը Բյուզանդական կայսրութեան մէջ նրա ֆեոդալականացումից առաջ, որ տեղի է ունեցել շատ ավելի ուշ քան Հայաստանում, գրեթե անհայտ մի խնդիր է և հաստատուն կերպով դեռ ապացուցված չէ:

«Կոռ»-ի բովանդակութիւնը և տեղութիւնը հնագույն այս շրջանում մնում են, դժբախտաբար, անորոշ:

Սակայն ի նկատի առնելով հայ «շինական»-ների համեմատաբար բարեկեցիկ դրութիւնը հինգերորդ դարում, ինչպէս կարելի էր եզրակացնել Շահապիւմանի ժողովի կանոններից, նաեւ աշքի առաջ ունենալով բնական տնտեսութեան գերակշռող դերն այս շրջանում, ինչպէս և կալվածատիրական խոշոր տնտեսութիւնների բացակայութիւնը, ինձ թվում է, որ «կոռ»-ը պատմական

Պրոկոպիոսի վկայությամբ, առևտրականներն ապրում էին Դվինի շրջակա բազմամարդ գյուղերում, որ գտնվում էին իրար մոտ:

«Հնդկաստանից, հարևան վրաստանից, Պարսկաստանի գրեթե բոլոր ժողովրդներից, նաև հռոմեական որոշ մասերից,—ասում է Պրոկոպիոսը,— բերում էին Դվին ապրանքներ և այստեղ վաճառում» (De bello persico, II, 25):

Դվինը, որպես ապրանքների մթերանոց և առևտրական փոխանակության որոշված վայր, եղել է, անշուշտ, Սասանյան Պարսկաստանի գլխավոր մաքսային կենտրոններից մեկը:

Բյուզանդական կայսրության կողմից միջազգային այս առևտրի վրա հսկողություն ունեին հատուկ պաշտոնյաներ, որ կոչվում էին *comites commerciorum* (Cod. Justin, IV, 63,6). Մենանդրի պատմությունից հայտնի է նույնպես, որ առևտրական հաղորդակցության այս վայրերն անվանվել են *dekateutêria*, այսինքն՝ «տասնորդարաններ»: Կ. Գյուտերբուխը *dekateutêrion* հունարեն բառից հետևեցնում է, որ «երկու պետությունից համար ալ որոշուած էր ներմուծութեան մաքսը վաճառքի արժէքին տասը առ հարիւրը» (տե՛ս «Հանդես Ամսօրեայ», 1910, հունվար, էջ 16):

Չնայած միջազգային այդ առևտրի կարևոր նշանակությանը Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքում՝ տարօրինակ է խիստ, որ հայ մատենագրական աղբյուրները կատարելապես լուռ են և մունջ և չունեն աղոտ անգամ վկայություններ այդ առևտրի, Հայաստանի քաղաքների ներքին կացության և նրանց առևտրական կամ արհեստագործ բնակչության մասին:

Ուշադրության արժանի է մանավանդ, որ առևտրականները և արհեստավորներն առանձնապես չեն մատնանշվում նաև աղբյուրների այն վկայություններում, որոնց մեջ հիշատակված են նախարարական Հայաստանի մյուս դասերը և համայն բնակչությունը:

Այդ պարզ ու որոշ երևում է, օրինակ, հետևյալ վկայություններից.

1. Ագաթանգեղոս, ԺԲ, էջ 73՝

«Տրդատ արքայ Հայոց Մեծաց, առ մեծամեծս և առ իշխանս և առ նախարարս և առ գործակալս և առ այլ մարդիկդ, որ ընդ իմով իշխանութեամբ էք, յաւանս, ի շէնս, ի գեօղս, յագարակս, առ ազատս և առ շինականս, միանգամայն իսկ առ ամենեւեան, ողջոյն».

2. Փաւստոս, V, Լ, էջ 233՝

«Եւ սգային [զՊապ] ամենայն ազաւոք եւ շինականք ծագ ամենայն սահմանաց երկրին Հայոց, ազատք և շինականք՝ ամենայն բնակիչք տանն Թորգոմայ, հայ լեզուն առ հասարակ».

3. Նույնը, III, ԻԱ, էջ 54՝

«Ապա առաւել ժողովեցան ի մի ժողով միաբանութեանն մարդիկ աշխարհին Հայաստան երկրին. նախարարք մեծամեծք, աւագք, կուսակալք, աշխարհակալք, ազատք, զօրագլուխք, դատաւորք, պետք, իշխանք, բայց ի զօրավարացն, այլ եւ ի շինականաց անգամ ռամիկ մարդկանն».

4. Գիրք Թղթոց, «Թուղթ Հայոց ի Պարսս», Թիֆլիս, 1901, էջ 42՝

«Յամենայն Հայաստան աշխարհէս, յեպիսկոպոսաց, յերիցանց, և ի վանականաց. յազատաց եւ ի շինականաց, առ ձեր ուղղափառ սրբութիւնդ, սիրովն Քրիստոսի ուրախանալ».

5. Փարպեցի, III, ՂԹ, էջ 178՝

«Եւ լուեալ զայս մարդկանն որ ի քաղաքին էին, զրոհ տուեալ առ հասարակ ամենայն մարդոյ, նախարարաց եւ ազատաց, ուստանկաց եւ ռամկաց, արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց եւն».

Համտե նաև Ագաթ. ԺԲ, էջ 71 և 76, Փաւստոս IV, ՄԱ, էջ 165, V, ԻԳ, 221, Եղիշէ III, էջ 97 և 114, է, էջ 231, Ը, 337, Փարպեցի II, ԽԱ, էջ 73, III, ՀԱ, էջ 128, Գիրք Թղթոց, էջ 130 եւն:

Christensen-ի ասելով՝ քաղաքացիները և արհեստավորներն աղբյուրների մեջ չեն հիշատակվում առանձին նաև Սասանյան Պարսկաստանում, այլ նրանք և երկրագործները միացած են միշտ այս վերջին դասի մեջ, որ անվանվում է *vâstryo fšuyôns* (տե՛ս L'empire des Sassanides, p. 19):

Նույնը մենք նկատում ենք հայկական ֆեոդալիզմի հնագույն այս շրջանում. այստեղ ևս, ինչպես վերև տեսանք, քաղաքային հասարակ ժողովուրդը և արհեստավորները «շինական»-ների հետ միասին կազմում էին «ռամիկ» դասը:

Վաճառականների չհիշատակվելը մատենագրական աղբյուրներում ունի Հայաստանում նաև մի այլ պատճառ:

Ռուսերեն մեր աշխատության մեջ մենք մատնանշել էինք, որ Տիգրան Մեծի, ինչպես և Արշակունյաց թագավորության ժամանակ, նաև, հավանորեն, մարդպանության շրջանում, Հին Հայաստանի առևտրական կյանքում ղեկավարող դեր էին կատարում ո՛չ թե իրենք հայերը, այլ սեմական գաղթականությունը, գլխավորապես, հրեաները և ասորիները:

Թե ո՛րքան մեծ է եղել այդ գաղթականության առևտրական դերը Հին Հայաստանում՝ այդ երևում է, ի միջի այլոց, գրաբար լեզվի բառապաշարից, որի մեջ ամենասովորական տերմինները, որոնք կապ ունեն վաճառականության հետ, ինչպես՝ «գաղութ», «շուկայ», «խանութ», «հաշիւ» են՝ փոխառություններ են ասորերենից (տե՛ս «О торговле и городах Армении», стр. 69)։

Սեմական այդ գաղթականության մասին Փափսոսը և Խորենացին ունեն նաև ուղղակի ցուցումներ հետևյալ վկայություններում՝

1. Փափսոս, IV, ԻԴ, էջ 146՝

«Եւ առին աւերեցին [Շապուհ Բ-ի զորքերը 364—367 թ.] զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ, որ էր ի գաւառին Աղձնեաց յիշխանութեան Բղեշխին. քառասուն հազար երդ, զայն նոյնհետայն ի գերութիւն խաղացուցին»։

2. Նույնը, IV, ՄԵ, էջ 176՝

«Եւ յետ այսորիկ եկին ի քաղաքն մեծ յԱրտաշատ, և առին զնա, և կործանեցին զպարիսպ նորա. առին անտի զգանձս մթերեալս՝ որ կային, և զերեցին զամենայն քաղաքն։ Եւ խաղացուցին ի յԱրտաշատ ի քաղաքէ ինն հազար տուն երդ հրեայս, զոր ածեալն էր գերի Տիգրանայ արքայի Արշակունւոյ յերկրէն Պաղեստինացոց. և քառասուն հազար երդ հայ, զոր յԱրտաշատ քաղաքէ խաղացուցին»։

3. Նույնը, IV, ՄԵ, էջ 177՝

«Առնուին և զվաղարշապատ քաղաք. քանդէին բրէին զքաղաքն ի հիմանց տապալէին, և խաղացուցանէին յայնմ ևս քաղաքէ իննևտասն երդս հազար»¹։

4. Նույնը, IV, ՄԵ, էջ 177՝

«Առնուին և զմեծ քաղաքն զԵրուանդաշատ, և խաղացուցանէին անտի երդս քսան հազար հայ, և երդս երեսուն հազար հրեայ. և զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատակէին»։

5. Նույնը, IV, ՄԵ, էջ 177՝

«Ապա առնուին և զքաղաքն Բագրեանդայ Զարեհաւան, և խաղացուցանէին անտի հինգ հազար երդ հայ, և ութ հազար երդ հրեայ. և զքաղաքն ի հիմանց տապալէին յատակէին»։

¹ Մ. Արեղյանը կարծում է, որ այս հատվածի վերջում բնագիրն աղավաղված է։ Սկզբնական բնագրում հիշված են եղել, հավանորեն, թե՛ հայ և թե՛ հրեա գերիների թվերը (տե՛ս «Հայ ժողովրդական առասպելներ», Վաղարշապատ, 1901, էջ 560)։

6. Նույնը, IV, ՄԵ, էջ 177՝

«Առնուին և զքաղաքն մեծ Զարիշատ՝ որ էր ի գաւառին ի Սղոյհովտի, շորեփտասան հազար երդ հրեայ. և տասն հազար երդ հայս. և զնա ի հիմանց քանդեալ տապականէին»։

7. Նույնը, ՄԵ, էջ 177՝

«Առին և զամուր քաղաքն Վան, որ է ի գաւառին Տոգբայ, և հրծիգ արարեալ, քակէին զհիմունս նորա. և խաղացուցանէին անտի երդս հինգ հազար հայ, և ութ և տասն հազար երդս հրեայս։

Հայս ամենայն բաղմութիւն հրէից, զոր գերեցին տարան յերկրէն հայոց, ածեալ էր յերկրէն Պաղեստինացոց մեծի թագաւորին Հայոց Տիգրանայ ի ժամանակին՝ յորժամ գերեաց նա և ած ի Հայս զքահանայապետն Հրէից զՀիւրկանդոս զառաջին ժամանակաւ։ Եւ էամ մեծ արքայն Տիգրան զամենայն զհրէութիւնն զայն բնակեցոյց ի քաղաքսն Հայոց յիւրում դաբուն ի ժամանակին»։

8. Նույնը, IV, ՄԵ, էջ 178՝

«Ապա առին և զնա [զնախճաւան] քանդեցին. անտի երդս հայս երկուս հազարս, և հրեայ երդս վեշաասան հազարս անտի խաղացուցին զնացուցին ամենայն գերութեամբն հանդերձ»։

9. Խորենացի, II, ԺԶ, էջ 130՝

«Իսկ թագաւորն Հայոց Տիգրան զգերութիւնն հրէից նստուցեալ յԱրմաւիր և յաւանին Վարդգէսի, որ ի վերայ Քասաղ գետոյ»։

10. Նույնը, II, ԺԲ, էջ 135՝

«Եւ կապեալ զՀիւրկանոս ածին Տիգրանայ հանդերձ գերութեամբն. և Տիգրան հրաման տայ Բարդաւիրանայ նստուցանել զգերին Հրէից որ ի Մարխացոց՝ ի քաղաքն Շամիրամայ»։

11. Նույնը, II, ԽԲ, էջ 177՝

«Եւ յարուցանէ [Արտաշէս] ի քաղաքէն Երուանդայ զգերութիւն Հրէիցն, որ փոխեալ էին անդր յԱրմաւրայ, և նստուցանէ զնոսա յԱրտաշատ»։

12. Նույնը, II, ԿԵ, էջ 199—200՝

«Յորում [յաւանին Վարդգէսի] և Տիգրան միջին յԱրշակունեաց նստոյց զնասաւակ առաջնոյ գերութեանն Հրէից. որ եղև քաղաքագիրդ վաճառօր։ Այժմ այս վաղարշ պատեաց պարսպաւ և հզօր պատուարաւ, և անուանեաց Վաղարշապատ, որ և նոր քաղաք»։

13. Նույնը, III, ԼԵ, էջ 300՝

«Ի նմին ժամու եհաս հրաման ի Շապհոյ արքայէ, զի քանդեալ աւերեսցեն զամրութիւն ամենայն քաղաքաց, և զՀրեայս խա-

Աստված վկա է և նրա վկայությունը բավական է: Կնքված է Հաբիբ իբն Մասլամայի կնիքով»²:

Օտարազգի բնակիչների մեծ թիվը հայկական քաղաքներում և նրանց առևտրական գերիշխող դերն ուշադրության արժանի մի փաստ է, որով բացատրվում է ըստ իս հայ մատենագիրների անհասկանալի լուծությունը Հին Հայաստանի առևտրի ու վաճառականության մասին:

Ինձ թվում է, որ այդ օտար գաղութները կողմնակի մի դանդաված էին Հին Հայաստանի ֆեոդալական կյանքում և ձևականորեն չէին համարվում կարևոր ու անհրաժեշտ տարր նախարարական կաղամակերպության:

Հավանական է, իհարկե, որ իրենք հայերը ևս որոշ դեր կատարում էին առևտրի ու վաճառականության մեջ, սակայն հնագույն այս շրջանում, ըստ երևույթին, դեռևս չէր առաջացել առանձնապես շերտավորված կամ զորեղացած հայ առևտրական այն դասը, որ հիշատակվում է մատենագրական աղբյուրներում Բագրատունյաց շրջանում:

Խոսելով «շինական» դասի մասին՝ վերև մենք մի քանի անգամ շեշտել էինք, որ պատմական այս շրջանում գերակշռող էր Հին Հայաստանում բնական տնտեսության դերը:

Արդ՝ ի՞նչպես հասկանալ այդ: Կարելի՞ է արդյոք դրանից հետևել, որ առևտուրը և փողային շրջանառությունը չեն ազդել և չեն անդրադարձել նույն շրջանի տնտեսական կյանքի վրա:

Նման ենթադրությունները կլինեին, իմ կարծիքով, ավելի քան անհավանական:

Ծիշտ է, միջազգային տարանցիկ առևտուրը կարող էր և չունենալ խոր և անմիջական ազդեցություն գյուղական տնտեսության վրա, սակայն ներքին առևտուրը, որ բավական զարգացած է եղել այս շրջանում, կարևոր մի ազդակ էր, որ որոշ չափով խախտում էր բնական տնտեսության հիմքերը և նպաստում դրամական շրջանառության ծավալման անգամ «շինական» տնտեսություններում:

«Շինական»-ները, ինչպես վերև տեսանք, իբրև արքունի հարկ վճարում էին մարզպանության շրջանում բացի հողահարկից նաև գլխահարկ, որի սովորական չափը որոշված էր մարզադուխ 4

² SK¹¹ Баладзори, Книга завоевания стран, текст и перевод П. К. Жузе, Баку, 1927.

դրամ (տե՛ս «Հայաստանի արքունի հարկերը մարզպանության շրջանում», էջ 9—12): Ծահապիվանի ժողովի կանոններից ևս դարձյալ հայտնի է, որ հանցապարտ «շինական»-ները վճարելու էին դրամական տուգանքներ. օրինակ՝ պոռնիկ «շինական»-ը՝ 100 դրամ, ամուլ կնոջ արձակող կամ աղջիկ առևանդող «շինական»-ը՝ 600 դրամ ևն:

«Շինական»-ները դրամական այս վճարումները ցույց են տալիս, անշուշտ, որ Պարսկական Հայաստանը տնտեսական իր զարգացման ու դրամական շրջանառության տեսակետից գտնվել է համեմատաբար բարձր աստիճանի վրա:

Ընդունելով բնական տնտեսության գերիշխող նշանակությունը Հին Հայաստանում, չպետք է, ուրեմն, աքթաթող անել, որ այդ տնտեսության կողքին աճում էին և զարգանում դրամական շրջանառության ու դրամական փոխանակության նոր ձևերը:

Իսկ տնտեսական այդ նոր ձևերն անուղղակի ապացույցներ են ինքնին ներքին շուկաների գոյության, որտեղ «շինական»-ները կարող էին վաճառել իրենց տնտեսության որոշ արտադրանքները:

Ինչպես և միջնադարյան Եվրոպայում՝ Հին Հայաստանում ևս առևտրական այդ փոխանակությունը տեղի էր ունենում, գլխավորապես, ֆեոդալական շրջանների կենտրոնավայրերում, որոնք դժվարամատչելի քերդի էին ու ամրություններ և պատերազմի ժամանակ ծառայում էին իբրև պատսպարան շրջակա բնակչության համար:

Ենթադրում են նույնպես, որ հենց իրենք առևտրական հին քաղաքներն առաջ էին եկել նախկին բերդերի ու ամրացած տեղերի ժողովրդի, որոնք բնակավայրեր էին ազդեցիկ մեծավորների: Ուշադրավ է այդ տեսակետից, որ հին հայերենում «քաղաք» բառի սկզբնական նշանակությունն է՝ «պատնէշ, ամրություն»:

Նրա այդ նշանակությունը համապատասխանում է ռուսերեն городище բառին, ինչպես այդ պարզ երևում է հետևյալ վկայություններից.

1. Նղիշե, V, էջ 184 (Վենետիկ, 1864)¹

«Եւ անդէն ի գաւառին զտեղի առեալ նորա, բանակ բոլորէր, փոս հատանէր, պատնէշ կանգնէր, շերտաւոր փակէր, ամրացուցանէր իբրև զքաղաք ամենայն պատրաստութեամբ»:

2. Փաւստոս, V, լԳ, էջ 241²

«Խորհէր ևս [Մուշեղ] ընդ իշխանսն Յունաց և նոքօք ընդ կայսերն, թէ պարտ է նոցա քաղաք մի շինել յերկրին Հայոց. ի մի

մի գաւառսն, որ մին մի քաղաքս, որ երկուս երկուս ամուր պարսպաւորս զօրանիստ հաստատել ընդ ամենայն երկիրն Հայոց եւն»
3. Նույնը, V, ԼԵ, էջ 243՝

«Այժմ [Մուշեղ] զհայ երկիրս խորհի լնուլ քաղաքօք, և զօրանիստ առնէ բնակութեան զօրացն Յունաց»:

Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, գիտական այն նորագույն տեսությունը, որ քաղաքների ծագումը բացատրում է ավաններից, որոնք գտնվել են բերդերի, ամրոցների, բուրդերի և այլ ամրությունների շուրջը, կատարելապես հաստատվում է նաև հայկական աղբյուրների տվյալներով:

Լուսաբանել պատմական այս շրջանի ներքին առևտրի վերաբերյալ մանրամասնությունները, դժբախտաբար, հնարավոր չի աղբյուրների ու նյութերի աղքատության պատճառով:

Նույնը պետք է ասել նաև արտաքին առևտրի մասին:

Կողմնակի մի քանի ցուցումներից կարելի է միայն կռահել, որ Հին Հայաստանը, որի միջով անցնում էր համաշխարհային առևտրի հյուսիսային գիծը և որի մայրաքաղաքը միջազգային առևտրի կենտրոնավայր էր, հավանորեն, ինքը ևս արտահանել է արտաքին շուկաներն իր տնտեսության նաև սեփական արտադրանքները:

Վերև մենք մեջ էին բերել Դվինի մասին Պրոկոպիոսի կարեւոր մի տեղեկությունը, որի մեջ նա վկայում է, որ Հայաստանի այդ կենտրոնավայրը ապրանքներ էին բերում Հնդկաստանից, հարևան Վրաստանից և բոլոր ժողովուրդներից, որոնք գտնվում էին Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի իշխանության տակ:

Արդ՝ եթե Դվինում վաճառվում էին Վրաստանից և մյուս երկրներից բերված ապրանքները, շատ պարզ է, որ միջազգային այդ առևտրին մասնակից է եղել նախ և առաջ նաև ինքը Հայաստանը սեփական իր արտադրության ապրանքներով:

Պրոֆ. Գ. Խալաթյանի կարծիքով՝ արտահանության գլխավոր առևրկաներն էին Հայաստանից—«ձիեր, ջորիներ, մետաղներ, ներկեր (գլխավորապես՝ այսպես կոչված «հայկական ներկը» սանդիկ, որ նման էր ծիրանի ներկի), հացահատիկներ, դինի, յուղեր, նմանապես զանազան տեղական բանվածքներ³։ Դժբախտաբար, Խալաթյանի այս ամփոփումը խիստ վիճելի է, որովհետև

³ Տե՛ս «Очерк истории Армении», М., 1910; 170, նաև В. Брюсов, Летопись исторических судеб армянского народа, М., 1918, стр. 32.

նրա ենթադրություններն արտահանության մի քանի առարկաների նկատմամբ հիմնավորված չեն և չեն հաստատվում աղբյուրների վկայություններով:

Որքան մեղ հայտնի է որոշ տեղեկություններ Հայաստանի արտաքին ապրանքափոխանակման մասին տալիս են, գլխավորապես արաբական աղբյուրները, իսկ հնագույն մատենագիրները միջանկյալ կերպով միայն հիշատակում են երբեմն այն հազվագյուտ առարկաները, որոնք արտահանվել են Հայաստանից:

Պլինիոսը, օրինակ, իր «Բնական պատմության» մեջ հիշում է Հայաստանի հետևյալ բույսերը, ներկերը և քարերը՝ adamantis բույսը. laser՝ որ հյութն էր laserpitium-ի, որը բուսնում է Պարսկաստանում, Մեդիայում և Հայաստանում և իբրև բժշկական բույս՝ արտահանվում էր Հռոմ. Հայաստանում պատրաստվող մի ներկ, որը նկարիչներն անվանում էին orobitis. Հայաստանից ստացվող մի քար, որ կոչվում էր armenium և ներկում chrysocolla-յի նման. alumen շիպ և սրոցաքարեր⁴:

Բժիշկ Դիոսկորիդը, որ ապրում էր առաջին դարում Քրիստոսից հետո, հաղորդում է, որ «ամենալավ amomum-ը համարվում է հայկականը»⁵, իսկ Թեոֆիլոսի մետրոպոլիտ Նվստաթիոսը, որն օգտվել է հին աղբյուրներից, վկայում է, որ հայերի մոտ արդյունահանվում էին քարեր, որոնցով փորագրում և պատրաստում էին կնիքներ⁶:

Բժշկական բույսերի և «որդան կարմիր» ներկի մասին, որ վաճառվում էին և թերևս նաև արտահանվում, տալիս է մի քանի տեղեկություններ Ղազար Փարպեցին.

1. Ղազար Փարպեցի, I, է, էջ 9՝

«Անդ [յԱյրարատեան գաւառին] գտանին և աղգի աղգի արմատք բուսոց ի պէտս օգտակարութեան դեղոց, ըստ ճարտարագէտ ճանաչողութեան ստուգահմուտ բժշկացն յօրինուածոցն, երազահաս արտահանած սպեղանիք, և կամ արբմամբ՝ յերկարելոցն ի ցաւս պատահացուցանեն առողջութիւն».

2. Նույնը, I է, էջ 10՝

⁴ C. Plinii Secundi Naturalis Historiae, XIX, 15, 2. XXIV, 102, 2. XXXIII, 27, 1. XXXV, 28, 1 և 52, 2. XXXVI, 47, 1. տե՛ս հրատ. Littré, T. I-II, Paris, 1883.

⁵ Տե՛ս Латышев, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, I, С. Петербург, 1890, стр. 507.

⁶ Տե՛ս Նույնը, էջ 205:

«Նաև զարմատու եղէգնասեր բուսոցն ոչ ընդունայն սնուցանէ յինքեան ամենաբաղձ դաշտն Այրարատոյ, ալլ և ի նմանէ ծնեալ որդունս, ի զարդ կարմրատեսիլ զունոց, ընծայէ օգտասիրացն շահս և շքեղութիւնս»:

Բացի օտար աղբյուրների և Փարպեցու մոտ հիշատակված ներկերից, բժշկական բույսերից և քարերից՝ հավանական է նույնպես, որ Հայաստանից արտահանվել են ձիեր, ջրիվներ և գինիներ ո՛չ միայն Արեւմեայան Պարսկաստանի տիրապետության շրջանում (տե՛ս «О торговле и городах Армении», стр. 10—12), այլև հետագա դարերում:

Կասկածելի է սակայն և անապացույց հացահատիկների և յուղերի արտահանումը Հայաստանից, որ մատնացույց է արված խալաթյանի և Բրյուսովի մոտ:

Հնարավոր է, իհարկե, և ավելի քան հավանական, որ Հայաստանից դուրս են տարվել և վաճառվել բացի վերոհիշյալ առարկաներից նաև երկրի տնտեսության ավելի էական ու կարևոր արտադրանքները, սակայն այդ մասին մատենագրական աղբյուրների միջ, որքան ինձ հայտնի է, չկան փաստական տեղեկություններ:

Համառոտ մեր այս դիտողությունները, որ հիմնված են աղբյուրների պատահական ու կցկտուր տեղեկությունների վրա, թեև չեն տալիս պարզ ու լրիվ պատկերը Հին Հայաստանի ներքին ու արտաքին առևտրի, սակայն, այնուամենայնիվ, նրանք հաստատում են այդ առևտրի կարևոր նշանակությունը Հայաստանի տնտեսական կյանքում և բացատրում փոշային շրջանառության այն լայն տարածումը պատմական այս շրջանում, որ վերև մատնա-նշել էինք:

Վերև մենք ասացինք, որ հայ վաճառականության ղորեղացումը հավանական է ենթադրել արաբական աշխարհակալության ժամանակ: Իսկ այս շրջանում, հավանորեն, պարասել են վաճառականությամբ կողմնակի կերպով ֆեոդալական թե՛ բարձր և թե՛ ստորին դասերը:

Աղբյուրների մեջ ակնարկվում է, օրինակ, վաճառականու-
թյամբ պարապելու առանձին հակումը, որ ունեցել են քահանա-
ները և անգամ վիճակավորները:

Ուշագրավ են այդ մասին հետևյալ վկայությունները.

1. «Կանոնը Յովհաննու Մանդակունու Հայոց կաթողիկոսի»,
Դ, տե՛ս «Կանոնագիրը Հայոց», հրատ. Գլխավորի, էջ 90՝

«Եթէ որ ի քահանայից ի գնել կամ ի վաճառել կրթեսցին, կամ իշխանութեամբ իշխանաց վարձեսցին՝ հարկապահանջս լինելով և յոստիկանս կարգել աշխարհական գործոց, ասէ գիրն, «առ նոսա դաւեր նոցա» եւն.

2. «Կանոնը ներսիսի կաթողիկոսի և ներշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի», տե՛ս «Կանոնադիրք Հայոց», էջ 116՝

«Այլ ոմանք ձխաբոյժք եւ վանառականք եւ վաշխառուք, փոխանակ կրօնաաւորեան՝ շահածոյովք, յայսմհետէ դադարեացեն եւ սպաշխարեացեն զմեզան, զոր մեզան, սպա թէ ոչ, յանդիման արժանի գործոցն պատիժս կրեացեն».

3. *hnpkēnawg* /, III, 49, 52 364^a

«Վիճակատորը հպարտը, դատարկակացը, զրաբանը, ծոյլը, ատեցողը արուեստից և վարդապետական բանից, սիրող՝ վանա-
նաց և կատակերգութեանց»:

Միանգամայն անբավարար են մատենագրական աղոտ ու պատահական վկայությունները նաև Հին Հայաստանի արհեստավորության մասին:

Անհրաժեշտ է նախ մատնանշել, որ հին հայերենում արհեստ
և արվեստ բառերը իրարից չէին տարբերում: Թե՛ արհեստով և
թե՛ արվեստով պարասյուդներին անվանում էին «արուեստատը»,
սակայն երբ առանձնապես մատնանշում էին արհեստների հա-
տուկ բնույթը՝ այս վերջիններն անվանում էին երբեմն՝ «ձեռակա-
ն արհեստը» կամ «անբան արհեստը» իսկ արհեստավորներին՝ նաև
«արուեստատուր գործատուր» կամ «արուեստագործ»:

Բացի սովորական արհեստներից Հին Հայաստանում, ինչպես
և Աղվանքում, զարգացած է եղել նաև մետաղագործությունը, որի
մասին Ղազար փարպեցին և Մովսես Կաղանկատվացին ունեն հե-
տևյալ վկայությունները.

1. Ղաղար ֆարպեցի, I, է, էջ 10՝

«Որք ոչ միայն երեւելութեամբն ցուցանեն, վերաբերեալ զՀա-
հաւորութիւն օգտից մարդկան, այլ առաւել յորդորախոյզ աշխա-
տողացն՝ դառ ընդ երկրաւ ծածկեալ օգուտս ուսուցանեն, գանձել
անձանց շահս և զվայելս այսր աշխարհիս ի մեծութիւն թագաւո-
րաց և ի հաստատութիւն հարկահանաց, զոսկի և զպղինձ եւ գեր-
կար եւ զպատուական քաւիմս. զոր ընկալեալ արուեստող ձեռաց՝
զարդարեն զթագաւորս մեծաւեսիլ զարդօքն յօրինումովքն, զոր
ի խոյրսն և ի թագսն և ի հանդերձսն յոսկէհուսս պաճուճեալս ըն-
դելուցանեն».

2. «Մովսեսի Կաղանկատուացոյ, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», հրատ. Մ. Էմինի, Մոսկվա, 1860, II, ժԶ, էջ 131՝

«Առաքեաց [իշխանն հրախող] գործակալս ի վերայ ազգի ազգի արուեստագործաց, որք զգիտութիւն ռակէժնութեան եւ արծաթափանութեան եւ երկաթափանութեան եւ պղնձագործութեան ունէին».

3. *Խորենացի, I, ԺԶ, էջ 52՝*

«Աստ իմն ակնակառույց լեալ այրասիրտն այն և կաթոսն Շամիրամ, հրաման տալ շորից բիրոց և երկուց հազարաց արանց անարուեստից գործաւորաց յԱսորեստանեայց և յալլոց իշխեցելոց, և վեց հազար իւրոց ընտրելոց յամենայն արուեստաւոր գործաւորաց փայտի եւ քարի, պղնձոյ եւ երկաթոյ, որք ամենեկին կատարեալք իցեն յարուեստգիտութեան, ածել անխափան ի փափագեալ տեղին»:

Նիկ. Մառի կարծիքով, թե՛ հին հայերը և թե՛ կովկասյան մյուս ժողովուրդները կուլտուրական իրենց կյանքի որոշ կողմերը, ի միջի այլոց, նաև մետաղագործությունը ժառանգել էին հաբեթական բնիկներից, որոնց մոտ մետաղագործության արհեստները զարգացած էին դեռ հնագույն շրջանում (տե՛ս «Кавказский культурный мир и Армения», Петроград, 1915, стр. 30). Ուսուցչապետ Մառը ենթադրում է բացի այդ, որ արհեստներով և նյութական կուլտուրայի առարկաների ղանաղան տեսակ արտադրություններով զբաղվել են տարբեր ցեղեր և այդ որոշ տեղերում պահպանվել են մինչև մեր օրերը (տե՛ս նույնը, էջ 16): Նա ընդունում է նույնպես արհեստագործության ժառանգական լինելը, արհեստակցական եղբայրությունների դոյությունը և ընտրական սկզբունքի կիրառումն այս կաղմակերպություններում, որոնք հետագայում վերածվել են համբարությունների (էջ 17):

Նիկ. Մառի այս ենթադրությունները հնարավոր ու հավանական կռահումներ են, որ կարոտ են սակայն վերահաստատման փաստական վկայությունների օգնությամբ:

Որ տնայնագործական արհեստները լայն կերպով տարածված են եղել ո՛չ միայն «շինական»-ների այլև աղնվականների ընտանիքներում՝ այդ հրեում է Ծղիշեի հետևյալ վկայությունից (Ը, էջ 359)՝

«Իսկ կանայք կապելոցն կամօք կապեցին ղմարմնաւոր ցանկութիւնս, և եղեն կցորդ շարշարանաց սուրբ կապելոցն. ի կեանս իւրեանց նմանեցին քաջ նահատակացն մահուամբ, և ի հեռաս-

տանը, եղեն վարդապետը մխիթարիչք բանդարգելեացն: Մատամբ
Իսեաւնց վաստակեցին եւ կերակրեցան, և զկարգեալ ոռճիկ նոցա
յարքունուստ՝ ամ յամէ թոշակ առնէին և տային տանն ի նոցա ի
մխիթարութիւն»:

Արհեստների վերաբերյալ հմտությունը՝ որպես ապրուստի հայթայթման միջոց՝ մատնանշված է նաև Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ և Սահակ կաթողիկոսի կանոններում.

1. Աղաթանգեղոս, ԺԳ, էջ 85—86՝

«Յայնմ ժամանակի դային հասանէին յերկիրն Հայոց [Բա-
յիանէ ընկերօքն հանգերձ], յԱյրարատ դաւառ, ի վաղարշապատ
քաղաք, զոր և Նորաքաղաքն կոչեն, ի նիստս թագաւորացն Հայոց,
Այնուհետեւ եկեալ մտանէին ի հնձանայարկս այգեստանոյն, որ
կան շինեալ ի հիւսիսոյ յարեւելից կուտէ. և կերակրէին ընչիւք
իւրեանց ի վաճառաց քաղաքին. և ոչ ինչ այլ ինչ գոյր թռակ ընդ
նոսա զոր ունէին, բայց մի ոմն ի նոցանէ ունէր արուեստ ապա-
կագործութեան՝ առնել ոչունս ապակեղէնս, և տալ գինս ընդ
կերակրոյ ատուրն պարենի ոռնկի».

2. «Կանոնադիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլտճյանի, էջ 52՝

«Այլ սակայն [պատասխանում են քրմերի որդիները Տրդատ
Թագավորին] մարմնաւորական կարիք որչափ եմք ի կենցաղոյս
այսմիկ, ստիպէ մեզ ըստ պիտոյից տալ զդարմանս կերակրոց և
զգեստուց և զայլոց կարեաց չափաւորապէս. եւ ոչ ունիմք առեւս-
տըս գործակալութեան հնարից ինչ, առ ի պատրաստել նոյօֆ
զպարէն ոռնկաց՝ և մեզ և որդւոց մերոց, զի զորքան ծառայ էաք
մեզ և որդեց և ի պտղոց նոցա»:

դիւաց, կերակրեալ լինէաք ի զոհից և ի պտղոց սոցանս։
Վերև մենք տեսանք, որ Հին Հայաստանի քաղաքների բնակ-
չության մի ստվար մասը կազմում էին օտարազգի գաղթական-
ները։ Ռուսներն մեր աշխատության մեջ մենք մատնացույց էինք
արել, որ հիլենիստական քաղաքների բնակչության գաղթեցումը
Հայաստան տեղի էր ունենում Հայաստանի հիլենականացման ու
կուլտուրական զարգացման նպատակով։ Տեղահանված նոր բնակ-
չությունը ո՛չ միայն նպաստել էր առևտրի բարգավաճման, այլև
հիլենիստականացումը։

Ավելի քան հավանական է ուրեմն, որ Հին Հայաստանի քաղաքաբնակ օտարազգիների մի խոշոր մասը բաղկացած պիտի լինէր հոսկալ արհեստավորներից:

Հին եր որակյալ արհեստավորները՝
 Հին Հայաստանի բաղաբներն իրենց բնակչության կազմով
 նման պիտի լինեին ըստ իս Աղվանքի Պարթավ բաղաբին, որի

«արուեստագործ բնակիչ»-ների մասին Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության վերջին շրջանում Մովսես Կաղանկատվացին տալիս է հետևյալ կարևոր վկայությունը.

«Իբրև լուսն դայս ամենայն պետք և իշխանք աշխարհյս Աղուանից, ի նոյն ինքն ի հրամանէ Խոսրովու թողեալ զմեծ քաղաքն Պարտաւ, ելեալ զնացին ամրացան ի տեղիս տեղիս. իսկ բազումք ի քրիստոնէից եւ ի հեքանոսաց յարուեստագործաց բնակչաց քաղաքին, որք վասն անկարողեան իւրեանց ոչ կարացին զերծանել փախել առաջի նոցա՝ մնացին անդէն ի քաղաքի անդ։ Եւ քահանայ ոմն, անուն Զաքարիա՝ այր սուրբ, որ էր վանական Պարտաւայ եկեղեցւոյ, հեզ և հանգարտ՝ եզ զանձն իւր ի վերայ նոցա. և երգմամբ և ազգի ազգի հնարիւք զերծուց զբազում անձինս քրիստոնէից աղօթիւք իւրովք երաշխաւորեալ նաև վասն հրէից եւ հեքանոսաց» (տե՛ս հրատ. Մ. էմինի, Բ. Ժ, էջ 103):

Ընդունելով որ առևտուրը և արհեստները բավականաչափ զարգացած են եղել Հին Հայաստանի քաղաքներում, չպետք է սակայն գերազնահատել քաղաքների նշանակությունը պատմական այս շրջանում և վերագրել նրանց տնտեսական ու քաղաքական այն մեծ դերը, որ ունեին Արևմտյան Նվրոպայի քաղաքներն ու ժիջնադարում:

Օտարազգի գաղութները քաղաքներում չունեին, բնականաբար, այն սոցիալական կշիռն ու նշանակությունը, որ հետագայում Բագրատունյաց ժամանակ սկսել էր հետզհետե ձեռք բերել բնիկ հայկական բուրժուազիան։ Բացի այդ, պատմական այս շրջանի քաղաքները՝ անգամ Արտաշատը և Դվինը, որ միջազգային առևտրի խոշոր կենտրոններ էին, չէին կորցրել իրենց դյուղական և երկրագործական բնույթը և նրանց բնակչության մի ստվար մասը շարունակում էր զբաղվել երկրագործությամբ:

Քաղաքների բնակչության իրավական դրության մասին մատենագրական հնագույն աղբյուրները չեն տալիս և ո՛չ մի տեղեկություն. միայն հետագա պատմիչների վկայություններից կարելի է կռահել, որ քաղաքացիներն ունեցել են ինչ որ արտոնություններ, որ մնում են սակայն մութ և անորոշ:

Խոսելով Վաղարշակ թագավորի սահմանած կարգերի մասին՝ Խորենացին ակնարկում է, որ քաղաքացիներն իրենց սոցիալական դրությամբ ավելի բարձր են դասված եղել քան գեղջուկները (II, Ը, էջ 117—118):

«Հրաման տայ [Վաղարշակ], — ասում է Խորենացին, — և քա-

ղաքացեաց մարդկան արդոյ և պատիւ լինել առաւել քան զգեղջկաց. և գեղջկաց պատուել զքաղաքացիս որպէս զիշխանս. և քաղաքացեաց մի՛ կարի առ գեղջկօքն պերճանալ, այլ եղբայրաբար վարիլ, վասն բարեկարգութեան և աննախանձոտ կենաց, որ է շինութեան և խաղաղութեան կենաց պատճառք. և որ ինչ նման այսոցիկ»:

Կարևորն այս վկայության մեջ ո՛չ թե նրա պատմական կողմն է, այլ քաղաքացիների արտոնյալ դրությունը, որ Խորենացու ժամանակ եղել է, անշուշտ, իրական մի փաստ:

Հովհաննես Կաթողիկոսը ևս, խոսելով Զվարթնոց եկեղեցու շինության մասին, հաղորդում է, որ Ներսես Գ. Կաթողիկոսը՝

«պարապ անձին գտեալ՝ զարտաքոյս հրաշակերտ եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ էր շինեալ՝ շուրջանակի պատուար պարսպով փակեալ ամրացուցանէր, յօրինեալ ի նմա յարկս բնակութեան ինքեան հաստահեղոյս կոփածոյ քարամբբ։ Այլ եւ կարգեալ կացուցանէր ի նմա ամբոխտօրինս եղումաւոյաց ըստ պայմանի քաղաքականաց» (տե՛ս «Յովհաննու Կաթողիկոսի, Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 88):

Ինձ թվում է, որ «երդմարդաց ըստ պայմանի քաղաքականաց» հատուկ այս արտոնությունները գոյություն են ունեցել, հավանորեն, ո՛չ միայն մարզպանության, այլև Արշակունյաց թագավորության ժամանակ:

Առևտրի ու արհեստների խնդիրը լուսաբանելուց հետո՝ մնում է մեզ բնության առնել նաև ստրկության հարցը, որի գոյությունը Հին Հայաստանում ժխտվել է հաճախ հայագիտական նորագույն ուսումնասիրություններում:

Նույն այս խնդիրը մանրամասն լուսաբանված է Խ. Սամվելյանի «Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքը» աշխատության մեջ (Վիեննա, 1911, էջ 308—318), սակայն այս ուսումնասիրության (վիեննա, 1911, էջ 308—318), սակայն այս ուսումնասիրության հանդամեջ ստրկության գոյությունը և իրավական կացությունը հանդամեջ ստրկության գոյությունը և իրավական կացությունը թագավորության և մանորեն բնաված են ո՛չ թե Արշակունյաց թագավորության և մարզպանության ժամանակ, այլ ու ժիջնադարում։ Իսկ մեզ համար կարևոր է ստրկության ու ստրուկների դրության լուսաբանումը ո՛չ թե այդ, այլ նախարարական Հայաստանի հնագույն շրջանում:

Իհարկե, խոսք անգամ չի կարող լինել, որ իբր թե Հին Հայաստանում գոյություն չեն ունեցել ստրուկներ և որ Հայաստանում այդ տեսակետից բացառիկ մի երկիր է եղել Մերձավոր Արևելքում։ Ստրկությունը համատարած ու ընդհանուր մի երևույթ էր հին

աշխարհում, ուստի և ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ բացառությույն չէր կարող կազմել նաև Հին Հայաստանը:

Եվ հիրավի՝ որ հին հայկական կյանքում ևս ստրկությունն անխուսափելի էր, ինչպես և մյուս երկրներում, այդ հաստատում են հենց մատենագրական հայ աղբյուրները, որոնց մեջ ստրուկների մասին կան, ինչպես կտեսնենք, պարզ ու որոշ վկայություններ, որ հաճախ անտես են արվել նախորդ աշխատություններում: Բայց նախ քննենք այն տերմինները, որ հին հայերենում նշանակել են ստրուկ և ստրկություն:

Վերև մենք տեսանք, որ նախարարական Հայաստանում «ծառայ» էին անվանվում թե՛ ստրուկները և թե՛ ֆեոդալական սանդուղտի ստորադրյալ դասերն իրենց սենյորների կամ «տէր»-երի հանդեպ: Մատենագրական աղբյուրների ուշադիր քննությամբ մենք մատնացույց էինք արել երեք տարբեր տեսակի «ծառայություն»՝ «ի սպասու ծառայութիւն», «ընդ հարկօք» կամ «ի հարկի ծառայութիւն» և «ի ստրկաց կարգի» կամ «ստրկութեան ծառայութիւն»:

«Ծառայութիւն» և «ծառայ» տերմիններին այս վերջին իմաստով համապատասխանել են հին հայերենում նաև «ստրկութիւն» և «ստրուկ» բառերը:

Ուշագրավ է սակայն, որ «ծառայ» և «ստրուկ» անվանվել են այր ստրուկները, իսկ կին ստրուկները կոչվել են «աղախին»: Ուրեմն՝ ստրուկ և ստրկություն զաղափարների համար գործ են ածվել հին հայերենում հետևյալ բառերը՝ «ծառայ», «ստրուկ», «աղախին» և «ծառայութիւն», «ստրկութիւն» ու «աղախնութիւն»:

Արդ՝ աղբյուրների վկայություններից միանգամայն պարզ է, որ «ծառայ» կամ «ստրուկ» և «աղախին» ունեցել են պատմական այս շրջանում ո՛չ միայն Արշակունիները, նախարարները և մյուս ազնվականները, այլ նաև հոգևորականները և քահանաները:

Իբրև ստրկատիրության տարածման ապացույց կարող են ծառայել մատենագրական հետևյալ վկայությունները.

1. Փաւստոս, IV, Ժէ, էջ 127՝

«Այլ սուրբ կաթողիկոսն Ներսէս այլ ոչ ևս յաւել տեսանել զերեսս թագաւորին Արշակայ մինչև յօրն նորին կորստեան. այլ փոխանակ Ներսիսի զԶունակ ոմն անուն, և կացուցին փոխանակ նորա զլուխ քրիստոնէութեանն. և էր ստրուկ ի ստրկաց աւրումի».

2. Խորենացի, I, ԺԲ, էջ 41՝

«Սմա [Սիսակայ] զմեծ մասն ընչից իւրոց տուեալ և ծառայս

անծինս բազումս՝ սահմանս հատանէ նմա ժառանգութեան ի ծովէն ընդ արևելս եւն».

3. Նույնը, II, ԽԸ, էջ 175՝

«Եւ ապա աւար առեալ զգանձսն Երուաղայ, և ծառայս անծինս հինգ հարիւր, նա և զընտիր ընտիր գանձուցն մեհենից՝ բերէ Արտաշիսի: Եւ Արտաշէս պարգևէ Սմբատայ զծառայսն Երուաղայ».

4. Ղազար Փարպեցի, III, 2Բ, էջ 131՝

«Իսկ զայրն Մամիկոնեան զվարդ ոչ միայն լոկ անձամբ, այլ և ծառայիւք, դրամբ և կազմածով, յամուր տեղեաց շահաստանին, ի բարձրաբերձ պարսպացն և յասպարափակ բազմութենէ պահապանացն, ընկալեալ իբրև զարծուի ի թևս իւր և ընդ բազում անցուցեալ օթեանս՝ ածեալ հասուցանէր խաղաղութեամբ ի յերկիրս Հայոց».

5. «Ողբք վասն շարեացն աշխարհիս Հայոց և վկայաբան. Վահանայ Գողթնացոյ», Վենետիկ, 1854, էջ 40՝

«Բշուառական և շարասէր, ա՛ռ զայդ ամենայն, և ծառայս եւ աղախնայս, և ձիս և ջորիս և ուղտս».

6. Եղիշե, VII, էջ 235՝

«Նա և ի մէջ իսկ բերէր զամբաստանութիւն նորա Մուշկան Նիւսալաւուրտ, և յայտ առնէր պատերազմակից ընկերօքն իւրովք, որ և յետ վճարելոյ պատերազմին բազում արիւն հոտ հեղու վասակ. թէ ո՛րպէս սուտ երգմամբք խաբէր և իջուցանէր յամրոցաց անտի. էր՝ զոր կոտորէր և էր՝ զոր գերի տանէր զծառայս եւ զաղախնայս աւրումի».

7. Նույնը, VII, էջ 247՝

«Եւ փոխստական եղեն ի նմանէ ձեռնասուն ծառայք նորա [Վասակայ]».

8. «Կանոնք Շահապիւլանի ժողովոյն», տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հրատ. Ղլտճյանի, Ե, էջ 64՝

«Եթէ կին ոք արար և ամուլ պատահեաց, այրն հանցէ զնա վասն ամուլութեան, որ ինչ կնոջն կարասի բերեալ է ի տուն, թէ աղախին թէ անասուն, թէ հանդերձ, թէ արծաթ, առնուլ իշխան է և գնալ».

9. «Կանոնք Ներսիսի կաթողիկոսի և Ներշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի», տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլտճյանի, ԼԲ, էջ 115՝

«Քահանայք մի՛ արբեցողք և մի՛ հանգանակողք և մի՛ աւծաքագին աղախնայս ստանալ և կամ ի կապենաց պոռնկաց ի տունս տանել զգարշելիսն, զոր ոչ հրամայեն օրէնք»:

Բոլոր այս վկայություններում «ծառայ», «ստրուկ» և «աղա-
խին» նշանակում են, իմ կարծիքով, ստրուկ:

Առանձնապես կարևոր են ութներորդ և իններորդ վկայություն-
ները, որոնք թույլ են տալիս ենթադրել, որ ստրկատիրությունը
սովորական երևույթ է եղել պատմական այս շրջանում:

Մատենագրական աղբյուրներում պարզ ու որոշ մատնանըշ-
ված են նաև ստրկության գլխավոր աղբյուրները:

Աղբյուրներից ամենաֆիմնականը պետք է համարել, ան-
շուշտ, գերեհությունը, որի մասին հետաքրքիր ու խիստ կարև-
որ մի վկայություն ունի Անանիա Շիրակացին «Յաղագս հարց-
ման և լուծման» գրվածքում (տե՛ս «Вопросы и решения», изд.
И. Орбели, Петроград, 1918, стр. 26, իՍ հարցումն):

«Ներսեհ Կամսարական որդի Արշարի, անուանակից և նախ-
նի այսմ Ներսեհի, ի յաղթել պատերազմաւ Բաղձացն առնու գերի
սաստիկ յոյժ. և հասեալ ի գունն արքունի ընծայեցուցանէ թագա-
ւորին պարսից զհասարակ գերւոյն. և թուեալ զհասարակն՝ ևս ըն-
ծայէ որդւոյ արքայի զեաւթներորդ մասն. և հրաժարեալ ի նոցա-
նէ, դառնայ յաշխարհն իւր և եկեալ ի տուն Գարիկապետի՝ յոյժ մե-
ծարի ի նմանէ, ո՛չ որպէս զնախարար, այլ որպէս զմի որ թա-
գաւորաց. և սա տայ նմա զութերորդ մասն գերւոյն. և եկեալ առ
սպայապետն, զոր Խորաւարանայ կոչեն, և առաւել ևս ի նմանէ
մեծարեալ՝ տալ նմա զչորեքտասաներորդ մասն գերւոյն. և ևս
յառաջ եկեալ՝ հասանէ յաշխարհ իւր, և ընդ առաջ լինի նմա եղ-
բայր իւր կրտսեր Հրահատ, և տայ նմա զերեքտասաներորդ մասն
գերւոյն. և ևս յառաջ եկեալ՝ ընդ առաջ լինին նմա ազատք հայոց
և տայ նոցա զիններորդ մասն գերւոյն. և եկեալ ի վաղարշապատ՝
տայ ի սուրբ եկեղեցիսն զվեշտասաներորդ մասն գերւոյն. և եկեալ
Սահակ աւագ եղբայր իւր՝ տայ նմա զքսաներորդ մասն գերւոյն. և
իւր մնաց հինգ հարեր և եաւթանասուն անձն: Արդ գիտեա՛ թէ
ընդ ամենայն քանի՞ է լեալ»:

Հարցման լուծումից իմանում ենք, որ իր Հրահատ եղբորը
տվել էր Ներսեհը 60 գերի, «ազատ»-ներին՝ 80, Վաղարշապատի
եկեղեցիներին՝ 40 և իր Սահակ եղբորը՝ 30 գերի:

Շիրակացու այս վկայությունը ո՛չ միայն ցույց է տալիս
ստրկության հիմնական աղբյուրը, այլև հաստատում է նույնպես,
որ ստրուկներ ունեցել են բացի ազնվականներից նաև եկեղեցի-
ները:

Ստրկության մի ուրիշ կարևոր աղբյուր էր վաճառքը և գնու-
մը, որի մասին կան որոշ վկայություններ Շահապիվանի ժողովի
և «Ներսիսի կաթողիկոսի և Ներշապհոյ Մամիկոնէից հպիսկոպո-
սի» կանոններում.

1. «Կանոնք Շահապիվանի ժողովոյն», 2, հրատ. Ղլտճյանի,
էջ 65՝

«Եթէ որ կին յառնէ եւանիցէ, կալցեն և անդրէն յայր իւր
տացեն, և մանաւանդ, որ վարձկանօք իցէ վարձեալ և ոչ բողա-
բար, քէպետեւ վաճառեցի եւ յաղախնութիւն կալցի».

2. «Կանոնք Ներսիսի կաթողիկոսի և Ներշապհոյ Մամիկոնէից
հպիսկոպոսի», հրատ. Ղլտճյանի, 7, էջ 108՝

«Եղին ոմանք և զվաշխս դահեկանաց իւրեանց, կէսք վաճա-
ռեցին բնկերաց իւրեանց որպէս ծառայս և այլքն հտուն վարձանս
կանանց իւրեանց ամբարշտեալք ի բռնութեան, անարժանութեամբ
անձանց իւրեանց մեղան».

3. Հմմտե նաև նույնը, կանոն 18, էջ 115:

Մատենագրական աղբյուրների վկայություններից պարզվում
է նույնպես, որ Հին Հայաստանում ևս, ինչպես և Ռուսաստանում
ու միջնադարյան եվրոպայում, ստրուկ էին դառնում նաև ազատ
մարդիկ, որոնք չէին կարող վճարել իրենց պարտքերը:

Ստրկության այդ երրորդ աղբյուրը պատկերավոր կերպով
նկարագրված է, օրինակ, Հովհան Մանդակունու «Վասն փոխոց և
վաշխից» ձառի հետևյալ հատվածում.

«Եւ որպէս երկրագործքն յաղագս անձրեաց աղաչեն և մաղ-
թեն յԱստուծոյ վասն սերմանցն և լիութեանց աշխարհի, իսկ վաշ-
խաժողովն կարօտութիւն և տարակուսանս և սովս սաստիկս և
հարկապահանջս աշխարհի ըղձանայ, զի ի գործ և ի շահ վաշ-
խիցն ինչքն անկանիցին: Ի ժամ փոխոցն տալոյ զտարթերես կեղ-
ծաւորի. և յորժամ ժամադրութիւն վաշխիցն հասանիցէ, տեսանե-
լով զըքաւորութիւն և զտարակուսութիւն պարտապանին՝ ոչ ողոր-
մի, և ոչ երգմանն հաւատոյ մաղթողին, ոչ խոնարհի յաղաչանս
վարանեցելոյն. այլ դժխեալ անխոնարհելի և անհաշտ, եւ իւր
ծառայ զխոխառուն համարի փոխառուն» (տե՛ս «Յովհաննու Ման-
դակունոյ հայոց հայրապետի, ձառք», երկ. տպ., Վենետիկ, 1860,
էջ 65—66):

Ստրուկների աշխատանքից օգտվել են, ինչպես երևում է վե-
րոհիշյալ վկայություններից, գլխավորապես, ընտանիքներում:
Բայց երբեմնացու պատմության մեջ կան մի քանի ակնարկ-

ներ, որոնցից կարելի է թերևս կռահել, որ գերիններին բնակեցրել են երբեմն գյուղերում և օգտագործել նրանց երկրագործական աշխատանքների համար: Աղոտ ակնարկներ այդ մասին գտնվում են Խորենացու հետևյալ վկայություններում:

1. Խորենացի, II, ԽԸ, էջ 175՝

«Յայնժամ Սմբատայ զծառայան Երուսղայ, զոր գերեացն ի Բագարանէ, տարեալ բնակեցուցանէ ի թիկանց Մասեաց, ի նոյն անուն Բագարան կոչելով զձեռակերտն»:

2. Նույնը, II, Ը, էջ 112՝

«Քանզի ոչ ասեն նահապետաց ազգին՝ Մուրացեան տէր, այլ Մարացուցն տէր: Եւ թողու ի վերայ նորա զամենայն շէնս, որք ի գերութենէն Մարաց»:

3. Նույնը, II, ԾԳ, էջ 183՝

«Հրամանաւ Արտաշիսի բնակէ [Սմբատ] ի Տմորիս, որ այժմ կոչի Կորգորիք, ի յԱլկի նստուցեալ զբազմութիւն գերտնայն»:

Խորենացու այս վկայությունները մեկնելիս՝ ի նկատի պիտու է ունենալ ո՛չ թե նրանց պատմական ճշտությունը, այլ գերինների բնակեցումը գյուղերում, որ կարող է իրական փաստ լինել նախարարական Հայաստանի կենցաղում:

Եթե հնարավոր լինի ապագայում հիմնավորել մեր դիտողությունն ավելի հաստատուն փաստերով՝ այդ կարող է թերևս լինել մի ցուցանիշ, որ Հին Հայաստանում ևս գոյություն են ունեցել ստրուկ գյուղացիներ, որոնք սոցիալական իրենց կացությամբ տարբերվել են, հավանորեն, «շինական»-ներից:

Ընդունելով ստրկության գոյությունը նախարարական Հայաստանում՝ չպետք է, իհարկե, նրա նշանակությունը գերազնահատել և համարել ստրկական աշխատանքը հիմնական ու առաջնակարգ ազդակ Հայաստանի տնտեսական զարգացման:

Հին Հայաստանում, ինչպես և արևելյան մյուս երկրներում, ստրկությունը բնավ չի խաղացել այն դերը, որ նրան սխալմամբ վերագրել է Բորյանը վերջերս լույս տեսած իր աշխատության մեջ (տե՛ս Բ. Ա. Борьян, Армения, международная дипломатия и СССР, М., 1929, часть I, стр. 72—111). Միանգամայն պարզ է, որ նախարարական Հայաստանի տնտեսության հիմքը կիսազատ «շինական» էր և ո՛չ ստրուկը, որի տնտեսական դերը պետք է համարել երկրորդական:

Ստրկությունը Հին Հայաստանում չի կարող, անշուշտ, համեմատվել իր ծավալով և իր տնտեսական նշանակությամբ Հին

Հունաստանի կամ Հռոմի ստրկության հետ, ուր ստրուկները կադմում էին բնակչության սովոր մեծամասնությունը և գլխավոր արտադրող տարրն էին ո՛չ միայն արդյունագործության մեջ, այլ նաև գյուղատնտեսության:

Ստրուկների իրավական դրության մասին պատմական այս շրջանում մեզ ոչինչ հայտնի չէ:

Կարելի է սակայն վստահորեն պնդել, որ ստրուկների դրությունը չէր կարող առանձնապես ծանր լինել նախարարական Հայաստանի տնտեսական այն պայմաններում, որ վերև մատնանշել էինք:

Ստրկական աշխատանքի շահագործման աստիճանը և ձևը, ինչպես հայտնի է, կախված են եղել յուրաքանչյուր երկրի տնտեսական միջավայրից և ապրանքափոխանակության նվազ կամ լայն զարգացումից:

Վերև մենք տեսանք, որ պատմական այս շրջանում թեև զարգանում էին Հայաստանում թե՛ առևտուրը և թե՛ դրամական շրջանառությունը, սակայն ոչ այն մեծ ծավալով, ինչպես Հունաստանում կամ Հռոմում: Ֆեոդալիզմի այս շրջանում գերակշռող տնտեսությունն ուներ Հայաստանում բնական տնտեսությունը: Իրենք հայ նախարարները, որ մեծ մասամբ զինվորականներ էին, չունեին, ինչպես ասացինք, սեփական ու ինքնուրույն խոշոր տնտեսություններ: Բացի այդ՝ ցորենը և գյուղատնտեսության մյուս արտադրանքները դեռևս չէին դառել լայն շուկայի ապրանք այնպիսի չափերով, ինչպես Բագրատունյաց ժամանակ:

Հասկանալի է, որ տնտեսական այս պայմաններում չկար դեռևս ստրկական աշխատանքը շահագործելու այն խթանը, որ գոյություն ուներ ապրանքային ու փողային տնտեսության լայն զարգացման շրջաններում:

Այդ է նաև պատճառը, որ պատմական այս շրջանում ստրուկների իրավական դրությունը մենք ենթադրում ենք համեմատաբար ավելի մեղմ քան հանրապետական Հռոմում կամ կապիտալիստական երկրներում:

9. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԵՈԴԱԼԻԶՄԻ ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՎ ՏԵՎՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նախարարական կազմակերպության ծաղումը և սկիզբը կառուր մի խնդիր է, որ կարոտ է հատուկ լուսաբանության: Ինչպես հայտնի է, ֆեոդալիզմի զարգացումն Արևելքում և

Արևմտյան Եվրոպայում՝ տեղի է ունեցել միանգամայն տարբեր պայմաններում: Արևմտյան Եվրոպայում ֆեոդալիզմն առաջ էր եկել Հռոմեական կայսրության անկումից հետո իբրև հետևանք նախկին պետական կազմակերպության քայքայման, իսկ Արևելքում նա հետզհետե զարգացել էր տոհմային կյանքի կազմալուծման և կերպարանափոխման ընթացքում:

Ի նկատի ունենալով ֆեոդալիզմի ծագման այս տարբեր պայմանները՝ նորագույն ուսումնասիրություններում տոհմային կենցաղից առաջացած ֆեոդալիզմն անվանում են առաջնական ֆեոդալիզմ, իսկ միջնադարյան Եվրոպայինը՝ կրկնված ֆեոդալիզմ:

Համաձայն այս բաժանման Հին Հայաստանի նախարարական կազմակերպությունը կարող ենք բնորոշել, անշուշտ, իբրև առաջնական ֆեոդալիզմ:

Կառուցված լինելով կերպարանափոխվող տոհմային կյանքի հիմքերի վրա՝ նախարարական կազմակերպությունը, ընտանաբար, պահպանած պիտի լինեիր իր մեջ տոհմային նախորդ կարգերի բազմաթիվ մնացորդներ:

Ուշագրավ է այս տեսակետից, որ Հին Հայաստանի պետական ու սոցիալական կազմակերպության վերաբերյալ տերմինները, ինչպես մանրամասն պարզաբանված է այդ պրոֆ. Զավախովի «Государственный строй древней Грузии и древней Армении» աշխատության մեջ (стр. 77—136), ծագել են, մեծ մասամբ, տոհմատիրական նախորդ շրջանից:

«Ազգ» բառը, օրինակ, որ սկզբնապես նշանակում էր տոհմային խմբակցություն, հետագայում գործ է ածվել նախարարական շրջանների և անգամ համայն Հայաստանի բնակչության համար՝ «ազգն Աղձնեաց», «ազգն Սիրնեաց տոհմին», «ազգն աշխարհին Հայոց», «ազգն տանն Հայոց երկրին» են:

Տոհմային կենցաղի շրջանում «առուն» էր անվանվում ամեն մի տոհմի բնակատեղին, իսկ հետագայում «առուն» են կոչվել երկրային բոլոր միավորները, ամենափոքրից սկսած մինչև ամենամեծը, թե՛ նախարարական «տէրութիւն»-ները և թե՛ Արշակունյաց ամբողջ պետությունը՝ «առուն Աղձնեաց», «առուն Գողթան», «առուն թագաւորութեան Հայոց», «առուն Հայոց երկրին» են:

Նմանապես և «տանուտէր» բառը, որ սկզբում ունեցել է տոհմապետի իմաստ, հետագայում գործ է ածվել նաև նախարարական շրջանների նահապետների և նույնիսկ թագավորի համար:

Վերև մենք տեսանք, որ սոցիալական ամենասովորական տերմինները, ինչպես «նախարար», «նահապետ», «սեպուհ», «ազատ», որ փոխառություններ են պարթևերենից, բոլորն էլ ծագում են զարձյալ տոհմային նախորդ շրջանից:

Նախարարությունների տոհմային հիմքերը, տոհմային միջավայրի շերտավորումը, դասերի առաջացումը և Հայաստանի ֆեոդալականացման ընթացքը քննության են առնված Նիկ. Ադոնցի «Армения в эпоху Юстиниана» աշխատության մեջ (տե՛ս դե. XIV, Родовые основы нахарарства, стр. 389—426): Այս աշխատության մեջ Նիկ. Ադոնցը, հենվելով Քսենոփոնի վկայությունների վրա (տե՛ս Anabasis, IV 1—6), Արմենիայի սոցիալական դրությունը 401—400 թ. Քր. առաջ բնորոշում է իբրև տոհմատիրական:

Քսենոփոնն Արմենիան անվանում է «ընդարձակ ու բարեկեցիկ» երկիր, քաղաքականապես բաժանված երկու մասի: Հարավից Կենտրիտես գետը (Արևելյան Տիգրիսը, որ այժմ կոչվում է Բոհտան-սու), որպես բնական սահմանագիծ՝ բաժանում էր Արմենիան Կարդուխների երկրից: Արմենիայի այս մասում իշխում էր Որոնտասը, որի զորքը բաղկացած էր ո՛չ միայն արմեններից, այլև մարդերից ու խալդայներից: Կենտրիտես գետի աջ ափի մոտ, մոտավորապես այժմյան Սզերդի շրջանում, Քսենոփոնի ասելով՝ արմենների գյուղեր չկային պատերազմների պատճառով Կարդուխների դեմ:

Գետից մոտ 5 փարսախ կամ 27 կիլոմետր հեռավորության վրա՝ հույները մտել են մի մեծ գյուղ, ուր տների մեծամասնությունը վրա՝ եղել են աշտարակներ: Այդ գյուղն ունեցել է սատրապի բնակության համար հատուկ մի դղյակ:

Շարժվելով այստեղից դեպի հյուսիս՝ հույներն իջել են Մշո դաշտը, որ համարվել է Արևմտյան Արմենիայի մասը և գտնվել է Տիրիբազի իշխանության տակ:

Քսենոփոնի նկարագրությունների մեջ ուշագրավ է այն, որ նա Արմենիայում չի հիշատակում և ո՛չ մի քաղաք. հույները գետերի հովիտներում տեսել են միայն բազմաթիվ գյուղեր, որոնց տնտեսական վիճակը եղել է միանգամայն բարգավաճ ու բարեկի:

Գյուղերի մի մեծ խումբ հիշում է Քսենոփոնը Տելեբոաս կամ Մեդ գետի շուրջը և մի ուրիշ խումբ՝ Տելեբոաս գետից 15 փարսախ կամ մոտ 80 կիլոմետր դեպի արևելք: Գյուղերի այս վերջին խումբը գտնվել է ամրոցի շուրջը: Այստեղ հույները գտել են ամեն տե-

սակ պաշարեղեն՝ մսացու անասուններ, հաց, հին անուշահոտ գինիներ, շամիշ, զանազան ընդեղեններ, նաև խոզի ճարպ, քնջութ, դառն նշի և բեմեկնի յուղ և սրանցից պատրաստված անուշահոտ յուղ:

Արածանի գետի ակունքների մոտ, այժմյան Դիադին-Բագավանի շրջանում, հույներն իջևանել էին արմենների գյուղերում, որոնց նկարագիրն առանձնապես հետաքրքրական է:

Այստեղ նրանք, հասնելով մի գյուղ, աղբյուրի մոտ ամրության առաջ հանդիպել էին ջուր տանող գյուղացի կանանց, իսկ ամրության մեջ՝ գյուղապետին (kômachês): Այս շրջանի գյուղերում, — պատմում է Քսենոփոնը, — «տները գետնափոր էին, մուտքը շրջորի բերնի նման, իսկ ներքեն ընդարձակ: Կենդանիների համար հատուկ մուտք կար փորված, իսկ մարդիկ իջնում էին ցած սանդուխտներով»: Տների մեջ հույները գտնում են առատ պաշարեղեն՝ ցորեն, գարի, ընդեղեններ և կարասներում գարուց պատրաստված խմիչք, նաև այծեր, ոչխարներ, եղներ, կովեր, հավեր և խոզեր: Քսենոփոնն առանձնապես հիշում է նաև արմենների ձիերը, որոնք պարսկական ձիերից թեև փոքր էին, բայց շատ ավելի կայտառ:

Քսենոփոնի այս վկայություններից պարզ երևում է, որ արմենները եղել են նստակյաց ու հողագործ ժողովուրդ և երկրագործական մշակույթի տեսակետից կանգնած են եղել վարգայման համեմատաբար բարձր աստիճանի վրա:

Հերոդոտն անվանում է արմեններին polyprobatoı «հարուստ անասուններով» (V, 49), ուստի պետք է ենթադրել, որ նրանք զբաղվել են նաև խաշնարածությամբ:

Պաշարեղենի առատությունը և քաղաքների բացակայությունը կարող են անուղղակի մի նշան համարվել, որ Քսենոփոնի ժամանակ Արմենիան գտնվել է բնական տնտեսության զարգացման շրջանում: Քաղաքների բացակայությունը և երկրի նահապետական դրությունը թույլ են տալիս նաև կարծելու, որ բնակչության դասակարգային շերտավորումը գտնվել է դեռևս սկզբնական իր շրջանում:

Հերոդոտի և Քսենոփոնի վկայություններից երևում է նույնպես, որ Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում ապրում էին դեռ այլևայլ օտար ցեղեր:

Արմենիան, Հերոդոտի վկայությամբ (V, 49 և V, 52), գտն-

վել է կիլիկեցիների և մատիենների միջև: Կիլիկեցիների կողմից Արմենիայի սահմանն է եղել Եփրատ գետը, իսկ արևելքում նա սահմանակից է եղել մատիենների երկրին: Եփրատից սկսած մինչև Մատիենն Արմենիայի տարածությունը եղել է մոտ 56¹/₂ փարսախ՝ մոտավորապես 300 կիլոմետր: Հերոդոտի վկայություններից կարող ենք հետևել, որ նրա ժամանակ արմենական գաղթականությունը տարածված էր արդեն ստորին Արածանիի և վերին Տիգրիսի շրջաններում՝ այժմյան Խարբերդի ու Դիարբեքրի վիլայիթներում:

Իսկ ըստ Քսենոփոնի՝ Արմենիայի սահմաններն են եղել՝ հարավ-արևելքում՝ Կենտրիտես գետը, իսկ հյուսիս-արևելքում՝ Դիադին-Բագավանի մոտ գտնվող շրջանները: Քսենոփոնի ժամանակ Արածանի կամ Արևելյան Եփրատ գետի վերին հոսանքը և ակունքները գտնվել են արդեն Արմենիայի սահմաններում:

Հերոդոտի ու Քսենոփոնի այս տեղեկություններն Արմենիայի մասին պարզ ցույց են տալիս, որ Աքեմենյան Պարսկաստանի աշխարհակալության ժամանակ արմենական գաղթականությունը կարողացել էր գրավել միայն մի քանի շրջաններ և այդ շրջաններում, ինչպես դժվար չէ կռահել աղբյուրների վկայություններից, արմենների հետ միասին ապրել են նույնպես խալդեր, մարդեր, արամայեցիներ և, հավանորեն, նաև ուրիշ ցեղեր:

Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան, հյուսիսային և արևելյան մասերում ևս ապրում էին դեռ զանազան այլ ցեղեր, որոնք հիշատակված են մասամբ Հերոդոտի և Քսենոփոնի երկերում:

Քսենոփոնի վերոհիշյալ երկից դիտենք, որ նահանջող հույներն հայկական բարձրավանդակի հյուսիս-արևմտյան կողմում՝ Ճորոխ գետի ուղղությամբ և ավելի հյուսիս դեպի Տրապիզոն՝ անցել էին խալդերների, տառքների, սկյութների, խալդերի, մակրոնների, կոլխերի, տիբարենների և մոսսինոյկների երկրներով, որոնք ազատ են եղել և պարսից թագավորությունից միանգամայն անկախ: Նույն կողմերում ապրել են նաև հեսպերիտներն ու փասիաններն, որոնք սակայն գտնվել են Տիրիբադի իշխանության տակ:

Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում, ինչպես վկայում է Հերոդոտը (III, 94 և VII, 79), գտնվել է պարսից պետության տասնևութորդ սատրապությունը, որի բնակիչներն էին ալարոդները (ուրարտացիները), սասպեյրները (հավանորեն Սպերի շերջանում) և մատիենները (Ատրպատականի կողմերում): Բացի այս

փոխանցման շրջան, իսկ Տիգրան Մեծի ժամանակ ավարտվել է, նրա կարծիքով, այդ փոխանցումը և կազմակերպվել են հետզհետե Հայաստանի նախարարությունները:

Տոհմային կազմակերպության քայքայման ու Հայաստանի նախարարականացման ժամանակագրական այս շրջանաբաժանումները հակասում են այն փաստական աղոտ տեղեկություններին, որ հայտնի են մեզ պատմական աղբյուրներից. ուստի և վիճելի են ու անհավանական:

Աղոնցն աչքաթող է արել նաև սեպագիր արձանագրությունների կարևոր տվյալները:

Արձանագրությունների ընթերցումից հայտնի է, որ խալդական գերիշխանության տակ նախարմենական իսկ շրջանում գերտնըվել են տոհմացեղային բազմաթիվ խմբավորումներ, որոնց մեջ տեղական ցեղապետները և տոհմապետները եղել են հաճախ տիրական իրավունքներով օժտված իշխանավորներ: Հավանական է նաև, որ սենյորական-վասալական հարաբերություններ, որոնք կարող են դեռ հատուկ ուսումնասիրության, կարող էին գոյություն ունեցած լինել խալդական թագավորության մեջ:

Ուրեմն՝ սոցիալական որոշ շերտավորում տոհմացեղային խմբակցությունների մեջ, ինչպես և ֆեոդալականության որոշ սաղմեր, կարող էին առանձնահատուկ լինել հենց խալդական մեծ պետության:

Պարզ է, որ տոհմացեղային այս խմբավորումները, ենթարկվելով արմենների իշխանության, պահպանած պիտի լինեին իրենց նախկին սոցիալական կենցաղը:

Առարկելի է նաև Աղոնցի վերոհիշյալ լուսաբանության հենց հիմնական փաստարկումը:

Մատնանշելով «պատերազմական ժամանակի տազնապը» որպես կարևոր մի գործոն, որը նպաստել է սոցիալական շերտավորման, Աղոնցն աչքաթող է անում, որ համառ ու երկարատև կռիվներ տեղի էին ունենում ո՛չ միայն Արտաշեսի ու Տիգրան Մեծի ժամանակ, այլև դրանից առաջ՝ արմենների առաջնորդների ու հաստատման ժամանակ նորանվաճ երկրում:

Նոր եկվորների լարված ու հարատև կռիվների մասին տեղական խալդերի ու կարդուխների հետ կարևոր տեղեկություններ պահպանվել են, ինչպես հայտնի է, Քսենոփոնի «Kyroupaideia» և «Anabasis» երկերում: Ուստի խիստ հավանական է, որ արդեն այս հնագույն շրջանում կարելի է ենթադրել տոհմային հարաբե-

րությունների որոշ բեկում և տոհմապետների ու առաջնորդների իշխանության ու հեղինակության ուժեղացում:

Նոր երկրների գրավումը, տեղական ցեղերի նվաճումը և նրանց ենթարկումը նվաճողների իշխանության շէին կարող չթողնել իրենց ազդեցությունը տոհմային հարաբերությունների վրա և նպաստելու էին, անտարակույս, արմենների մոտ ևս տոհմապետների ու ցեղապետների իրավունքների ու իշխանության ընդարձակման: Միևնույն ժամանակ, տնտեսական անհավասարությունը, որ ստեղծվում էր հաղթված ժողովուրդների ստորադրմամբ, որ ստեղծվում էր հաղթված ժողովուրդների ստորադրմամբ, հավանորեն, արմենների տիրապետության հնանվաճողներին, հավանորեն, արմենների տիրապետության հնագույն իսկ այս շրջանում վերածվում էր բաղադրական ու իրավական անհավասարության և նպաստում, ըստ հրեույթին, դասերի կազմակերպման:

Սոցիալական շերտավորման այս առաջացումը բացատրելիս՝ չպետք է, իհարկե, գերադնաճատել «պատերազմական ժամանակի տազնապի» և նվաճումների նշանակությունը: Անհրաժեշտ է նույնպես ի նկատի ունենալ երկրի տնտեսական դրությունը և տնտեսական այն հեղաշրջումը, որ տեղի ունեցավ Սելևկյանների ժամանակ:

Հին Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների վերաբերյալ ուսերեն մեր աշխատության մեջ մենք մատնացույց էինք արել, որ հելլենիստական շրջանի տնտեսական հեղաշրջումը դարկ էր տվել նաև Հին Հայաստանի տնտեսական զարգացմանը:

Այդ զարգացման պարզ նշաններն էին Փոքր Հայքում և Մոփքում կտրված սեփական դրամները, փողային շրջանառության զարգացումը և առևտրական հնագույն քաղաքների հիմնադրումը Մոփքում: Հելլենիստական տիպի այս քաղաքների հիմնումն ինքնին կարևոր մի փաստ է, որ ցույց է տալիս սոցիալական շերտանիւն կարևոր մի փաստ է, որ ցույց է տալիս սոցիալական շերտավորման ուժեղացումը: Առևտրի ու դրամական շրջանառության զարգացման շնորհիվ կարևոր նշանակություն էր ստանում դրամական կապիտալը: Այս նոր ուժը, եթե անդամ նրա դերը երկրորդական ու մակերևութային համարենք Հին Հայաստանի էկոնոմիկայի բնական-տնտեսական հիմքերի նկատմամբ, անխուսափելի կերպով պետք է ազդեր սոցիալական հարաբերությունների վրա և կերպով պետք է ազդեր սոցիալական հարաբերությունների վրա և կերպով պետք է ազդեր տոհմային հասարակության քայքայումը, որ սկսվել էր արդեն նախընթաց շրջանում:

Իսկ տոհմային կազմակերպության այս քայքայման և դասերի

աստիճանական ծագման հետ սերտ կապված է Հին Հայաստանի նախարարությունների գոյացման հարցը:

Հավանական է, անշուշտ, որ տնտեսական ու իրավական որոշ ստորադասումների զարգացումը, որ մենք անվանում ենք ֆեոդալական, տեղի էր ունենում տոհմային կարգերի կազմալուծման հետ զուգընթաց:

Իսկ եթե այդ այդպես է, ուրեմն, տոհմային ձևերի բեկումը և դասերի ու ֆեոդալիզմի ծագումը Հին Հայաստանում պետք է դնել ո՛չ թե Արտաշեսի, Զարեհի և Տրդատի Մեծի ժամանակ, ինչպես այդ ենթադրել է Աղոնցը, այլ նախորդ ավելի հնագույն շրջանում:

Հիմնվելով վերոհիշյալ մեր գիտությունների վրա՝ կարելի է եզրակացնել, որ արդեն նախարարական շրջանում, արմենների նվաճումների ու տիրապետության սկզբնական իսկ ժամանակ, հավանական է ենթադրել ցեղապետների ու տոհմապետների իշխանության որոշ ընդարձակում և ազնվականության ու ֆեոդալականացման աստիճանական զարգացում ո՛չ միայն նախարարական ցեղային զանգվածներում, այլև արմենական տոհմային լայն-բազմություններում:

Հավանական է նույնպես, որ Արտաշեսի ու Զարեհի անկախ թագավորությունները, որոնց ընդարձակման մասին հիշել էինք վերև Սարաբոնի տեղեկությունները, ունեցել են արդեն ֆեոդալական կազմություն և նախարարականության հիմքեր:

Հետագայում այդ կազմակերպությունը կարող էր, հավանորեն, որոշ փոփոխություններ կրած լինել, ենթարկվելով հայ Արշակունիների ժամանակ պարթևական ազդեցության, սակայն նրա հետագա այդ ձևավորումը, որ ենթադրաբար և իր ժամանակվա հասկացողությամբ լուսաբանել է հորենացին իր պատմության մեջ (II, 2, է, Ը, էջ 108—118), չի վերաբերվում, անշուշտ, նախարարությունների գոյացման և զարգացման, որ տեղի էին ունեցել նախարարական շրջանում:

Հայկական նախարարությունները, որ Հայաստանի պատմական անցյալում ունեցել են հիմնական նշանակություն, պահպանվել էին, ինչպես հայտնի է, թե՛ արաբական, թե՛ Բագրատունյաց և թե՛ հետագա շրջաններում:

Նիկ. Աղոնցի կարծիքով, «նախարարական կազմակերպությունը գոյություն է ունեցել Հայաստանում հին ժամանակներից մինչև մոնղոլական արշավանքները» (տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», стр. 236).

«Ինչպես ամեն մի երևույթ,— ասում է Աղոնցը,— որ զարգանում է տեղի ու ժամանակի պայմաններում, նույնպես և նախարարությունը փոխել է հաճախ իր բնույթը և անցել զարգացման տարբեր փուլերով: Նախարարական կարգերը, որ մշակվել էին Արշակունիների ժամանակ, ընդհանուր առմամբ շարունակվել էին անփոփոխ նաև Սասանյանների և Յուստինիանի շրջանում: Մոտավորապես 628 թվից սկսած, երբ մարզպանական կամ տանուտիրական Հայաստանի մեծագույն մասն անցել էր կայսրության իշխանության տակ և երբ պարսիկները վերջնականապես հրաժարվել էին այդ երկրից, սկսվել է արշակունյան ձևի նախարարության քայքայումը: Արաբների խիստ ու սկզբներում թշնամական քաղաքականությունը նախարարության նկատմամբ նպաստում էր այդ քայքայման» (նույնը, էջ 236):

Աղոնցի այս ընդհանրացումները մի քանի կետերում սխալ են ու անընդունելի:

Մենք ո՛չ մի ապացույց չունենք, որ 628 թվից հետո կամ արաբական տիրապետության սկզբնական շրջանում սկսված լիներ նախարարական հին կարգերի քայքայումը: Ընդհակառակը՝ պատմական տեղեկություններից որոշակի հայտնի է, որ մինչև յոթերորդ դարի վերջերն արաբների քաղաքականությունը նախարարությունների հանդեպ ո՛չ միայն չի եղել խիստ ու թշնամական, բարությունների հանդեպ ո՛չ միայն չի եղել խիստ ու թշնամական, այլ եղել է միանգամայն մեղմ ու նախարարությունների զորեղաց-այլ եղել է միանգամայն մեղմ ու նախարարությունների զորեղաց-ման համար ավելի քան նպաստավոր: Կարելի է հաստատապես պնդել, որ արաբների նվաճած երկրներից և ո՛չ մեկը չի ունեցել այն բացառիկ ինքնավար իրավունքները, որ տրված են եղել նախարարական Հայաստանին:

652 թվին, ինչպես վկայում է Սեբեոսը, Թեոդորոս Ռշտունին և մյուս նախարարները հաշտության դաշինք էին կնքել Մուսվիհի հետ, որի համաձայն Հայաստանը դառնում էր ինքնավար մի երկիր և ստանում քաղաքական հատուկ իրավունքներ:

«Եւ ի նմին ամի,— ասում է Սեբեոսը,— ապստամբեցին հայք և ի բաց կացին ի թագաւորութենէն յունաց՝ և հնազանդեցան ի ծառայութիւն արքային Իսմայէլի, եղին ուխտ ընդ մահու, և ընդ ժոխոց դաշինս կոնցին Թէոդորոս Ռշտունեաց տէր՝ ամենայն իշխանաւրն Հայոց ի բաց ընկեցեալ զաստուածային դաշնաւորութիւն: Արդ՝ խաւսէր ընդ նոսա իշխանն Իսմայէլի և ասէր. «Այս լիցի ուխտ հաշտութեան իմոյ ընդ իս և ընդ ձեզ որչափ ամաց և դուք կամիջիք, և ոչ առնում ի ձէնք սակ զերրեամ մի. ապա յայն-»

ժամ տալիք երդմամբ, որչափ և դուր կամիջիք. և հեծեալ կալէք յաշխարհիդ ժն հազար. և հաց յաշխարհէն տուր, և ես ի սակն արքունի անգարեմ. և զհեծեալսն յԱսորիս ոչ խնդրեմ, բայց այլուր և հրամայեմ, պատրաստ լիցին ի գործ. և ոչ արձակեմ ի բեր. դորայն ամիրայս, և ոչ տաճիկ սպայ՝ ի բաղմաց մինչև ցմի հեծեալ: Թշնամի մի՛ մտցէ ի Հայս, և եթէ դայ Հոռոմ ի վերայ ձեր՝ արձակեմ ձեզ զարս յազնականութիւն որչափ և դուր կամիջիք: Եւ երդնում ի մեծն Աստուած՝ եթէ ոչ ստեմ» (տե՛ս «Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին», հրատ. Ք. Պ., Պետերբուրգ, 1879, լե, էջ 138):

Նախարարությունները զորեղ էին ֆեոդալական իրենց ներքին կացութեամբ ո՛չ միայն 652 թվից հետո, այլև Բյուզանդական տիրապետության քսանուհինգամյա նախորդ շրջանում:

628 թվից մի քանի տարի հետո՝ Ասորիքում սկսվել էին, ինչպես հայտնի է, Արաբական խալիֆատի մեծ կոիվները Բյուզանդիայի դեմ և կայսրութիւնը հայկական նախարարությունների հանդեպ չէր կարող, բնականաբար, վարել ուժեղ ձեռքի քաղաքականութիւն, այլ աշխատելու էր օգտագործել Հայաստանի գինվորական ուժը, վարելով այստեղ մեղմ ու զուսպ քաղաքականութիւն:

Մատենագրական աղբյուրների վկայութիւններից երևում է նույնիսկ, որ արաբական արշավանքներից առաջ՝ Բյուզանդական պետության անդրութիւն պատճառով՝ Հունահայաստանը գտնւել է անտերուռնչ վիճակում: Թողնված լինելով իրենց բախտին՝ նախարարութիւնները չէին կարողացել համախմբւել և պաշտպանւում էին արտաքին հարձակումներից ո՛չ թե ընդհանուր միացյալ ուժերով, այլ, մեծ մասամբ, անջատ ու առանձին:

Անիշխանական այս դրութիւնը, որ մատնանշւում է մատենագրական երկերում, սխալ կլինի, անշուշտ, հասկանալ իբրև նախարարութիւնների կամ նախարարական կարգերի քայքայում:

Այդ քայքայում էր միմիայն կայսրութիւն գերագույն իշխանութիւն, նաև զորական միացյալ ուժի, իսկ նախարարութիւնները և կալվածատեր ազնւականութիւնը մնում էին դասային իրենց արտոնյալ դրութիւն մեջ, սակայն ավելի ևս ինքնիշխան ու զորեղ, քան առաջ:

Հետաքրքիր է խիստ, որ այս խառն ու անտերուռնչ շրջանում կալվածատեր ազնւականները, ինչպես հայտնի է Դվինի ժողովի կանոններից, ձգտել են ընդլայնել իրենց տնտեսական իշխանու-

թիւնը: Նրանք աշխատել են տեր ու տնօրեն դառնալ վանքերի ու եկեղեցական եկամտաշատ հաստատութիւնների և փորձել են անգամ «զժառանգաւորս» կամ «զազատ մանկունս եկեղեցւոյ» դարձնել հարկատու և «ի ծառայութիւն և ի ստրկութիւն արկանել» (տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլտճյանի, կան. Թ, Ժ, ԺԱ, էջ 126—128):

Թե՛ այս և թե՛ նման վկայութիւններից կարելի է ըստ իսկուհեւ, որ Հայաստանի նախարարական կազմակերպութիւնը, որն իր հիմնական գծերով մնում էր այս շրջանում անխախտ, փոխւում էր միայն ազնւական կալվածատիրութիւն ու զինվորականութիւն զորեղացման և ստորադրյալ մյուս դասերի քմահաճ հագործութիւն ուղղութեամբ:

Սխալ պետք է համարել, անշուշտ, և Ադոնցի վերահիշյալ ենթադրութիւնը հայկական ֆեոդալիզմի տեղութիւն մասին:

Ադոնցի պնդումը, որ նախարարական կազմակերպութիւնը գոյութիւն է ունեցել Հայաստանում մինչև մոնղոլական արշավանքները, այսինքն՝ մինչև տասնութերեքերորդ դարի երեսնական թվականների վերջերը, պարզապես մի թյուրիմացութիւն է, որ հակասում է մեր ունեցած պատմական անժխտելի տեղեկութիւններին:

Հայ պատմագիրների վկայութիւններից մենք գիտենք, որ Հայաստանի ֆեոդալական իշխանութիւնները հենց իրենք հոժարաբար անձնատուր էին եղել նոր նվաճողներին և ենթարկւել նրանց իշխանութիւն: Հայտնի է նույնպես, որ մոնղոլները նպատակահարմար էին համարել պահել վրացական և հայկական ֆեոդալական կազմակերպութիւնը և թողնել ֆեոդալների ձեռին նրանց կալվածները և իշխանութիւնը:

Ֆեոդալական կազմակերպութիւնը նրանք օգտագործեցին իբրև տեղական վարչութիւն պատրաստի ասպարատ, իսկ ֆեոդալների զինվորական ուժերը նրանք ծառայեցրին իրենց՝ որպես օժանդակ զորք հետագա արշավանքներում:

Հայաստանի զինվորական ուժի մշտական այս մասնակցութիւնը մոնղոլական հեռավոր ու անընդհատ արշավանքներին, ինչպես և մոնղոլական շրջանի չափազանց ծանր հարկերը, ուժասպառ էին արել ֆեոդալական Հայաստանը և սկիզբ էին դրել նրա անկմանը:

Իսկ մոնղոլական տիրապետութիւնից հետո, 14-րդ դարի կեսերից սկսած, երբ Հայաստանը Զելալիլյանների, Չոպանյանե-

րի, Լանկթամուրի, Ղարա-Ղոյունլու և Ակ-Ղոյունլու թուրքմենների ժամանակ անվերջ կռիվների, աղետների ու ավերածությունների թատերաբեմ էր դառել, հայկական ֆեոդալիզմն ապրում էր արդեն իր ծանր հոգեվարքը և այնքան էր արյունաքամ եղել, որ չուներ այլևս քաղաքական որևէ կշիռ ու նշանակություն:

Ավելի քան հավանական է, ուրեմն, որ հայկական ֆեոդալիզմի վերջնական քայքայումը պետք է ենթադրել ավերումների, փախուստի, մեծ գաղթների ու ամայացման հենց այս խռովահույզ շրջանում:

Իսկ հետագայում Պարսից և Օսմանցոց տիրապետության ժամանակ՝ նախկին ֆեոդալիզմից մնացել էին, ինչպես հայտնի է, միայն մի քանի բեկորներ՝ հայ լուսավորչական եկեղեցին, որ ուներ դարձյալ խոշոր կալվածներ, և հին կալվածատեր ազնվականության հյուծված ու թուլացած մնացորդները, որ գտնվում էին, զլխավորապես, հյուսիս-արևելյան Հայաստանի լեռնային շրջաններում:

Մեծ սխալ կլինի, անշուշտ, հայկական ֆեոդալիզմի այս քայքայումը համեմատել և համապատասխան ընդունել Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալիզմի քայքայման:

Արևմտյան Եվրոպայում ֆեոդալիզմի կաղմալուծումը հետևվանք էր տնտեսական կյանքի զարգացման՝ քաղաքների աճման ու բուրժուազիայի զորեղացման, իսկ Հայաստանում հայկական ֆեոդալիզմի անկումը տեղի էր ունենում ավերածությունների, քաղաքների ամայացման և տնտեսական բարեկեցության քայքայման պայմաններում:

Հայկական ֆեոդալիզմի քայքայմամբ ֆեոդալիզմը Հայաստանում ո՛չ թե վերանում էր, այլ փոխարինվում պարսկական և օսմանյան յուրահատուկ ֆեոդալիզմով:

Դեռևս արաբական աշխարհակալության շրջանում պարսկա-արաբական մահմեդականությունը հաստատվել էր թե՛ Հայաստանի քաղաքներում և թե՛ բուն երկրի դանազան մասերում, գրեթե ամբողջապես, Վանա լճի շուրջը գտնվող հարավային շրջաններում:

Սելջուկյան արշավանքներից հետո հայկական բարձրավանդակի հարավային և արևմտյան ավերված ու ամայացած մասերը, ինչպես և Հայաստանի գրեթե ամբողջ միջնաշխարհը, անցել էին հետզհետե մահմեդական իշխանությունների ձեռքը:

Վրաստանի աշխարհակալության ժամանակ թեև Զաքարյանները կարողացել էին վերագրավել Հայաստանի մեծագույն մասը և

հաստատել այստեղ հայկական նոր իշխանություններ, սակայն նրանց ժամանակ Հայաստանում կողք կողքի ապրում էին հայերի հետ միասին նաև թուրքական և հնագույն շրջանի քրդական, արաբական և պարսկական ցեղերը:

Այնուհետև՝ եկվոր այս բնակչությունը շարունակ աճել է թե՛ մոնղոլական տիրապետության ժամանակ և թե՛ հետագա դարերում, որովհետև պարբերաբար Հայաստան են գաղթել թուրքական նաև նոր ցեղեր:

Շատ բնական է, որ հայկական խոշոր կալվածատիրությունը հարկադրված էր լինելու զիջել աստիճանաբար իր դիրքերը եկվոր գաղթականության: Հասկանալի է նույնպես, որ արաբական տիրապետության հնագույն շրջանից սկսած ի հաշիվ հայկական խոշոր կալվածատիրության զարգանալու էր Հայաստանում օտար տարրերի կալվածատիրությունը, որը մեծ նվաճումներ էր արել, գրեթե ամբողջապես, թուրք-թաթարական արշավանքներից հետո՝ 11—15-րդ դարերում:

Հայկական ֆեոդալիզմը, որի աստիճանական ծաղումը մենք ենթադրում ենք նախարտաշեսյան շրջանում և վերջնական քայքայումը 14—15-րդ դարերում, եղել է, անտարակույս, Հայաստանի անցյալի հիմնական առանցքը նրա պատմական զարգացման գրեթե բոլոր շրջաններում մինչև Պարսից ու Օսմանցոց տիրապետությունը:

Ֆեոդալիզմի այդ բացառիկ երկար տևողությունը պարզ մի չափանիշ է, անշուշտ, Հայաստանի տնտեսական հետամնացության և տնտեսական տռաջադիմության այն պայմանների բացակայության, որոնք վերջ էին դրել ֆեոդալիզմի դոյություն Արևմուտյան Եվրոպայում:

Վերև մենք տեսանք, որ Հին Հայաստանի միջով անցել է համաշխարհային տարանցիկ առևտրի հյուսիսային գիծը և որ այդ հանգամանքը մեծապես նպաստել է Հայաստանի քաղաքների զարգացման:

Արդ՝ ինչո՞վ բացատրել, որ Հին Հայաստանի քաղաքները, ֆեոդալիզմի նկատմամբ չեն կատարել նույն հեղաշրջող դերը, որը ունեցել էին ուշ միջնադարում Արևմտյան Եվրոպայի քաղաքները:

Այդ խիստ հետաքրքիր, բայց դժվար ու բարդ մի խնդիր է, որ կարոտ է դեռ հատուկ ուսումնասիրության:

Հիմնական պատճառներից մեկը, որ ինձ հավանական է թվում, քննության է առնված Հին Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների զարգացման վերաբերյալ ուսման իմ աշխատության մեջ (տե՛ս «О торговле и городах Армении», стр. 71—75).

Ռուսերեն այդ գրքում մատնացույց է արված, որ տնտեսական հարատև զարգացման տեսակետից Հին Հայաստանը գտնվել է խիստ անհաջող պայմաններում շնորհիվ իր բուֆերական աննպաստ դրությունը: Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի մեծ հաղթություններից հետո՝ Հայաստանը, ինչպես հայտնի է, դառնել էր բուֆեր պետություն Հռոմի և Պարթևաց թագավորության միջև:

Հին Հայաստանի շարաքաստիկ այդ դրությունը Արևմուտքի և Արևելքի մրցող մեծ պետությունների միջև, որ շարունակվել է նաև բյուզանդական—սասանյան և բյուզանդական—արաբական շրջաններում, գլխավոր հենց պատճառներից մեկն է, որ անդրադարձել է նրա բարեկեցության վրա և խիստ անբարենհաջող ազդեցություն ունեցել նրա քաղաքական ու ներքին զարգացման վրա:

Վ. Գուրկո-Կրյաժինի կարծիքով՝ մրցող այդ մեծ պետությունների բախումն ունեցել է իր հիմքում տնտեսական խոր պատճառներ, իսկ Հայաստանը կատաղի այդ պայքարում կատարել է հաճախ դինադաշտի միայն դեր: Կուլոդ պետությունների համար այդ դինադաշտին տիրապետելը խիստ կարևոր էր և պայմանավորված էր ո՛չ միայն այն հանգամանքով, որ Հայաստանում գտնվում էր անդրասիական ճանապարհի կողմնակի ճյուղերից մեկը, այլ, գլխավորապես, այդ երկրի ռազմագիտական նշանակությամբ:

«Շնորհիվ իր ֆիզիկական-աշխարհագրական պայմանների, —ասում է Գուրկո-Կրյաժինը,— Հայաստանը միշտ եղել է իբր հրակայական բնական մի միջնաբերդ և իշխել է շրջակա երկրների վրա: Մի կողմ թողնելով նրա առանձին լեռնակույտների բարձրությունը (Արարատի, Արագածի, Բինգյուլ-դաղի, Ղարաբաղի և ուր.), նույնիսկ նրա հովիտներն ունեն մի քանի հազար ոտնաչափ բարձրություն ծովի մակերևույթից: Բացի այդ՝ այս ահագին բարձրավանդակը հարևան Իրանականի նման շրջապատված է ամեն կողմից իբր բերդային պատնեշով, որ կազմված է Հայկական և Պոնտական Տավրոսի վիթխարի լեռնազանգվածներից և Անդրկովկասյան «պայտից»: Շնորհիվ դրան՝ Հայաստանը, իրոք, ներկայացնում է իրենից բնական մի բերդ՝ շրջապատված բոլոր կողմերից

անմատչելի որմերով: Եվ հենց այս հանգամանքը տալիս էր այդ երկրին բոլոր դարերում առաջնակարգ ստրատեգիական նշանակություն, որովհետև նրան տիրացողն իշխում էր Կուր գետի հովիտների, Ադրբեջանի տափաստանների, Միջագետքի հարթությունների և, վերջապես, Անատոլիայի դաշտավայրերի և իրենց բարձրությամբ աննշան բարձրավանդակների վրա» (տե՛ս В. Гурко-Кряжин, Прошлое и настоящее советской Армении, «Новый Восток», 1927, кн. 16—17):

Հայկական բարձրավանդակի հենց այս ռազմագիտական նշանակությամբ բացատրում է Գուրկո-Կրյաժինը Հայաստանի պատմության խառնակումը և միավորումը համաշխարհային պետությունների պատմության հետ, նաև այն համառ, կատաղի կռիվները, որ հազարավոր տարիների ընթացքում վարել են այստեղ մեծ պետությունները Հայաստանին տիրանալու նպատակով:

«Հենց նույն այս փաստը, —ինչպես ճիշտ մատնացույց է անում Գուրկո-Կրյաժինը,— կասեցրել է միշտ և աղճատել Հայաստանի պատմական զարգացման ընթացքը, ենթարկելով նրան հարևան, ավելի հզոր պետությունների քաղաքական-տնտեսական շահերին»:

Եվ հիրավի, ինձ թվում է, կարելի է դրականապես պնդել, որ քաղաքական տեսակետից Հայաստանի նշանակությունը և գործունեությունը կախում է ունեցել շարունակ հարևան մեծ պետություններից, և սրանք են գաղտնի կամ հայտնի համաձայնությունների միջոցով վճռել կանխօրոք նրա պատմական ճակատագիրը:

Պոմպեոսի հաղթությունից հետո՝ Հայաստանը, ինչպես հայտնի է, ճանաչվելով «բարեկամ ու դաշնակից հռոմեական ժողովրդի», գտնվել է գրեթե մեկ դար Հռոմի ազդեցության շրջանակում:

Այնուհետև՝ վաթսուհինյալ թվականներին Քրիստոսից հետո, պարթևների ու հռոմայեցիների երկուստեք համաձայնությամբ, հաստատվել էր Հայաստանում հայ Արշակունիների թագավորությունը, որ գտնվում էր Հռոմի անվանական գերիշխանության տակ:

Դարձյալ հատուկ դաշնագրությամբ Հայաստանը 387 թվին բաժանել էին իրար մեջ Բյուզանդիան և Սասանյան Պարսկաստանը:

Այս բաժանումից հետո՝ աշխարհակալական կռիվն Արևելքում

ընդունել էր արտաքուստ կրոնական գունավորում: Հայկական լեռնաշխարհի ստրատեգիական կարևորության պատճառով՝ կռվող մեծ պետությունները՝ Բյուզանդիան և Սասանյան Պարսկաստանը՝ խիստ համառ պայքար էին մղում այստեղ երկրի ներսում, նպատակ ունենալով միախառնել իրենց հետ նրա բնակչությունը կրոնական ու կուլտուրական ձուլման միջոցով:

Այս երկարատև պայքարում ֆեոդալական հայ շրջանները, որոնք բաժանում էին հետո պահպանել էին նախարարական իրենց հին կազմակերպությունը, կարողացան պաշտպանել իրենց ներքին ինքնուրույնությունը: Սոցիալական-քաղաքական ու կրոնական-կուլտուրական իր ինքնուրույնությունը պահպանելու համար նախարարական Հայաստանը՝ թե՛ քաղաքական և թե՛ ինքնապաշտպանման նկատառումներով բաժանվեց բյուզանդական եկեղեցուց և ընդունեց միաբնակների եկեղեցու դավանանքը: Միանգամայն հասկանալի է, որ միաբնակ հայ եկեղեցու հանդեպ, որը թշնամի էր քաղկեդոնականության, Սասանյան Պարսկաստանն ունենալու էր հանդուրժող ու բարյացակամ վերաբերմունք:

Հունա-հռոմեական Արևմուտքի կռիվներն իրանական Արևելքի դեմ, որ սկսվել էին առաջին դարում Քրիստոսից առաջ, շարունակվել են ընդհատումներով մոտ յոթը դար: Այդ կռիվները, որ վեցերորդ դարում և յոթերորդ դարի սկզբներում հաճախակի էին դառել և ստացել կատաղի բնույթ, այնքան էին ուժասպառ արել նրանց, որ ո՛չ Բյուզանդիան, ո՛չ էլ Սասանյան Պարսկաստանը չկարողացան կասեցնել արաբական հաղթական արշավանքները և Առաջավոր Ասիայում հաստատվեց այնուհետև արաբական խալիֆայության իշխանությունը:

Այդ համառ կռիվների ժամանակ Հայաստանը, լինելով հաճախ պատերազմների մարտադաշտ, ստացել է ծանր ու անբուժելի հարվածներ: Նա պարբերաբար ավերվել ու կողոպտվել է, բնակչությունը սրի մատնվել կամ գերվել, իսկ քաղաքները ենթարկվել են հիմնահատակ կործանման: Պարբերաբար կրկնվող այդ ավերածություններից հետո անհրաժեշտ է եղել տոկուն աշխատանքով վերակառուցել քարուքանդ արված երկիրը, կործանված քաղաքները և նորից վերականգնել նախկին բարեկեցությունը:

Հին Հայաստանի տնտեսական ու ներքին կյանքի զարգացման վրա այդ ծանր ու պարբերական աղետներն ունենալու էին ըստ իս բացասական ազդեցություն:

Նրանք արգելք էին երկրի բարեկեցության անընդհատ ու հա-

րաճուն առաջադիմության, առաջ էին բերում երկարատև կանգառում, իսկ երբեմն, բացառիկ ծանր ու հարատև ցնցումներից հետո և, զլխավորապես, առևտրական հարաբերությունների ընդմիջումների ժամանակ, Հայաստանի տնտեսական զարգացումը հետ էր մղվում իր առաջավոր դիրքերից:

Այդ զարգացումը, որ գտնվել է հաճախ տնտեսական ու առևտրական հարաբերությունների և քաղաքների բարգավաճման համեմատաբար բարձր մակարդակի վրա, արտաքին արհավիրքների պատճառով հետ է շարժվել և վերսկսվել բնական տնտեսության զորեղացման հետադարձ հիմքերի վրա:

Եթե Հայաստանի տնտեսական զարգացումը երևակայենք դժգոհորեն, կստացվի, իմ կարծիքով, վեր ու վայր ձգվող կեռամանաձև մի գիծ, որ արտահայտում է Հայաստանի արտասովոր երերուն դրության, բայց հատկանշային չէ բոլորովին եվրոպական երկրների զարգացման համար միջին դարերում:

Եթե չլինեին տնտեսական զարգացման այդ աննպաստ պայմանները, թվում է ինձ, որ քաղաքային տնտեսությունը, աստիճանաբար ուժեղանալով, կարող էր Հայաստանում ևս հետզհետե կազմալուծել նախարարական հին կարգերը, առաջ բերելով տնտեսական, սոցիալական ու քաղաքական նոր հարաբերությունների զարգացում:

Նման փոփոխման որոշ նշաններ, ինչպես մատնանշել ենք ռուսերեն մեր աշխատության մեջ («О торговле и городах Армении», стр. 148—149), նկատելի են Բագրատունյաց թագավորության ժամանակ, երբ Հայաստանի խոշոր առևտրական քաղաքները հասել էին իրենց զարգացման ամենաբարձր աստիճանին:

Արձանագրությունների տեղեկություններից երևում է, որ այս շրջանում դրամական շրջանառությունը տարածվել էր ամբողջ երկրում ամենամեծ չափերով: Մեր հին աշխատություններից մեկում մենք ցույց էինք տվել, որ 10-րդ դարի և 11-րդ դարի առաջին կեսի տուրքերից շատերը եղել են դրամական (տե՛ս «Հայաստանի պատմությունը թուրք-թաթարական արշավանքների շրջանում», Երևան, 1922, էջ 93—94):

Սյունյաց Սուրբ Գրիգորի 901 թվի Մաքենյաց վանքի արձանագրության մեջ ասված է.

«Եւ ետու զսեփական տեղն մեր ի սա, որ ըստ անուան եկեղեցւոյս Աստուածածին ասի, ամենայն սահմանաւ լերամբ և

դաշտիւ, և ետու որս ձկանց, զԲողաշէն սեղանոյն, և եւթն հարիւր դրամ ի Դեղձանագետոյ զապալէն, երկուհարիւր դրամ ի Կաթկայ, երեքհարիւր յիսուն յԱնմեռէն, որ լինի ուժ դրամ եւն. (տե՛ս «Վիմական տարեգիր», կաղմ. Կ. Կոստանյանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 5, հմմտե նաև «Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական», Թիֆլիս, 1911, էջ 179):

Նմանապես՝ Շապուհ Բագրատունին, Հայոց Աշոտ թագավորի որդին, 903 թվի վանեվանի արձանագրութեան մեջ ասում է.

«Եւ ետու հինգ գեղոց սահման՝ Կոթաքարն, Աղաբոյ վանսն, Շաւառնահողն, Գետամէջն, Կթանոցն, Գետավանաց ծովն, երկուհարիւր վաթսուն դրամ ի Կոթաքարէն, հինգհարիւր երեսուն ի Բրտնեանցն, վեցհարիւր վաթսուն յԱղաբոյ վանացն ծովէ, իննհարիւր ինսուն ի Կարբին գետերէն և ի նաւերէն» («Վիմական տարեգիր», էջ 6 և Ստեփ. Օրբել. Լէ, էջ 182):

Գագիկ Շահնշահը 1010 թվի Մաստարայի արձանագրութեան մեջ հայտնում է.

«Կամ եղև ինձ Գագիկայ Շահինշահի, որդւոյ Աշոտոյ, թողուլ զՄաստարայի հարկին զաւելորդն զու. և ածի եռ» («Վիմական տարեգիր» էջ 13):

Այս արձանագրութիւնների բովանդակութիւնից կարելի է նաև եզրակացնել, որ վերև հիշատակված տուրքերի մի մասը գյուղական տուրքեր են, որ ստացվում էին դրամով:

Արիստակես Լաստիվերտցու վկայութիւններից ևս հայտնի է, որ դրամական տնտեսութեան աճման ու խորացման հետ զուգընթաց ուժեղացել էր այս շրջանում վաշխառուական կապիտալի դերը և ծանրացել բնակչութեան ստորին խավերի դրութիւնը.

«Բայց յորմէ հետէ մտին յեկեղեցիս մեր Սեբարայիք (») և Պիհոռնացիք,— վկայում է Լաստիվերտցին,— և արդարութեան լարէնքն յանիրաւութիւն դարձաւ, և յարգի եղև արծաթսիրութիւն քան զաստուածսիրութիւն, և մամոնայն քան զՔրիստոս՝ յայնժամ ամենայն համեստութիւն կարգաց զառածեալ՝ յանկարգութիւն դարձաւ: Իշխանք սորա [Արծն քաղաքի] զողակիցք եղեն գողոց, վրիժագործք և արծաթոյ ծառայք. դատաւորք սորա կաշառաւոր և վասն կաշառաց գողանային զիրաւունս. և դատաստան որբոց ոչ առնէին, և յիրաւունս ալրեաց ո՛չ խոնարհէին: Վաշխից և տուկոսեաց օրէնք եղան և ցորենոյ բաղմասպատկութիւն, որով երկիր պղծի և արգելու զարգանդ առ ի տալոյ զպտուղ ի ժամու իւրում առ ի կերակուր մարդկան: Որ խաբէր զընկերն՝ պարծէր իմաստուն

գոլ, և որ յափշտակէր՝ ասէր, եւ հզօր եմ: Զտունս տնակից աղքատացն և զսահմանս անդաստանաց նոցա յափշտակէին մեծատունքն, և շկաթէր ի լսելիս նոցա աստուածապատուէր անէծքն գրեալք ի ձեռն Մովսէսի ծառայի տեառն՝ «Անիծեալ է, ասէ, որ յափշտակէ զարտս ընկերին» («Պատմութիւն Արիստակեսայ վարդապետի Լաստիվերտցու», Թիֆլիս, 1912, ԺԲ, էջ 79—80):

Նկարագրելով Անի քաղաքի ավերածութիւնը և կոտորածը 1064 թվին՝ նույն հեղինակը վաշխի մասին տալիս է պատկերավոր կերպով նաև հետևյալ տեղեկութիւնը.

«Այլ և ի ճարպոյ անիրաւութեան ի նմա գործելոցն տոշորեցաւ բարձրաշէն և գեղեցկայարմար ապարանքն, և եղև ամենայն բնակութիւնն իբրև հողաբլուր և վաշխն և նենգութիւնն որ ի նմա խափանեցաւ: Այս է բաժին անիրաւ քաղաքաց, որ շինեն զինքեանս արևամբ օտարաց, և ի բրտանց տնանկաց փարթամանան, և ի վաշխից և յանիրաւութեանց զտունս իւրեանց ամրացուցանեն. և ինքեանք զմիտս իւրեանց անողորմ ունելով առ աղքատս և տնանկըս՝ միայն հեշտութեան և փափկութեան սպասեն, և ի գործոց աղտեղութեան ոչ խորշին, այլ միայն արբեալ լինին ի ցանկութեանցն որ գնոսա ըմբռնեալ ունի» (նույնը, ԻԴ, էջ 166—167):

Ուշագրավ է նաև այն, որ հենց այս շրջանի համար մենք ունենք տեղեկութիւններ ապստամբութիւնների մասին, որ տեղի էին ունեցել տասերորդ դարի առաջին քառորդում:

Որ Բագրատունյաց թագավորութեան ժամանակ որոշ բեկումն էր առաջացել փողային տնտեսութեան ու ապրանքային փոխանակութեան զարգացման ուղղութեամբ և միաժամանակ ուժեղացել էր բնակչութեան ստորին խավերի անողորմ շահագործումը՝ այդ երևւում է ըստ իս նաև Արիստակես Լաստիվերտցու կրոնա-բարոյական դատողութիւններից նախկին ժամանակների առաքինի բարքերի ու երանավետ կյանքի մասին, որ նա հակադրում է իր ժամանակվա անիրավ ու արծաթասեր բարքերին և փարթամ ու շվայտ կենցաղին:

Ժամանակակից աղբյուրների բոլոր այս վկայութիւնները հավանական ու ուշագրավ ակնարկներ են, որ այս շրջանում Հայաստանի տնտեսական կյանքը վերակառուցվում էր նոր հիմքերի վրա:

Կարելի է, հետևապես, ենթադրել, որ Բագրատունյաց շրջանի

⁶ Տե՛ս «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 258—259:

դինակութեան և թագավորական իշխանութեան թուլութեան:

«Եւ դայն ժամանակաւ,— պատմում է Փաւստոսը,— յարեալ խռովութիւն մեծ յաշխարհին Հայոց, զի մեծ նախարարք և իշխանք երկու, գաւառակալք աշխարհատեարք անգանէին ընդ միմեանս, մեծաւ ոխութեամբ յարուցին կռիւ և տալին ընդ միմեանս մարտ պատերազմի առանց իրաւանց: Եւ պղտորէին զմեծ աշխարհն Հայոց իշխանն Մանաւազական տոհմին և միւս ևս նահապետն Որդունոց տոհմին:... Ապա առաքեցին թագաւորն խոսրով և մեծ եպիսկոպոսապետն Վրթանէս զպատուական զմեծ եպիսկոպոսն Աղբիանոս ի մէջ նոցա, խօսել ի հաշտութիւն խաղաղութեան: Երթեալ հասանէր ի մէջ նոցա երանելին Աղբիանոս, զնոսա ուղղել նուաճել՝ ընդ միմեանս հաշտեցուցանել: Անարգեցին զնա և ոչ լուան բարեխօսութեանն եկելոյն. անգոսնեցին զյղելիսն և մեծաւ թշնամանօք արծակեցին զեպիսկոպոսն և առնուին աւերէին զտունն արքունի» (տե՛ս III, Դ, էջ 9):

Փաւստոսի պատմելով, նախարարական այդ հին տոհմերը թագավորի հրամանով սրի է անցկացրել և իսպառ բնաջինջ արել Մամիկոնյան Վաչե զորավարը:

Մեջ բերված վկայությունից կարելի է, իմ կարծիքով, կռահել, որ նախարարությունները, լինելով կենտրոնական իշխանությունից գրեթե անկախ, ըստ երեւոյթին, մասնավոր պատերազմների վարումը համարել են իրենց օրինական իրավունքը, իսկ թագավորական իշխանությունը համարել է այդ «մարտ պատերազմի առանց իրաւանց»: Մասնավոր կովի հենց նույն իրավունքը, ինչպես հայտնի է, իրենց արտոնությունն են համարել ֆեոդալական իշխանությունները նաև միջնադարյան եվրոպայում ու Անգլիայում, և այստեղ ևս թագավորական իշխանությունը, իրեն զօրեղ զգալով, չի ճանաչել ֆեոդալների այդ իրավունքը:

Խոսքով Բ-ը, ինչպես զժվար չէ եզրակացնել Փաւստոսի վկայություններից, գտնվում էր հոգևորականության, Մամիկոնյանների և նախարարական այն խմբի ազդեցության տակ, որ համակրող էր ու կողմնակից Հռոմեական կայսրության:

Սասանյան Պարսկաստանը չէր կարող, բնականաբար, հանդուրժել Հայաստանի քաղաքականության այդ ուղղությունը: Եվ, հավանորեն, հենց նրա ձեռնադրութեամբ տեղի էին ունեցել Բզնունյաց Դատաբեն նահապետի դավաճանությունը և Աղծնյաց Բակուր բղնջիսի ապստամբությունը, որ հիշատակված են Փաւստոսի պատմության մեջ (III, Ը, էջ 19—20 և III, Թ, էջ 21):

Փաւստոսի վկայութեամբ՝ խոսքով Բ-ը, վախենալով որ նաև մյուս մեծ նախարարությունները կարող են դավաճանություն գործել կամ ապստամբել, հատուկ օրենք էր սահմանել, որ «բիրաւորքն և հազարաւորքն» մնան ու շրջեն իր հետ և հետու լինեն արքունի զորքերից:

Խոսքովի այս կարգադրությունը մի ապացույց է դարձյալ նրա թագավորական իշխանութեան թուլութեան և նախարարությունների կենտրոնախույս ու խռովարար տրամադրությունների:

«Բայց յետ այսորիկ,— վկայում է Փաւստոսը,— ոչ դարէին Պարսք ի տալ պատերազմ ընդ խոսրովու արքային. և նա զնէր օրէնս, զի մեծամեծ աւագանին, նախարարքն աշխարհակալքն աշխարհատեարքն՝ որ էին բիրաւորքն և հազարաւորքն, կայցեն առ արքային և ընդ նմա շրջեսցին, և մի՛ ոք երթիցէ ի նոցանէ ընդ զօրս արքունի: Զի երկնչէր նա յերկմտութենէ նոցա, զի գուցէ զնոյն գործ Դատաբենայն գործիցեն և ապստամբ լինիցին ի նմանէ. Բայց վստահ լինէր ի ծերունին Վաչէ, ի բուն սպարապետն ի զօրավարն Հայոց Մեծաց և ի քաջ Վահան յԱմատունի» (տե՛ս III, Ը, էջ 20):

Արշակունիների պայքարը կենտրոնախույս և ապստամբող նախարարությունների դեմ շարունակվել է նաև Տիրանի, Արշակ Բ-ի և Պապի ժամանակ:

Տիրանի թագավորության շրջանում (հավանորեն՝ 339—350 թ.), որը եկեղեցու և Մամիկոնյանների հանդեպ բռնել էր անկախ դիրք և աշխատում էր պահպանել թագավորական իշխանության հեղինակությունը, ներքին խռովություններն այնքան սաստկացել էին, որ երկիրը հետզհետե մատնվել էր կատարյալ անիշխանութեան:

Փաւստոսի մոտ, որ կուսակցական պատմիչ է Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի և Մամիկոնյանների, պատմական այս շրջանի անցքերը ներկայացված են, անտարակույս, այլալված ձևով, իսկ պատմական խոշոր դեմքերը որ հակառակորդ էին հռոմեասեր կուսակցության, նկարագրված են, բնականաբար, ամենամռայլ ու քստմենքի գույներով:

Տիրանի թագավորության ժամանակ քաղաքական խոշոր դեր է կատարել, ինչպես երևում է Փաւստոսի վկայությունից, «մարդպետութեան» մեծ իշխանը, որը, ինչպես վերև տեսանք, ոչ միայն վերակացու էր արքունիքի և թագավորի կանանոցի, այլև վերահսկող թագավորական ամբությունների ու բերդերի, նաև արքունի

Արժույթայց ու Ռշտունյաց տոհմերի բնաջնջումը, որ նկարագրված է Փավստոսի վկայությյան մեջ, Մարկվարտը բացատրում է նրանով, որ նախարարական այդ տոհմերի երկրները զտնվելով Ատրպատականի, Ադիաբենեի և Մոկքի սահմանների մոտ, ունեին ռազմական մեծ կարևորություն, ուստի և այդ շրջաններն անհրաժեշտ է համարվել ենթարկել Արշակունիների անմիջական իշխանության (տե՛ս նույնը, էջ 59*—60*):

ներք:

Դեռևս հոսորով կոտակի ժամանակ, երբ բնաջինջ էր արվել Աղձնյաց Բակուր բղեշխի ամբողջ տոհմը, նրա պատանի որդիները մեկը փախել և թաքնվել էր Մամիկոնյան վաչե զորավարի տանը և հետագայում դառել ժառանգ Աղձնյաց բղեշխության։ Արծրունյաց և Ռշտունյաց տոհմերի կոտորածի ժամանակ՝ ար-
քունիք էին բերել նույն տոհմերի երկու ազատված երեսանների՝ Տաճատին և Շավասպին։ Փալստոսի պատմելով՝ թեև Տիրանը հրամայել էր նրանց փողոտել, սակայն Արտավազդ և Վասակ Մա-
միկոնյանները փրկել էին այդ երեսաններին և տարել իրենց հետ
Սալարայետը թաքցրել և փրկել էր նույն Մամիկոնյան վասակ սպարապետը թաքցրել և փրկել էր նույն
տոհմից Սպանդարատ անունով մի փոքր երեխա, որը հետագա-
յում ժառանգել էր իր տոհմի կալվածները։

Ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել Փալստոսի համապատասխան վկայությունները, որ խիստ կարևոր են Մամիկոնյանների քաղաքական դեմքը պարզելու համար:

1. Փալստոս, III, Բ, էջ 21՝

«Բայց յորդոցն Բակուր բղեշխի պատանեակ մի փախեալ անկաւ առ զօրավարն Հայոց Վաշէ և անդ ասլրեցաւ թագուցեալ ի տան նորա: Որ առ յապա ժառանգ տան նորա լինէր: Որ յայլում ժամանակի դարձաւ կալաւ զտունն իւր. որոյ անուն Խեշա կոչէր»:

2. Նույնը, III, ԺԲ, էջ 47՝

«Յայնմ ժամանակի ի գայթակղի գտանէին ի դայեակս մանկունս փախստեայս, զՏաճատ որդի Մեհնդակայ ըմբշտունւոյ և միւս ևս Շաւասպ որդի Վաշէի Արծրունւոյ՝ տղայք ստեղծայք զոր ածին առաջի թագաւորին: Իբրև տեսանէր, տայր հրաման հանել փողոտել զմանկունսն. զի նորա ևեթ ճետք մնացեալ էին յաղ-դացն: Եւ անդ դիպեալ Արտաւազդ և Վասակ, արք ի Մամիկոնեան տոհմէն, որք էին զօրավարք ամենայն զօրացն Հայոց, որք յարուցեալք անկան ի վերայ մանկանցն տղայոց, մէն մի յանթի հարեալք՝ ի դուրս գնացին դէնն ի վեր առեալք, կռուոյ պատրաստէին՝ ի վերայ այնց մանկանց մեռանել: Զի թէպէտ և սնուցանէին նոքա զորդին վարքային զԱրշակ, սակայն զլարեալք ընդ դորժ ժամանակին՝ թողին զսանն իւրեանց զԱրշակ և գնացին ի բաց ի բանակէն արքունի: Եւ շոգան յաշխարհն իւրեանց յամուրս Տայոց. և անդ նստան ամս բազումս ընտանեօք իւրեանց և թողին զայլ զտուն իւրեանց: Եւ սնուցանէին զայն մանկունսն՝ զՇաւասպն և զՏաճատ. և ետուն նոցա զզստերս իւրեանց ի կնութեան, ուստի դարձեալ միւսանգամ աղգն այն սերեցան, և ոչ խառնէին նոքա ի խորհուրդս Հայոց մինչև ի բազում ամս»:

3. Նույնը, IV, ԺԲ, էջ 133՝

«Բայց յաղգէն յայնմանէ [Կամսարականաց] մանկիկ մի փոքրիկ, անուն Սպանդարատ, թագուցեալ ապրեցուցանէր սպարապետն զօրավարն Հայոց Վասակ, որ յետոյ լինէր ժառանգ աշխարհին»:

Այս վկայություններից կարևոր է, մանավանդ, երկրորդը, որից պարզ երևում է, որ Մամիկոնյանները ոչ միայն դեմ են եղել Տիրանի վճռական քաղաքականությանը կենտրոնախույս նախարարությունների նկատմամբ, այլ նույնիսկ պատրաստ են եղել զինված դիմադրություն ցույց տալ կենտրոնական իշխանության:

Մամիկոնյան Արտավազդ և Վասակ զորավարների մեկուսա-

ցումը Տայքի անառիկ ամբոթյուններում, որ Փալստոսի մոտ պատմված է, բնականաբար, գունավորված ու մեղմացված ձևով, պետք է, անշուշտ, համարել խաղամարարություն և ասպտամբու-թյուն Արշակունյաց իշխանության դեմ:

Միանգամայն ուղիղ է, ուրեմն, Մարկիվարտի վերև մեջ բերված եզրակացությունը, որ շորրորդ դարում Մամիկոնյանները, ինչպես և Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի կաթողիկոսները, պաշտպանել են միասին հայկական նախարարությունների շահերն ու արտոնությունները: Իսկ ընդհակառակը, «մարդպետ»-ներն անհրաժեշտ են համարել ստեղծել կենտրոնական զորեղ իշխանություն և Արշակունիների քաղաքական կշիռը և հեղինակությունը բարձրացնելու նպատակով՝ աշխատել են սանձահարել ու թուլացնել անջատ ու ինքնիշխան նախարարությունները:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ «մարդպետութեան» քաղաքական այդ ձգտումը, որի նպատակն էր Արշակունյաց իշխանության տակ կազմակերպել ֆեոդալական կենտրոնացած զորեղ միապետություն, շատ ավելի նպաստավոր էր Հայաստանի պետական զորեղացման տեսակետից, քան նախարարական բնիկ «տէր»-երի պաշտպանության քաղաքականությունը, որին հետամուտ էին Մամիկոնյանները և Գրիգորյան տոհմի կաթողիկոսները:

Մարդպետները պայքար են մղել, ինչպես երևում է Փալստոսի վկայություններից, նաև կաթողիկոսական իշխանության և եկեղեցական կալվածատիրության դեմ:

Հայտնի է, օրինակ, որ Հայր մարդպետը սպառնացել էր ներսեսին, որ նա ամեն կերպ աշխատելու է արքունիք զրավել Աշտիշատը, որը եկեղեցական կալված էր:

«Դնէր թշնամանս,— պատմում է Փալստոսը,— Տրդատայ արքայի, ի մեռեալս և կենդանեացն ի կեանս, աղդի և տակի և տոհմի Արշակունեաց թագաւորացն Հայոց: Զիա՞րդ. ասէ, զայսպիսի տեղիս կանանցահանդերձ մարդկան տուեալ է և ոչ արանց: Եւ զսուրբ տեղեօքն քամահեալ արհամարէր և ասէր՝ եթէ զայս տեղիս ի բաց քակեմք, զի աստ պարտ է շինել զապարանս արքունի: Եւ թէ ես Հայր մարդպետ կենդանի իցեմ և առ թագաւորան հասից, ասէ, որ ինչ աստ իցէ, զայն ի բաց փոխեցից. և որ աստ իցեն, ասէ, զնոսա հանից և զտեղիս արքունի սենեակ կազմեցից» (IV, ԺԴ, էջ 117—118):

Հայտնի է նույնպես, որ եկեղեցականության դեմ, որը քաղաքականապես և տնտեսապես անշափ զորեղացել էր ներսեսի

Ուշադրութեան արժանի է նույնպէս, որ Շահապիւմանի 443 թվի ժողովի կանոնադրութեան մեջ հիշատակված են դարձյալ հետեւյալ «գործակալութիւն»-ները՝

«Վասակայ Սիննոյ մարդպանութիւն Հայոց, Վահանայ Ամատունոյ հազարապետութիւն և Վրվայ Խոռխոռունոյ մարդկապետութիւն» (տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հրատ. Ղլտճյանի, էջ 59)։

Հենց ինքնին այն փաստը, որ Շահապիւմանի ժողովում նախարարների ու «ազատ»-ների մասնակցութեամբ, սահմանվել էին պարտադիր կանոններ, որոնք վերաբերում էին բացի հողերու-կաններից նաև հանցապարտ աշխարհականներին՝ մի ապացույց է եղիշի վերոհիշյալ վկայութեան ճշտութեան։

Այս բոլորը, ուրեմն, պարզ ցուցմունքներ են, որ 429 թվից հետո Պարսկական Հայաստանի նախարարական ինքնավար կազմակերպութեան մեջ զգալի փոփոխութիւններ չէին եղել։

Պարսկական Հայաստանի ներքին այդ կիսանկախ վիճակը և նախարարութիւնների հատուկ իրավունքները, որ մատնացուց են արված նաև Գարագաշյանի «Քննական պատմութեան» մեջ (Մասն Դ, էջ 114), հարկավոր է աչքի առաջ ունենալ և առանձնապէս ընդգծել, որովհետև վարդանանց և Վահանյանց շրջանի քաղաքական անցքերը ստանում են տարբեր լուսաբանութիւն, երբ նկատի է առնվում այն կարևոր հանգամանքը։

Ըստ իս հաստատ կարելի է պնդել, որ Հաղկերտ Բ-ի (438—457 թ.) և նրան հաջորդող Պերոզի (457—484) խիստ քաղաքականութիւնը մարդպանական Հայաստանի հանդեպ ուղղված է եղել ո՛չ միայն քրիստոնեական եկեղեցու, այլև նախարարութիւնների արտոնյալ ու արտակարգ իրավունքների դեմ։ Այդ նոր քաղաքականութիւնը միանգամայն հասկանալի է դառնում, երբ նկատի ենք առնում փաստական այն դրութիւնը, որ ստեղծվել էր այստեղ պարսկական մեղմ ու հանդուրժող նախկին քաղաքականութեան հետևանքով։

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Արեւելքի ու Արեւմուտքի մրցումը չէր վերացել Հայաստանի բաժանմամբ։ Վերջինս ծառայելու էր դարձյալ իբրև ռազմադաշտ համառ ու երկարատև կռիւների։ Բաժանումից հետո էլ այստեղ շարունակում էին գործել ու պայքարել հունական ու պարսկական նախկին կուսակցութիւնները։ Հայ եկեղեցին մնում էր դարձյալ կողմնակից Արեւմուտքի, որի հետ նա սերտ կապված էր կրօնով ու կուլտուրայով։

Սասանյան Պարսկաստանը, որ իրազեկ էր, անշուշտ, Պարս-

կական Հայաստանի ներքին այս դրութեան, աշխատել է, ըստ երեւոյթին, հենվելով պարսկական կուսակցութեան վրա, չեղոքացնել իրեն թշնամի տարրերը և մեղմ ու աստիճանաբար ուժեղացնել այստեղ իրանական կուլտուրան և պարսկական պետականութեան կարգերը։

Նրա համբերատար այդ քաղաքականութիւնը ո՛չ միայն չտվեց շոշափելի արդյունքներ, այլ, ընդհակառակը, Հաղկերտ Ա-ի թագավորութեան ժամանակ (399—420 թ.) հայ եկեղեցին ու հունասեր կուսակցութիւնը հայերեն նշանագրերի գյուտով կարողացել էին ձեռք բերել գերօրինակ հզոր մի զենք, որը, բնականաբար, նպաստելու էր քրիստոնեութեան արմատացման ընդգնմ իրանիւմ։ Նաև վրացերեն ու աղվաներեն նշանագրերի գյուտը, որ վերադրվում է նույնպէս Մեսրոպին, գյուրացնելու էր, անշուշտ, քրիստոնեութեան տարածումը հյուսիսում, որով ապահովվում էր Հայաստանի թիկունքը պարսկական կրօնի և իրանական հեթանոսութեան վտանգից։

Հետաքրքիր է, որ նույն Հաղկերտ Ա-ը, որի քաղաքականութիւնը բացառիկ կերպով նպաստավոր էր ու բարեհաճ քրիստոնեութեան վերաբերմամբ, գրեթե գյուտից հետո անհրաժեշտ էր համարել ուժեղացնել Հայաստանում պարսկական աղեղնութիւնը և ուղարկել էր այդ նպատակով իր որդուն Շապուհին՝ իբրև թագավոր ու հաջորդ Խոսրով Արշակունու (ըստ Մարկվարտի՝ 420 թվին)։

Հաղկերտ Ա-ի թաքուն նպատակը պարզաբանված է միանգամայն ճիշտ Ղազար Փարպեցու ընդարձակ մի վկայութեան մեջ, որը կարևոր եմ համարում մեջ բերել ամբողջութեամբ։

Ի, ԺԲ, էջ 18—19 (Տիգրիս, 1904)՝

«Եւ յետ մահուան Վռամայ արքային Պարսից թագաւոր էր Յաղկերտ եղբայր Վռամայ որդի Շապուհոյ ի վերայ աշխարհին Պարսից։ Եւ ոչ կամեցեալ Յաղկերտի թագաւորեցուցանել ի վերայ աշխարհիս Հայոց յազգէն Արշակունեաց՝ թագաւորեցուցանէր ի վերայ սոցա զիւր զորդին, որում անուն էր Շապուհ, ըստ անուան հօր իւրոյ. խորհեալ շարաշար իմացմունս առնն ի միտս իւր. առաջին՝ զայս, եթէ աշխարհն Հայոց մեծ է և օգտակար, սահմանակից և դրակից է Յունաց իշխանութեանն, ընդ որոյ ձեռամբ բազումք են հնազանդեալք յազգէն Արշակունեաց. որոց գուցե գորո-

7 Տե՛ս Մարկվարտ, Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու և վարուց Մաշտոցի, Թարգմ. Զ. Ա. Վարդանյանի, Վիեննա, 1913, էջ 59։

վեալ առ միմեանս ազգացն, ըստ օրինի եղբարց, որք ընդ մերով
և ընդ Յունաց իշխանութեամբն են, և հաւանեալ երբէք սիրով ընդ
միմեանս և եկեալք ի միաբանութիւն՝ խօսեսցին ի խաղաղութիւն
ընդ թագաւորին Յունաց, և ընդ նորա հնազանդութեամբ յօժա-
րեալք՝ ապստամբեսցին ի մէնջ: Եւ որպէս կալեալ է զմեզ բազում
անգամ յաշխատութեան՝ առաւել ևս յաւելուածով նոցա՝ անհան-
գիստ առնիցեն զմեզ պատերազմաւ: Եւ երկրորդ՝ զի յօրինացս
մեր օտար են և ատեցողք, և միահաւան ունին զպաշտօն նոցա և
զօրէնս: Արդ՝ ի թագաւորել յազգէս մերմէ ի վերայ աշխարհին
Հայոց՝ յամենայն աշխարհի կասկածանաց անհոգացեալ լինի թա-
գաւորութիւնս մեր. և նորա ցանկ երկիւղիւ և զոգութեամբ ծառա-
յնն մեզ և օտարոտիս ինչ և վնասակարս ինչ ոչ խորհին: Է զի և
սովորութիւն առնուն յանկէլ յօրէնս մեր, հանապազ խօսիւք ընդ
միմեանս և ընդեկական բարեկամութեամբ, ի զօսմունս որսոց և
ի խաղս, որ լինին ի միջի նոցա. այլ և ամուսնութեանց տուրե-
վառիւք հաղորդեալք առ միեանս՝ զատուցեալք այնուհետեւ որոշին
ի սիրոյ նոցա և յօրինացն»:

Պարսկաստանի այս փորձն ևս ապարդշուն անցաւ, որովհե-
տե հենց 420 թվին սպանվեցին թե՛ Հազկերտ Ա.-ը և թե՛ Շապուհը,
որը Տիգրան էր գնացել իր հոր դահլը ժառանգելու:

Հազկերտ Ա.-ի հաջորդը՝ Վրամ Գուր (420—438 թ.), թեև
կողմնակից էր վճռական ու կտրուկ քաղաքականության, սակայն
420—421 թվերի անհաջող պատերազմը Բյուզանդիայի հետ հար-
կադրել էր նրան զիջումներ անել հատկապես Պարսկական Հա-
յաստանում, որը սահմանակից էր հաղթական կայսրության:

Այդ զիջումները ո՛չ անկեղծ էին այժմ, ո՛չ էլ հարատև:

Պատերազմի ընթացքում Պարսկաստանը հասկացել էր ար-
դեն, որ արևմտյան իր սահմանների պաշտպանությունը թույլ է և
անբավարար:

Ուշագրաւ է, որ 420 թվին պարտություն էր կրել այստեղ հենց
այն Միհր-Ներսէսը, որը զխաւոր խորհրդատուն էր Հազկերտ Բ.-ի:

Եթե Հազկերտ Բ.-ի թագաւորության սկզբնական շրջանում
մարդպանական Հայաստանը մնաց իր արտոնյալ վիճակում՝ դրա

8 Ուշագրության արժանի է այս տեսակետից Միհր-Ներսէսի մասին Փարպե-
ցու հետևյալ վկայությունը «Եւ էր Յազկերտի արքայի հաղաթապետ մի Միհր-Ներ-
սէս անուն, այր շարահար և դժնամիտ որոյ արեւալ ի միտս ի շատ ամաց
զխորհուրդս անօրէնութեան, ի կործանումն և ի կորուստ թուլամիտ ոգոց» (II, 1,
էջ 39):

պատճառն այն համառ կռիվներն էին, որ երկար տարիներ շա-
րունակվեցին Պարսկաստանի արեւելյան սահմաններում: Կռիվնե-
րը վերջանալուց հետո միայն Հազկերտ Բ.-ը, ողևորված իր հաջո-
ղություններով, Հայաստանի պարսկական բաժնում ևս սկիզբ դրեց
վճռական ու նոր մի քաղաքականության, որը գործադրվեց այս-
տեղ նաև Պերոզի թագաւորության ժամանակ:

Հիմնվելով Փարպեցու և Եղիշի փաստական տեղեկություն-
ների վրա, ինձ թվում է, կարելի է ենթադրել, որ պարսկական
նոր քաղաքականությունը ունեցել է երկու հիմնական նպատակ:

Թե՛ Հազկերտ Բ.-ը և թե՛ Պերոզը, Պարսկական քաղաքական
շահերի տեսակետից, նպատակահարմար ու անհրաժեշտ են հա-
մարել, որ հայ նախարարները, որոնք երկրի իշխաններն էին, ըն-
դունեն պետական կրոնը և թույլ տան իրենց շրջաններում շինել
ատրուշաններ և հաստատել մոգության դպրոցներ:

Տիրող ու սովորական կարծիքը, որ Հազկերտ Բ.-ը ուղեցել է
վերացնել Հայաստանում քրիստոնեական կրոնը և դարձնել կրա-
կապաշտ բոլոր քրիստոնյաները, պարզապես չափազանցություն է,
որը չի հաստատվում անգամ այն իրական փաստերով, որ գունա-
վորված ձևով նկարագրված են Փարպեցու ու Եղիշի երկերում:

Որ Հազկերտը չի ունեցել նման դիտաւորություն՝ այդ ընդար-
ձակ քննութեամբ լուսաբանված է Գարագաշյանի «Քրնական
պատմության» մեջ:

Սխալ է նույնպես այն պնդումը, որ իբր թե Հազկերտի ցան-
կությունը բխում էր կրոնական մոլեռանդությունից:

Կրոնական խնդիրներում Պարսկաստանը, անտարակույս,
շատ ավելի համբերատար ու հանդուրժող պետություն էր, քան
Բյուզանդական կայսրությունը և միջնադարյան քրիստոնյա եր-
կրները:

Պարսկաստանի բուն նպատակը, որ զուտ քաղաքական էր,
պարզ երևում է Միհր-Ներսէսի խոսքերից Փարպեցու հետևյալ
վկայության մեջ.

II, ԻԱ, էջ 42—43 (Տիգրիս, 1904)

«Վասն զի դուք ինքնին գիտէք և ամենայն Արիք՝ զաշխարհն
Հայոց, թէ ո՛րպէս մեծ է և պիտանի, և մօտ և սահմանակից է կայ-
սեր իշխանութեանն, և զօրէնս և պաշտօն զնոյն ունի, զի կայսր
զիշխանութիւն նոցա ունի: Եւ եթէ և մերոց օրինաց ընտանեցու-
ղիշխանութիւն նոցա ունի: Եւ եթէ և մերոց օրինաց ընտանեցու-
ցանէք զնոսա, և ընդենուն, և կարեն ճանաչել, եթէ ցայժմ մոլո-
րեալք էին, և արդ ի ճանապարհ եկեսցեն՝ այնուհետեւ զձեզ սիրեն

և զԱրեաց աշխարհս, և ի կայսերէ և յօրինաց նորա և յաշխարհէն մերժին և հեռանան ի բաց: Եւ լինի այնուհետեւ աշխարհն ընդ մեր սերտ սիրով և միաբանութեամբ: Եւ յորժամ Հայք սերտիւ մեր լինին՝ Վիրք և Աղուանք այնուհետեւ մեր իսկ են»:

Պարսկական քաղաքականութիւնն ուներ այժմ, ինչպես ասացինք, նաեւ մի այլ նպատակ:

Նա չէր կարող այլեւ հանդուրժել հայ նախարարութիւնները արտոնյալ ու արտակարգ իրավունքները: Ուստի և նա վճռել էր այժմ տարածել մարզպանական Հայաստանի վրա իր պետականութեան կարգերը, որ պարտադիր էին մյուս մարզերում:

Ինչպես հայտնի է, Սասանյան Պարսկաստանում, որի սոցիալական ու տնտեսական հատուկ կարգերն ու կառուցվածքը նման ու համապատասխան էին ֆեոդալական Հայաստանի ներքին կազմակերպության, խիստ զորեղ էր պետութեան կենտրոնացումը: Թագավորական իշխանութիւնն այստեղ տնօրենն էր ամբողջ երկրի և իրական տերը ու հրամայողը ֆեոդալ իշխանավորներին:

Իբրեւ ֆեոդալական զորեղ միապետութիւն՝ Պարսկաստանը, բնականաբար, ձգտում էր այժմ՝ սահմանափակել նախարարական իշխանութիւնների ինքնուրույնութիւնը և ենթարկել նրանց թագավորական դահլիճին՝ անմիջական ազդեցութեանը:

Հենց այս նպատակով՝ հին «գործակալութիւն»-ները, որոնք արքունի պաշտօններ էին և ժառանգական էին նախարարական որոշ տոհմերում, հանձնվում էին այժմ պարսիկների կամ հավատարիմ հայ նախարարներին:

Իսկ ավելի կարեւոր փոփոխութիւնն այն էր, որ նախարարական կիսանկախ երկրների «նահապետ»-ները կամ «տանուտէր»-ները, որոնց իշխանութիւնը դարձյալ ժառանգական էր, նշանակվում էին կամ արձակվում Հազկերտ Բ-ի կամ Պերոզի բարեհայեցողութեամբ:

Խախտվում էր այսպիսով տոհմային ժառանգականութեան այն հին կարգը, որ հատուկ էր նախարարական Հայաստանին:

Որ այս փոփոխութիւնը, որն ուղղված էր նախարարական ամենաբարձր խավերի դարավոր իրավունքների դեմ, շահագրգռված շրջաններում առաջ էր բերելու հուշում և դժգոհութիւն՝ այդ ինքնըստինքյան հասկանալի է:

Փարպեցու և Նղիշի մոտ այս դժգոհութիւնը պարզ կերպով արտահայտված է, օրինակ, հետևյալ վկայութիւններում.

1. Փարպեցի. III, ՀԵ, էջ 136 (Տփղիս, 1904)

«Արդ՝ Հայոց աշխարհս ո՛րպիսի մեծ և պիտոյի աշխարհ է. և արդ ցոյց ինձ այր մի յայսպիսի աշխարհի, որ թէ առաւելաւ թագաւորութեամբ արժանաւորապէս հասեալ է ի տանուտէրութիւն. այլ որեւոր աւազակ և անպիտան, հացկատակը և վատտոհմիկը, որ գան զայնպիսի մեծ թագաւորութիւն խաբեն...»

2. Նույնը, III, ՀԵ, էջ 137

«Բայց այդ՝ զոր ձեր ի վատ տոհմէ և յանպիտան ի մարդկանէ աշխարհիս Հայոց իշխան կարգեալ էք՝ զորա ըստ իւրեանց յետնութեան կորուսին յաշխարհէս Հայոց զքաջութիւն և զանուն բարի և զլաւութիւն».

3. Նույնը, III, ՂԲ, էջ 167

«Վասն որոյ բարձեալ էր յաշխարհէն Հայոց և կորուսեալ վաստակը, միտք, քաջութիւն, տոհմակութիւն և արդարութիւն».

4. Նույնը, III, ՂԲ, էջ 168

«Զի զսրեարն զայն, որ գամ մի Պերոզի յիւրում թագաւորութեանն մոգութեամբ տէր է արարեալ, և այժմ գահ ունին և պատիւ, և յիւրաքանչիւր գաւառի իշխան են, և ձիոյ տէր են և զինու և զնղի՝ հրաման տուք, զի ժողովեացին միաբան ամենայն իւրեանց այրութիւնով».

5. Նղիշի, II, էջ 29 (Վենետիկ, 1864)

«սկսաւ այնուհետեւ [Յակեբոտ] յառաջ կոչել զկրսեքս յաւագաց և զանարգս ի պատուականաց և զտգէտս ի գիտնոց և զանարիս ի քաջ արանց»:

Վարդանանց 450—451 թ. և Վահանյանց 481—484 թ. ապրտամբութիւնները, ինչպես երևում է վերոհիշյալ դիտողութիւններից, ունեցել են ավելի խոր պատճառներ, քան մինչ այժմ ենթադրվել է: Թեև Փարպեցին և Նղիշեն աշխատել են տալ նրանց զուտ կրոնական բնույթ, սակայն միանգամայն պարզ է, որ նրանց էութիւնը եղել է, իրապէս, նաեւ սոցիալական:

Առաջին իսկ ապստամբութիւնը ճնշելուց հետո՝ Պարսկաստանը կարողացել էր իրագործել քաղաքական իր դիտումները:

Թե՛ «տանուտէրութեան» և թե՛ «գործակալութեան» բարձր պաշտոնները հանձնվել էին հետզհետեւ հավատարիմ մարդկանց, որոնք հարկադրված են եղել ընդունել զրադաշտական կրոնը: Անգամ Վահան Մամիկոնյանը, որը երկրորդ ապստամբութեան գլխավոր առաջնորդն էր, Փարպեցու ասելով, «երթեալ ի դուն»՝ տկարանայր ի հաւատն» (III, ԿԵ, էջ 116):

Վճռական այս քաղաքականութիւնը, որը շարունակվեց երե-

սուն և հինգ տարի, արմատապես փոխում էր Պարսկական Հայաստանի կիսանկախ դրությունը և թուլացնում հունասեր կուտակցության և եկեղեցու ազդեցությունը:

Վահանյանց տկար ու հուսահատական ապստամբությունը չէր կարող, իհարկե, որևէ նշանակություն ունենալ և փոխել ստեղծված կացությունը:

Այդ կացությունը սակայն, այնուամենայնիվ, փոխվեց և 484 թվին Վաղարշը (484/488 թ.) հիմնովին հրաժարվեց Հազկերտ Բ-ի և Պերոզի քաղաքականությունից:

Պարսկաստանը հենց այդ թվին, ինչպես հայտնի է, սոսկալի պարտություն էր կրել Հեփթաղների երկրում, ուր սպանվել էին Պերոզը, նրա զորավարները և պարսկական լավագույն զորքերը: Այս ահռելի պատահարն էր, անշուշտ, պատճառը, որ ահաբեկված ու ուժասպառ Պարսկաստանը ստիպված էր տեղի տալ և բավարարել ապստամբած հայ նախարարների պահանջները, որոնցով վերահաստատվում էին, մեծ մասամբ, նախարարական նախկին բնիկ կարգերը:

Հաշտության նոր այս պայմանագրի երեք կետերը, որ խիստ նպաստավոր էին հայ նախարարությունների ու եկեղեցու հետագա զարգացման համար, ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել Փարպեցու ընդարձակ վկայության համաձայն:

Փարպեցի, III, 2թ, էջ 161 (Տփղիս, 1904)

«Եւ է մին յերիցն՝ նախ և առաջին խնդիրս այս կարևոր և պիտանի. եթէ ղհայրենի և ղբնիկ օրէնս մեր ի մեղ թողցուք, և ղՀայ այր զոր մի՛ մոգ ոչ առնէք, և ումեք յաղագս մոգութեան զահ և պատիւ չտայք, և ղկրակարանն յաշխարհէս Հայոց ի բաց տանիք, և ղեկեղեցւոյ թշնամանս յաղտեղի և յանպիտան մարդկանէ, որ ցայժմ լինէր, յայսմ հետէ մեղ չտայք տեսանել. և քրիստոնեայ մարդկան է քահանայից ղկարգ և ղպաշտօնն քրիստոնէութեան համարձակութեամբ և աներկիւղ տայք պաշտել՝ ուր և կամին...»:

«Եւ երկրորդ խնդիրն այս է, թէ ղմարդ ոչ իշխանաբար ճանաչէք, այլ իրաւաբար գիտել ղլաւն և ղվատթարն, ընտրել ղպիտանին և ղանպիտանն, իմանալ ղտոհմիկն և ղանտոհմիկն, ունել առ լաւսն և պատուականս՝ ղքաջն և ղօգտակարն, արհամարհել և առ ոչինչ համարել ղվատն և ղանպիտանն. սիրել ղվաստակաւորսն և առնել ղանվաստակն, ունել ի մօտ ղիմաստունս և խորհուրդս առնել, և ղանմիտն ոչ մօտեցուցանել, այլ և ի հրապարակէ ևս հալածել...»:

«Եւ երրորդ խնդիր մեր այս է. որ տէրն է Արեաց և աշխարհի թագաւոր՝ կամիմք, ղի ինքն տեսցէ իւրովք աշօք, և ինքն լուիցէ իւրովք ականջօք, և ինքն գիտասցէ և ինքն խօսեսցի իւրով բերանով. և մի՛ այլոյ աշօք տեսցէ և այլոյ ականջօք լուիցէ և այլովք հանապազ գիտասցէ ղմարդ լաւ և ղանլաւ, և այլոյ բերանով խօսեսցի ղպէտսն: Յաղագս որոյ չլինի ուղիղ հայեցումն, և ոչ արդար լսողութիւնն. այլ յովով սուտ խօսքն ճանաչին և հրամանքն ընդունայն, և բնաւ այլ ընդ այլոյ լինի իմաստն ամենայն»:

Այս պայմանները, որ ընդունել էր Պարսկաստանը, վերաբերվում են, ինչպես տեսնում ենք, բացի եկեղեցուց նաև նախարարական կարգերին:

Պայմանագրի առաջին կետի համաձայն՝ քրիստոնէությունը ճանաչվելու էր Հայաստանում իբրև միակ օրինական կրոն, ո՛չ մի հայ չպիտի ստիպելին կրոնափոխ լինել և ոչ որի չպիտի տալին գահ հայ պատիվ ուրացության համար: Իսկ ամենակարևոր զիջումն այն էր, որ Պարսկաստանը նույնիսկ համաձայնություն էր տվել, որ Հայաստանում իսպառ վերացվեն կրակարանները:

Երկրորդ կետի իմաստն այն է, որ Հայաստանում պետք է հարգվեր տոհմիկության իրավունքը: Պարսկաստանը համաձայնել էր ճանաչել և ընտրել տոհմիկը, լավը, քաջը և վաստակավորը ու արհամարհել անտոհմիկը, վատը և անպիտանը: «Տանուտեր»-ների ու «գործակալ»-ների ընտրությունը պետք է, ուրեմն, կատարվեր «իրավաբար» և ո՛չ «իշխանաբար»:

Հենց այս կետի համաձայն ղաշինքից հետո վերանորոգվում էին հետզհետե նախարարական բնիկ կարգերը, ինչպես այդ պարզ երևում է Փարպեցու համապատասխան վկայություններից:

III, ՂԶ, էջ 175 (Տփղիս, 1904)

«Եւ թագաւորին և ամենայն Արեաց աւագանւոյն լռեցուցեալ զբանս Մամիկոնէին Վահանայ՝ բաղմեցուցանէին ղնա ի գահու տէրութեանն Մամիկոնէից, տուեալ ցնա, ըստ օրինի նախնեաց իւրոց, և ղսպարապետութիւն Հայոց աշխարհին: Շնորհէին և այլոց ուխտապահ նախարարացն Հայոց, որք ի միաբանութեանն էին լոց ուխտապահ նախարարացն Հայոց, որք ի միաբանութեանն էին ընդ տեսաւն Մամիկոնէից և սպարապետին Հայոց Վահանայ, իւրաքանչիւր ումեք ի ժամուն՝ որ ինչ պէտք էին պատշաճ ըստ անձին արժանաւորութեանն»:

III, ՂԶ, էջ 175

«Եւ ղարձեալ վասն ղի նախ և առաջին ղայդ պարգև խնդրեցեր ի մէնջ՝ եղիցի վասն քո տուեալ ղտէրութիւն կամսարականին: Իսկ

յաղագս տէրութեանն Արծրունւոյն թո՛ղ վայր մի, զի գիտասցեն մարդիկն [թէ] որ ի տոհմէն են, սպաս ինչ արժանաւորապէս ցուցանել առ մեզ և վաստակս ինչ յօգուտ Արեաց աշխարհիս վաստակել. հայեսցուք ապա և մեք յարժանն»:

Պայմանագրի երրորդ կետի համաձայն՝ Հայաստանն իրավունք էր ստանում, որ նախարարների քննողն ու դատողը լինէր ինքը Պարսից թագավորը, որը նրանց բարձրագույն ու անմիջական սյուզերենն էր: Հայկական նախարարութիւնների իշխանավոր անդամները ենթակա էին ըստ այսմ թագավորական դատարանի իրավասութեան: Այդ, իհարկե, կարևոր մի իրավունք էր: Համապատասխան նրանց բարձր դիրքին, որ նրանք ունեցել էին, հավանորեն, նաև Արշակունյաց թագավորութեան ժամանակ:

Դաշնադրութեան վերոհիշյալ երեք կետերը պարզ ցույց են տալիս, որ Պարսկական Հայաստանին արված էին բացառիկ զիջողութիւններ: Նրան տրված արտակարգ իրավունքները վերահաստատում էին, ինչպես տեսնում ենք, հայկական նախարարութիւնների և քրիստոնեական եկեղեցու արտոնյալ հին դրութիւնը:

Հայկական ֆեոդալիզմի կայունացման ու հարատւման համար 484 թվի դաշինքը կարելի է, անտարակույս, համարել մի նոր դարադլիսի սկիզբ, որը տեւել էր այնուհետև գրեթե անընդհատ մինչև արաբական տիրապետութիւնը:

Սովորական այն կարծիքը, որ իբր թե եկեղեցու և նախարարութիւնների դեմ նոր հալածանքներ էին հարուցվել նաև խոսրով Անուշիրվանի թագավորութեան ժամանակ (531—578)՝ մի պարզ թյուրիմացութիւն է, անշուշտ, որը չի հաստատվում հակասական վկայութիւնների ուշադիր քննութեամբ:

Ինչպես հայտնի է, 572 թվին նախարարական մի մեծ ապստամբութիւն ծագել էր Պարսկական Հայաստանում առաջնորդութեամբ դարձյալ Վարդան Մամիկոնյանի:

Հետաքրքիր է նախ և առաջ, որ այդ ապստամբութեան պատճառների մասին մատենագրական աղբյուրները տալիս են տարբեր տեղեկութիւններ: Օտար աղբյուրները՝ Հովհաննես Եփեսացին, Եվագորը, Հովհաննես Բիկլարեցին և Գրիգոր Տուրոնի եպիսկոպոսը՝ շեշտում են իբրև ապստամբութեան պատճառ՝ կրոնական հալածանքը⁹: Թեոփանես Բյուզանդացու վկայութեամբ՝ ապստամ-

9 Տե՛ս Հ. Ն. Ակիւնյան, «Դուռնոյ 572-ի ապստամբութիւնը և յաջորդ տասնամեայ շրջանը» («Հանդ. Ամս.», 1913, հունվար, էջ 62—79):

բութեան զլխավոր պատճառներից մեկն այն էր, որ Սուրեն մարդպանը սպանել էր Վարդանի եղբոր Մանուկին¹⁰:

Նույն ապստամբութեան շարժառիթները բոլորովին այլ կերպ է մեկնում Փոտ պատրիարքը Զաքարիա կաթողիկոսին գրած իր թղթում: Փոտ պատրիարքի ասելով՝ երբ խոսքով Անուշիրվանը տեղեկութիւն ստացավ, որ Դվինի 554/555 թ. ժողովում մերժվել է հույն եկեղեցու քաղկեդոնական դավանութիւնը՝

«գովեալ զներսէս եւ զյառաջ խոստացեալ դաշինսն կատարեաց»՝ զորդին տալով նմա յորդեգիրս, եւ զՀայաստան աշխարհի զհարկսն ի նա հաւատաց, եւ յեպիսկոպոսունսն հաւանեալս ընդ նմա. եւ ի Զ եւ ի Ժ թուականութեանն Հայոց սպան խեռն Վարդան Մամիկոնեան զՍուրէն մարդպան Պարսից առ ի չժուծելոյ արհամարանացն, քանզի եբարձ զպատիւ ազատացն եւ ետ յեպիսկոպոսունսն. եւ ինքն փախեալ բազում աղիւիւ եւ համօրէն ընտանեօք եւ եմուտ ի Յոյսն» (Վիեննայի Մխիթ. գրադ. ձեռագիր թ. 623. թղ. 234բ-235բ, տե՛ս «Հանդ. Ամս.», 1913, հունվան, էջ 74):

Խոսքով Ա.-ի այս բացառիկ բարյացակամութիւնը հայ եկեղեցու հանդեպ ինքնին արդեն կարևոր մի ապացույց է, որ հատկացու հանդեպ ինքնին արդեն կարևոր մի ապացույց է, որ հատկապես նրա թագավորութեան ժամանակ կրոնական հալածանքները Հայաստանում միանգամայն կասկածելի են ու անհավանական:

Եվ հետաքրքիր է ու ուշագրավ, որ հայկական աղբյուրները չունեն, իրոք, այդ մասին անգամ որեէ ակնարկ:

Սերեոսն ապստամբութիւնը հիշում է անորոշ կերպով և միաժամանակ շեշտում է առանձնապես խոսքով Ա.-ի «խաղաղասէր» և «աշխարհաշէն» քաղաքականութիւնը հետևյալ իր վկայութիւններում.

Սերեոս, զլ. Ա, էջ 26 (Պետերբ., 1879)

«Եւ եղև ի ԽԱ ամի թագաւորութեան Խոսրովայ՝ որդւոյ Կաւտայ՝ ապստամբեաց Վարդան, և ի բաց եկաց ի ծառայութենէ թագաւորութեանն Պարսից հանդերձ միաբանութեամբ ամենայն Հայաստանեաւ սպանեալ զՍուրէնն մարդպան յանկարծաւրէն ի Դլին քաղաքի, առին զաւար բազում, և գնացին ի ծառայութիւն Յունաց»:

Նույնը, զլ. Բ, էջ 28՝

«Այս Խոսրով որ կոչեցաւ Անուշ Ըռուան՝ ի ժամանակս իւրոյ

10 Տե՛ս նաև Հ. Հ. Համբարյան, Հայաստանի քաղաքական վիճակը Վահանի մահէն մինչև Վարդան Ե.-ի ապստամբութիւնը, «Հանդ. Ամս.», 1912, սեպտեմբեր, էջ 534.

թագաւորութեանն յառաջ քան զապստամբութիւն զայս, հաստատեաց զերկիր, քանզի էր խաղաղասէր և աշխարհաշէն: Եւ ի լինել ապստամբութեան այնորիկ, յայնմ հետէ ընդոստուցեալ զարթեալ ի բարկութիւն՝ զանձն անվնաս համարեալ, իբր թէ՝ «հայր էի ամենայն երկրի, և ո՛չ տէր: Եւ սնուցեալ զամենեանս իբրեւ որդի և սիրելի: Եւ արդ՝ ասէ, ի նոցանէ խնդրեսցէ Աստուած զարիւնս զայս»:

Կրօնական հալածանքների մասին ոչինչ չգիտեմ նաև Ասողիկը՝ որն օգտվել է մի անհայտ աղբյուրից և ապստամբության պատճառ համարում է մարզպան Սուրենին:

«Եւ ապա խոսքով արքայ Պարսից, — վկայում է Ասողիկը, — զՍուրեն ռմն ազգական իւր, որում անուն էր Ժիհովր-Վշնասպ՝ հանէ ի հաղարապետութիւն Հայոց: Որ եկեալ կալաւ զերկիրս մեր, յոյժ հարստահարելով զնախարարս Հայոց. զի շնայր ընդ կանայս ազատաց, ոչ առնելով զայրն տէր կնոջ իւրոյ» (II, գլ. Բ, էջ 84, Ս. Պետերբուրգ, 1885):

Ապստամբության դրդապատճառների մասին վերոհիշյալ տեղեկությունները, ինչպես տեսնում ենք, խիստ հակասական են:

Բոլոր այս վկայությունները քննված են այժմ Երեսմ Շտեյնի „Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches“ (Stuttgart, 1919) ընդարձակ ու խիստ կարևոր աշխատության մեջ: Գերմանական այս գիտնականի կարծիքով՝ օտար մատենագիրների ավանդած տեղեկությունները, մեծ մասամբ, հերյուրանքներ են և չափազանցություններ, որ նրանք լսած են եղել Բյուզանդիա փախած հայ ապստամբներից: Այդ տեղեկություններից կարող են որոշ չափով ճիշտ լինել Սուրեն մարզպանի բռնությունների մասին վկայությունները, որոնք սակայն, հավանորեն, մասամբ աղավաղված են և մասամբ չափազանցված: Կրօնական հալածանքների նկատմամբ միակ արժանահավատ փաստն այն է, որ պարսիկներն ուղեցել են իրենց համար կառուցել Դվինում հատուկ ատրուշան: Ուրեմն՝ 484 թվի դաշինքի խախտում համարվել է, հավանորեն, ատրուշանի կառուցումը, որ կարող էր, իրոք, առիթ ծառայել որոշ դժգոհությունների:

Ապստամբության բուն պատճառը, որ մանրամասն քննության է առնված Շտեյնի ուսումնասիրության մեջ, բոլորովին այլ է և ոչ մի կապ չունի ո՛չ պարսկական դաժան բռնությունների, ո՛չ էլ կրօնական հալածանքների հետ:

Դեռևս 572 թվից առաջ Յուստինոս կայսրը, որը մտադիր էր

խախտել 562 թվի հիսնամյա խաղաղությունը, դիվանագիտական իր ներկայացուցիչների ջանքերով առաջուց նախապարաստել էր թե՛ հայկական և թե՛ վրացական ապստամբությունները:

570 թվին Պարսկական Հայաստանի հայ իշխանավորները, ինչպես այդ երևում է Հովհաննես Բիկլարեցու և Եվագրի վկայություններից, ըստ երևույթին, գաղտնի դաշինք էին կնքել Բյուզանդիայի հետ, որի մեջ նախատեսված է եղել Հայաստանի անջատումը Պարսկաստանից:

Այդ դաշինքը, ինչպես մատնացույց է արել Շտեյնը, հիշատակված է նաև Սեբեոսի հետևյալ վկայության մեջ.

Սեբեոս, գլ. Ա, էջ 26 (Պետերբ., 1879):

«Իսկ առ Հայոց երդնոյր թագաւորն Յունաց, և հաստատէր նոյն ուխտ՝ որ ի մէջ թագաւորացն էր երկոցունց՝ երանելոյն Տըրդատայ և Կոստանդիանոսի. և տայր նոցա զգաւրսն կայսերական յաւզնութիւն»:

Շտեյնի կարծիքով՝ Սեբեոսի այս վկայությունից կարելի է հետևեցնել, որ գաղտնի համաձայնությամբ որոշված է եղել վերականգնել հայկական թագաւորութիւնը և թագաւորական գահը տալ վարդան Մամիկոնյանին:

Նոր այս ենթադրությունը, որ անհավանական չէ, արժանի է ըստ իս հատուկ ուշադրության:

Ինձ թվում է, որ Մամիկոնյանների ուժեղացման ու վերոհիշյալ խոստումների հետ կարող է կապ ունենալ Սյունիքի բաժանվելը Պարսկական Հայաստանից, որը տեղի էր ունեցել 572 թվի նախարարական ապստամբությունից առաջ:

«Յայնժամ յառաջ քան զայս, — վկայում է Սեբեոսը, — ապրստամբեալ ի բաց եկաց ի Հայոց՝ անուանեալ Վահան իշխան աշխարհին Սիւնեաց, և խնդրեաց ի խոսքովայ յարքայէն Պարսից. զի տարցեն զդիւան աշխարհին Սիւնեաց ի Դընայ ի Փայտակարան քաղաք, և կարգեսցէ զքաղաքն ի շահմար Ատրպատականի. զի մի՛ ևս կոչեսցի անուն Հայոց ի վերայ նոցա: Եւ կատարէր հրամանն» (գլ. Ա, էջ 26):

Մեր այս համառոտ դիտողություններից, կարծում եմ, կարելի է վստահորեն հետևեցնել, որ 572 թվի ապստամբությունը հատկապես ու համապատասխան չէր վարդանանց և Վահանյանց ապստամբություններին և չէր ունեցել սոցիալական նման դրդապատճառներ:

Ինչպես տեսանք, չի կարելի բնավ հաստատել, որ Պարսկա-

նում հաստատվեց ստրատեգի կամ «զորքերի մագիստրոսի» (magister militum) նոր պաշտոն, որն այս երկրի պաշտպանության համար ուներ իր տրամադրության տակ բյուզանդական զորքեր: Այնուհետև կառուցվեցին այստեղ բազմաթիվ նոր բերդեր ու ամրություններ, որոնք կայաններ եղան բյուզանդական զորքերի կամ նրանց հրամանատար զուբսերի:

Նախարարական երկրների ղինվորական այս վերակազմությանը վերացվում էին, բնականաբար, թե՛ կոմեսի քաղաքացիական պաշտոնը և թե՛ սատրապների ղինվորական իշխանությունը:

Նախարարությունները, ինչպես տեսնում ենք, կորցնում էին այսպիսով ռազմական իրենց նախկին նշանակությունը, ուստի և ավելորդ էր դառնում այժմ հանդուրժել նրանց արտակարգ իրավունքներն ու արտոնությունները:

528/529 թ. հրովարտակին հաջորդեցին այնուհետև 535 և 536 թ. հրովարտակները Հայաստանի վարչական, դատական և օրենսդրական վերակազմության մասին:

Համաձայն 536 թվի 31-րդ հրովարտակի («Չորս կառավարիչների հաստատման մասին Հայաստանում», Nov. 31)՝ հայկական բոլոր երկրները—Մեծ Հայքը, սատրապությունները, Պոլեմոնյան Պոնտոսը և Առաջին ու Երկրորդ Հայքը—փոխելով իրենց նախկին անունները, վերակազմվեցին իբրև չորս նահանգներ՝ Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայք՝ ու ստացան վարչական ու դատական նոր կազմակերպություն:

Համաձայն 535 և 536 թ. օրենսդրական հրովարտակների («Ժառանգության մասին հայերի մոտ», Const. 73=Ed. 3 և «Հայերի մասին՝ որպեսզի նրանք ամեն բանում հետևեն հռոմեական օրենքներին», Nov. 21)՝ կարգադրվեց ժառանգության վերաբերմամբ կիրարկել Հայաստանում հռոմեական իրավունքը և վերացնել տեղական «բարբարոսական» օրենքներն ու սովորույթները:

Յուստինիանոսի միաձուլման ու կենտրոնացման նոր քաղաքականությունն ուղղված է եղել, ինչպես պարզ երևում է այս հրովարտակներից, ո՛չ միայն նախարարական կարգերի, այլ անգամ տեղական իրավունքների ու իրավական սովորույթների դեմ:

Նրա վճռական այդ դիտավորությունը պարզ կերպով շեշտված է, օրինակ, 21-րդ հրովարտակի հետևյալ հատվածում.

Const. 47=Nov. 21՝

«Կամենալով, որ Հայկական երկիրը բոլորովին բարեկարգվի և ոչնչով չտարբերվի մեր պետության մյուս մասերից՝ մենք մըտ-

ցըրինք այստեղ հռոմեական վարչություն, վերացնելով նրա առաջվա անունները. սովորեցրինք նրանց օգտվել հռոմեական կարգերից և հրամայեցինք, որ նրանց մոտ չլինեն ուրիշ օրենքներ բացի այն օրենքներից, որ ունեն հռոմեացիները»:

Յուստինիանոսի վերանորոգումները, որ արմատապես հեղաշրջում էին Բյուզանդական Հայաստանի ֆեոդալական դարավոր կարգերը, առաջ պիտի բերեին, բնականաբար, համառ ու կատաղի դիմադրություն:

Եվ հայտնի է, իրապես, որ այստեղ ևս, ինչպես հինգերորդ դարի պարսկական հալածանքների ժամանակ, ֆեոդալ ազնվականության անհուն դայրույթն արտահայտվել է ամենաբուռն կերպով և վերածվել նախարարական ապստամբության:

Պրոկոպիոսի վկայություններից գիտենք, որ ապստամբության ժամանակ սպանված են եղել Սիտտան, որը Հայաստանի առաջին ստրատեգն էր, և Ակակիոսը, որը վերակազմված Առաջին Հայքի պրոկոնսուլն էր:

Նախարարների համար, որոնք կորցնում էին իրենց արտոնություններն ու տիրական իրավունքները, Հայաստանի կրոնական ու կուլտուրական կապը Բյուզանդիայի հետ դառնում էր այժմ անուկարևոր ու անարժեք: Նրանք հասկացած պիտի լինեին, որ հայկական ֆեոդալիզմի համար ամենավտանգավոր թշնամին ոչ այնքան ֆեոդալական Պարսկաստանն է, որքան վարչապես ու օրենսդրորեն միաձույլ ու միահեծան Բյուզանդիան:

Նրանց հույսն այժմ Պարսկաստանի վրա էր և Պրոկոպիոսի վկայություններից հայտնի է (De bello Persico, III, 2), որ նրանք վկայություններից հայտնի է (De bello Persico, III, 2), որ նրանք դիմել էին Խոսրով Անուշիրվանին և խնդրել նրա օգնությունը և միջամտությունը պարսկա-բյուզանդական երկրորդ պատերազմից առաջ (540—562 թ.): Հայտնի է նույնպես, որ նախարարական ապստամբության առաջնորդներից մեկը՝ Արտավան Արշակունին մասնակից է եղել դավադրության, որ հայ նախարարները կազմակերպել էին Պոլսում Յուստինիանոսի դեմ:

Նախարարությունների համառ պայքարը շունեցավ և ո՛չ մի հաջողություն:

Ինչպես ապստամբության, նույնպես և պարսկա-բյուզանդական պատերազմի ժամանակ, Հունահայաստանի վերակազմու-

թյունը շարունակվեց աննկուն վճռականությամբ:

Հայկական ֆեոդալիզմի քայքայումն ունեցավ այստեղ այն հետևանքը, որ խիստ ուժեղացավ ազնվականների գաղթը Պոլիս և

Բյուզանդիայի այլ շրջաններ, ուր նրանք ստանում էին բարձր պաշտոններ և սպասավորում կայսրության ընդհանուր շահերին:

Ազնվականության բռնի ու կամավոր այս գաղթը գլխավոր պատճառներից մեկն է, անշուշտ, որ վեցերորդ դարից հետո հնարավոր չեղավ այլևս վերականգնել այստեղ նախարարական հին իշխանությունները:

Յուստինիանոսի քաղաքականությունը նախարարությունների հանդեպ ունեցել է սակայն նաև ուրիշ հետևանքներ, որ ուշագրության չեն առնվել պատմագիտական ուսումնասիրություններում:

Արևմուտքից սպառնացող մեծ վտանգն ակներև կերպով տեսել էին այժմ թե՛ Պարսկական Հայաստանի նախարարական իշխանությունները և թե՛ ինքը հայ եկեղեցին: Եվ ուշագրավ է, որ հենց վերոհիշյալ անցքերից հետո, պարզ նկատելի են Հայաստանում քաղաքական կողմնորոշման բեկում և թշնամություն Բյուզանդիայի դեմ:

Յուստինիանոսի վերանորոգումներն էին ըստ իս գլխավոր պատճառը, որ 554/555 թվին մերժվեց Դվինում քաղկեդոնական դավանանքը և հայ եկեղեցին վերջնականապես բաժանվեց հունականից: Այս որոշումը, թեև զուտ կրոնական էր, սակայն հետևանք էր պարզապես նախարարական Հայաստանի կողմնորոշման ընդդեմ կայսրության:

Յուստինիանոսի քաղաքականությամբ սկիզբ էր դրվել, ըստ իս քաղաքական թշնամության Բյուզանդիայի դեմ, որ հետագայում վերածվեց անհաշտելի ատելություն:

Նախարարական ապստամբությունները հինգերորդ և վեցերորդ դարերում, ինչպես տեսնում ենք վերոհիշյալ դիտողություններից, ֆեոդալական ու կենտրոնական իշխանությունների մեծ պայքարի շարունակությունն էին, որը հարատև ու մշտական մի երևույթ էր հայկական ֆեոդալիզմի պատմության:

12. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԵՈԴԱԼԻԶՄԻ ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Համաձայն իր զարգացման աստիճանների ֆեոդալիզմը բաժանվում է, ինչպես հայտնի է, երեք շրջանների՝ 1. նախնական ֆեոդալիզմի շրջան, 2. զարգացած ֆեոդալիզմի շրջան և 3. քայքայվող ֆեոդալիզմի շրջան: Հայաստանի նախարարական կազմակերպությունն Արշակունիների և մարզպանության ժամանա-

կաշրջաններում, ինչպես երևում է մանրագնին մեր ուսումնասիրությունից, կարելի է բնորոշել իբրև զարգացած ֆեոդալիզմ: Իսկ ֆեոդալիզմի ծագումը Հին Հայաստանում և նրա նախնական շրջանը դրվելու են Արշակունիներից առաջ:

Ֆեոդալական հասարակարգի վերոհիշյալ հաջորդականությունը և բաժանումը երեք շրջանների պայմանավորված են տնտեսապես քաղաքների ու առևտրական-փողային հարաբերությունների զարգացմամբ:

Այդ զարգացումը կատարվել է Արևմտյան Եվրոպայում համեմատաբար արագ և զրեթե միշտ բարձրացող գծով: Իսկ ֆեոդալական Հայաստանում, որը մշտական ռազմադաշտ էր աշխարհակալ մրցող պետությունների, քաղաքները և քաղաքային տնտեսությունը ենթարկվել են պարբերաբար հիմնական ավերման, ուստի և երկրի հաջորդական զարգացումը մատնվել է այստեղ հաճախ տնտեսական հետաշրջման:

Ո՛չ միայն պարբերաբար կրկնվող արտաքին արհավիրքներն ու ծանր ցնցումները, այլև առևտրական միջազգային հարաբերությունների հաճախակի ընդհատումները և, մասնավորապես, առևտրական ճանապարհների և կենտրոնների տեղափոխումները, նպաստավոր չեն եղել բնավ քաղաքային տնտեսության տևական ու հարաճուն զարգացման համար:

Այդ է, հավանորեն, գլխավոր պատճառներից մեկը, որ Հայաստանում չէր զարգացել արտադրության ավելի բարձր տնտեսական ձևը և երկիրը կառնած էր մնացել շարունակ արտադրության ֆեոդալական եղանակին:

Վերև մենք տեսանք, որ Բագրատունյաց թագավորության ժամանակ քաղաքային արդյունադրության ու ապրանքային փոխանակության բուռն ու արագ զարգացմամբ սկիզբ էր դրվել սոցիալական-տնտեսական նոր հարաբերությունների առաջացման: Միանգամայն հնարավոր է ըստ իս, որ հայկական ֆեոդալիզմը Հայաստանում ևս կրայքայվեր ներքուստ, եթե տնտեսական զարգացման վերոհիշյալ ընթացքը չընդհատվեր Սելջուկյան ավերածությունների ժամանակ:

Հայաստանի նախարարական կազմակերպության ինքնուրույն առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ նրա աստիճանական զարգացումը և անկումը, Հայաստանի աշխարհագրական ու քաղաքական աննպաստ դրության հետևանքով, ունեցել են հատուկ ընթացք՝ անհամապատասխան Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալիզմի առաջադեմ զարգացման և որակական ներքին բաշխման:

Հայկական ֆեոդալիզմի անկումը տեղի էր ունեցել, ինչպես վերև տեսանք, տնտեսական հետաշրջության պայմաններում: Թուրք-թաթարական արշավանքներից հետո նա հարկադրված էր ղեկել իր դիրքերը մահմեդական նոր իշխանություններին և Հայաստանում հաստատվել էր հետդհետե պարսկական ու օսմանյան խոշոր կալվածատիրությունը, որն իր էությունով թեև դարձյալ ֆեոդալական էր, սակայն ուներ իր յուրակերպ բնույթը:

Ֆեոդալական հասարակարգի ծագումը, ինչպես վերև տեսանք, Արևմուտքում և Արևելքում տեղի էր ունեցել տարբեր պայմաններում:

Արևմտյան Եվրոպայում ֆեոդալիզմի դարգացումը հետևանք էր գերմանական նվաճման և հռոմեական պետության և նրա տնտեսական-սոցիալական կարգերի քայքայման, իսկ Արևելքում նա առաջ էր եկել տոհմական հասարակարգի կազմալուծման ու հեղաշրջման ընթացքում:

Հիմք ընդունելով նրա ծագման այս տարբեր պայմանները՝ եվրոպական ֆեոդալիզմը համարում են, ինչպես վերև ասացինք, կրկնված ֆեոդալիզմ, իսկ արևելյանը՝ առաջնական:

Հին Հայաստանի նախարարական կազմակերպությունը, լինելով առաջնական ֆեոդալիզմ, պահպանել էր իր մեջ տոհմային նախկին կենցաղի բազմաթիվ մնացորդներ, մինչդեռ եվրոպականը, լինելով կրկնված ֆեոդալիզմ, ուներ իր մեջ ո՛չ միայն համայնական-տոհմային գերմանական կարգերի, այլև հռոմեական պետականության ու նրա քաղաքային կուլտուրայի և հիմնարկների մնացորդներ:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ նախաֆեոդալական տոհմային տարրերը շատ ավելի ուժեղ ու շեշտված պիտի լինեին Հայաստանի նախարարական կազմակերպության մեջ, քան Արևմուտքյան Եվրոպայի ֆեոդալիզմում:

Տոհմական նախորդ շրջանից էին ծագել, ինչպես վերև տեսանք, նախարարական կազմակերպության վերաբերյալ որոշ տերմիններ:

Որ տոհմային կենցաղի հին հարաբերություններն առանձնապես զորեղ են եղել նախարարական Հայաստանում՝ այդ երեւում է մատենագրական աղբյուրների վկայություններից ու ակնարկներից:

Հետագա այս շրջանում գոյություն են ունեցել, հավանորեն, համայնական-տոհմային հողատիրության հատուկ կարգեր, որոնք

նախարարական միջավայրում ենթարկված պիտի լինեին, անշուշտ, որոշ փոփոխությունների: Նախարարական Հայաստանում տարածված ու արմատացած է եղել տոհմային վրեժխնդրությունը, ինչպես այդ վկայում են Նվսեբիոսը, Եզնիկը և ուրիշ աղբյուրներ (տե՛ս Eusebius Praeparatio evangelica VI, 10, § 12 և «Եզնկայ Կողբացույ, Եղծ աղանդոց» I, գլ. ԺԵ): Նախարարական դրքերը, ինչպես հայտնի է, դասավորված են եղել միշտ ըստ առանձին ազգերի կամ տոհմերի: Ֆեոդալական Հայաստանի ժառանգական իրավունքի մեջ ակներև են տոհմային սեփականատիրության ուշագրավ հետքեր, որ մատնանշված են, օրինակ, Յուստինիանոսի 535 և 536 թ. վերոհիշյալ հրովարտականքում:

Հայկական ֆեոդալիզմին առանձնահատուկ են եղել, ուրեմն, տոհմական ու նախաֆեոդալական թե՛ այս և թե՛ նման տարրերը, որոնց դերն ավելի մեծ է եղել այստեղ, քան Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալական հասարակակարգում:

Հայաստանի նախարարական կազմակերպության առանձնահատկությունները պայմանավորված են եղել, բացի այդ, հայկական բարձրավանդակի աշխարհագրական դիրքով ու տեղագրական կառուցվածքով:

Հայաստանը սարահարթերի ու հովիտների, իրարից բաժանված ու կտրված շրջանների մի լեռնաշխարհ է, ուստի և նրա այդ տեղադրության համեմատ հնագույն ժամանակներից սկսած կազմակերպության համեմատ հնագույն ժամանակներից սկսած կազմակերպության ինքնուրույն երկրներ, որոնք տնտեսական ու կուլտուրական իրենց կենցաղով և առնչությամբ ու բնակչության կազմով նման ու համակերպ չէին հաճախ դանազան վայրերում:

Հասկանալի է հետևապես, որ Հայաստանում պիտի լինեին «զանազան սովորույթներ գաւառաց և աշխարհաց», ինչպես այդ «զանազան սովորույթներ: Նախարարական երկրաշրջանների մասվկայում են աղբյուրները: Նախաֆեոդալական ու ֆեոդալական կարգերի տարբեր համակցությունները կարող էին, բնականաբար, ավելի բազմազան լինել Հայաստանի երկրային հատուկ միջավայրում, քան ֆեոդալական դաշտային երկրներում:

Նախարարությունների ներքին կացության այդ զանազանությունները, որ գոյություն են ունեցել, անշուշտ, ֆեոդալական թշուրիշ երկրներում, առանձնապես ցայտուն և շեշտված են եղել ուրիշ երկրներում, առանձնապես ցայտուն և շեշտված են եղել ուրիշ երկրներում, առանձնապես ցայտուն և շեշտված են եղել ուրիշ երկրներում, առանձնապես ցայտուն և շեշտված են եղել ուրիշ երկրներում:

Վերև մենք տեսանք, որ Արշակունիների ու մարզպանության շրջանում նախարարները չեն ունեցել սեփական ինքնուրույն տնտեսություններ, այլ եղել են սոսկ հողատերեր և ստացել շինականներից տուրքեր և հարկեր: Մատենագրական աղբյուրներից բնավ չի երևում, որ նախարարներն իրենք ևս եղած լինեին գյուղատնտեսներ, այլ նրանց մեջ շեշտվում են միշտ նախարարների զորական կենցաղը և զինվորական բարքերը: Հայաստանում, որ մշտական կռիվների թատերաբեմ էր, միանգամայն բնական է, իհարկե, որ ազնվականությունը գերազանցապես զինվորական դաս էր և նրանից էր կազմված «ազատազօրք»-ը:

Թեև ազնվականության ռազմականությունը և զինապարտությունն ընդհանուր երևույթ է համարվում նաև ֆեոդալական Եվրոպայում, սակայն այնտեղ, օրինակ, արևելյան Գերմանիայում, Հեհաստանում և Ռուսաստանում՝ իշխանավոր սենյորներն ունեցել են հաճախ սեփական խոշոր տնտեսություններ (Gutsherrschaft) և եղել են ո՛չ միայն զինվորականներ, այլ միաժամանակ նաև կալվածատեր-գյուղատնտեսներ:

Նախարարական կազմակերպության վերև մատնանշված առանձնահատկությունները, որ բխում են Հայաստանի տեղական ինքնուրույն պայմաններից, թվում են ինձ ուշագրավ ու կարևոր:

Սակայն նույն այս կազմակերպությանը վերագրվում են հաճախ նաև այնպիսի առանձնահատկություններ, որոնք ըստ իսխիստ կասկածելի են, որովհետև չեն հաստատվում աղբյուրների փաստական տվյալներով:

Հայագիտական աշխատություններում մատնանշվում է հաճախ, որ նախարարական Հայաստանում, ինչպես և արևելյան բռնապետություններում, հողի գերագույն սեփականատերն է եղել պետությունը, այսինքն՝ սուլերեն թագավորը:

Գարագաշյանը, օրինակ, կարծում է, որ «ինչպես կենաց՝ նոյնպէս ընչից և ստացուածոց բացարձակ տէր էին Արշակունի թագավորք» («Քննական պատմութիւն», Բ, էջ 4): Նույն կարծիքն ավելի որոշ ու ձևակերպած հայտնել է Խ. Սամվելյանն իր «Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքն» աշխատության մեջ:

«Հին Արևելքի ամբողջ պատմության մեջ, — ասում է Սամվելյանը, — հողը, իբրև անշարժ ստացվածք բացառապես թագավորների և ընդհանրապես գերագույն իշխանների սեփականությունն էր համարվում: Նույնն էր նաև Հայաստանի պատմության մեջ: Այստեղ հողը, ընդհանրապես երկիրը, տեսականորեն համարվում

էր թագավորների սեփականություն, իսկ իրականորեն, բացի թագավորներից հողի սեփականատեր էին ճանաչվում նաև նախարարները, բզեշխները և այլ տիրող իշխանները, բարձր հոգևորականությունը հանձին կաթողիկոսական տան, եպիսկոպոսական աթոռների, վանքերի և նույնանման հոգևոր հիմնարկությունների: Հողային սեփականության գաղափարն յուր սկզբունքով մարմնա-նում էր թագավորի անձի մեջ: Թագավորն արգեն յուր կողմից կա-րող էր հողատիրության իրավունք տալ նախարարներին և այլ մարմնավոր ու հոգևոր իշխաններին, սրանց բաշխելով հողեր կամ իբրև ժառանգական սեփականություն, նման միջնադարյան ավա-տական կազմի foedum-ին կամ թե ժամանակավոր սեփականու-թյուն նման beneficium-ին» (տե՛ս էջ 293—294):

Պետք է ասել, որ գերագույն սեփականության այս իրավունքը հոյություն է ունեցել հաճախ ո՛չ միայն Արևելքում, այլև Արև-մուտքում: Նույն իրավունքն ունեցել են սյուլերեն թագավորները ֆեոդալական այն միապետություններում, որոնց մեջ առանձնա-պես զորեղ է եղել պետական կենտրոնացումը: Միջնադարյան Անգլիայում, օրինակ, նորմանական տիրապետության ժամանակ թագավորը համարվել է ամբողջ երկրի ու հողի գերագույն ու միակ սեփականատերը, իսկ ֆեոդալներին պատկանել է միայն հողի տի-րության ու օգտագործման իրավունքը:

Սակայն գերագույն նույն իրավունքը չեն ունեցել փաստորեն սյուլերեն թագավորները, օրինակ, միջնադարյան Ֆրանսիայում: Այստեղ վաղ միջնադարում, թագավորական իշխանության անդո-րության պատճառով, համեմատաբար թույլ է եղել պետության կենտրոնացումը: Ամենազորեղ վասալ իշխանությունները, լինելով գրեթե անկախ թագավորից, եղել են այստեղ անպայման ու լիա-կատար տեր իրենց երկրների ու կալվածների:

Վերոհիշյալ ենթադրությունը, որ Հայ Արշակունիները գերա-դույն տեր էին Հայաստանի բոլոր հողերի, չի կարելի, իհարկե, առնել հիմնվելով կասկածելի կռահումների վրա հողատիրական կարգերի մասին Հին Արևելքում:

Այդ խնդիրն անհրաժեշտ է, անշուշտ, հիմնավորել պատմա-կան հաստատուն վկայությունների օգնությամբ:

Իսկ համապատասխան վկայություններից դժվար չէ հետևել, որ Հայ Արշակունիների թագավորությունը, լինելով թուլահող ու ապակենտրոնացած ֆեոդալական միապետություն, նման է եղել ավելի միջնադարյան Ֆրանսիային, քան նորմանական Անգլիային:

Միանգամայն հավանական է, որեւմէն, որ Հին Հայաստանում ևս, ինչպէս և միջնադարյան Ֆրանսիայում, կիսանկախ ու ինքնուրույն նախարարութիւններն ունեցել են իրենց երկրների ու կալվածների նկատմամբ սեփականատիրական լիակատար իրավունքներ:

Այս հետևությունը, որ հիմնովին հակառակ է վերոհիշյալ ենթադրության, արել են Տուրնեբիզը և Ադոնցը:

Տուրնեբիզի կարծիքով՝ հայ նախարարները բացարձակ տեր են եղել իրենց երկրների և նրանց հողերը համարվել են ժառանգական ու տոհմական լիակատար սեփականություն („franc-allevu, avec droit héréditaire“, տե՛ս Histoire politique et religieuse de l'Arménie, p. 72):

Նույն այս կարծիքն ավելի հանգամանորէն արտահայտված է Ադոնցի «Армения в эпоху Юстиниана» աշխատության մեջ (стр. 460—461). Համաձայն Ադոնցի ենթադրության՝ հայկական իշխանական հողատիրութիւնն ավելի համապատասխան է եղել ֆեոդների այն տեսակին, որը ֆեոդալիզմի պատմաբաններն անվանում են fiefs-seigneuries, իսկ Պավլով-Սիլվանսկին՝ fiefs-allevu (տե՛ս Павлов-Сильванский Н.П., Феодализм в древней Руси, изд. вт., М. 1923, стр. 97):

«Պատմաբանները, — ասում է Ադոնցը, — տարբերում են իսկական ֆեոդերն այն ֆեոդերից, որոնք թեև նույնպէս անվանվում են ֆեոդ՝ սակայն իրավական իրենց դրութեամբ որակվում են որպէս սենյորիաներ: Այս երկու կարգի ֆեոդերը հենված են ֆեոդալական հողատիրութեան երկու հակադիր սկզբունքների վրա: Ֆեոդը համարվում է մի կողմից պայմանական հողատիրութիւն, որը ենթակա էր ետ գրավման՝ եթե նրա տերը խախտում էր ծառայության իր երդումը. իսկ մյուս կողմից՝ ֆեոդալը, եթե չէր կամենում ծառայել տվյալ սենյորին, իր հողի հետ անցնում էր ծառայության ուրիշ սենյորի մոտ այսպէս կոչված կոմմենդացիայի (commendatio) կարգով: Նման փոխադրումներն ապացուցում են, որ անցնողը ճանաչվել է հողի լիակատար սեփականատեր և նա ազատ կերպով ծառայել է, ո՛ւմ որ ինքը կամեցել է: Նշանակում է, որ այս դեպքերում ավելի գերակշռող է եղել ֆեոդալի անձնական կախումը սենյորից, քան հողայինը: Այս կարգի սենյորատը նկատելի է մանավանդ ֆեոդալիզմի սկզբնական շրջանում: ... Հենց այսպէս կարելի է բնութագրել նաև թագավորի ու իշխանների հարաբերությունները Հայաստանում: Այդ հարաբերություններն

ունեցել են ավելի անձնական կախման բնույթ, քան տերիտորիական: Թագավորը զրկում էր տվյալ իշխանին կալվածներից որևէ հանցանքի համար, սակայն այդ պատիժը չէր տարածվում նրա հետնորդների վրա: Պատժված իշխանի ամենամոտիկ հաջորդը ստանձնում էր դարձյալ իր իրավունքները և գրավված հողը վերադարձվում էր նրան, իբրև նրա տոհմի անօտարելի սեփականություն: Սակայն Հայաստանում, ինչպէս և ընդհանրապէս ֆեոդալական միջավայրում, սոցիալական հարաբերությունների կարգավորիչ էին հանդիսանում ո՛չ թե իրավական սկզբունքները, այլ իրական ուժը, և այս վերջինի կապակցութեամբ դասավորվում էին զանազանակերպ հարաբերությունները»:

Տուրնեբիզի ու Ադոնցի այս բացատրություններից պարզ երևում է, որ նրանք իշխանապատկան երկրների վերաբերմամբ ժխտում են Հայ Արշակունիների գերագույն սեփականության իրավունքը և իշխանական կալվածներն ու հողերը համարում են allod-ներ, այսինքն՝ «լիակատար» ու «անօտարելի» ժառանգական սեփականություն իշխանական տոհմերի:

Մատնանշելով հայկական իշխանությունների հողային սեփականատիրութեան լիակատար ու անպայման իրավունքները՝ Լորանսը իր «L'Arménie entre Byzance et l'Islam» աշխատության մեջ (Paris, 1919, p. 68) համարում է այդ Հին Հայաստանի նախարարական կազմակերպության ինքնուրույն մի առանձնահատկություն, որով նա տարբերվել է արևմտյան ֆեոդալիզմից:

«Հայկական իշխանությունների կալվածատիրութիւնը, — ասում է Լորանսը, — ստացել էր իրավական այնպիսի մի ձև, որը ծանոթ չէր արևմտյան ֆեոդալիզմին: Չեռք բերված լինելով միանգամ կամ բարձրագույն իշխանությունից իբրև նյարդ և կամ բռնի ուժով՝ նա որպէս սեփականություն փոխանցվել է ուղղակի հաջորդ սերունդներին առանց իշխանության միջամտության և չորդ սերունդներին առանց իշխանության միջամտության և չորդ սերունդներին առանց իշխանության (investiture): Այդ կալվածատիրութիւնը առանց նոր տուչության (investiture): Այդ կալվածատիրութիւնը գիտվել է իբրև աննախադիր մի իրավունք, որին ոչ ոք չէր կարող ձեռք տալ օրինավորապէս» (էջ 68):

Լորանսը, ինչպէս տեսնում ենք, համամիտ չէ Տուրնեբիզին և Ադոնցին, որոնք իշխանական այդ կալվածատիրութիւնը համապատասխան են ենթադրել francs-allevu կամ fiefs seigneuries կոչված իշխանական սեփականատիրութեան: Այս կետում Տուրնեբիզի ու Ադոնցի եզրակացությունները կարելի է ըստ իս համարել ավելի հիմնավոր և ընդունելի, քան Լորանսինը:

Հողային սեփականատիրության վերոհիշյալ խնդիրը քննության է առնված նաև շինականների մասին իմ աշխատության մեջ («Գիտողություններ Հին Հայաստանի շինականների դրության մասին մարդկանության շրջանում», «Պետ. Համալսարանի Տեղեկագիր», № 1, Երևան, 1925, էջ 15—17):

Այս հոդվածում մատնացույց են արված Ազաթանգեղոսի և Փավստոսի վկայությունները, որոնց մեջ ակնարկված է հայ Արշակունիների գերագույն սեփականատիրության իրավունքն ազարակների ու ավանների հողերի վերաբերմամբ:

Ազաթանգեղոս, գլ. ՃԺԹ, էջ 436 (Տիգրիս, 1909)

«Յետ այսորիկ հասեալ նմա [Գրիգոր Լուս.] բովանդակ ի վերայ ամենայն երկրին սահմանացն Հայոց Մեծաց աշխարհին, շինելով եկեղեցիս յամենայն աշխարհս, ի դաւառս, ի կողմանս, ի քաղաքս, յաւանս, ի շէնս, ի գեօղս և յազարակս: Սոյնպէս և թագաւորն յամենայն իշխանութեան իւրում առ հասարակ՝ գրեաց շորս շորս հողս երդոյ՝ յամենայն ազարակ տեղիս, իսկ յաւանսն եօթն եօթն հողս երդոյ՝ ի ծառայութիւն սպասաւորութեան քահանայութեանն, նուէր պտղոյ Տեառն մատուցանէր»:

Փաւստոս, V, ԼԱ, էջ 237 (Վենետիկ, 1889)

«Եւ հատ ևս յարբունիս Պապ թագաւոր զհող եկեղեցւոյն, զոր տուեալ էր թագաւորին Տրդատայ առ մեծան Գրիգորիւ քահանայապետիւ ի սպաս պաշտաման եկեղեցւոյն ընդ ամենայն երկիրն Հայոց: Զի յեւթն հողոյն զհինգն հատանէր յարբունիս, և զերկուսն միայն թողոյր երկուս հողս: Եւ ըստ հողոյն թողոյր երկուս երկուս առ զիւզ մի երէց և սարկաւազ, և զայն ի սպասու կացուցանէր յիւր ի ծառայութեան ղեղբարս և զորդիս երիցանցն և սարկաւազացն»:

Արդ՝ ինչպես հասկանալ թագավորի այդ իրավունքը: Ունե՞ր արդյոք Տրդատ Մեծը կամ նրա հաջորդներից մեկն այնքան լայն իրավունքներ, որ կարողանար գյուղական հոգեւորականությանը հողաբաժիններ հատկացնել ամբողջ Հայաստանում՝ թե՛ բուն արքայական և թե՛ նախարարապետական երկրներում:

Արշակունիների սեփականատիրական գերագույն իրավունքը որոշելու համար այս հարցի պատասխանն ունի անշուշտ, մեծ կարեւորություն:

Փավստոսի վկայության մեջ պարզ ու հաստատ ասված է, որ Տրդատ թագավորը տվել էր եկեղեցիներին հողաբաժիններ «ընդ ամենայն երկիրն Հայոց», իսկ Ազաթանգեղոսի ասելով՝ «յամենայն

իշխանութեան իւրում առ հասարակ»: Ազաթանգեղոսի վկայությունը, ինչպես տեսնում ենք, այնքան էլ պարզ չէ, որովհետև «յամենայն իշխանութեան իւրում» կարող է նշանակել թե՛ ամբողջ Հայաստանը և թե՛ թագավորի անմիջական տիրության տակ գտնվող սեփական երկիրը:

Այս խնդիրը մենք թեև հարուցել էինք, բայց չէինք լուծել վերոհիշյալ աշխատության մեջ:

Ինձ թվում է՝ կարելի է այժմ հաստատապես պնդել, որ միանգամայն հավանական են Տուրներիդի, Ադոնցի և Լորանի եղբայրացությունները, որոնք նախարարական իշխանությունների հողերը և կալվածքները, ուրեմն՝ և նրանց ավաններն ու ազարակները՝ համարում են այդ իշխանությունների ժառանգական ու տոհմական լիակատար սեփականությունը:

Կարևոր է այդ տեսակետից, որ Ազաթանգեղոսի պատմության արաբերեն թարգմանությունը, որն ավելի հին խմբագրություն է, քան այժմյան հայերենը և հունարենը՝ ունի ուշագրավ մանրամասնություններ, որոնք ակնարկում են Հայ Արշակունիների թագավորական իշխանության թույլ ու սահմանափակ իրավունքները:

Թվելով մի առ մի Հայաստանի տասն և վեց մեծ իշխանությունները՝ արաբերեն թարգմանությունը շեշտում է, օրինակ, որ հիշատակված իշխաններից տասն և հինգը «ստորադրված էին Տրդատին պատերազմի ժամանակ» (տե՛ս Н. Марр, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов, арабская версия, СПб., 1905, стр. 115). Մի ուրիշ տեղ նույն թարգմանությունը մատնանշում է դարձյալ, որ եպիսկոպոսություններ հաստատվել էին նախարարական այն երկրներում, որոնց իշխանները «տրամադրված են եղել բարեմտաբար» (էջ 137):

Այս վկայություններից անգամ դժվար չէ եզրակացնել, որ Հայաստանի մեծ նախարարությունները եղել են, իրապես, ինքնուրույն ու գրեթե անկախ իշխանություններ, և միանգամայն անհավանական է, ուրեմն, որ քրիստոնեության մուտքը ինչպես և հողաբաժինների հատկացումը գյուղական հոգեւորականության, տեղի ունեցած լինե՞ր այստեղ Արշակունիների անմիջական կարգավորությամբ:

Մատենագրական աղբյուրների վկայություններից կարելի է նույնպես հետևել, որ թե՛ Արշակունիների արքունի երկրում և թե՛ նախարարական իշխանություններում գոյություն են ունեցել մասնավոր հատուկ կալվածքներ ու հողեր, որոնք համարվել են՝ նման

միջնադարյան allod-ներին՝ ժառանգական լիակատար սեփականություն:

Այս կարգի գույքերը, ինչպես ճիշտ մատնանշել է Ադոնցը, անվանվել են «հայրենիք» (տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», стр. 457—458). Allod-ական սեփականություն պետք է համարել, օրինակ, Սահակ կաթողիկոսի կալվածները, որ նա տվել էր իբրև ժառանգություն Համազասպ Մամիկոնյանի որդիներին «մինչև ցյալիտեան»:

«Եւ վասն զի ոչ գոյր իւր արու որդի,— ասում է Փարպեցին,— բայց միայն դուստր մի, զոր էր տուեալ կնութեան Համազասպայ տեառն Մամիկոնէից և Հայոց սպարապետի, որ ծնաւ ի Համազասպայ երիս արու որդիս, զսուրբն Վարդան և զսուրբն Հմայեակ և զերանելին Համազասպեան. որոց ետ և կնքեաց սուրբ այրն Աստուծոյ Սահակ զստացուածս գեօղից իւրոց և ագարակաց, և որ ինչ միանգամ էր իւր՝ ետ նոցա ի ժառանգութիւն և զաւակի նոցա մինչև ցյալիտեան» (տե՛ս I, ԺԸ, էջ 37, Տփղիս, 1904):

Հայ Արշակունիները, ինչպես տեսնում ենք, չեն կարող համարվել գերագույն ու բացարձակ սեփականատեր Հայաստանի ամբողջ հողի:

Հայաստանի ֆեոդալիզմի գլխավոր առանձնահատկություններից մեկը կարելի է, ընդհակառակը, այն ենթադրել, որ նախաբարապետական հողերը, նման ֆրանսիական francs-alleux կոչված կալվածների կամ ռուսական вотчина-ների, եղել են փաստորեն ո՛չ թե պայմանական ֆեոդեր, այլ լիակատար ու անպայման սեփականություն:

Նախաբարական իշխանների կախումը Հայ Արշակունիներից եղել է, ուրեմն, ո՛չ թե հողային, այլ սոսկ վասալական:

Հողային սեփականատիրության այս խնդրի վրա անհրաժեշտ էր մանրամասն կանգ առնել, որովհետև նորագույն իսկ երկերում մատնանշվում է հաճախ, որ Հին Հայաստանում, ինչպես և ասիական այլ մեծ երկրներում, հողի սեփականատեր է համարվել պետությունը կամ սուլթանները:

Խոսելով «բաժ» բառի իմաստաբանական զարգացման մասին, նման կարծիք է հայտնել, օրինակ Թ. Ավդալբեգյանն իր «Հաս, սակ, բաժ» վերնագրով հոդվածում (տե՛ս Տեղեկագիր Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի, № 1, Երևան, 1926, էջ 88):

«Որովհետև խոսքը վերաբերում է Հայաստանին,— ասում է Ավդալբեգյանը,— որ եղել է ասիական մի երկիր, ապա կարծում

ենք, որ սխալված չենք լինի, եթե որոշ վերապահություններով ասենք, թե ինչպես ասիական այլ մեծ երկրների—Պարսկաստանի, Ասորեստանի, Հնդկաստանի ու Զինաստանի, այնպես և Հայաստանի պետական կազմակերպության հիմքը դրվել է այն ժամանակ, երբ մասսաներն սկսել են զբաղվել գլխավորապես երկրագործությամբ՝ աստիճանաբար նստակյաց դառնալով: Այս շրջանում ինչպես հնադարյան ասիական այլ հասարակությունների մեջ, այնպես և Հայաստանում պետությունը կամ սուլթանները, որ համարվում է հողի սեփականատեր, բաժին է վերցնում հողագործի արտադրածից, երկրագործական արդյունքներից» (էջ 88):

Ենթադրելով Հայաստանի ամբողջ հողը պետության սեփականություն՝ Ավդալբեգյանն իր ուրիշ աշխատության մեջ մի քանի բայլ ևս առաջ է դնում և մարզպանական Հայաստանի տնտեսական-զբ համարում է ո՛չ թե ֆեոդալական, այլ «ասիական տնտեսություն»:

Նոր այս կարծիքը նա հայտնել է իր «Հայ շինականի ու գեղեկուն աշխատավարձը հինգերորդ դարում» ուսումնասիրության սկզբում:

«Այս մենագրությունը,— ասում է Ավդալբեգյանն իր հոդվածի առաջաբանում,— որ տեղի սղության պատճառով խիստ հակիրճ է շարադրված, վերաբերում է Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմության գլխավոր բաժիններից մեկին—աշխատավարձի պատմությանը և շոշափում է մեր երկրի տնտեսական զարգացման պատմության այն շրջանի աշխատավարձի հարցը, որ կոչում ենք «ասիական տնտեսության» շրջան (տե՛ս Տեղեկագիր Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի, № 3, Երևան, 1928, էջ 51):

Արդ՝ ի՞նչ է հասկանում նա «ասիական տնտեսություն» ասելով:

Նրա ենթադրությամբ՝ որ վերապահությամբ կոհսված սեփական իր կարծիքն է՝ ամենագլխավոր հատկանիշն այս տնտեսության այն է, «որ անմիջական արտադրողների գերակշռող տիպն ազատ գյուղացի է» (տե՛ս նրա «Կարլ Մարքսի տնտեսական զարգացման թեորիան», երկր. հրատար., Երևան, 1926, էջ 44):

Հասկանալի է, ուրեմն, թե ինչո՞ւ նա իր աշխատություններում բացասում է շարունակ հայ շինականների ճորտանման վիճակը, որ քննության է առնված ու լուսաբանված իմ «Դիտողություններ Հին Հայաստանի շինականների դրության մասին» ուսումնասիրության մեջ:

«Մասնավորելով խոսքը Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմության մասին՝ — ասում է նա, — պետք է ասենք, որ, այսպես թե այնպես, մեր խորին համոզումով ասիական տնտեսության գաղափարն այս ասպարեզում անգնահատելի ծառայություններ կարող է մատուցանել և պիտի մատուցե մեր ուսումնասիրողներին՝ սրանց զերծ պահելով ամենուրեք պարտադրաբար ստրուկ կամ ճորտ տեսնելու «արդիական նախապաշարումից» (տե՛ս «Կարլ Մարքսի տնտեսական զարգացման թեորիան», երկրորդ հրատար., էջ 45, ծանոթ. հմտե նաև նրա «Հաս, սակ, բաժ» աշխատությունը, էջ 55—56, ծանոթ.):

Ավելաբեզյանի այս բացատրություններից պարզ երևում է, որ նա տրամադիր է ժխտել նախարարական կազմակերպության ֆեոդալական բնույթն Հայ Արշակունիների և մարզպանության շրջաններում: Սակայն նրա ենթադրությունները, որ մտացածին կոահումներ են, չեն հաստատվում բնավ աղբյուրների փաստական այն վկայություններով, որ հիմք են ծառայել իմ այս ուսումնասիրության: Նախարարական Հայաստանում, ինչպես տեսանք, գոյություն են ունեցել թե՛ հողի allod-ական լիակատար սեփականություն և թե՛ ճորտական գյուղացիություն:

Միանգամայն պարզ է, որեմն, որ նախարարական Հայաստանի տնտեսակարգը չի կարելի համարել «ասիական տնտեսություն»:

Իմ այս ուսումնասիրությամբ չեն սպառվում, անշուշտ, այն բոլոր խնդիրները, որ կապ ունեն հայկական հնագույն շրջանի ֆեոդալիզմի և նրա տնտեսական կամ սոցիալական առանձնահատկությունների հետ:

Կգտնվեն թերևս նոր նյութեր ու նոր տեղեկություններ, որոնք հավանորեն, հիմք կծառայեն նաև մութ մնացած խնդիրների լուսաբանման:

Եվ ես խորապես համոզված եմ, որ ինչպես այս, նույնպես և հետագա այդ աշխատությունները, ուղեցույց են լինելու այն պատմաբանների համար, որոնք ուսումնասիրում են վրաստանի, Աղվանքի և իրանական երկրների ֆեոդալական անցյալը և նույն երկրների տնտեսական ու սոցիալական ներքին կենցաղը:

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИОГРАФИИ ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ

Древняя история армянского народа теснейшим образом связана с историей мировых держав древности. Она изучалась поэтому, главным образом, западноевропейскими учеными в зависимости и в связи с внешнеполитической историей этих держав. По истории древней Армении имеются, кроме того, специальные труды историков-арменоведов; однако и эти труды являются также обзором внешней истории Армении.

Из первоначальных узких границ на более широкое поле исследования внутренней общественной жизни армянского народа историография древней Армении стала выходить лишь в начале XX века. В это именно время вышли ценные работы учеников акад. Н. Я. Марра: И. А. Джавахишвили «Государственный строй древней Грузии и древней Армении» (СПб, 1905) и Н. Г. Адонца «Армения в эпоху Юстиниана» (СПб, 1908).

В исследовании Джавахишвили, посвященном в одинаковой степени и Грузии и Армении, дан анализ социального строя этих стран и установлены в их государственном строе переживания родового быта, а в исследовании Адонца, преимущественно во второй части, подробно рассмотрен вопрос о происхождении древнеармянских нахарарств (княжеских родов), и некоторые отдельные черты нахарарского общественного строя сопоставлены с особенностями феодального строя Западной Европы.

Само собой разумеется, что после Октябрьской революции советскими историками были поставлены новые проблемы и задачи. И понятно, что изучение также и истории армянско-

го народа должно было быть поднято на более высокую ступень. Советские историки не могли довольствоваться исследованием и изложением исключительно внешнеполитической истории Армении, а должны были сосредоточить свое внимание в первую очередь на изучении социально-экономического ее развития.

При скудости источников по этому предмету проблемы экономического и общественного развития древней Армении, как и соседних ближневосточных стран, крайне сложные и трудные, требовали, конечно, большой предварительной работы. Необходимо было прежде всего внимательно пересмотреть и собрать имеющийся в первоисточниках материал, и эта кропотливая работа, начатая мною в 1920 г., сводилась первоначально к освоению и критической проверке собранного материала и к исследованию отдельных, частных вопросов внутренней истории Армении.

Эти ранние статьи и монографии, появившиеся на армянском языке в «Известиях Государственного университета» и в «Известиях Института наук и искусств ССР Армении», имели подготовительный характер для будущих, более общих работ.

В числе этих первых работ я должен особо отметить метрологический мой труд «Веса и меры в древнейших армянских источниках» (Ереван, 1930; на армянском языке), в котором изучены и точно определены в нынешних метрах, граммах и литрах линейные меры и меры весов, жидкостей и сыпучих тел византийско-сассанидской эпохи, встречающиеся в произведениях древнеармянской литературы. Советская историография, придающая огромное значение вопросам хозяйства и экономики, должна древней метрологии уделить особенное внимание. Для того, чтобы ориентироваться в цифровых данных источников, касающихся экономической жизни древних эпох, и для того, чтобы выяснить и использовать эти данные для истории древних цен, торговли и финансов, необходимо самостоятельно изучить по первоисточникам древние веса, меры и монеты, относительно которых в новейших метрологических трудах имеются непримиримые разногласия.

Основываясь на данных первоисточников, из года в год

получаемых в результате накопления и изучения подлинного материала, можно было после продолжительной предварительной работы дать по истории внутренней жизни Армении очерки синтетического характера. Издание материалов и изысканий по отдельным вопросам пришлось временно приостановить, так как нельзя было игнорировать настойчивые запросы вузов и интеллигенции Советской Армении, требовавших труды обобщающего характера.

Первой, сравнительно легкой темой для обобщения оказалась проблема истории торговли и городов Армении, и ей была посвящена первая моя синтетическая работа, имеющая характер очерка, — «О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до нашей эры—XV в. нашей эры)» Ереван, 1930; на русском языке. В работе этой была сделана попытка, помимо подробного изучения скудных и случайных сведений первоисточников, проследить и выяснить на протяжении двух тысячелетий развитие торговли и городов Армении и дать некоторые обобщения, проливающие свет на историческое прошлое Армении в разные эпохи.

При внимательном изучении этой проблемы нетрудно было установить, что еще со II в. до нашей эры, времени образования древнеармянского царства Артаксиатов, экономическая жизнь древней Армении характеризуется развитием и преобладанием транзитной, т. е. передаточной, внешней торговли и возникновением в Армении сравнительно крупных городов, расположенных около караванных путей международной торговли, идущей из Китая и Дальнего Востока в южные и восточные порты Черного моря. Твердо установленным можно было считать и тот факт, что временем наибольшего экономического расцвета Армении и пышного развития его городских центров была не Аршакидская, а, несомненно, Багратидская эпоха, когда Армения в X и в первой половине XI вв. стала единственным транзитным путем для мировых торговых сношений и превратилась на Востоке в единственную нейтральную территорию международной торговли.

Изучение истории торговли и городов ставило на очередь вопрос о направлении основных торговых путей древней Ар-

мении и о местоположении главных пунктов караванного транспорта. Одним из важнейших источников для выяснения этого вопроса является римская мировая карта IV в. нашей эры, называемая *Tabula Peutingeriana*. Сегменты X 4—XII 2 этого незаменимого источника, слабо и недостаточно изученные в западноевропейской историографии, в которых подробно указаны главные пути Армении, расположенные на них стационарные пункты и расстояния между ними в римских милях, мне удалось почти полностью расшифровать¹. Восстановление описанных в таблицах итинерариев дало возможность подвести прочную базу под изучение древних путей Закавказья.

Вторая моя обобщающая работа—«Феодализм в древней Армении» (в эпоху Аршакидов и марзбанства)—появилась на армянском языке в 1934 году. В работе этой, посвященной исследованию и выяснению наиболее важных проблем социально-экономической истории Аршакидской Армении, полностью приведен для проверки наших выводов весь документальный материал, на котором основаны наши обобщения. Как выяснено в этом подробном исследовании, характерной особенностью экономической и общественной жизни Аршакидской Армении является действительно, как было уже раньше установлено, нахарарский строй, напоминающий во многом феодализм Западной Европы. И в Аршакидской Армении, как и в Западной Европе, феодальное общество представляло собой многоэтажное здание сословного характера, причем господствующим классом являлся и здесь класс военноземлевладельческой аристократии, эксплуатировавший сидевших на его землях и подвластных ему крестьян.

Верхний слой этого общества составляли нахарарские, или же княжеские, роды, наследственные владетели княжеств или крупных доменов, которые были вассалами Аршакидов или же подвассалами окраинных мощных княжеств и обладали в своих владениях правами государственной власти.

Вторая промежуточная группа состояла из широкого слоя

¹ См. «Главные пути Армении по *Tabula Peutingeriana*», Ереван. 1936 (на армянском языке, с подробными резюме на русском и немецком языках).

привилегированных мелких землевладельцев, называемых азатами, для которых была обязательна служба в аршакидской и в нахарарских конницах. Эта группа была свободна от налогов и за вассальную службу в конницах получала условно наследственные земельные участки, или феоды. Наши выводы о существовании в Нахарарской Армении феодалов, называемых хостаками, представляли интерес прежде всего тем, что они ставили под сомнение утверждения тех ученых, которые условное землевладение—феод—считали явлением, присущим исключительно западноевропейскому феодализму. Низшую группу нахарарского общества составляли прикрепленные к земле зависимые крестьяне², называемые шинаканами.

Следует отметить, что привлечение новых материалов, впервые пущенных в научный обиход, открыло мне возможность изучить вопросы, касающиеся рабства и положения сельского населения в Аршакидской Армении. Некоторые выводы по этим вопросам, как мне кажется, заслуживают особого внимания.

* * *

Совершенно очевидно, что вопрос о роли рабов и крестьян в области производства является одной из основных проблем, разрешение которой необходимо для правильного понимания сущности общественных отношений на Востоке.

В работах историков-арменоведов очень часто высказывалось явно неправильное мнение, будто бы древняя Армения вовсе не знала рабства³. Тенденциозность этого мнения очевидна. Изучение документального материала ясно показало, что рабство, конечно, не только существовало, но оно в Аршакидской Армении играло, по-видимому, значительную роль. Выяснилось с полной очевидностью, что рабов имели в Арме-

² В нашем исследовании мы различали две формы феодальной зависимости крестьян (*Hörigkeit* и *Leibeigenschaft*) и под термином «зависимые крестьяне» подразумевали прикрепленных к земле крестьян, которых Ф. Энгельс называет *höriger*. См. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. VIII, стр. 125.

³ См. Ф. Халатянц, Очерк истории Армении, стр. 165, М., 1910.

нии Аршакиды, крупные и мелкие феодалы, а также церкви, монастыри и отдельные духовные лица.

При рассмотрении вопроса о рабах меня интересовала в первую очередь их роль в производстве. Нетрудно было, однако, установить, что по объему явления рабство в Аршакидской Армении не могло идти ни в какое сравнение с рабством Древнего Рима или Греции. Основой производства был здесь не рабский труд, а труд крестьян-шинаканов. Рабство было преимущественно домашним, как это было определено основоположниками марксизма относительно и других стран Древнего Востока.

Эти выводы не исключают возможности использования рабов, главным образом военнопленных, на земледельческих работах. Об этом мы имеем в источниках прямые сведения. Однако нельзя, конечно, голословно утверждать, как это делают некоторые молодые историки-арменоведы, что положение этих рабов было тождественно с положением рабов римских латифундий. По некоторым признакам нетрудно усмотреть, что посаженные на землю военнопленные превращались, по-видимому, в крепостных.

В советской армянской историографии вопрос о преобладающей роли крестьян-шинаканов в феодальном производстве Аршакидской Армении не вызывал в общем никаких сомнений. Предполагалось также, что доаршакидская эпоха, главным образом эпоха владычества династии Артаксиатов, была начальным периодом развития нахарарско-феодального строя Армении.

Однако вопреки этой общепринятой концепции в последнее время по этому вопросу дается совершенно новое объяснение в работах по истории СССР. Доаршакидская Армения характеризуется в них как рабовладельческое общество, и центром ее хозяйственной жизни выступают латифундии — агараки — рабовладельцев.

Новая концепция, претендующая заменить собой прежнее мнение, конечно, была бы крайне интересна, если бы она была основана на каких-либо источниках. На самом же деле такое решение вопроса является лишь догадкой, не обоснованной фактами. Она базируется, по-видимому, на общем

соображении о том, что историческое развитие стран Востока протекало в соответствии с аналогичным развитием античных государств — Рима и Греции.

Следует отметить, что новой концепции, проводимой в некоторых научных трудах, противоречит мнение акад. В. В. Струве. «В том обществе, которое мы называем армянским и которое является преемником халдского общества, — пишет акад. Струве, — судя по памятникам, дошедшим до нас, мы не находим признаков рабовладельческой стадии, а только элементы феодального общества. Очевидно, рабовладельческая стадия в Армении была полностью изжита уже в эпоху халдского общества.⁴

Приведенное мнение, как мы видим, полностью соответствует господствующему предположению о феодализирующемся строе доаршакидской Армении, являющемся предшествующей ступенью на пути развития нахарароко-феодального строя Аршакидского царства.

Проблема о характере и объеме рабства и рабовладения в Армении в доаршакидскую эпоху стала особенно актуальной, так как в трудах также и иранистов и других востоковедов замечается тенденция изображать как рабовладельческие общества античного типа древнеиранские и закавказские государства.

Желательно поэтому, чтобы проблема эта была подвергнута широкому обсуждению.

По моему мнению, и по отношению к древнеиранским государствам предположения о массовом применении рабского труда сильно преувеличены и не соответствуют сообщениям первоисточников. Основной производственной базой как в этих странах, так и в доаршакидской Армении, как нетрудно убедиться в результате внимательного изучения исторического материала, было не трудовое массовое рабство, а трудовое массовое крестьянство, состоящее преимущественно из общинников. Прямое указание о преобладающем значении общины на Древнем Востоке, как всем известно, имеется в трудах Маркса и Энгельса.

⁴ «Древний Восток». Т. I, стр. 444. М., 1937.

При изучении письменных сообщений древнеармянских источников, освещающих общественные отношения в древней Армении, были обнаружены мною указания об общине и общинном землевладении, существовавших в Армении в Аршакидскую и последующие эпохи. Хотя в источниках по этому вопросу имелись преимущественно косвенные указания, но все же, основываясь на них, можно было установить древность и исконность армянской общины, которая в некоторых армянских районах, вероятно, как осколок глубокой старины сохранилась до наших дней. Наличие общины в Аршакидской и Багратидской Армении не подлежало никакому сомнению, так как в источниках удалось обнаружить отдельные характерные ее элементы: мир и общинное землевладение или землепользование с пределами земли.

Основываясь на свидетельствах историков V в., Фауста и Агафангела, в которых упоминаются земельные наделы одинакового размера, предоставлявшиеся в пользование крестьянским дворам и сельскому духовенству, можно было предположить, что основной единицей землепользования в то время было крестьянское двориче,⁵ соответствовавшее, вероятно, русской верви и сербской задруге. Кроме того у историка IX в. Моисея Хоренского имеется также ценное указание на порядок раздела земли поровну и по числу лиц. Этот порядок существовал, вероятно, в IX столетии в Багратидской Армении. В эту более позднюю эпоху преобладала, по-видимому, система подушных наделов с периодическими переделами земель⁶. Из анализа и других свидетельств первоисточников можно было также установить, что раздача общинникам земельных участков производилась посредством жребия, поэтому они и в древней Армении, как и в России и в средневековой Европе, назывались вичаками, или жеребьями (Sors-Loos)⁷.

Изучением древнеармянских источников не только об-

⁵ См. мои «Заметки о положении шинаканов древней Армении в эпоху марзбанства», стр. 13—17, Ереван, 1925.

⁶ Там же, стр. 5—7 и 14—15.

⁷ Там же, стр. 19—21.

наруживается наличие общины в древней Армении, но выясняется, даже на основании имеющихся скудных сведений, ее значительная роль в Аршакидскую и более поздние эпохи, вплоть до новейших времен.

Обнаруженные в первоисточниках данные об армянской общине, нуждающиеся в специальном и более детальном исследовании, наводят нас на мысль, что в древней Армении, в связи с процессом феодализации и ростом крупного землевладения, свободная община постепенно превратилась в зависимую или крепостную. Она, по-видимому, не была уничтожена, а была лишь подчинена власти крупных собственников, причем общинники должны были за пользование своими землями нести оброк или барщину.

Стало быть, как видно из вышесказанного, вместе с вопросом о рабстве и рабовладении и вопрос о древнеармянской общине также является вопросом величайшей важности, от правильного разрешения которого зависит в значительной мере установление правильной перспективы в деле изучения истории древней Армении.

Отмеченные мной очередные актуальные проблемы о роли общины и о характере рабства в древней Армении преимущественно в переходное время между Урартской и Аршакидской эпохами должны быть, конечно, изучены не только в узких рамках истории Армении, но одновременно и всего того окружающего мира, который определяется названием Передней Азии, т. е. Закавказья, Ирана и Средней Азии.

При ознакомлении с историческим развитием этих стран вскрываются веские данные, говорящие о том, что и здесь рабство не переросло в систему рабства античного типа. Из сообщения Страбона (кн. XI, гл. 3-я) о социальном составе древнегрузинского общества нам известно, что в начале I в. нашей эры это общество состояло из четырех родов, т. е. социальных групп: «рода базилевсов», «рода жрецов», «рода воинов и земледельцев» и «рода простолюдинов», которых Страбон называет «лаой» или «дулой» базилевсов.

Последние, по мнению акад. И. А. Джавахишвили,⁸ были зависимыми крестьянами, сидящими на землях базилевсов. Страбон свидетельствует кроме того, что имущество у них было общее по родам и что управлял и распоряжался имуществом старейший член рода.

Из этого описания Страбона видно, что в I в. нашей эры общинно-родовой строй существовал также и в древней Грузии и что в противоположность римской рабовладельческой латифундии основой производства был и здесь не раб, а свободный воин-земледелец и зависимый крестьянин-общинник.

О руководящем значении общины в древнеиранских государствах, в Ахеменидской Персии и Парфии имеются прямые и косвенные указания в греко-римских и древнеперсидских источниках. Стало быть, и здесь производственной основой общества были общинники, совместно владевшие окружающей поселение землей.

Вполне возможно, конечно, что в вышеуказанных странах труд рабов широко применялся кое-где и на сельскохозяйственных работах. Допустимо также, что кое-где при ведущем значении эксплуатации общинников существовала в качестве уклада и форма рабовладельческой эксплуатации. Но все это, конечно, должно базироваться на конкретном материале и должно быть доказано отдельно для каждой страны.

* * *

Мы видим, таким образом, что вышеуказанные вопросы о роли общины и рабства в доаршакидской Армении, с которыми тесно связан и вопрос о древнем общественном строе Армении, имеют принципиальное значение также для истории всей Передней Азии римско-парфянской эпохи. Первый из этих вопросов—роль общины и общинников—освещен совершенно недостаточно и должен быть тщательно исследован советскими историками—иранистами, кавказоведами и армистами. Второй вопрос—о характере и видах рабства—должен, конечно, решаться не голословно и по аналогии с Римом,

⁸ См. его «Государственный строй древней Грузии и древней Армении», стр. 71. СПб, 1905.

а на основе изучения первоисточников. Необходимо при этом не только установить широкое распространение на Востоке рабства, но выяснить также роль рабского труда в сельскохозяйственном производстве.

Лично я в своих работах считал вероятным, что нахарарско-феодальному строю Аршакидской эпохи предшествовал не рабовладельческий, а полуфеодальный строй и в нем основной производственной ячейкой была древнеармянская община, подвергавшаяся эксплуатации при посредстве ренты—налога и принудительных работ.

Затронутые в настоящей статье актуальные исторические проблемы нуждаются, несомненно, в дальнейшем, в более углубленном изучении, с привлечением нового материала. Сейчас эти проблемы поставлены перед нами с особой остротой, так как они решаются уже, сжато и обобщенно, в учебниках и сводных работах по истории СССР.

Перед советскими историками-востоковедами стоит, как видим, ответственная задача—дать правильное разрешение этих проблем на подлинно научной основе изучения исторического материала.

ПРОБЛЕМА ОБЩЕСТВЕННОГО СТРОЯ ДОАРШАКИДСКОЙ АРМЕНИИ

I

В последнее время в некоторых исторических трудах стали появляться утверждения о том, что государство Тиграна II имело все основные признаки рабовладельческой формации. Сторонники этой концепции полагают, что историческое развитие доаршакидской Армении протекало в соответствии с аналогичным развитием античных государств и что здесь так же, как и в Риме и в Греции, главной основой производства был рабский труд. Чтобы обосновать это утверждение, они указывают на наличие в тигранидской Армении многочисленных агараксов—латифундий, рабовладельческих усадеб дастакертов, храмовых рабовладельческих хозяйств и «чисто рабовладельческих» городов эллинистического типа, как Арташат, Тигранакерт, Аршамошат, Каркатиокерт и другие. Нетрудно доказать, что эти утверждения, базирующиеся не на конкретных данных источников, а на интерпретации терминов—агарак, дастакерт и гиеродул—или же на общих соображениях, совершенно не обоснованы и не могут быть признаны правильными.

Задача настоящей статьи заключается в том, чтобы показать несостоятельность этой новой концепции и с помощью имеющегося в источниках конкретного материала рассмотреть спорные вопросы об общественных отношениях начальной эпохи истории Армении.

Начнем с терминов, выставляемых в пользу теории рабовладельческой доаршакидской Армении.

Имеем ли мы основание полагать, что агараки были рабовладельческими латифундиями и являлись вместе с дастакер-

тами центрами латифундальных хозяйств доаршакидской Армении?

Таких оснований, несомненно, нет. Свидетельства древнеармянских источников не только не подтверждают, но с полной определенностью опровергают такое предположение.

Термин «агарак» в армянских источниках означает «поле, пахотная земля, усадьба и поселок». В древнеармянском переводе Библии и Евангелия термином «агарак» переданы греческие слова *ἀγρός* (поле) или *ἐπαύλις* (усадьба). В качестве владельцев агараксов в источниках упоминаются аршакидские цари, крупные и мелкие феодалы, церковь, отдельные духовные лица, а также городки и деревни.

Историк Агафангел свидетельствует (гл. 108), что в Армении после распространения христианства были построены Григорием Просветителем церкви в городах, городках, деревнях и поселках-агараках. Агафангел сообщает также (гл. 119), что царь Тиридат Великий пожаловал сельскому духовенству «в поселках—агараках» по четыре, а в городках—аванах по семи подымных земель для служения священническому. Нетрудно догадаться, что в агараках духовенству выделялось меньшее количество наделов, так как в них было меньшее число церковнослужителей, чем в аванах.¹

Любопытные сведения имеются в источниках о принятом положении населения агараксов в сравнении с положением горожан и жителей деревень. Моисей Хоренский, отражающий взгляды господствующих классов багратидской эпохи IX века, горожанам отводил второе место после феодальной аристократии, выше жителей деревень («гельджуков»). Царь Вагаршак, сообщает Хоренский, «приказал, чтобы горожане пользовались большим почетом и уважением, чем сельчане, и чтобы сельчане почитали горожан наравне с вельможами. Городским же жителям он приказал не слишком кичиться перед сельчанами, а обращаться с ними по-братски для сохранения доброго порядка и согласия, как источ-

¹ В греческом переводе Агафангела аван переведен термином *χωριό-ν* «городок, большое село», а агарак—термином *χωρίον*—«местечко, поселок» (см. Agatanghelus, Herausgegeben von Paul de Lagarde, Göttingen, 1887, стр. 76).

ника благоденствия и мирной жизни» (кн. II, гл. 8). Это свидетельство Хоренского в Судебнике Мхитара Гоша (XII в.) приведено в расширенной редакции, причем в соответствующей статье Судебника, кроме горожан и жителей деревень, упомянуты и жители агараков.

«Горожане,—сказано в Судебнике Гоша,—должны пользоваться большим почетом, чем жители деревень, а жителям деревень нужно также оказывать большой почет, чем жителям агараков; такое же отношение пусть будет к жителям крепостей и аванов, так как порядок этот был установлен первыми нашими царями» (кн. II, ст. 1).

Приведенные сведения об агараках, как видим, несколько не разрешают вопроса «о рабовладельческих агараках-латифундиях» тигранидской эпохи. О том, что агараки были населены рабами, никаких указаний древнеармянские источники нам не дают. А следовательно, совершенно очевидно, что утверждение о наличии в хозяйстве доаршакидской Армении агараков-латифундий, обрабатываемых трудом рабов, основано не на фактическом материале, а исключительно на параллели и аналогии с античным миром.

II

По мнению сторонников новой концепции, рабский труд доминировал в доаршакидской Армении не только в агараках—хозяйствах латифундиального типа, но также и в многочисленных дастакертах, принадлежавших царям, родовой знати и храмам.

Для объяснения и этого термина в источниках имеются достаточные данные. Дастакертами назывались в аршакидское время, как и в последующие эпохи, царские, нахарарские и церковные виллы и усадьбы.

Для правильного толкования этого термина имеются ценные сведения в историческом труде Моисея Хоренского, в котором подробно описан дастакерт, построенный царем Ервандом Аршакидом.

«Мне приятно рассказать,—говорит Хоренский,—и о прекрасном дастакерте Ервандакерте, который сам же Ерванд украсил красивыми и дивными постройками. Он заполнил се-

редину большой долины населением и блестящими зданиями, светлыми, как зеница ока. А вокруг населенной части он устроил благоухающие цветники, подобно тому, как круг глаза окружает зрачок. Многочисленные виноградники представляли как бы густые, красивые ресницы, причем кругообразное положение северной стороны совершенно походило на брови прелестных дев. С южной же стороны ровные поля напоминали красивую гладкость ланит, а река своими двумя высокими берегами изображала как бы две губы. И это прекрасное расположение мест как будто глядело неподвижно—прямо на царскую резиденцию на возвышенности. Это был поистине плодородный и царский дастакерт» (кн. II, гл. 42).

Из этого описания дастакерта Ервандакерта, в центре которого находился на возвышенности царский замок-резиденция, как мы видим, можно заключить, что дастакертами в древней Армении назывались, действительно, виллы и усадьбы Аршакидов и феодалов, окруженные цветниками, садами и пахотными полями.

У армянского историка Иоанна Драсханакертского имеется важное сведение о том, что католикос Нерсес III (641—661), построив близ Эчмиадзина храм Звартноц и для себя дом со службами, окружил их защитными стенами и в своей укрепленной усадьбе-дастакерте поселил многочисленное население на льготных «городских началах».

Из сообщений древнеармянских источников известно также, что некоторые из дастакертов, расположенные на главных магистралях международной караванной торговли, постепенно превращались в города-посады (аваны), а затем вырастали в крупные торговые города. О населении одного из таких дастакертов, превратившегося позднее в многолюдный город, имеется интересное сообщение у армянского историка V века Фауста Бюзанта, который свидетельствует (кн. IV, гл. 12), что армянским царем Аршаком II (350—367) был построен в области Коговите дастакерт Аршакаван, в котором поселилось сбежавшее туда отовсюду несметное количество народа. «И это место,—говорит Фауст,—превратилось в аван, а затем в город; оно выросло, расширилось и заполнило всю долину».

О чем говорят приведенные сообщения? Несомненно, прежде всего о том, что населению, поселявшемуся в дастакертах, предоставлялись какие-то льготы и права. Конечно, вполне вероятно, что кроме привилегированного основного населения в дастакертах кое-где жили и работали также и военнопленные или рабы. Об этом мы имеем в источниках прямые указания. У Моисея Хоренского имеется, например, указание, что после убийства брата царя Ерванда, главного жреца Ерваза, царь Арташес подарил пятьсот его слуг («тсарай») возможно рабов, захваченных в крепости Багаране, своему полководцу Смбату Багратуни. «А Смбат,—говорит Хоренский,—сервов Ерваза, взятых в плен в Багаране, отвел и поселил за Масисом, назвав этот дастакерт также Багараном» (кн. II, гл. 48).

Спрашивается, можно ли, основываясь на приведенных данных, утверждать, что основой хозяйства как «агараков—латифундий», так и дастакертов-усадеб был в доаршакидскую эпоху труд рабов? Это утверждение, несомненно, более чем спорно, так как оно, как видим не подтверждается имеющимися в нашем распоряжении материалами. Оно является, как и вышеозначенное предположение об «агараках-латифундиях», голословной догадкой, базирующейся лишь на том, что после распада родового строя арменов этап рабовладельческой формации был обязателен для последующей тигранидской эпохи.

Я полагаю, что представление о латифундиальном хозяйстве доаршакидской Армении совершенно невероятно и по общим соображениям. Вполне понятно, конечно, что и у армянских царей и у крупных землевладельцев тигранидской эпохи имелись укрепленные замки и усадьбы со службами, и хозяйствами, но их небольшие хозяйства, как нетрудно усмотреть из указаний источников, не были еще втянуты в широкую торговлю и не были рассчитаны на широкий рынок. Они ставили себе задачей преимущественно удовлетворение своих лишь потребностей.

В моем исследовании «О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен» (Ереван, 1930, стр. 84) подробно указывалось, что предположения некоторых ученых о вывозе из Армении уже в древнейшие времена хле-

ба и масла совершенно голословны и не подтверждаются свидетельствами источников.

Хотя в эпоху Артаксиадов (II—I века до н. э.) можно предположить значительное оживление транзитных торговых сношений через Армению, однако на народное хозяйство самой Армении международная торговля оказывала в ту эпоху лишь поверхностное влияние. Земледельческие продукты Армении не могли, конечно, особенно интересовать эллинистические государства или Рим ввиду отдаленности страны и необычайных трудностей транспортирования. Поэтому совершенно невероятно, чтобы основной хозяйственной формой этой эпохи могли бы быть хозяйства латифундиального типа с массами рабов, имевшие, как известно, характер крупных сельскохозяйственных предприятий, работающих на широкий рынок. —

III

Кроме рабовладельческих дастакертов и «агараков-латифундий» в доаршакидской Армении, как утверждают сторонники новой концепции, существовали также рабовладельческие храмовые поместья. Это утверждение они основывают, главным образом, на имеющихся у Страбона сведениях о гиеродулах и храмовых землях в Каппадокии, Понте и Армении, а отчасти на свидетельствах древнеармянских историков.

И, действительно, из сообщений Страбона видно, что как в вышеуказанных странах, так и во всей Малой Азии существовало большое количество храмов с обширными храмовыми землями, которые обрабатывались храмовыми служителями, называемыми у Страбона гиеродулами (*ιερόδουλοι*), т. е. «храмовыми рабами».

Согласно указаниям Страбона, храмовые земли были «священными землями», посвященными божеству. Описывая каппадокийский город Коману и храм богини Эннио, которую местные жители называли Ма, он дает о них следующее сообщение. «Город,—говорит Страбон,—достоин упоминания; в нем большое количество богоодержимых *θεοφορίων* и гиеродулов. Обитатели города—катаоны, и хотя они являются подданными царя, повинуются, однако, больше жрецу. Этот пос-

ледний считается владельцем храма и гиеродулов, которых во время моего пребывания там было больше 6000 мужчин и женщин вместе. Около храма находится много земель, доходами которых пользуется жрец. После царя жрец по почету второе лицо в Каппадокии; поэтому жрецы и цари были большею частью из одного и того же рода» (Страбон, XII, 2, 3; 535).

Аналогичные сведения с некоторыми дополнениями дает Страбон и о других храмах Каппадокии и Понта. Он сообщает, что гиеродулы жили в городах, городках и деревнях, принадлежавших храмам. При описании храма богини Ма, находившегося в понтийском городе Комане, Страбон особо подчеркивает (XII, 3, 32—37; 557—558), что в отличие от рабов и крепостных, гиеродулы были неотчуждаемы и верховный жрец не имел права их продать. Он сообщает, кроме того, что гиеродулы, обитатели понтийской Команы, «жили роскошно, и владения их состояли из виноградников» (Καὶ εἰς αὐτοὺς οἱ ἐνοικοῦντες καὶ κτήματα τὰ κτήματα αὐτῶν ἐστί).

Можно, как видим, предположить, что храмовая земля представляла собою не плантационное рабское хозяйство, а была, по-видимому, разделена на отдельные участки и предоставлялась на определенных условиях во владение и пользование гиеродулам.

Следует отметить, что при конфискации храмовых земель и присоединения их к царской земле Селевкидов (χωρά βασιλική) сидящие на этих землях гиеродулы, как свидетельствуют малоазиатские эпиграфические памятники, превращались не в рабов, а в царских людей (λαοὶ βασιλικοί) т. е. царских крестьян, которые, как известно, были прикреплены к своей деревне (χώρη).

Храмовые земли и гиеродулы, как сообщает Страбон, существовали также и в Армении. «Все святыни персов чтились,—говорит Страбон,—также мидийцами и армянами. Особенно высоко чтили армяне храмы Анаиты, в честь которой они соорудили святилища в Акилисене и в других местах. В храмах были слуги (δοῦλοι) и служительницы δοῦλαι; впрочем не это удивительно, а то, что даже знатнейшие из народа посвящали богине своих девиц-дочерей, которые, соглас-

но обычаю, проституировали долгое время на службе богини, после чего вступали в брак, и никто не отказывался жениться на них» (XI, 14. 16). Таковы известные нам сведения о храмах, существовавших в Каппадокии, Понте и Армении, которые, как полагают, мало отличались друг от друга.

Из сообщений Страбона мы узнаем, что гиеродулы жили в храмовых городах, городках и деревнях и занимались обработкой предоставленных им участков храмовой земли, что они, будучи подданными царя, не были в полном распоряжении верховных жрецов и что их нельзя было продавать и отчуждать. Из указаний этих, как видим, можно заключить, что гиеродулов нельзя считать рабами в подлинном смысле этого слова. В трудах последнего времени их считают рабами, очевидно потому, что исследователи базируются исключительно на самом термине гиеродул (ἱεροδούλος), «храмовый раб», а не пытаются раскрыть содержание этого термина путем изучения исторического материала. Как известно, филологическая критика установила недавно совершенно определенно спорность и условность терминологии античных писателей, описывающих своеобразные общественные отношения стран Востока.

В одном из предыдущих моих трудов² уже указывалось, что в свидетельствах Плутарха и Юстина о парфянском войске, выступившем против Красса, термины *servitium* и *δοῦλοι* означают не раба в подлинном смысле этого слова, как это полагали западноевропейские ученые, а имеют значение вассалов или «слуг».

Любопытно также, что в найденной недавно в Фаркине—Тигранокерте надпись на греческом языке аршакидский армянский царь, обращаясь к своим подданным, называет их своими *δοῦλοι*. Этот термин употреблен в надписи, конечно, не в значении раба, а «слуги» или вассала.

Опираясь на эту изменчивость семантики термина *δοῦλος*, мне кажется, можно с уверенностью предположить, что и под термином *ἱεροδούλος* следует подразумевать не рабов храмов, как обычно полагают, а храмовых людей (λαοί), основная часть которых состояла, вероятно, из зависимых сервов.

² «Заметки о феде и феодальном войске Парфии и аршакидской Армении, Тифлис, 1932, стр. 3—6.

Обратимся к древнеармянским источникам, которые для вопроса о храмовых рабах доаршакидской Армении имеют, несомненно, решающее значение. О наличии в Армении обширных земельных владений, принадлежавших языческим храмам и обрабатываемых храмовыми людьми, имеются ценные указания у Агафангела и Зеноба.

Описывая разрушения языческих храмов и конфискацию их имущества Тиридатом Великим (297—330) и Григорием Просветителем, Агафангел дает ряд свидетельств и о земельных владениях этих храмов. После разрушения храма Анаиты в Арташате царь Тиридат и Григорий Просветитель, как сообщает Агафангел, принадлежащее храму имущество—его «дастакерты и служителей с жрецами и землями и границами—принесли в дар для служения церковному клиру» (гл. 108). В греческом переводе сказано: «Все принадлежавшее храму со слугами, жрецами, пашнями и границами отобрали для служения церкви»³. Аналогичные сведения имеются у Агафангела и о конфискации имущества других храмов. Однако у него вместо гиеродулов Страбона, как видим, упоминаются служители или слуги (*ὁκνηρέται*) храмов.

О храмовых землях крайне интересны свидетельства Зеноба в его «Истории Тарона (Константинополь, 1719, стр. 70—71). Он сообщает, что языческому храму в Аштишате принадлежало семь укрепленных сел—Куар, Мехти, Брех, Муш, Хорни, Кетехк и Бузу. Зеноб дает подробные сведения как о количестве дымов в каждом из этих сел, так и о количестве конного и пешего рода войска, поставляемого этими селами. Из этих любопытных данных свидетельств Зеноба можно, несомненно, с уверенностью заключить, что население вышеуказанных сел, которое обязано было служить в ополчении, нельзя считать рабами храма.

Таковы конкретные факты о храмовых землях древней Армении. Мы считаем, конечно, несомненным, что и языческие храмы Армении, как и христианские церкви аршакидской эпохи, могли иметь рабов и пользоваться их трудом. Но мы имеем, однако, основание утверждать, что концепция

о существовании в доаршакидской Армении рабовладельческих храмовых хозяйств не подтверждается фактами и что она основана лишь на неправильном толковании термина *ἱεροδούλος*.

Совершенно понятно, конечно, что при изучении экономических и общественных отношений необходимо исходить не из спорных терминов, а из конкретного исторического материала, от освещения которого зависит в значительной мере и выяснение самих этих терминов.

IV

Сторонники новой теории, считающие рабство основой хозяйства, тигранидской Армении и не отличающие рабство на Востоке от античного рабства, утверждают, кроме того, что города Армении тигранидской эпохи были «чисто рабовладельческими городами эллинистического типа». Они полагают, что город Тигранакерт был построен рабами и, главным образом, поработанным населением эллинизированных городов Киликии и Каппадокии, которое было насильно переселено Тиграном II в Армению.

Не трудно, однако убедиться, что и эти положения защитников новой концепции являются голословными утверждениями, не обоснованными фактами.

О насильственном переселении в новооснованную столицу Тигранокерт населения опустошенных Тиграном II городов эллинистических стран имеются, как известно, сообщения у Страбона, Плутарха и Аппиана. В последнее время стали утверждать, что это городское население было использовано в Армении в качестве «царских рабов».

Несомненно, и этот вопрос должен быть разрешен при помощи конкретного материала. Поэтому мы считаем необходимым привести подробно подлинные сообщения вышеуказанных авторов.

1. Страбон XI, 14, 15 (532), перевод Мищенко: «Усилившись до такой степени, он Тигран основал город вблизи Иберии, между нею и Зевгмою на Евфрате: город он назвал Тигранокертом: он поселил в нем жителей 12 эллинских городов, им же разоренных. На город неожиданно напал Лу-

³ См. *Agathangelus*. Op. cit., стр. 66.

кулл, воевавший с Митридатом, и разослал его жителей на их родины; самый город, наполовину выстроенный, он разрушил при вторжении в него и оставил на месте его маленькую деревню».

2. Страбон XII, 2, 9 (539), перевод Мищенко: «Несправедливо обращался с населением (города Мазака) Тигран Армянин, когда сделал набег в Каппадокию; всех жителей он изгнал в Месопотамию, и населил ими большую часть Тигранокерта; впоследствии все, имевшие возможность, возвратились на родину, по завоевании Тигранокерта римлянами».

3. Плутарх, Лукулл, XXI, 4: «Начав с малого и незначительного, он (Тигран) покорил многие народы и сокрушил мощь парфян, как никто другой; он заполнил Месопотамию эллинами и водворил их здесь, выселив многих из Киликии и из Каппадокии».

4. Плутарх, Лукулл, XXVI, 1—2: «Когда все это так удачно совершилось, Лукулл тотчас же отправился в сторону Тигранокерта и, окружив его, осадил этот город. В нем находилось много эллинов, выселенных из Киликии, и много варваров, признававших себя схожими с эллинами,—адиабенов, сирийцев, городуенов и каппадокийцев, родины которых разрушил Тигран, а самих привел и принудил поселиться здесь».

5. Аппиан, Митрид., 67: «И Армянин (Тигран), поймав Каппадокию в сети, выселил около 300 тыс. человек из родины в Армению, и поселил их вместе с другими в каком-то месте, где он впервые возложил на себя царскую корону Армении; это место он назвал по своему имени Тигранокертом, что означает, вероятно, Тигранополь».

Приведенные свидетельства, как видим, говорят с несомненностью о том, что Тигран II, чтобы заселить свою страну и новооснованную столицу Тигранокерт соответствующим городским населением, переселил в Армению население Каппадокии и Киликии, главным образом жителей эллинизированных городов. В свидетельствах нет ни даже намека на то, что это огромное количество пленных было уведено в Армению для эксплуатации в качестве царских рабов. Напротив, из сообщений древнеармянских источников нам

известно⁴, что это эллинизированное население, состоявшее, главным образом, из евреев и сирийцев, было поселено не только в Тигранокерте, но также в Арташате и в других городах и торговых центрах Армении и что оно играло преобладающую роль в торговле и промышленности страны: «Развитие городов эпохи древнего царства,—как совершенно правильно полагал Марр,—в значительной степени было достигнуто благодаря переживанию яфетической торговли или путем привлечения иностранных купцов, преимущественно евреев и арамейцев».⁵

В моей работе «О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен» было подробно указано (стр. 55—58), что город Тигранокерт, в котором Тигран II поселил эллинизированных городских жителей (Киликии и Каппадокии), мало чем отличался от городов эллинистического типа. При помощи этих колонистов-купцов и квалифицированных мастеров и ремесленников Тигран, очевидно, хотел развить в Армении торговлю, ремесла и эллинистическую городскую культуру. Тигранокерт должен был стать, как видно из указаний источников, крупным центром эллинистической науки, искусства и литературы. В Армению был приглашен Амфикрат, выдающийся писатель и ритор той эпохи, изгнанный из Афин. Метродор из Скепсиса, известный философ и политический деятель в Понтийском царстве, названный у Плиния «ненавистником римлян», был одним из ближайших советников Тиграна и написал историю его царствования, которая до нас не дошла. В Тигранокерте находилась, как сообщает Плутарх, театральная труппа, которая была приглашена Тиграном для открытия построенного им театра. Насколько глубоко было влияние эллинизма и греческого языка на высшие слои армянского общества, видно из того, что сын Тиграна и его преемник Артавазд писал на греческом языке трагедии, речи и исторические произ-

⁴ Фауст, История Армении, IV, 55 и Моисей Хоренский, История Армении, II, 49, 65 и III, 35.

⁵ Н. Я. Марр, Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915, стр. 30.

ведения, из которых некоторые, по свидетельству Плутарха, существовали в его время.

Относительно внутреннего устройства городов тигранидской Армении мы почти не располагаем данными. Однако, судя по некоторым косвенным указаниям источников, можно предположить, что для переселившихся в Тигранокерт и другие города Армении эллинов и эллинизованных туземцев были сохранены их обычные учреждения и им, вероятно, были предоставлены льготы и привилегии. Свою особую организацию по эллинскому образцу, как известно, имели крупные города и в Понте, и в Каппадокии, и даже в Парфии. И само собою разумеется, что им покровительствовал не в меньшей мере также и эллинофил Тигран II.

Следовательно, совершенно очевидно, что эллинистическое и эллинизованное население было поселено в городах Армении не в качестве «царских рабов», как утверждают сторонники рабовладельческой теории, а в качестве свободных и привилегированных граждан этих городов.

Несостоятельно оказывается, как мне кажется, также и догадка о том, что крупные торгово-промышленные центры Армении—Тигранокерт, Арташат, Аршамошат, Каркатиокерт и другие были—«чисто рабовладельческими городами».

Надо прежде всего указать, что Тигранокерт, который должен был стать торгово-промышленным и духовным центром империи Тиграна, уже в 69 г. был разгромлен войсками Лукулла и почти совершенно опустел. «На город,—сообщает Страбон,—неожиданно напал Лукулл, воевавший с Митридатом, и разослал его жителей на их родины; самый город, наполовину выстроенный, он разрушил при вторжении в него и оставил на месте его маленькую деревню» (XI, 14, 15; 532, перевод Мищенко).

Что касается других городов Армении, то наличие в них эллинизованного иностранного населения, как и рабов, которые, несомненно, имелись во всех городах, нельзя, конечно, считать достаточным основанием, чтобы признать их «чисто рабовладельческими городами».

Под рабовладельческими городами, как известно, подразумеваются те развивавшиеся на рабовладельческой осно-

ве города-государства (полисы), которые имели обычно крупные земледельческие хозяйства, обрабатываемые преимущественно рабской силой. Отождествление городов тигранидской Армении с этими городами-полисами, мне кажется, совершенно невероятно и не имеет никакого обоснования в источниках.

Таким образом, как мы видим, и это положение рабовладельческой теории базируется исключительно на схематизме и на аналогии с античным миром.

V

Проблема об общественном строе доаршакидской Армении, как было указано в моей статье «Актуальные вопросы историографии древней Армении»,⁶ является одной из основных и наиболее актуальных проблем истории древней Армении. Без разрешения этой проблемы нельзя получить цельного представления об историческом развитии Армении.

Крупное принципиальное значение этого вопроса было отмечено акад. Б. Д. Грековым в его статье «Спорные вопросы периодизации истории народов СССР».⁷ Ознакомившись во время своего пребывания в Армении с некоторыми древнеармянскими историческими материалами, акад. Греков совершенно правильно заметил, что разгадка ряда невыясненных вопросов истории Востока лежит в истории закавказских народов. В своей статье он, между прочим, указывает на особенную устойчивость общинного строя у армян и на живучесть пережитков армянской общины, напоминающую живучесть русской общины. Признавая в общественном развитии Армении существенное значение за общиной, акад. Греков высказывает предположение о сходстве этого развития не с аналогичным развитием рабовладельческого античного мира, а с развитием так называемых «варварских» народов—скифов, славян и германцев. Акад. Греков в своей статье, как мы видим, затронул проблему величайшей важности.

⁶ «Историк-марксист», 1940, № 6.

⁷ «Учительская газета» от 29 декабря 1940 г.

Над этой проблемой придется поработать упорно и много не только арменоведам и кавказоведам, но и другим востоковедам, главным образом иранистам. Мне лично кажется, что предположения акад. Грекова могут быть подтверждены вескими соображениями, основанными на сообщениях первоисточников.

Чтобы получить хотя бы смутное представление об общественном строе древней Армении, предшествовавшем феодальному строю аршакидской эпохи, надо ознакомиться с древнейшей историей армян и выяснить прежде всего этногенез армянского народа.

Возникшая в последние годы концепция о происхождении армян, игнорируя бесспорные исторические факты, отвергала иммиграцию индоевропейских арменов и полагала, что армены, как и халды-урартийцы и другие алародийские народы южного Закавказья, были автохтонным населением исторической Армении. Это неверное представление об этногенезе армянского народа и не давало возможности понять и правильно осветить внутренний строй доаршакидской Армении.

На самом же деле анализ конкретных сообщений источников приводит нас по этим вопросам к совершенно иному выводу. Как известно, названия страны *Armina* и народа *arminiya* встречаются впервые в клинописных надписях персидского царя Дария Гистаспа (522—486 до н. э.). Армины этих надписей, называемые у Геродота арменами (*ἀρμένια*), были, как установлено в современной науке, индоевропейским народом, переселившимся в историческую Армению из Европы (с Балканского полуострова) через Малую Азию. Приблизительно в XII веке до н. э. индоевропейские предки современных армян вместе с родственными им фрако-фригийскими племенами перебросились из Фракии в Малую Азию и около шестисот лет жили здесь рядом с хеттскими народами. Они подверглись, как видно из новейших хеттологических исследований, сильному влиянию этих народов.

Древняя Армения до появления в ней переселившихся с запада арменов была населена, главным образом, алародийскими или яфетическими племенами, объединенными под

властью халдов-урартийцев. В течение IX—VI веков до н. э. народами Халдского и Урартского царства была создана в южном Закавказье сравнительно высокая древняя цивилизация, определившая культурное будущее исторической Армении. О высоте этой культуры свидетельствует не только существование письменности клинообразными знаками на халдском языке, но и развитие у халдов земледелия, скотоводства, садоводства и металлургии, а также и высокой техники водоорошения и постройки крепостей-городов.

Урартское царство было сильно ослаблено еще до завоевательных походов арменов, во время киммерийских и скифских нашествий VIII и VII веков до н. э. С этим движением связаны, как полагают, передвижение арменов из Каппадокии и Малой Армении на восток и утверждение их в западных областях Армении. Первоначально армены поселились, как сказано у Страбона, в области Аки лисене (в районе нынешнего Ерзингяна) и в области Супиритисе-Шуприи, лежащей близ истоков Зибана-Тигра, и отсюда проникали постепенно во внутренние и северные области Армянского нагорья.

Об упорных войнах арменов с халдами в VI веке до нашей эры имеются любопытные сведения в «Киропедии» Ксенофонта. Как сообщает Ксенофонт, армены были заинтересованы в том, чтобы халды допустили их к пользованию нагорными летними пастбищами. халды же, жившие в горах, добивались беспрепятственного пользования и возделывания плодородных земель, находившихся в низменных областях, занятых армянами. Из рассказа Ксенофонта видно, что мидийцы и персы воспользовались междоусобиями в стране, подчинили эти области своей власти и обеспечили в дальнейшем мирное сожительство прежних жителей и новых поселенцев. В результате этого мирного сожительства произошло постепенное слияние местных народов и арменов и возникла в течение последующих веков яфетино-индоевропейская армянская народность, предками которой являются, следовательно, не только армены, но также и яфетические или алародийские народы древнего Урарту.

Вторжение в области царства Урарту арменов и других племен, как полагает акад. Н. Я. Марр, вызвало временный упадок местной урартской культуры. «Но вот появляются, — говорит Н. Я. Марр, — воинственные арийские племена, одни за другими, точно так же, как в более поздние эпохи массы тюркской иммиграции. Эти арийские племена, тогда несомненно дикие, сравнительно с местным населением, но сильные своею военною организациею, порабащают культурно более развитую расу, смешиваются с нею и создают новый мир; чуждая уже этому восторжествовавшему новому миру старая культура с местною письменностью постепенно приходит в упадок и погибает, продолжая прозябать лишь в неосознанных переживаниях».⁹

Вопрос о внутреннем строе Армении этой древней эпохи принадлежит, несомненно, к наиболее трудным проблемам истории. Это объясняется не только скудостью дошедших до нас источников, но, главным образом, и тем, что развитие общественных отношений происходило в ту эпоху в сложных условиях столкновения или же взаимоотношения общественных порядков нового народа и древних народов Урартского царства.

⁸ Страна Хайаса лежала не в верховьях долины Евфрата, Аракса и Чороха, как полагают хеттологи, а находилась, как будет подробно установлено в одной из последующих моих работ, в области к северо-западу и северу от озера Ван.

464

465

юбилейные запасы продовольствия, и, устроив повсюду пиршества, угощали друг друга. Захваченному в плен старшине, сопровождавшему их, они разрешили взять все, что он захочет. Но он отказывался от всего, однако, «когда он встречал кого-нибудь из своих сородичей, всегда брал его к себе» (VI, 5, 32). По мнению исследователей, в подобной защите, оказываемой старшиной своим сородичам, можно усмотреть черты, свойственные родовому строю.

В одной из деревень греками было захвачено 17 жеребят, которые, по словам старшины, были предназначены для персидского царя как дань (IV, 5, 24, 34). Несомненно, и этот коллективный характер дани представляет интерес и как будто бы указывает на общинно-родовую организацию деревень.

Показателем слабости социального расслоения населения служат как родовое его устройство, так и отсутствие в Армении городов. Из «Анабасиса» Ксенофонта видно, что отступавшие через Армению греки видели на своем пути лишь укрепленные деревни, так называемые городища, но ни одного настоящего города с характером торгового центра. Что таких городов не было в то время в Армении, это видно, между прочим, и из того, что упоминаемая Ксенофонтом резиденция сатрапа находилась в одной из деревень в особом замке.

Из сообщений первоисточников можно также заключить, что соединения отдельных родов арменов составляли родовые союзы, которые были объединены под властью царя-басилевса. В «Киропедии» Ксенофонта упоминаются царь арменов, современник Кира и Астиага, и его сыновья Сабарис и Тигран; последний, по словам Ксенофонта, принимал участие в завоевательных походах Кира. Войско царя арменов, как указано в той же «Киропедии», состояло из 40 тыс. пехоты и 8000 конницы, богатство же его оценивалось серебром более чем в 3000 талантов.

Сведения эти, приведенные в историко-политическом романе Ксенофонта и почерпнутые им из устных рассказов и преданий, имеют, по-видимому, более или менее историческую основу. Можно поэтому предположить, что уже к на-

чалу возникновения ахеменидской империи (в VI в. до н. э.) у арменов имелись вожди, родовые старейшины, подпавшие под власть более могущественного царя. Такими племенными вождями арменов были, вероятно, упомянутые в Бегистунской клинописной надписи Дадарш, полководец Дария I, воевавший против восставших арменов, и Арака, воцарившийся в Вавилоне.

В моей работе «О торговле и городах Армении» (стр. 34—37) было подробно указано, что уже в начальную эпоху персидского владычества можно предположить перелом родовых отношений у арменов и нарастание власти и прав родовых старейшин и племенных вождей. Поступательные передвижения арменов и покорение ими местных народов создавали, очевидно, экономическое и социальное неравенство и способствовали, вероятно, постепенному разрушению родового быта и возникновению классового расслоения.

В сообщении Ксенофонта заслуживает особого внимания указание на то, что армены поставляли в персидскую армию 40 тыс. пехоты и 8000 конницы. Это сравнительно многочисленное войско новых поселенцев, состоявшее исключительно из арменов, как свидетельствует Геродот (VII, 72, 73), участвовало в походе персидского царя Ксеркса на Грецию (в 480 г. до н. э.) под одним знаменем с родственными фригийцами и имело одинаковое с ними вооружение: плетеные шлемы, высокие башмаки, короткие копья, дротики, мечи и небольшие щиты. Это огромное количество войска, которое поставляли армены, занимавшие в то время сравнительно небольшую часть Армянского нагорья, дает основание полагать, что они почти сплошь состояли из воинов.

Такое же предположение было высказано акад. И. А. Джавахишвили¹¹ относительно картвельских племен. Ссылаясь на свидетельство Страбона (XI, 3) о свободном населении Грузии, занимавшемся одновременно и военным делом и земледелием, акад. Джавахишвили полагал, что имен-

¹¹ «Государственный строй древней Грузии и древней Армении», СПб, 1905, стр. 62—63.

но этим объясняется многочисленность войск как у иберов, так и у албанцев.

Мне кажется, что прав также и Маркварт, который считал, что мидийцы, завоевав Урарту, опирались на своих союзников арменов в борьбе против беспокойных местных народов этой страны. Армены, как полагал Маркварт,¹² были использованы мидийцами в качестве военных колонистов и были поселены ими в наиболее важных стратегических пунктах страны.

И действительно, отдельные группы арменов, переселившихся в историческую Армению, жили, как известно, порознь друг от друга, вдоль главных, имеющих стратегическое значение дорог, ведущих из Понта в Армению и из Каппадокии в северную Месопотамию и Мидию, а именно в горных областях близ нынешних городов Эрзинджана, Диарбекира и Ревандуза. Представляя собой крупную военную силу, эти новые поселенцы, покровительствуемые Мидией, а затем и ахеменидской Персией, в течение двух с половиной столетий мирного владычества мидян и персов (585—550 и 550—330) расселились постепенно в разные стороны и прочно осели в близлежащих областях. Родовая организация, подвергшаяся постепенно значительному разложению, была в эту эпоху основой общественного строя арменов. Данные же источников об их вождях, царях-басилевсах и многочисленном войске говорят определенно о том, что древние армены, точно так же, как и древние славяне VI—VII вв., находились на стадии «военной демократии», особо отмеченной у Энгельса в «Происхождении семьи, частной собственности и государства».¹³

На таком же уровне общественного развития находились, как нетрудно убедиться, при внимательном изучении сообщений античных писателей, и родоплеменные союзы мидян и древних персов.

О вооруженном народе древней Персии любопытные данные имеются в «Киропедии» Ксенофонта. Эти сведения

¹² «Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation», Berlin, 1919, s. 16.

¹³ Маркс и Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, стр. 139—140.

подробно приведены в известном труде Адонца «Армения в эпоху Юстиниана».¹⁴

Если предположения наши верны, то из сказанного можно было бы сделать вывод, что и здесь на Востоке, как в средние века на Западе, культурные государства Древнего Востока, были разгромлены молодыми варварскими народами, для которых «война и организация для войны,—как говорил Энгельс,—были в то время нормальными функциями народной жизни».¹⁵

Приблизительно на подобной же ступени социального строя находилось также и развившееся из родового строя общество парфян, войско которых состояло не из рабов, как полагали западноевропейские ученые, а из свободных вольноземледельцев, называемых «азатами».¹⁶

Само собой понятно, что сходство и параллель в общественном строе арменов и иранских народов следует объяснить не тесной политической связью этих народов, как полагают некоторые арменоведы, а, главным образом, тем, что народы эти находились на одинаковой ступени общественного развития.

VII

Если мы согласимся с тем, что внутренняя организация арменов имела в древнейшую эпоху характер развивающейся из родового строя военной демократии, тогда мы должны будем сделать из этого определенные выводы. Мы можем при дальнейшем изучении общественных отношений в Армении смелее оперировать теми скудными и случайными фактами, которые нам дают письменные источники.

В моей обобщающей работе о феодальном строе аршакидской Армении мною было выяснено, что рабство в ту эпоху играло значительную роль. Изучение документального материала ясно показало, что рабов имели в Армении Аршаки-

¹⁴ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, стр. 378—383.

¹⁵ Маркс и Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, стр. 139—140.

¹⁶ См. мою «Заметки о феоде и феодальном войске Парфии и аршакидской Армении», Тифлис, 1932, стр. 3—7.

ды, крупные и мелкие феодалы, а также церкви, монастыри и отдельные духовные лица.

Никаких сомнений не может быть, конечно, и в том, что рабство существовало и, по-видимому, было развито в значительной мере и в доаршакидской Армении. Нам хорошо известно, что в обществах, находившихся на стадии военной демократии, воины-земледельцы жили частью за счет продуктов труда рабов или сервов.

О рабах, которых сажали на землю и эксплуатировали германцы и славяне, имеются достоверные сведения и в античных и древнерусских источниках. Любопытные сведения дает, кроме того, Юстин и о парфянских рабах: «Они (парфяне)—свидетельствует Юстин,—постоянно ездят верхом, на конях они воюют, пируют, и отправляют общественные и частные дела, на них же они ездят, отдыхают, торгуют и совещаются. Свободные отличаются от рабов именно тем, что рабы ходят пешком, а свободные ездят постоянно верхом».¹⁷

Сервов-земледельцев и домашних рабов имели, очевидно, также и мидяне, и персы, и армены. Однако нельзя, конечно, этих рабов сравнивать с рабами римских латифундий, работающими на рынок, и приписывать им господствующее положение в производстве.

О рабстве и рабах Армении доаршакидского периода историческая литература не дает нам никаких сведений. Некоторые косвенные указания дают нам об этом наличные древнеармянские термины. Н. Адонц, основываясь на изучении языковых данных, высказал в своей работе¹⁸ предположение, что древнеармянские термины «рамик» и «мшак» являются эпонимами аборигенов юго-западной Армении—арамейцев и мосхов (ассир. «мушкайа»), которые были покорены и подчинены пришлыми армянами, и впоследствии это их имя получило значение plebs'a. Согласиться, однако, с этим толкованием трудно. Термин «рамик» («простолудин», простой народ, чернь), как выяснено лингвистами, является заимствованным пехлевийским словом gamek¹⁹, а сопоставление термина

¹⁷ Epitoma из Historiae Philippicae Помпея Трога, XI, 12.

18 Н. Адонц, указ. соч., стр. 436.

19 См. мон. «Заметки о положении шиняканов древней Армении в эпоху марзбанства», Ереван, 1925, стр. 21—27 (на армянском языке).

«мшак» («земледелец») с названием мосхов спорно и едва ли приемлемо.

Более определенными и дающими большой материал для выводов является древнеармянские термины «энтоцин», «а^ах» и «алахин».²⁰ В древнеармянском переводе Библии термином энтоцин передано греческое слово οἰκογενής, которое означало «домочадец» и обозначало преимущественно рабов доморожденных.

Относительно этого термина, как и термина «ал^лх» представляет интерес свидетельство Моисея Хоренского о переселении родоначальника армян, Хайка, со всем своим родом из Вавилона в Армению.

«Хайк,—сообщает Хоренский,—не желая покориться Бэлу, после рождения сына его, Арменака, в Вавилоне, двинувшись, пошел в землю Араратскую, что в странах севера, с сыновьями дочерьми и сыновьями своих сыновей—мужами сильными, числом около трех сот, в сопровождении домохозяев («эитоцин») и пришельцев, приставших к нему, и со всей челядью («ах»)»²¹.

Термин «а_{лх}^с», соответствующий в переводе Библии греческому ἀποσχεῖν, в приведенном свидетельстве Хоренского, как не трудно догадаться, означает «челядь». Этот термин, как полагал Н. Я. Марр, соответствует грузинскому «сахли», «дом, род, семья» и семитскому ahl «палатка, дом, семья». ²² С древнеармянским «а_{лх}^с», как указал недавно Капанцян, можно сопоставить и урартское слово alxi «род, народ». ²³ Из этого же корня «а_{лх}^с», по мнению Н. Я. Марра, возник древнеармянский термин «а_{лх}^сахин» — «служанка, раба». ²⁴

20. Этимология терминов «струк» и «царай», обычных древнеармянских слов в значении раба, пока еще не выяснена.

21 Кн. I, гл. 10, перев. Эмина, 1893, стр. 16—17. Эмина переведено «скарб». Я полагаю, что слово «а^с_лх» означает не «скарб», а «челядь».

22 Н. Я. Марр. Основные таблицы к грамматике древнегрузинского языка, СПб, 1908, стр. 6.

23 Г. Кипанцян, История Урарту, Ереван, 1940, стр. 31.
ском яз.). Византизм, арх. общ., т. XXII, стр. 67.

24 Записки Вост. отдела Русск. арх. общ., т. XXII, стр. 67.

Из указанных терминов первый «энтоцин», соответствующий по лексическому составу греческому *οἶκοςγενής* — «домочадец», как выяснено лингвистами, является термином индоевропейского языка арменов, а «а^сх» и «а^сахин», как мы видим, — термины местных народов государства Урарту; кавказцев, семитов и урартийцев. Полагают, что последние слова, означающие первоначально «дом, род» и «женщина дома, рода», могли приобрести после покорения пришлыми армянами местных народов Урарту значение «челяди» и «служанки или рабыни».

Хотя материал о рабах доаршакидской Армении исключительно скуден, тем не менее, как нам кажется, мы можем решительно настаивать, что в рассматриваемую эпоху рабство в Армении по объему явления не могло идти ни в какое сравнение с рабством в Риме и Греции. Рабство не составляло в Армении основы хозяйства, оно было преимущественно домашним и, как видно из вышеуказанной терминологии, имело патриархальный характер. Рабский труд не мог здесь стать господствующим способом производства, так как общество доаршакидской Армении не достигло того высокого уровня экономического развития, который мы наблюдаем в античных рабовладельческих обществах.

VIII

Сторонники механистического отождествления хозяйственного строя доаршакидской Армении с античным рабовладельческим строем совершенно упускают, кроме того, из виду, что основой производства в Армении были не массовое трудовое рабство и не рабские латифундии, а крестьяне-общинники и общинное землевладение.

К сожалению, этой проблеме не уделялось арменоведами должного внимания. Вопрос о существовании и значительной роли общины в древней Армении впервые был рассмотрен в моем исследовании «Заметки о положении шинаянов древней Армении в эпоху марзбанства».²⁵ Хотя в источниках по

²⁵ Ереван, 1925, стр. 13—17. Ср. также «Феодализм в древней Армении» (в эпоху Аршакидов и марзбанства), Ереван, 1934, стр. 190—197 (на армянском языке).

этому вопросу имелись преимущественно косвенные указания, но все же, основываясь на них, можно было установить древность и исконность армянской общины, которая в Армении продолжала существовать до наших дней. Наличие общины в аршакидской и багратидской Армении не подлежит никакому сомнению, так как в источниках удалось обнаружить отдельные характерные ее элементы: мир и общинное землевладение или землепользование с пределами земли.

Основываясь на свидетельствах историков V века, Фауста и Агафангела, в которых упоминаются земельные наделы определенного размера, предоставлявшиеся в пользование крестьянским дворам и сельскому духовенству, можно было предположить, что основной единицей землепользования в то время было крестьянское двориче, соответствовавшее, вероятно, русской верви и сербской задруге. Такого рода дворича или семейные общины, охватывающие несколько поколений потомков одного отца, сохранились и в современных нам армянских деревнях.

У историка IX века, Моисея Хоренского, имеется, кроме того, ценное указание и на порядок раздела земли поровну и по числу лиц. Этот порядок, вероятно, существовал в багратидской Армении. В эту более позднюю эпоху, по-видимому, преобладала система подушных наделов с периодическими пределами земель.

Из анализа других свидетельств первоисточников можно было установить, что раздача общинникам земельных участков производилась посредством жребия, поэтому они и в древней Армении, как и в России и в средневековой Европе, назывались вичаками, или жеребьями (*sors*, *Loos*).

При изучении древнеармянских источников обнаруживается также, что весь общественный быт феодального периода аршакидской Армении был проникнут общинно-родовыми началами, унаследованными, очевидно, от предшествовавшей эпохи. Таковыми, между прочим, являются специфические патриархальные черты, наблюдаемые во внутреннем быту древнеармянских нахарарств: ответственность всех членов нахарарских родов за действием одного из них и нераздельное владение землей всем родом под главенством старейшего в роде члена.

Следует заметить также, что с аналогичными фактами мы встречаемся и в древнегрузинском обществе. Из сообщений Страбона о социальном состоянии этого общества нам известно, что в начале I века н. э. население Иберии состояло из четырех основных групп: «рода басилевсов», «рода жрецов», «рода воинов-земледельцев» и «рода простолюдинов». «Имущества у них (т. е. населения Иберии),—говорит Страбон,—общие по родам; управляет же и распоряжается имуществом старейший (кн. XI, гл. 3).

Акад. И. А. Джавахишвили в своей диссертационной работе пришел совершенно правильно к выводу, что у древних иберов «не только имение, но и способ эксплуатации и пользования имуществом был общинно-родовым».²⁶

Особый интерес представляет в описании Страбона его сообщение о низшем слое населения Иберии, названном *λαοί*. «Четвертый (род людей состоял), говорит Страбон,—из простолюдинов (*λαοί*), которые являются сервами (*δοῦλοι*) басилевсов и обслуживают всем необходимым для жизни» (кн. XI, гл. 3).

По мнению акад. Джавахишвили, «лаой» были зависимыми крестьянами, социальное положение которых, в общем, приближалось к колонату. «Прилагаемое к ним название показывает,—говорит акад. Джавахишвили,—что они во всяком случае должны были быть ограничены в своих правах, но это ограничение, видимо, было не полное, как это наблюдалось, например, в положении рабов,—так как в таком случае знаменитый географ прямо назвал бы их «дулой», рабами, а не лаой».²⁷

Приведенное объяснение акад. Джавахишвили совершенно верно, но оно требует некоторого уточнения. Если мы примем во внимание, что сообщение Страбона об общем имуществе родов относится ко всем четырем группам населения Иберии, а следовательно, и к «лаой», тогда мы должны будем предположить, что четвертая группа населения Грузии, которую акад. Джавахишвили считает зависимыми крестья-

нами, состояла, по-видимому, из крестьян-общинников, подпавших под власть крупных собственников басилевсов.

Таким образом, как мы видим, община играла крупную роль в древней Грузии.

Конечно, этот вопрос нуждается в дальнейшем в более углубленном изучении с привлечением нового материала. Однако, мне кажется, что и приведенные данные позволяют заключить, что в рассматриваемую эпоху основным производителем в Армении был не раб, а крестьянин-общинник, который в результате усиления землевладельческой знати в той или иной степени был закрепощен, вероятно, уже в эпоху Артаксиадов и Тиграна Великого.

В моей работе «О торговле и городах Армении» (стр. 66) было высказано предположение, что землевладельческая знать тигранидской эпохи, игравшая роль в завоевательных походах Тиграна, имела полную возможность упрочить свое господство и что в результате ее усиления, по-видимому, ухудшилось юридическое и экономическое положение крестьянской массы.

IX

населенные армянами,—Великая Армения, Софена и Ма-

После образования на Востоке эллинистической монархии Селевкидов (в 312 г. до н. э.) три отдельные области, а именно Армения—сохранили свою внутреннюю самостоятельность и управлялись местными династами, бывшими в вассальной зависимости от Селевкидов. Вскоре, однако, после поражения Селевкида Антиоха III римлянами (в 189 г. до н. э.) местные династии Артаксидов и Зариадров, бывшие тогда правителями Великой Армении и Софены, объявили себя независимыми царями, первый—в Великой Армении, а второй—в Софене.

После этого началось быстрое усиление этих государств. При Артаксиде и Зариадре, как сообщает Страбон (XI, 14, 5), Армения, прежде малая, разрослась за счет соседних стран: к новообразовавшимся царствам были присоединены прилагавшиеся области, отнятые у мидян, иберов, халибов, моссинойков, катаонов и сирийцев. Большинство

²⁶ «Государственный строй древней Грузии и древней Армении», СПб., 1905, стр. 9.

²⁷ «Государственный строй древней Грузии и древней Армении», стр. 71.

этих областей было присоединено к Великой Армении и, как полагают, при Артаксии I последняя занимала все Армянское нагорье, и ее пределы, доходили в северном направлении до реки Куры и Каспийского моря, на востоке—до Атропатены, на юге—до северной Месопотамии и на западе—до Софены и Малой Армении.

К началу царствования Артаксиадов в общем был не только завершён процесс расселения арменов на территории Армянского нагорья, но была уже арменизована почти вся эта страна, и в ней, как сообщает Страбон, говорили на одном языке, а именно на армянском. Это свидетельство Страбона следует, конечно, понимать в том смысле, что язык арменов стал к этому времени господствующим в областях Армянского нагорья. Слияние индоевропейских арменов с местными яфетическими и другими народами и окончательное этническое оформление армянского народа, как видим, было завершено ещё до основания древнеармянского царства Артаксиадов.

Считать новообразовавшиеся самостоятельные царства Артаксиадов и Зариадридов, как полагают сторонники новой концепции, первыми рабовладельческими государствами на территории Армянского нагорья, думаю, нет основания. Поскольку главным производителем являлся у арменов крестьянин-общинник, можно с уверенностью предположить, что эти царства были восточными варварскими государствами, возникшими и здесь, как и у славян и у германцев, в результате распада родовых отношений и зарождения классового расслоения.

Как известно, могущественное царство Артаксиадов—Великая Армения, подчинившая себе многочисленные области, населённые различными народами, и образовавшими из них единый союз, стала грозной силой для окружающих ее государств и при Тигране Великом (95—56 гг. н. э.), соединившись с завоеванной им Софеной, на короткое время выросла в «обширную империю». Это новое царство было, несомненно, таким же лоскутным государством, как и огромные государства Рюриковичей и Карла Великого. Оно представляло собою разношерстный конгломерат областей

и племен, находившихся на различных ступенях культурно-бытового развития. Рядом с территориальными объединениями и племенными княжествами, достигшими сравнительно высокого уровня общественного и культурного развития, в состав царства Артаксиадов входили также и отсталые области, жившие родовой жизнью под властью родовладык.

У Плутарха имеется, как известно, сообщение о четырех басилевсах или бдешах, безотлучно находившихся при Тигране Великом (Plut., Luc., XXI). Эти бдешхи были наследственными династами обширных окраинных территорий Армянского нагорья. Кроме них, в античных источниках поименно упоминаются из других князей Армении Багадат, Митробузан и Манкай, которых Адонц не без основания считал предками хорошо известных впоследствии княжеских фамилий—Багратидов, Мамиконидов и князей Софены.²⁸

Памятники дают нам возможность установить, что подвластные Артаксиадам территории и племенные князья платили им дань или же приносили подарки и обязаны были нести также основную для них повинность—военную.

По требованию царя, бдешхи и князья должны были являться со своими войсками для участия в его военных предприятиях. Верховным предводителем был сам царь, и, как известно, старик Тигран II, которому было более семидесяти лет, лично предводительствовал в боях и в 68 г. во главе конницы храбро сражался с римлянами. Мы видим, таким образом, что в доаршакидской Армении как сами цари, так и признававшие их власть территориальные и племенные князья и старейшины были военными людьми, имели свои отряды и жили преимущественно войной и для войны.

Описывая деяния Тиграна Великого²⁹ (95—56 гг. до н. э.), армянский историк Моисей Хоренский в своей «Истории», в которой нашли отражение народные предания и устные сказания, даёт любопытную характеристику этой эпохи.

²⁸ Н. Адонц, указ. соч., стр. 415.

²⁹ Как установлено научной критикой, в рассказе Хоренского о Тигране Хайкиде, современнике Кира и Астиага, сохранились ценные сведения о Тигране Великом, см. М. Абебян, Армянские народные сказания, Вагаришпат, 1901, стр. 379—510.

«Став во главе мужей,—сообщает Моисей Хоренский,—и показав мужество, он Тигран тем возвысил наш народ, и нас, находившихся под игом других, сделал налагателями ярма на многих и заставляющими платить себе дань. Он умножил накопление золота, серебра, драгоценных камней и разноцветной, разнотканной одежды мужчин, равно и женщин. В такой одежде некрасивые, став красивыми, казались дивными, а красивые казались, по понятиям того времени, богоподобными. Пехота очутилась на конях; пращники стали вообще меткими стрелками, поличники были вооружены мечом и копьем, прежде безоружные покрылись щитом и железной броней. Достаточно было одного вида этого воинства, собранного в одно, закованного в блестящие и сияющие латы, чтобы обратить неприятеля в бегство. Насадитель мира и зиждитель Тигран медом и елеем питал все возрасты».

Из приведенного свидетельства Хоренского нетрудно заключить, что в эпоху Тиграна Великого Армения богатели за счет покоренных народов и главным источником ее привольной жизни были дань, и награбленная военная добыча.

Крупная доля награбленного богатства попала, конечно, в руки военно-землевладельческой знати и ее дружин, принимавших участие в завоевательных походах Тиграна. Указание Хоренского, что «Тигран медом и елеем питал все возрасты», есть несомненно, риторическая гипербола, которая правдоподобна в отношении лишь означенной группы лиц.

Политическое и экономическое усиление военно-землевладельческой знати должно существенным образом ухудшить социально-экономическое положение той группы земледельческого населения, которую античные авторы называют «лаой» или простолюдинами. Эти крестьяне, которые были преимущественно общинниками и играли важную роль в производстве древней Армении, не были обращены в рабов, как полагают некоторые исследователи, а только превратились в зависимых крестьян-шинаканов.

Предположение, что описанное Ксенофонтом хозяйство родового общества армянов в течение двух последующих веков выросло в развитую рабовладельческую систему хозяй-

ства, как мы видели, не только не обосновано, но и совершенно невероятно. Сторонники этой концепции, очевидно, мало обращают внимания на устойчивость подневольной и зависимой общины в Армении³⁰ и на значительную застойность общественного быта страны.

Что общественный строй тигранидской Армении развивался на совершенно иных началах, чем рабовладельческий строй Рима, достаточно подтверждается и косвенными указаниями греко-римских источников. Хотя имеющиеся сведения чрезмерно скудны и отрывочны, чтобы возможно было восстановить социальную жизнь страны, тем не менее они содержат некоторые любопытные указания на бытовые ее особенности, свойственные варварским государствам, и на феодальные элементы общественного строя этой эпохи. Некоторые из этих свидетельств я считаю нужным привести подробно в переводах, без сокращений.

1. Tacitus, Annales, II, 4: «После того как Арнобарзан умер случайной смертью, они армяне не признали его наследников и попробовали подчиниться власти женщины, имя которой было Эрато. Вскоре, однако, изгнав и ее, они, непостоянные и безначальные и находясь скорее в состоянии анархии, чем свободы, отдали царство изгнаннику Вонону».

2. Tacitus, Annales, II, 56: «Народ этот был исконно не постоянен как по характеру людей, так и вследствие расположения страны, которая, широко примыкая к нашим провинциям, простирается вглубь Мидии. Находясь между великими государствами, они армяне живут очень часто в несогласии друг с другом и полны ненависти в отношении к римлянам и зависти в отношении к парфянам. После отстранения Вонона они в то время не имели царя. Народ был очень расположен к Зенону, сыну понтийского царя Полемона, так как Зенон, усвоивший с раннего детства обычай и образ жизни армян—любовь к охоте, пиршествам и ко всему, что правится варварам,—одинаково привлекал как главарей, так и простой народ (proceres plebemque). Поэтому

³⁰ О специфическом характере коллективной собственности на Востоке трактует представляющая выдающийся интерес рукопись Маркса, опубликованная в журнале «Пролетарская революция», 1939, № 3.

Германик в городе Арташате, с общего одобрения знати [adprobantibus nobilibus] и в присутствии многочисленного народа, возложил на его голову царскую корону».

3. Tacitus, Annales, XIII, 39: «И Корбулон, чтобы не затянулась напрасно война и дабы принудить армян к защите своего достоинства, готовился уничтожить их замки. Он избрал для себя в том округе самый сильный замок, называвшийся Воландом, а более мелкие замки поручил легату Корнелию Флакку и начальнику лагеря Инстею Капитону... после того, как все три замка были взяты в один и тот же день, остальные сдались или вследствие страха или же по доброй воле обитателей».

4. Tacitus, Annales, XV, 27: «К совету он Корбулон присоединил также и террор: мегистанов [megistanes] армян, которые первыми отпали от нас, он изгнал из их местожительств [sedibus] уничтожил их замки как в равнинах, так и на возвышенностях и терроризировал одинаково сильных и слабых».

5. Plinius, Nat. Hist., VI, 10, 2: «Она Армения как определено известно, была разделена на префектуры, называвшиеся стратегиями, некоторые из которых были некогда царствами,—всего их было 120 с варварскими именами».

Как ни скудны данные античных авторов о внутренней жизни тигранидской Армении, мы все же с достаточной ясностью можем разглядеть некоторые знакомые черты общественного быта варварских славянских и германских государств.

Общество тигранидской Армении состояло из двух основных социальных групп—нобилей и плебса. Знать, или нобилитет, в руках которой находилась политическая власть, превратилась в эту эпоху в замкнутый класс военно-земледельческой аристократии. С одобрения знати, как видно из сообщения Тацита, Зенон, сын Полемона, был возведен Германиком на армянский престол, и знатю же была уступлена от престола царица Эрато. Из приведенных описаний также видно, что древнеармянский нобилитет, точно так же, как и военная аристократия у славян и германцев,

в мирное время усиленно занимался охотой и проводил время в пиршествах.

Следует отметить, что для обозначения знати—армянской, как и парфянской—кроме термина *nobiles* имеются у Тацита и другие термины—*proceres*, *procere gentium*, *primores gentium* и *megistanes*. Под этими терминами, как подробно выяснено Адонцем,³¹ подразумеваются бывшие родовладельцы, ставшие племенными и территориальными властителями народов и областей, вошедших в состав Тигранидского государства. Властители эти, которые в вышеприведенном четвертом свидетельстве Тацита названы мегистанами, как определенно сказано в этом же свидетельстве, имели свои земельные владения и жили в укрепленных замках, имевшихся повсюду как в равнинах, так и на возвышенностях. И надо думать, что именно из этих территорий династов и мегистанов, как совершенно правильно полагал Адонц³², сложились те 120 стратегий, которые определено указаны в свидетельстве Плиния. Стратегии эти представляли, очевидно, те мелкие и крупные княжества, которые в аршакидскую эпоху стали называться нахарарством.

Таким образом, как видим, и в письменных описаниях греко-римских источников, касающихся внутренней жизни тигранидской Армении мы находим не данные о рабовладельческом строе Армении, а лишь черты, свойственные средневековым варварским государствам, и явные признаки позднейшего нахарарско-феодального общества.

Анализ исторического материала приводит нас к определенному выводу, что этап рабовладельческой экономической формации не был обязателен для древнеармянского государства Артаксиадов. После распада родовых отношений мы отчетливо наблюдаем в Армении переход от родового строя эпохи Ксенофонта к нахарарскому строю эпохи Аршакидов, минуя рабовладельческую стадию.

Считаю необходимым указать, что нахарарский строй аршакидской Армении, имевший основные признаки и характерные особенности западноевропейского феодализма,—

³¹ Н. Адонц, указ. соч., стр. 435.

³² Там же, стр. 391, 392, 426 и 433—436.

господства крупного землевладения, связь политической власти с землевладением, наличие феодов и феодальной иерархии и зависимость крестьянства, как было выяснено в моей работе «Феодализм в Древней Армении» (стр. 304—319), имел и свои специфические черты.

Основной особенностью нахарарского аршакидского общества являлось то, что в нем было чрезвычайно много родовых, патриархальных пережитков. Естественно, что патриархальные отношения должны были господствовать в еще большей мере в общественном строе более ранней тигранидской эпохи.

Таким образом, общая социальная картина доаршакидского общества эпохи Артаксидов представляется нам хотя и в неполных, но в достаточно определенных очертаниях. Оно было, как правильно предполагал акад. Греков в указанной выше статье, обществом переходного типа от родового строя к феодальному, т. е. обществом полупатриархальным, полуфеодальным.

И действительно, как мы видели, в общественном строе тигранидской Армении уже имелись основы нахарарств последующей аршакидской эпохи, но одновременно в большей мере имелись в нем и пережитки патриархальных и родовых отношений.

Этот внутренний строй, как и политическая организация государства Артаксидов имели и другие особенности общего и местного характера.

Как известно, пришлые завоеватели армены, расселившиеся среди народов страны Урарту, в течение ряда веков находились под воздействием их древней культуры. И можно, естественно, предположить, что многие особенности политического и внутреннего устройства тигранидской Армении возникли в результате взаимодействия культуры арменов и культуры ассимилировавшихся с ними урартийских народов. Этому вопросу мы не касались в настоящей статье, так как наши сведения об общественном и государственном строе древнего Урарту страдают неполнотой, что не дает возможности проследить и выяснить особенности этого взаимодействия.

НОВЕЛЛЫ ЮСТИНИАНА О ПОРЯДКЕ НАСЛЕДОВАНИЯ У АРМЯН

При изучении истории армянского права одним из любопытных вопросов является вопрос о действии римского права в Армении. К сожалению, определенное решение этого вопроса представляет пока значительные трудности, как вследствие скудости дошедших до нас исторических фактов, так и недостаточности предварительных историко-филологических работ по собиранию материалов, изданию их и критическому освещению тех немногих данных, которые сохранились в исторических памятниках.

Не будучи в состоянии поставить этот вопрос во всей его полноте, мы ограничимся в настоящей статье изучением новелл Юстиниана об изменении порядка наследования в Западной или имперской Армении. При этом, с помощью подробного анализа этих данных исторических актов мы постараемся определить характер наследования у древних армян и проследить возможное влияние начал римского права в дальнейшем развитии наследственных отношений в Армении.

Но предварительно необходимо сказать несколько слов о политической судьбе Армении и тех исторических условиях, которые здесь существовали.

Как известно, западная часть Армении еще до начала нашей эры подпала под владычество Рима. С течением времени были присоединены к империи постепенно и некоторые другие области Армении. Правовое положение этих областей, вступивших в состав Римского государства в разное время и при политически разнообразных конъюнктурах, было весьма неодинаково.

Между тем как так называемые Мало-армянские земли, расположенные по западному берегу реки Евфрата, перешли к римлянам еще после падения Митридата Понтийского и с течением времени составили органическую часть Римского государства, присоединенные к империи области бывшей Большой Армении (в 374 и 387 гг.) были независимы в своем внутреннем устройстве и управлялись большею частью местными князьями, называемыми у историка Прокопия сатрапами.

Политическая зависимость Западной Армении первоначально от Римской республики и империи, а позднее от Византийской империи, имела следствием тесное сближение и культурное общение западных армян с греко-римским миром. Вовлеченная в русло имперской жизни эта часть Армении не могла не подпасть под влияние имперской культуры и образованности. Влияние это особенно усилилось со времени Юстиниана и отчасти связано с преобразовательной деятельностью этого императора, стремившегося романизовать подвластные империи области Армении.

Глубоко тенденциозная и сознательная политика этого крупного завоевателя, как и постоянные близкие сношения армян с империей на протяжении многих столетий, должны были, конечно, оставить следы на духовной жизни армянского народа, преимущественно, той части его, которая находилась в Западной Армении.

И, действительно, армянская письменность, начиная с VI по VII вв. испытывает некоторое влияние греко-византийской мысли и науки.

Это заметно не только в древнеармянской литературе, но и в других проявлениях умственной и культурной жизни армян. После этого может ли быть сомнение в том, что и в области права юридические идеи Восточноримской империи должны были оказать некоторое воздействие на юридический быт древней Армении.

К сожалению, при крайней неполноте и отрывочности исторических данных, внутренний быт древних армян можно представить лишь в общих очертаниях.

В период самостоятельности страны при Аршакидах Армения была раздроблена на множество княжеств и имела госу-

дарственное устройство феодально-нахарарское. По-видимому, каждое княжество или нахарарство имело самостоятельный внутренний строй и в вопросах права и суда руководствовалось юридическими нормами, унаследованными от предков, т. е. обычным правом. Соответственно различию нахарарских земель разнообразны были и господствующие в них обычаи.

Принятие христианства в начале IV века имело своим необходимым следствием перенос в Армению памятников канонического права и должно было сказаться во всех сферах правовой жизни армян. Обычное право нахарарств во многом противоречило учению христианской церкви, имевшей свои канонические законы. При этом, в эту же эпоху пребывало в Армении множество образованных лиц, сирийцев и греков, привыкших к своему праву и, конечно, не желавших подчиниться местному обычному праву.

Изменения, произведенные в армянском обществе в связи с принятием христианства, кроме рецепции канонического права, вызвали самостоятельную законодательную деятельность армянской церкви, главным проявлением чего являются постановления местных армянских соборов.

Падение Аршакидов в исходе IV столетия привело к разделу Армении между двумя вековыми соперниками, римлянами и персами.

Помимо потери политической самостоятельности этот поворот в истории армян не вызвал резких изменений во внутреннем строе страны. Существовавшие в нахарарствах правовые отношения долго оставались почти нетронутыми как в Ромейской, так и в Персидской Армении. Но в имперской Армении свобода эта была постепенно стеснена.

По свидетельству историка Прокопия¹, некоторые из армянских сатрапов стали открыто на сторону Илла и Леонтия, восставших против императора Зенона. Армянские сатрапы, сообщает далее Прокопий, призывались на власть по наследству и занимали ее до самой смерти. Но в 485 году император Зенон, в наказание за причастность к восстанию, устранил их и постановил, чтобы сатрапская власть передавалась лицам достойным по выбору императора. Преобразование это наве-

¹ De Aedificiis III, I.

яно было, несомненно, стремлением обратить западноармянские сатрапии из полузависимой страны в имперскую провинцию.

Политика инкорпорирования этих областей была завершена реформами Юстиниана, захватывающими одинаково область управления, суда и законодательства.

Согласно 31 новелле «Об учреждении четырех правителей в Армении», изданной в 536 году и направленной префекту Иоану, все подвластные империи армянские области подверглись новому административному делению на четыре Армении и полному переустройству на общеперских основаниях.

Одновременно с реорганизацией страны было произведено преобразование суда и сделано распоряжение о подчинении армян общему имперскому законодательству.

Из числа подлинных актов, свидетельствующих о реформаторской деятельности Юстиниана в Армении, кроме указанной 31 новеллы, сохранились еще две другие, посвященные наследственному праву у армян. Ими мы и займемся в настоящем исследовании.

Приводим целиком наш перевод с греческого текста этих новелл, в котором допущено сравнительно с другими переводами несколько отступлений².

Const. 73=Ed. 3 «О наследовании у армян».

Вступление

«Мы желаем и армян, освободив от прежней несправедливости, перевести во всем на наши законы и даровать им подобающее равенство.

Глава I

Мы узнали недавно, что у них существует какой-то варварский и жестокий закон, неприличествующий ни римлянам, ни духу справедливости нашего государства, а именно—что наследуют родителям мужчины, а отнюдь не женщины. Ввиду этого, мы повелеваем настоящим священным законом на имя

² Ср. также перевод Н. Адонца, «Армения в эпоху Юстиниана», СПб., 1908, стр. 179—184.

твоего веления, чтобы наследственные порядки были одни и те же и чтобы все то, что установлено римскими законами относительно мужчин, как и относительно женщин, имело силу и в Армении. Ведь для того и препроводили к ним наши законы, чтобы они управлялись согласно им.

§ 1. А так как возбуждать вновь дела уже прошлые было совсем неуместно, поэтому мы приказываем, чтобы сей закон имел силу со времени нашего благочестивого царствования; так что с наследствами лиц, умерших с того момента до ныне, следует поступить согласно этому, кроме случаев, когда дело уже разрешено ими и между ними иным образом состоялось примирение. Если же случилось нечто такое, то приказываем оставить это в силе и совершенно не трогать.

§ 2. Мы желаем, чтобы женщины участвовали и в наследовании имений, называемых родовыми, начиная с указанного времени. А в случае, ежели найдутся лица, кои своих дочерей, хотя и не призываемых к обычному у них аднафетному наследованию, все-таки записали в наследницы, то и они и рожденные от них дети должны участвовать в наследовании родовых имуществ.

Послесловие

Итак, благоугодное нам, возвещаемое в сем священном, законе, да старается твое превосходительство блюсти и передать на исполнение, дабы наши законы имели во всем силу и господство. Настоящий же закон, как мы уже сказали, вступает в действие от начала нашего царствования; за все истекшее и впредь на будущее время следует строго руководствоваться им и всем соблюдать его.

Dat. XVII, K. Aug. Bilisario V. C. Cons.
Const. 47=Nov. 21. «О том, чтобы армяне во всем следовали римским законам».

Тот же царь проконсулу Армении Акакию велелепному.

Вступление

«Желая, чтобы Армянская страна вполне благоустроилась и ничем не отличалась от остального нашего государства, мы водворили римские учреждения, отменив прежние ее наз-

вания, приучили ее пользоваться римскими порядками и предписали, чтобы у них не было других законов, кроме тех, которые почитаются у римлян. Мы нашли также нужным исправить у них сим законом то скверное зло, дабы наследства от родителей, братьев и остального рода не принадлежали одним мужчинам и никогда женщинам; а также, чтобы без приданного женщины не выходили замуж и не покупались теми, которые желают с ними сожителем; это у них водится, как нечто более варварское, по сие времени, и не только почитается все это дикое у них, но и другие народы относятся также непочтительно к природе и унижают женский пол, точно не богом он создан и не служит к продлению рода, а как нечто маловажное и презренное обречен на положение вне почета.

Глава I

Ввиду этого мы повелеваем в силу настоящего священного закона, чтобы и у армян имело силу то же самое, что принято у нас касательно наследования женщин и чтобы никакого различия не было между мужским и женским полом. Как установлено в наших законах и в какой форме наследуют родителям, т. е. отцу и матери, деду и бабушке и так далее, или по нисходящей линии, т. е. сыну или дочери, как им наследуют, так и должно быть у армян, и ни в чем правовые нормы Армении не должны расходиться с римскими.

Раз армяне входят в состав нашего государства, подчиняются нам с остальными народами и пользуются всеми нашими благами, то и женщины у них не должны быть изъяты из существующего у нас равенства. Для всех одинаково должны быть обязательны нормы наших законов, как тех, которые собраны у древних и занесены в наши Институты и Дитесты, так и тех, которые изданы на основании прежних императорских и наших законодательств.

Глава II

Итак, мы приказываем, чтобы все это имело силу на вечные времена, начиная с текущего индикта включитель-

но, когда составлен сей закон; разбираться же в более древних законах и подниматься к прошлым временам ведет скорее к путанице, чем к законопорядку. Но со времени настоящего 14-го индикта включительно, и на все грядущее время, как мы сказали, наследование должно быть равным и все, что относится по всем спорным делам к наследованию, должно быть соблюдено одинаково как в отношении женщин, так и мужчин. А все, что произошло ранее, разрешаем оставить в прежнем виде, касается ли дело родовых владений или остальных; лица же женского пола не должны участвовать в разделенных уже родовых землях или в наследованиях, состоявшихся до 13-го индикта включительно. С указанного же срока, т. е. с 14-го индикта, мы повелеваем, чтобы имели силу наши законоположения.

Послесловие

Наши постановления, объявленные сим священным законом, пусть твое веление и те, которые после тебя имеют занять эту должность, стараются блюсти на вечные времена.

Dat. XY. K. Apr. Const. post. Bilasaril V. C. consul.

Второе из приведенных законоположений адресовано проконсулу Акакию и датировано 536 годом, марта 18 числом, а первое не имеет заголовка и потому нельзя определить, кому оно было направлено. Появление его, конечно, следует отнести ко времени до издания новеллы 536 года, как это видно из содержания последней. Год его издания в одной из рукописей указывается в 535 г. июля 23.

Из содержания этих двух документов, как и новеллы об учреждении четырех правителей в Армении, определенно видно, что распространение силы имперского римского законодательства на имперскую Армению, относится ко времени Юстиниана. А до этого там, очевидно, должны были действовать нормы обычного местного права. Как утверждает император, по адиафетному обычаю армян женщины не призывались к наследованию. Сообщение это весьма любопытно.

В истории развития наследственного права то же самое явление, как известно, встречается в древние эпохи и у других народов. Известно, например, что у древних греков мужчинам отдавалось предпочтение перед женщинами в случаях наследования *ab intestato*. Точно так же и древне-русское право, как и древне-германское, в правах наследования не равняло мужчин и женщин; так, бургундское право допускало дочерей к наследованию, только если не было сыновей. В статье 89-ой Русской Правды сказано: «Аже будет сестра в дому, то той задница не имати, но отдадять ю за мужь братия, како си могут».

По мнению Владимирского-Буданова «исключение дочерей от наследства при сыновьях есть общий принцип славянского и германского права», причем по специальному порядку наследования дочери не наследуют и тогда, когда сыновей не осталось, как в классе смердов по Русской Правде³. Мотивом такого порядка ученые выставляют первобытную семейную основу права наследования, согласно которой семья как целое и является собственником своего имущества. При непрочности связи женщин с семьей, в которой они родились, понятно почему они лишались права на это имущество.

Из содержания вышеприведенных законоположений не видно, лишены ли были у армян дочери наследственных прав даже при отсутствии братьев, или же только при них. Сообщение Юстиниана, что «наследуют родителям мужчины, а отнюдь не женщины», говорит как будто в пользу полного лишения наследственных прав лиц женского пола, т. е. не только при братьях, но и без них.

При изучении начальных фазисов развития наследственного права весьма интересным является, между прочим, вопрос о наследовании боковых родственников. Факт наследования после боковых и остального рода с исторической точки зрения представляет, несомненно, значительный успех сравнительно с тем положением, какое наблюдается на низших ступенях развития наследственного права.

³ М. Ф. Владимирский-Буданов, Обзор истории русского права, издание пятое, СПб., 1907, стр. 494.

Известно, например, что в древнейшем римском праве наследовали только *sui*, а агнаты и *gentiles* были допущены позднее. Точно так же в древнерусском праве, согласно Русской Правде, не допускалось наследование боковых, а тем более дальнего родства, и за неимением детей наследство становилось выморочным и шло князю.

Постепенное расширение круга родственников, призываемых к наследованию, есть факт, являющийся продуктом исторического развития наследственного права.

В связи с этим крайне любопытно, что в вышеприведенной новелле 21-ой есть ясное указание на существование у армян наследования в боковой линии в следующем отрывке,

«мы нашли также нужным исправить у них сим законом то скверное зло, дабы наследства от родителей, братьев и остального рода не принадлежали одним мужчинам и никогда женщинам».

В каком порядке призывались у армян боковые к наследованию, впереди восходящих, совместно с ними, или после них об этом ничего не знаем. Из приведенного отрывка 21-ой новеллы видно только, что боковые и другие родственники допускались к наследованию. Однако своеобразной чертой развития наследственного права у армян было то, что расширение круга наследующих распространялось у них только на лиц мужского пола, а не женского. В новелле 21-ой ясно указано, что женщины у армян не получили наследства не только после родителей, но и после братьев и остального рода.

Из сообщения Юстиниана видно, кроме того, что женщины у армян не только были лишены наследственных прав, но даже выходили замуж без приданого и покупались женихами. Поэтому Юстиниан в вышеприведенной 21-ой новелле указывает на недоступность этого обычая и повелевает, «чтобы без приданного женщины не выходили замуж и не покупались теми, которые желают с ними сожительствовать».

Покупка жен, как известно, есть установление очень древнего происхождения. Она является, прежде всего, обратной стороной похищения и должна была появиться в самый разгар действительного их похищения. Денежное вознаграждение

дение пострадавшей стороне служило средством примерения с родителями похищенной.

В древнем римском праве форма брака, известная под названием *coemptio*, которая совершалась в виде *imaginaria venditio*, представляет собою переживание первоначальной реальной покупки жен. В Начальной летописи сказано о Владимире Святославиче, что он «вдасть за вено грекам Корсунь царице дела». Установление брака покупкой невест имеется и в древнегерманском праве: муж должен был там купить право власти (*Mundium*) над женщиной у того лица, которому это право принадлежало до брака. С этой целью он должен был уплатить цену женщины, которая, обыкновенно, равнялась ее вире.

С принятием христианства, хотя у армян был введен порядок установления брака согласно каноническим правилам, но эти правила по-видимому не применялись в армянской жизни во всей строгости, и древние местные обычаи оказывались сильнее церковных постановлений. В Судебнике Мхитара Гоша, составленном в 1184 году, имеются три статьи, в которых установлены строгие наказания против похитителей жен и их пособников.

Ко времени Юстиниана эти особенности брачного института в Армении, естественно, должны были казаться ромеям «варварскими». Поэтому и император Юстиниан желал распространить на армян действие дотальной системы римского права, получившей окончательную отделку при нем же. В чем же состоял этот дотальный институт империи?

Основами этого института были *dos* и *donatio propter nuptias*. В обеспечение издержек семейной жизни муж получал со стороны жены приданое, которое, и называлось у римлян *dos*, а у греков *ferne* или *proix*. Параллельно к *dos* со стороны мужа являлся «брачный дар» *donatio propter nuptias*, который до Юстиниана назывался *donatio ante nuptias*. Дар этот по размеру должен был соответствовать *dos* и предназначался также *ad opem matrimonii sublevanda*.

Из содержания 21-ой новеллы видно, что император желал эти порядки привить и в армянской земле.

Но каким образом можно было провести эту реформу в случае, если бы сами жители беспрекословно подчинялись ста-

ринному местному праву, закрепленному и освященному инерцией обычая? Новелла 21-ая, адресованная проконсулу Акакию, обязанность принуждения к выдаче приданого возлагала, по-видимому, на имперские власти. И это не было чуждо имперскому законодательству. В дигестах имеется указание, что власти могли принудить отца к установлению приданого и в этом случае определяли размер *dos*.

Рассмотрев выше сообщения законоположений Юстиниана об аднафетном наследовании у армян, мы оставили без внимания один из существеннейших вопросов наследственного права, именно вопрос о наследовании по завещанию. Была ли эта форма наследования известна в Армении ко времени издания новелл?

Из сообщений древне-армянских историков видно, что завещания в эту эпоху не были чужды древним армянам. По сообщению армянского историка Лазаря Парпского⁴, патриарх Саак (умер в 439 г., 7 сентября) за неимением сына оставил все свои владения единственной дочери, княгине Мамиконидов, в наследство ей и ее потомству на вечные времена. Завещание в пользу дочери историк объясняет тем, что у «Саака не было сына». Следовательно, наследование по завещанию существовало у армян задолго до издания новелл Юстиниана.

Более чем вероятно, что появление в Армении этой формы наследования в какой-то степени следует приписать влиянию христианского духовенства. Принятие христианства армянами в начале IV века и перенос к ним правовых идей христианской церкви, очевидно, должны были оказать влияние на местное право, главным образом в области семейного и наследственного права, ввиду того, что дела о наследовании по тесной связи их с семьей, подлежали ведению духовенства. Таким образом, идею о завещании выдвинула, по-видимому, церковь и открыла таким путем новый порядок перехода имущества.

На существование завещательных распоряжений у армян, помимо данных древних армянских историков, указывает также вышеприведенный эдикт Юстиниана. В § 2 главы I эдикта читаем:

⁴ См. кн. I, гл. 18, стр. 37 (Тифлис, 1904).

«а в случае ежели найдутся лица, кои своих дочерей, хотя и не призываемых к обычному у них аднафетному наследованию, все-таки записали в наследницы, то и они и рожденные от них дети должны участвовать в наследовании родовых имуществ».

Сообщение это, как видим, не оставляет никакого сомнения в том, что завещания не были чужды армянам. При этом слова «записаны в наследницы» свидетельствуют, что завещания эти были писанные.

Назначение дочерей наследницами вопреки аднафетному обычаю дает право установить определенный произвол воли завещателя. Завещания, на которые намекает Юстиниан, по-видимому, не были распределением имущества между законными наследниками, а имели целью изменение обычного порядка наследования. По этому более чем вероятно, что наследование по завещанию могло у армян существенно различаться от наследования по обычаю.

Но возникает вопрос, почему упомянутые завещания в пользу дочерей не удовлетворили императора. Думаю, что решение этого вопроса не представляет трудности. Повеление Юстиниана об участии дочерей, назначенных наследницами, также и в наследовании родовых имений можно объяснить лишь тем, что по отношению к родовым землям (*genearchica*) аднафетный обычай армян оставался непоколебимым, и воля завещателя не могла нарушить его даже в интересах своих дочерей. Свобода завещателя, как видно, не распространялась на родовые имущества, которые могли переходить только по аднафетному порядку наследования.

Нам кажется по этому, что совершенно прав Адонц⁵, утверждавший, что в феодально-нахарарской Армении родовые земли переходили по агнатной линии, с изъятием женщин из линии наследования. Нечто сходное с этим мы встречаем у германских племен. Так, например, в *Lex Salica* (59,5) читаем: *De terra vero nulla in muliere hereditas est, sed ad virilem sexum qui fratres fuerint tota terra pertinet*⁶.

⁵ Н. Адонц, «Армения в эпоху Юстиниана», СПб., 1908, стр. 194.

⁶ См. G. Waitz, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, III Aufl., I, с. 64.

Вопрос о существовании у армян рядом с наследованием по аднафетному обычаю наследования по завещанию представляет большой интерес, так как свобода завещательных распоряжений, хотя и не полная, указывает на возвышения прав отца семейства. Новеллы Юстиниана, по-видимому, заставляют армян в состоянии переходном к правам личным.

В XII веке, ко времени Судебника Мхитара Гоша, процесс развития свободы завещаний мы уже находим у армян законченным. К этому времени личность главы семейства настолько усилилась, что он мог даже назначить наследником постороннее лицо.

На основании некоторых данных новелл Юстиниана мы усиленно постарались осветить наследственные порядки и характер наследования у армян ко времени этого императора. Но нам остается еще выяснить один весьма важный вопрос. Как видно из вышесказанного, император Юстиниан желал распространить силу имперского законодательства на армян. Но возникает вопрос, почему он в борьбе с «варварскими» обычаями армян, главное свое внимание обратил именно на наследственное право и издал специально новеллы по этому вопросу.

Н. Адонц в указанном выше труде «Армения в эпоху Юстиниана» подробно останавливается на этом вопросе и дает весьма любопытный ответ на него. По мнению Н. Адонца, приведенные два документа, несомненно, относятся к мерам, направленным против феодального строя в Армении и служат ключом к раскрытию подкладки реформ Юстиниана.⁷

Мы полагаем, что мотивом к изданию приведенных законоположений, хотя и могли быть отчасти соображения политического характера, но, главным образом, послужили совершенно иные, далеко не «возвышенно-правственные» соображения. Демагогические выпады Юстиниана против «варварской» Армении, лицемерная и ханжеская «защита» им равноправности армянок в наследовании, составляющая сущность новелл, наваяна, на наш взгляд, корыстными интересами ромейцев, вступавших в смешанные браки с армянскими.

При постепенной романизации армянской страны, начатой:

⁷ «Армения в эпоху Юстиниана», стр. 196.

еще при предшественниках Юстиниана, число смешанных браков в Армении все более и более возрастало. Этому способствовало еще то обстоятельство, что в этнографическом отношении большая часть Западной Армении состояла из смешанного народонаселения. К тому же туда стекались имперские войска и многочисленная бюрократия.

При участвовавших смешанных браках невесты из армян, согласно местному обычаю, не только не получили доли из наследства, но и выдавались замуж без надлежащего приданого. А между тем ромейки, вступавшие в брак с лицами армянского происхождения, могли получить и приданое и наследство.

Это, очевидно, и возмутило ромейцев. Помимо материального ущерба, наносимого им, возникла при этом коллизия юридических норм местного права с правовыми идеями законодательства империи. Момент этот, конечно, чисто юридического характера, и мы считаем его ближайшим и вероятным поводом к изданию рассматриваемых нами новелл.

Следует особо отметить, что неудобство наследственных порядков армян должны были чувствовать острее других лица высшей ромейской бюрократии и знати, состоявшие в браке с армянками. Адиафетный обычай армян лишал их значительных богатств, на которые они имели бы некоторые права при господстве в Армении наследственных начал империи. Пользуясь влиянием при дворе, думаем, что они именно и могли склонить императора к изданию вышеприведенного эдикта «О порядке наследования у армян».

Предположение это подтверждается, по-моему, тем обстоятельством, что эдикт 535 года должен был иметь силу не с момента его издания, а со вступлением Юстиниана на престол (527 г.), т. е. действие его могло простирались на факты, предшествовавшие его обнародования.

Обратная сила действия этого закона явно указывает, что законодателем руководили при этом какие-то субъективные соображения. И нам кажется вполне вероятным, что закон этот был орудием личных целей заинтересованных лиц. Если бы действие эдикта простиралось только на будущее время, то недовольные и обойденные ромейцы, склонившие

императора к изданию эдикта, ничего не выиграли бы, так как уже состояли в браке, и жены их были уже лишены как приданого, так и наследства.

Однако применение нового закона к истекшим годам непременно должно было вызвать осложнения и путаницу. Кроме того, в глазах армян этот закон должен был казаться более чем несправедливым и мог легко подорвать всякое уважение к введенному у них римскому праву.

Император, по-видимому, скоро осознал свою ошибку и в 21-ой новелле сделал новое распоряжение, ограничив срок действия закона началом 14 индикта (с сентября 535 г.).

Какова была судьба преобразований Юстиниана в имперской Армении, действовали ли проведенные им меры бесспорно, об этом, к сожалению, исторические памятники не дают необходимых сведений. Не думаем, чтобы можно было быстро и легко преобразовать своеобразный уклад армянской жизни. Навязывая насильно армянам идеи римского права, Юстиниан не предвидел, конечно, что право каждого народа зависит теснейшим образом от социально-экономических условий жизни этого народа.

Наследственные начала римского права были продуктом многовекового исторического развития римлян. Проникнутые началами индивидуализма, принципы эти, конечно, не могли отвечать условиям армянской жизни.

Любопытно, что сборники древнеармянского права, составленные в XII и XIII веках, указывают на повсеместное господство у армян семейного начала наследования взамен кровного, свойственного Юстиниановскому праву. За немногими отступлениями характер наследования остался у них тот же, какой намечен в новеллах Юстиниана.

Правда, римское право оказало влияние на некоторые второстепенные явления наследственного права армян, но основной семейный принцип наследования остался у них почти незатронутым.

Следует при этом иметь в виду, что армянское духовенство находило аналогию древнему адиафетному обычаю армян в Моисеевом законодательстве и со своей стороны поддерживало этот порядок авторитетом церкви.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

- Աբաս, Հովհաննես Սմբատի կնոջ հայր 155
 Աբաս, որդի Գագիկի Ա-ի 155
 Աբգլա 319
 Աբեղյան Մ. 200, 201, 356
 Աբղլ-Մելիք 121
 Աբրահամ Խոստովանող (Երեց) 29, 44, 45, 68, 199, 309, 310, 342
 Աբրահամ Մամիկոնյան, Եպիսկոպոս 143
 Աբու Բեքր, Մահմեդի հաջորդ 73
 Աբուսալիդ Բահատուր Խան 85
 Ագաթանգեղոս 23—28, 144, 194, 198, 199, 213, 214, 217, 221, 232, 235, 239, 240, 249, 251, 259, 267, 290—291, 321—322, 333, 338, 340, 354, 355, 367, 432, 433
 Ադոնց Ն. 11, 14, 18, 20, 22, 28—31, 34, 37, 38, 42, 43, 51, 67, 68, 70, 74, 80, 82, 86, 92, 94—96, 99, 105, 107, 138, 145, 191—193, 196, 212, 216, 219, 222, 226, 228—231, 233, 234, 236, 240, 243, 246, 255, 258, 262, 265, 272, 281, 282, 285, 306, 307, 321, 336—339, 341—344, 348, 349, 377, 380—382, 384, 385, 387, 420, 430, 431, 433, 434
 Աթանաղիսես, Հուսիկ կաթողիկոսի որդի 287, 299, 300
 Ալա Մովսիսի, ամիրա 80, 241
 Ալի Արմանի, ոստիկան 94, 100
 Ալիշան Հ. Ղևոնդ 86, 99, 122, 148, 150, 201, 217, 229, 244
 Ալիսալան 83
 Ակակիոս, Առաքին Հայրի պրոկոնսուլ 423
 Ակինյան Ն. 202, 318, 319
 Ահարոն, վանական 141, 276
 Աղան (Տեր Աղան), Վահան Մամիկոնյանի բեռի 48, 49, 61, 314, 315
 Աղբիանոս, Եպիսկոպոս 286, 294, 398
 Աղբուղա Զաքարյան, որդի Իվանի 147, 148
 Աղձնյաց տոհմ (աղզ) 221, 376
 Ահառյան Հր. 122, 123, 236, 328
 Ամասյան, որդի Գրիգորի 148
 Ամիրբեկ, որդի պարոն Սահմաղինի 158
 Ամիրզունա Խան 114
 Ամմիանոս Մարկելիսոս 396, 397
 Անակ 338
 Անանիա, Հոռոմոսի առաջնորդ 155, 156
 Անանիա Շիրակացի 73, 88, 116—119, 127—129, 131, 132, 149, 152, 199, 372
 Անաստաս, կայսր 69
 Անդովկ, Սյունյաց իշխան 224, 245
 Անձիտի նախարարություն 256
 Անտիոքոս Մեծ 380
 Անտոնիոս 279
 Աշխեն, Տրդատիոսի կին 249
 Աշնակ, որդի Վահանի 141, 276
 Աշոտ Ա, Հայոց թագավոր, իշխանաց իշխան 94, 100, 394
 Աշոտ Գ Ողորմած, Հայոց թագավոր, 83, 101, 104, 394
 Աշոտ Դ, Հայոց թագավոր, որդի Գագիկ Ա-ի 155, 156
 Աշոտ, որդի Դորգեի 108
 Աշոտ, որդի Փիլիպպեի 141, 275, 276
 Աշուշալ, Գուգարաց բղեղի 49, 315
 Ասլլաբիպ, որդի Գրիգոր Պահլավունու, մարզպան 99
 Ասուրսեթ 79, 102, 241
 Առավան, հազարապետ 243, 300
 Առոն (Ահարոն), մագիստրոս 154, 156, 157

- Ասողիկ, տե՛ս Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ
 Ասպուրակես, Եպիսկոպոս 287
 Ավագ, ամիրսպասալար 122
 Ավագ (Ավագ Զաքարյան), պապ Զաքարիայի 108
 Ավգերյան Հ. 73, 116, 127, 131, 132
 Ավդալբեղյան Բ. 70, 145, 202, 289, 313, 329, 349, 434—436
 Ավդուլա, որդի Դավթի և Վահապ Եփաթայի 108
 Ավետյաց պարոն, հայր պարոն Սահմատի 148
 Ատովմ, որդի Վահանի 34, 36, 280
 Ատրնեբեհ, Սյունյաց տեր, Վասակ Սյունեցու որդի 135, 141, 269, 275
 Ատրվշնասպ Յոզմանդյան, հայոց մարզպան 80, 242, 243
 Արամ, նահապետ 44
 Արիստակես, որդի Գրիգոր Լուսավորչի 293
 Արիստակես Լաստիվերտցի 199, 394, 395
 Արծրունիներ 309, 405, 416
 Արծրունյաց նախարարություն 222
 Արծրունյաց տոհմ 400, 401
 Արդուն Խան 148
 Արշակ Բ, Հայոց թագավոր 19, 175, 215, 221, 226, 228, 229, 232, 239, 250, 265, 267, 281, 319, 328, 370, 399, 401, 402, 405
 Արշակ Գ, Հայոց թագավոր 420
 Արշակունիներ հայ, պարթև (տոհմ, տուն, աղզ) 14, 16—19, 22, 23, 25, 28, 56, 65, 76, 79, 90, 143, 179, 181, 187, 188, 190, 195, 213, 221, 226, 228, 230—239, 247, 248, 253, 256, 262, 265, 278, 279, 281, 282, 286, 289, 294, 296, 300, 301, 306, 327, 334, 336—339, 341, 370, 376, 384, 385, 391, 396, 397, 399, 400, 403—406, 409, 424, 425, 428, 429, 431—434, 436
 Արշավիր Արշարունի, իշխան 225
 Արշավիր Կամսարական 245
 Արտաշես Ա, Հայոց թագավոր (189 մ.թ.ա) 235, 243, 257, 371, 374, 380—382, 384
 Արտավազ, հայր Սարգսի 113
 Արտավազ Մամիկոնյան, հայր Վաչե սպարապետի 230, 401, 402
 Արտավազ Մամիկոնյան, հայոց սպարապետ, որդի Վաչե սպարապետի 245, 246
 Արտաշես, որդի Վառժապուհի, Արշակունի թագավոր 407
 Արտավազ Բ, Հայոց թագավոր 358
 Արտավան Արշակունի 423
 Արտեն, Արեղենից իշխան 263
 Արուստան, որդի Սահակի 141, 275
 Բարգեն, հայր Վահանի 141, 276
 Բարգեն, որդի Փիլիպպեի 141, 276
 Բազարատ Բազարատունի 235, 236
 Բազարատ Վիսկացի, մագիստրոս 112
 Բազարատունիներ 234, 236, 237, 350, 352, 360, 368, 375, 384
 Բալահովտի նախարարություն 256
 Բակր, հայր Հեշայի 39
 Բակուր, Աղձնյաց բղեղի 398, 401, 402
 Բահաղին, որդի Դավթի և Վահապ Եփաթայի 108
 Բահաթրյան Ս. 202
 Բաստամյանց Վ. 71, 111, 152, 153, 200, 228, 313
 Բատա, դայակ 246
 Բարգաբրան, Տիգրան Բ-ի զորավար 357, 358
 Բարսեղ Վ. 85
 Բելազորի 121, 359
 Բեռն, Ամասյանի կին 148
 Բորյան Բ. Ա. 374
 Բրյուսով Վ. 364
 Բրոսս Մ. 124, 139, 140, 142, 273, 274, 276
 Բուզա, արաբ զորավար 33, 345, 346
 Գագիկ Ա, Հայոց թագավոր 99, 108, 147, 155, 394
 Գագիկ, որդի Սյունյաց Գրիգոր իշխանի 141, 275
 Գագիշ, Խորխոռունյաց իշխան 263
 Գալբիկ, Արեղյանբի իշխան 225
 Գալեմբուրյան Գ. 202, 286
 Գարազայան Ա. Մ. 45, 202, 237, 247, 309, 319, 408, 411, 428

Գարեգին, Ռշտունյաց զավառի տեր 225
 Գարջոյլ, մաղխազ 240, 241
 Գաֆֆարով Միրզա Արղույլա 106
 Գեւցեր Հ. 202, 286
 Գիրբուն Ե. 187
 Գիզո, ֆրանսիացի դիտնական 208
 Գղակ, մարզպետ 239
 Գյուտ, վահանունյաց իշխան 263
 Գյուտերբոկ Կ. 64, 81, 202, 354, 407, 420
 Գնել, մեծ սեպուհ Արշակունի (Արշակ
 թագավորի եղբոր որդի) 22, 226, 259,
 265
 Գնթունիների տոհմ 196
 Գողթան տուն 376
 Գնունյաց ազգ (տոհմ) 79, 241
 Գորգե, հայր Աշոտի 108
 Գրիգոր, Լապաստակի որդի 113
 Գրիգոր Լուսավորիչ 23, 24, 41, 42, 98,
 99, 101, 102, 143, 249, 286—291,
 293, 294, 298, 358, 404, 432
 Գրիգոր Լուսավորչի տոհմ 247, 294, 399,
 403
 Գրիգոր, հայր Ամասեանի 148
 Գրիգոր Նարեկացի 95
 Գրիգոր, որդի Մարծպանի 108
 Գրիգոր, որդի Սահակի 141, 275
 Գրիգոր, որդի Փիլիպպեի 141, 275
 Գրիգոր Պահլավունի, հայր Ապղարիպի 99
 Գրիգոր, Սյունյաց տեր 141, 275
 Գրիգոր, Տարոնի եկեղեցիների վերակացու
 246, 247
 Գրիգոր, Տուրոնի եպիսկոպոս 416
 Գուրկո-Կրյաժին Վ. 390, 391
 Դանիել, բորեպիսկոպոս 246
 Դավիթ, ամուսին Էփաթայի 108
 Դավիթ, որդի Դեմետրե թագավորի, 148
 Դավիթ, Սյունյաց եպիսկոպոս 135, 139,
 269, 274
 Դատարեն, Բզնունյաց նահապետ 398, 399
 Դարմեստետեր 316
 Դեմետրե թագավոր, հայր Դավթի 148
 Դեմեդապուհ 64, 65, 69, 74, 75, 77, 78,
 96, 248, 288, 289
 Դիլ Շարլ 129
 Դիմաքսյան ազգ (տոհմ) 228

Դիոկլետիան 67, 349
 Դիոսկորիդ, բժիշկ (I դար մ.թ.) 363
 Դյակոնով Մ. 93
 Դյուլորյե Ե. 124, 125
 Դորն Մ. 139, 273
 Դրաստամատ, ներքինի 239
 Եզանզուխտ 29, 342
 Եզիտ, որդի Մուսավիայի 93
 Եզյանց Կ. 124
 Եզնիկ Կողբացի 200, 427
 Եղիազարյան (Եղիազարով) Ս. 82, 84—
 87, 107, 150, 151, 154, 156
 Եղիշ 20, 21, 29, 30, 41, 52, 63—65, 67,
 68, 70, 72, 74—77, 82, 89—92, 95,
 96, 99, 129, 194, 200, 220, 225, 227,
 229, 242, 243, 245, 248, 252, 259,
 263, 264, 267, 283, 285, 288, 289,
 308, 322, 323, 341—343, 347—349,
 355, 361, 366, 371, 407, 408, 411—413
 Եվազր, պատմիչ 416, 419
 Եվսեբիոս 427
 Եվստաթիոս, Բեսալունիկի մետրոպոլիտ
 363
 Երուազ 371, 374
 Զալեման Կ. 106
 Զավարյան Ս. 8
 Զավեն, կաթողիկոս (IV դար) 300, 301
 Զարեհանայան Գ. 48, 202, 314
 Զարեհ, Մովսիս թագավոր (189 մ.թ.ա.)
 380, 381, 384
 Զարեհ, Մովսիս իշխան (IV դար) 243
 Զարմանգուխտ, Հայոց տիկին 241
 Զաքարիա իշխան (XIV դար) 84
 Զաքարիա, իշխան, թու Ավագ աթաբեկի
 108
 Զաքարիա, կաթողիկոս (IX դար) 417
 Զաքարիա սարկավագ, պատմիչ 114
 Զաքարիա բահանա, ոմն 368
 Զաքարյաններ 388
 Զենոր Գյակ 229
 Զենոն, կայսր 421
 Զոյե, բյուզանդական կայսրուհի 154
 Զորա, Ռշտունի իշխան 240
 Էմին Մկրտիչ 50, 85, 86, 90, 107, 122,

135, 200, 212, 219, 258, 260, 269, 314,
 317, 320, 338, 366, 368
 Բալե, ոմն 148
 Բեռզորոս, հայր Զեանշերի 141, 276
 Բեռզորոս Ռշտունի 385
 Բեռփանես Բյուզանդացի 416
 Բողթե, ոմն 148
 Բովմա Արծրունի 33, 79, 92, 102, 103,
 200, 237, 241, 253, 345, 346
 Բուրբ, հայր Միհրանի 141, 276
 Ժուկովսկի Վ. 106
 Իրն Խորհագրեչ 120
 Իլլոս, զորապետ 421
 Ինճիճյան Ղ. 21, 203, 212, 218, 223—
 225, 237, 247, 252, 253, 257, 258, 269,
 262, 265
 Իսիդոր Խարաբացի 87
 Իվանե աթաբեկ Զաքարյան 86, 122, 123
 Իվանե Զաքարյան, հայր Աղբուղայի 147,
 148
 Լանկթամուր 388
 Լաւաստակ, հայր Գրիգորի 113
 Լեման Հաուպտ Կ. Ֆ. 197
 Լեո 25, 26, 203, 319
 Լորան Ժ. 95, 431, 433
 Լուկուլոս 390
 Լեոն Գ. Կիլիկիայի թագավոր 123
 Խալաթյանց Գրիգոր 49, 315, 362, 364
 Խեշա, որդի Բակուր բղեշի 402
 Խոճե, ոմն 148
 Խոշակ, Իվանե աթաբեկի կին 86, 122, 123
 Խորեն Երեց 44, 45, 309
 Խոռ Խորխոռունի, մաղխազ 240
 Խորեն Ժ. վարդ. Ստեփանե 50, 51, 52,
 90, 205, 260, 317, 320
 Խորենացի տե՛ս Մովսես Խորենացի
 Խոսրով Ա Անուշիրվան (VI դար) 66, 68,
 69, 72, 78, 80, 316, 347, 348, 416—
 419, 423
 Խոսրով Արշակունի, Հայոց թագավոր (IV
 դ. վերջ) 409
 Խոսրով Բ Պարվեզ, պարսից թագավոր
 119, 125, 126, 368, 397—399

Խոսրով Բ, Հայոց թագավոր 338
 Խոսրով Գ Կոստակ, Հայոց թագավոր 217,
 240, 245, 294, 397, 398, 401
 401
 Խոսրով Սահակ, որդի Ներսես Մեծի 287
 Խոսրով, որդի Շապուհի 141, 276
 Խոսրովանուշ, Հայոց թագուհի 147, 152
 Խոսրովիդուխտ, Տրդատիոս թագավորի
 բույր 249
 Խորավարան, իշխան 372
 Խորխոռունիներ 240
 Խրիստենսեն Արթուր 316
 Մալեհ (Արղա) 319
 Կամսարականների տոհմ 19, 232, 401,
 402, 415
 Կանայանց Ստ. 199, 214
 Կապետինգներ (տոհմ) 28
 Կավատ, պարսից թագավոր (488—531
 թթ.) 66, 78, 119, 120, 348
 Կավատ, պարսից թագավոր (VI դ., վերջ)
 417
 Կատրանիդե, Հայոց թագուհի, Գագիկ Ա-ի
 կին 147, 156
 Կարլ Մարտել, Կարոլինգյան թագավոր
 296
 Կարոլինգյան տոհմ 28
 Կարսո 3. 76, 86, 110, 122, 162, 258,
 286, 313, 314, 351
 Կիլիկիան, ամիրա 147
 Կնապապ Գեորգ, գերմանացի գիտնական
 54
 Կողմա, արար պատմիչ 120
 Կողթեկ, Ուրծայի իշխան 227
 Կոմա Մամիկոնյան 228
 Կոստանդիանոս, Բյուզանդիայի կայսր 419
 Կոստանդին Կոստանդինոս, Բյուզանդիայի
 կայսր 319
 Կոստանդին X Դուկաս, Բյուզանդիայի
 կայսր 83, 84, 87, 108, 112, 165
 Կոստանյանց Կ. 83, 147, 201, 203, 219,
 223, 224, 226, 229, 394
 Կորյուն 80, 194, 200, 232, 242, 243, 267,
 299, 300, 307

Կրասոս 279, 358
 Կրեմեր Ա. 73, 74, 120
 Կուլակովսկի Յ. 130
 Կուլեշեր Յ. 112
 Կուրտ, հայր Մխիթար Իսախանյան 113
 Լաբիր իրն Մալաթիա, խալիֆ 359, 360
 Լազարբեկ, որդի պարոն Սահմադինի 158
 Լազկերտ Ա., Պարսից արքա 409, 410
 Լազկերտ Բ, Պարսից արքա 20, 41, 44, 63—66, 69, 70, 72, 74, 75, 80, 103, 119, 126, 227, 242, 244, 248, 249, 251, 260, 263, 267, 289, 297, 303, 347, 408, 410—414, 421
 Լամադասպ Մամիկոնյան, հայր Վարդան Մամիկոնյանի 246, 296, 434
 Լամադասպ, եպիսկոպոս (XIII դար) 158
 Լամադասպյան Մամիկոնյան, եղբայր Վարդան Մամիկոնյանի 434
 Լամբարյան Հ. 202, 203, 407
 Լամդե, հայր իշխանաց իշխան Վահրամի 147
 Լալի նահապետ 17, 22, 261, 262
 Լայտ Վ. 81
 Լայր մարդպետ 237—240, 250, 400, 401, 403
 Լասան, որդի Շապուհի 141, 276
 Լավիկ, ձեռնավոր 158
 Լարոբյունյան Ս. 200
 Լեշ, Բակրի որդի 39
 Լերոգոտ 378, 379
 Լիոնենյանց, լինացի 73
 Լմայակ Գիմարյան, իշխան 225
 Լմայակ Մամիկոնյան, եղբայր Վարդան զորավորի 38, 263, 303, 434
 Լյուրջման Հ. 19, 20, 38, 40, 82, 86, 87, 89, 92, 136, 138, 140, 145, 230, 231, 236, 263, 270, 273, 274, 278, 302, 305
 Լյուրկանոս, հրեա քահանա 357, 358
 Լոհան եպիսկոպոս, որդի Փառեն կաթողիկոսի 294, 295
 Լովհան Մամիկոնյան, պատմիչ 91, 129
 Լովհան Գաբրիելյանցի, հայոց կաթողիկոս 143
 Լովհան Դանդալունի, հայոց կաթողիկոս 79, 195, 197, 200, 201, 364, 373

Լովհան Մայրապետանցի 197
 Լովհան, որդի Ներսեսի 141, 276
 Լովհանեն Բեկլարեցի, պատմիչ 416, 419
 Լովհանեն Գրասխանակերտցի, հայոց կաթողիկոս 40, 93—95, 102, 103, 106, 201, 294, 304, 369
 Լովհանեն Եփեսացի, պատմիչ 416
 Լովհանեն Սմբատ, Հայոց թագավոր 155
 Լովսեպոս Փղավիտ 358
 Լրահատ Կամսարական, եղբայր Ներսես Կամսարականի 48, 314, 372
 Լրահատ, որդի Սահակի 141, 275
 Լրահատ, որդի Սյունյաց իշխան Գրիգորի 141, 275
 Լրահատ, Սյունյաց իշխան, Քուլդիդուտի ամուսին 135, 139, 269, 274
 Լուլիանոս, կայսր 405
 Լուռ, Փիլիպպի աղատ, Շապուհի որդի 141, 275
 Լուսիկ կաթողիկոս, 240, 287, 303
 Զադիկ, որդի Վահանի 141, 276
 Ղազար Փարպեցի (Փարպեցի) 20, 21, 29, 34, 35, 39, 44—46, 48, 49, 61, 79, 80, 194, 200, 219, 225—227, 230, 242, 243, 245, 252, 259, 260, 263, 264, 279, 285, 287, 295, 299, 303, 304, 309, 310, 314—316, 322, 323, 328, 333, 337, 342, 355, 363—365, 371, 409—415, 434
 Ղայիր, ոմն 148
 Ղլտճյան Ա. 19, 30, 79, 89, 90, 98, 99, 102, 105, 109, 137, 200, 218, 221, 244, 252, 262, 271, 272, 282, 284, 287, 288, 290, 293, 295, 301, 324, 326, 329, 330, 334, 343, 350, 364, 367, 371, 373, 387, 408
 Ղևոնդ երեց 253
 Ղևոնդիս, հակաթոռ կայսր 421
 Ղևոնդ, պատմիչ 93, 200, 318, 319
 Մալխասյան Ստեփան 124, 200.
 Մակլի, Խուսանի որդի 148
 Մահմեդ 73, 151
 Մամիկոնյաններ 49, 65, 223, 244, 245, 248, 398, 399, 401—403, 405, 407, 419

Մամիկոնյանների տոհմ 49, 225, 238, 245, 315
 Մանահիր, Ռշտունյաց իշխան 304
 Մանասպ Խորխոռունի 241
 Մանավադյանների տոհմ 216, 217, 225, 230, 294, 397, 398
 Մանեհ, Ապահունյաց իշխան 263
 Մանվել Մամիկոնյան իշխան (VI դար) 417
 Մանվել Մամիկոնյան, սպարապետ 225, 228, 241, 245, 246, 253, 295
 Մառ Ն. 34, 35, 37—39, 51, 52, 122, 150, 156, 212, 226, 321, 366
 Մատթեոս քահանա 143
 Մարգարետական նախարարություն 222
 Մարծպան, հայր Գրիգորի 108
 Մարկիլարտ Յ. 80, 197, 199, 213, 214, 237, 238, 244, 247, 319, 396, 400, 403, 409
 Մեհդակ Ռշտունի, հայր Տահաթի 402
 Մենանդր, պատմիչ 81, 354
 Մեսրոպ Մաշտոց 243, 299, 300, 409
 Մերուժան Արծրունի 15, 337
 Միհրան, մաղխաղ 240
 Միհրան, որդի Թուրքի 141, 276
 Միհրանական տոհմ 143
 Միհրանեան, պարսիկ հազարապետ 242, 410, 411
 Միքայել VII Դուկաս, Բյուզանդիայի կայսր 165
 Մխարկրծել սպասալար, եղբայր Իվանի 148
 Մխիթար Գոշ 31, 71, 75, 76, 87, 100, 102, 104, 106, 108, 109, 111, 114, 152, 153, 159, 200, 228, 258, 283, 289, 313, 344, 349, 350
 Մխիթար Իսախանյան, որդի Կուրտի 113
 Մխիթար, հայր Վահանի 141, 276
 Մխիթար վարդապետ 35, 60, 200, 280, 298, 301, 313, 332
 Մովսես Խորենացի 14—18, 20—23, 25, 26, 44, 50—52, 89, 132, 200, 212, 215, 218—220, 225, 229, 235, 239, 240, 243, 246, 247, 257, 260—262, 264, 265, 287, 303, 304, 309, 317—321, 327, 336—340, 357, 358, 365, 366, 368—370, 373, 374, 384

Մովսես Կաղանկատվացի 48, 70, 72, 73, 134, 135, 143, 146, 268, 269, 314, 338, 365, 366, 368
 Մուավիա, խալիֆ 70, 385
 Մուշե, երեց 19, 262
 Մուշեղ Մամիկոնյան, սպարապետ 19, 43, 215, 232, 237, 239, 250, 253—256, 307, 361, 362
 Մուշեղ, որդի Սմբատի 141, 276
 Մուշեղ, որդի Վասակի, Մեծ Հայքի ստրատեղատ 175, 267
 Մուշեղ, որդի Տիրոցի 141, 276
 Մուշեղյան Նյուսալավուրտ, պարսից զորավար 371
 Մուսայելյան Հ. 82, 96, 204
 Մուսե, արաբ զորավար 79, 241
 Մուրադյան, նախարարական տուն 225, 374
 Յաքոտ 359
 Յուստինիանոս, կայսր 80, 129, 130, 353, 385, 421—424, 427
 Յուստինոս, կայսր 418
 Յուստինուս, պատմիչ 279
 Յուսուփ, արաբ ոստիկան 93
 Ներշապուհ, Արծրունյաց իշխան 19, 262
 Ներշապուհ Մամիկոնյան, եպիսկոպոս 103, 105, 136, 137, 144, 195, 196, 209, 270—272, 283, 287, 290, 301, 365, 371, 373
 Ներսես Կամսարական, եղբայր Հրահատի 48, 314, 372
 Ներսես Կամսարական, որդի Արշավրի 372
 Ներսես, հայր Լովհանի 141, 276
 Ներսես, Ուրծալի իշխան 263
 Ներսես Պարթև, Հայոց կաթողիկոս 55, 56, 250, 287, 294, 296, 299, 326, 333, 359, 370, 401, 403, 404
 Ներսես Բ, Հայոց կաթողիկոս 103, 105, 136, 137, 144, 195, 196, 270—272, 283, 287, 290, 297, 301, 365, 371, 373, 417
 Ներսես Գ, Հայոց կաթողիկոս 369
 Ներսես, Արշակ թագավորի սենեկապետ 300
 Նիխոր 34, 36

Նինոս, Ասորեստանի և Նինվեի թագավոր 44
 Նյուլդեկե Թ. 72, 73, 120, 121
 Նյութար Մադես, մեղացիների առաջնորդ 44
 Նորայր Բյուզանդացի 43, 204, 217, 235, 237, 307
 Նորշուան Մ. 202, 420
 Նորայտին Քոթիթ, ոմն 84
 Շահակ իշխան 238
 Շահնշահ Զարարյան (XIII դար) 122, 147, 148
 Շահնշահ Զարարյան (XIV դար) 84
 Շահխաթունյան Հովհ. եպիսկոպոս 148, 204, 229
 Շահնազարյանց Կարապետ վրդապ. 124
 Շամիրամ 366
 Շամուել, ասորի կաթողիկոս 248
 Շապուհ Բ, Պարսից արքա (IV դար) 15, 337, 356—358, 405
 Շապուհ Գ, Պարսից արքա, Հազկերտ Ա-ի որդի 409, 410
 Շապուհ Բագրատունի, Աշոտ Ա Հայոց թագավորի որդի 394
 Շապուհ, հայր Հասանի 141, 276
 Շապուհ, հայր Հուսի, Քուրդի, Խոսրովի 141, 276
 Շավասպ իշխան, Վաչե Արծրունու որդի 401, 402
 Շիրին խաթուն, ոմն 148
 Շալիգեյ Ֆր. 73, 96
 Ռոտուրտ (Ռոտուրիտա), պարոն Սենոպ Սահմադինի կին 147, 148
 Որդունիների նախարարական տոհմ 216, 217, 225, 294, 397, 398
 Որոնտաս (Օրոնտաս), Արմենիայի սատրապ 377
 Չամչյան Մ. 204
 Չոպանյաններ 387
 Չունակ, Հայոց կաթողիկոս 370
 Պալաուն խաթուն, ոմն 148
 Պապ թագավոր 24, 43, 197, 255, 256, 291, 296, 307, 308, 355, 399, 404, 432

Պապ, Հուսիկ կաթողիկոսի որդի 299, 300, 322
 Պավլով-Սիլվանսկի Ն. Պ. 430
 Պատկանյան Ք. 80, 116, 118, 123, 124, 126, 136, 270
 Պետրոս կաթողիկոս 99
 Պերոզ, պարսից թագավոր 48, 66, 109, 119, 120, 314, 348, 350, 408, 411—414, 421
 Պիլեդիկյան Բ. 19, 203, 231
 Պինիոս Կրտսեր 363
 Պլուտարքոս 201, 279
 Պոմպեոս 390, 391
 Պրոկոպիոս 81, 354, 362, 421, 423
 Ջանատա, հայր Վարդանի 141, 276
 Ջավախով Ի. 12, 32, 34—36, 46, 47, 189, 204, 219, 223, 224, 226, 228, 230, 258, 280, 311, 312, 340, 345, 376
 Ջելայրյաններ 387
 Ջիվիլեզով Ա. Կ. 189
 Ջվանշիր, իշխան 70
 Ջևանշիր, որդի Թեոդորոսի 141, 276
 Ռշտունի Մանաճիհ, նահապետ Որդունիների տոհմի 216
 Ռշտունյաց նախարարություն 222, 400, 401
 Ռոմկով Ն. 153, 189
 Ռոստովցե Մ. 272, 285
 Սահակ, Արշարունաց եպիսկոպոս 108
 Սահակ Պարթև, Հայոց կաթողիկոս 55, 58, 71, 98, 195, 200, 231, 248, 287, 288, 295, 296, 301, 326, 367, 434
 Սահակ, հայր Գրիգորի 141, 275
 Սահակ, հայր Հրահատի և Արամանի 141, 275
 Սահակ, որդի Վասակի 141, 276
 Սահակ, որդի Փիլիպպի 141, 275
 Սահակ Կամսարական, եղբայր Ներսիս Կամսարականի 372
 Սաղոմոն, Սյունյաց եպիսկոպոս 135, 139, 269, 274
 Սամվելյան Խ.— 205, 257, 283, 313, 314, 319, 369, 428
 Սանասար Սկալորդի 215

Սասանյաններ 73, 76, 190, 385
 Սատրիկ, որդի Գավթի և Վահապ Եփաթայի 108
 Սարգիս, Արտավազի որդի 113
 Սարգիս Միկնց 84, 87
 Սերենո 80, 93, 116, 118, 123—126, 129, 201, 235, 385, 417, 419
 Սևրկյաններ 383
 Սեն-Մարտեն Մ. 187, 188
 Սենոպ Սահմադին, պարոն 147, 148, 158
 Սերգենի Վ. 59, 330
 Միթի խաթուն, ոմն 149
 Միմեոն, Աղվանից կաթողիկոս 200, 301
 Միսակյաններ 218
 Միտտա, Հայաստանի առաջին ստրատեգ 423
 Մմրատ 99, 155, տե՛ս նաև Հովհաննես Մմրատ
 Մմրատ Ա, Հայոց թագավոր 93, 94, 100, 101, 104, 253
 Մմրատ Բ, Հայոց թագավոր 83, 84
 Մմրատ, Արտաշես Ա-ի դայակ 235, 371, 374
 Մմրատ Գունդստար 76, 87, 104, 157, 266, 280
 Մմրատ իշխան, հայր Մուշեղի 141, 276
 Մմրատ Մամիկոնյան, իշխան 91
 Սյունյաց տոհմ 376
 Սոփե, իշխանուհի 147
 Սպանդարատ Կամսարական 401, 402
 Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ 92, 123—126, 418
 Ստրարոն 340, 381, 384
 Սուրեն, պարսիկ զորավար 91
 Սուրեն, մարզպան (IV դար) 328
 Սուրեն (Ճիհվիր-Վշնասպ), մարզպան (VI դար) 417, 418
 Սուրմակ, երեց 287
 Սուրման, Սյունյաց իշխան 100, 104, 393
 Վահան Ամատունի, հաղարապետ 65, 80, 242—245, 248, 251, 399, 407, 408
 Վահան, հայր Աշնակի 141, 276
 Վահան, հայր Ջաղիկի 141, 276
 Վահան Մամիկոնյան, սպարապետ Հայոց 15, 34—36, 39, 48, 49, 259, 279, 299, 304, 314, 315, 328, 337, 413, 415

Վահան, որդի Բարգենի 141, 276
 Վահան, որդի Միսիթարի 141, 276
 Վահան, որդի Վահանի 141
 Վահան, որդի Վարդանի 275
 Վահան, Սյունյաց իշխան 80, 419
 Վահապ Եփաթա, ոմն 108
 Վահրամ, իշխանաց իշխան, որդի Համզեի 147
 Վահունի, նախարարական տուն 338
 Վաղարշ, Պարսից թագավոր (484—488 թթ.) 414
 Վաղարշ, Անձիտի իշխան, 242, 243
 Վաղարշակ, Հայոց թագավոր (Տրդատ Ա) 17, 215, 218, 225, 235, 239, 261, 327, 368
 Վաղինակ, հորեղբայր Վասակ Սյունեցու 225, 229
 Վաչագան (Վաչե), Աղվանից արքա 38, 134, 136, 138, 142, 143, 146, 196, 200, 268, 270, 272, 277, 314
 Վաչագան Բարեպաշտ 143
 Վաչե Արծրունի, հայր Շավասպի 402
 Վաչե Մամիկոնյան, զորավար 225, 228, 245, 267, 398, 399, 401, 402
 Վասակ Ա, Սյունյաց թագավոր 147
 Վասակ Մամիկոնյան, իշխան 228, 230, 263, 401, 402
 Վասակ, Մեծ Հայքի ստրատելատ Մուշեղի հայր 175, 267
 Վասակ, որդի Փիլիպպի (IX դար) 141, 275, 276
 Վասակ Սյունեցի (V դար) 30, 225, 227, 229, 244, 251, 253, 303, 333, 342, 371, 408
 Վասակ Սյունեցի (IX դար), հայր Փիլիպպի 135, 141, 269, 275, 276
 Վարազդատ, Հայոց թագավոր 226, 245, 246
 Վարազներսես, որդի Կողբեկի 227, 230
 Վարազշապուհ, Պալաունյաց իշխան 263
 Վարազվազան, Սյունիքի սեպուհ 225
 Վարդ Մամիկոնյան 371
 Վարդան, հայր Վահանի 141, 275
 Վարդան Մամիկոնյան (IV դար) 228
 Վարդան Մամիկոնյան (V դար) 219, 280, 263, 303, 434
 Վարդան Մամիկոնյան (VI դար) 417, 419

Վարդան, Միհրանական տոհմից 143
 Վարդան, որդի Զանատայի 141, 276
 Վարդանյան Ա. 204
 Վեհվեհնամ, պարսիկ հաղարապետ 80, 242, 243
 Վոամ, Պարսից արքա, Հազկերտ Ա-ի հայրը 409
 Վոամ Գոռ (V դար), Պարսից արքա 248, 287, 410
 Վրթանես, կաթողիկոս 245, 287, 398
 Վրիվ խորխոռունի, մաղխաղ 244, 251, 408
 Վրույր, հայոց հաղարապետ, 243
 Տարարի 66—69, 72, 73, 75, 78, 99, 103, 109, 119, 121, 317, 347, 348, 350
 Տաճատ, Մեհենդակ Ռշտունու որդի 401, 402
 Տանսար, պատմիչ 201, 316, 317, 323
 Տերենդ, զորավար հունական զորքի 239
 Տեր-Մկրտչյան Գալուստ (Միսրան) 50, 149, 199, 200, 214, 318
 Տեր-Մկրտչյան Կարապետ, եպիսկոպոս 197, 205
 Տիգրան Ա, Հայոց թագավոր, Արտաշես Ա-ի որդի 235
 Տիգրան Բ, Հայոց թագավոր 17, 214, 261, 262, 355—358, 367, 381, 382, 384
 Տիգրան Վերջին, Արշակունի թագավոր 220
 Տիգրանյան Սիրական 35, 60, 195, 196, 200, 205, 280, 298, 301, 313, 332
 Տիգրանուհի, Տիգրան Մեծի քույր 17, 261, 262
 Տիրան Արշակունի, Հայոց թագավոր (IV դար) 14, 230, 238, 239, 241—243, 399—402
 Տիրան, Արտաշես Ա-ի որդի 336
 Տիրացու, վարդապետ 108
 Տիրիրազ, սատրապ 377, 379
 Տիրիթ Արշակունի, Արշակ Բ-ի եղբորորդին 259, 267
 Տիրոց, Բագրատունյաց իշխան 263
 Տիրոց, հայր Մուշեղի 141, 276
 Տրդատ Գ, Հայոց թագավոր 23, 24, 26, 27, 41, 98, 101, 102, 196, 218, 235, 240, 243, 249, 288—291, 293, 294, 303, 327, 333, 354, 358, 403, 404, 419, 432, 433
 Տուրներիզ ֆր. 26, 430, 431, 433
 Ոսպենսկի ֆ. 130
 Փառանձեմ, Հայոց թագուհի 175, 224, 267
 Փառեն կաթողիկոս, հայր Հոհան եպիսկոպոսի 294
 Փավստոս Բյուզանդ (Բյուզանդացի, Բուզանդացի) 15, 19, 22, 24, 26—28, 43, 44, 55, 56, 79, 144, 194, 195, 201, 213—217, 221, 224—226, 228—230, 232, 235, 237, 238, 240—247, 249, 250, 252, 253, 255, 256, 259, 260, 265, 267, 281, 282, 286, 287, 290, 291, 293—296, 300, 301, 304, 307—309, 319, 322, 326, 328, 333, 337, 354—356, 358, 359, 361, 370, 396—404, 432
 Փիլիպպի, Սյունյաց իշխան 135, 139—141, 269, 274—276
 Փոտ, պատրիարք 417
 Փորթուզալ Միքայել 69, 70, 74, 75, 77, 82, 88, 92, 94—97
 Քսենոֆոն 377—380, 382
 Քուզղիդուխտ, քույր Փիլիպպի 135, 139—141, 269, 274—276
 Քուրդ, Շապուհի որդի 141, 275
 Օրբելի Հ. Ա. 117, 127, 199
 Օրբելյան Ստեփանոս 108, 134, 135, 139—142, 144, 145, 158, 201, 268, 269, 273—276, 394
 Ֆիրդուսի 87, 96
 Ֆյուստել դե-Կուլանտ 208
 Ագաֆանգել 174, 177, 444, 449, 456, 473
 Ալոնց Н. 172, 201, 437, 469, 470, 477, 481, 486, 494, 495
 Ասակ, проконсул Армении 487, 489, 493
 Амфиократ, греческий ритор 459
 Анастасий, император 130

Антиох III Селевкид 475
 Антоний 171—173, 185
 Аппиан, историк 457, 458
 Арак 467
 Ариобарзан 479
 Арменак, сын Бэла 471
 Артавазд II, царь Армении 459
 Артаксиады (династия, царство) 439, 442, 453, 475, 477, 481, 482
 Арташес I (Артакий), царь Армении 452, 475, 476
 Аршак II, царь Армении 175, 451
 Аршакиды 174, 175, 181, 440, 442, 451, 469, 481, 484, 485
 Астнаг 466, 477
 Багадат (Баграт Багратуни), князь Армении 477
 Багратиды 477
 Баладзори 200
 Борьян Б. А. 202, 374
 Брюсов В. 202
 Бэл, отец Арменака 471
 Вагаршак, царь Армении 449
 Васак, отец стрателата Мушега 175
 Вачаган, албанский царь 177, 178
 Вебер Макс 205
 Владимирский—Буданов М. Ф. 490
 Вонон, царь Армении 479
 Германик, римский император 480
 Геродот 462, 467
 Греков Б. Д. 461, 462, 482
 Григорий Просветитель 449, 456
 Гурко—Кряжин В. 202, 391
 Гутимид 172
 Дадарш, персидский военачальник 467
 Дарий I Гистасп, персидский царь 462, 467
 Джавахишвили (Джавахов) И. А. 183, 202, 437, 446, 467, 474
 Дьяконов М. 93
 Ерванд, царь Армении 450, 452

Ерванд, брат царя Ерванда 452
 Жузе П. К. 200
 Зарнадр, царь Софены 475
 Зарнадриды 476
 Зеноб Глак 456
 Зенон, император 485
 Зенон, сын Полемона 479, 480
 Илл, полководец 485
 Инстей Капитон, римский полководец 480
 Иоани Драсханакеертский 451
 Иоан, префект (536 г.) 486
 Капанцян Г. А. 471
 Карл Великий 476
 Кир, персидский царь 466, 477
 Корбулон 480
 Корнель Флакк, легат 480
 Красс 171, 173, 455
 Ксенофонт 463, 465, 468, 478, 481
 Ксеркс, персидский царь 467
 Кулаковский Юл. 203
 Кулишер И. М. 203
 Лазарь Парпский 176, 493
 Латышев В. В. 183, 203, 340
 Леонтий, римский полководец 485
 Лукулл 457—458, 460
 Мамиконяны (Мамикониды) 477, 493
 Манандян Я. А. 203
 Манкай, князь Армении 477
 Маркварт И. 468
 Маркс К. 443, 479
 Марр Н. 36, 204, 433, 437, 459, 464, 471
 Метродор, греческий философ 459
 Митридат Понтийский 458, 460, 484
 Митробузан, князь Армении 177
 Мищенко 457, 458, 460, 465
 Моисей Каганкатваши 177
 Моисей Хоренский 182, 444, 449, 450, 452, 471, 473, 477, 478
 Мушер, сын Васака, стрателат Вели-

кой Армении 175
 Мхитар Гош 450, 492, 495

Нершапук 178
 Нерсес II, армянский католикос 178
 Нерсес III, армянский католикос (641—661 гг.) 451

Орбели И. А. 83, 372
 Орбелян Степанос 177, 178

Павлов-Сильванский Н. П. 205, 430
 Парандзем, армянская царица 175
 Патканян К. 177, 205, 270
 Петрушевский М. 205
 Плиний, историк 459, 481
 Плутарх 171, 173, 174, 180—182, 455, 457—460, 477
 Полемон, понтийский царь 479, 480
 Помпей Трог 171
 Прокопий, историк 484, 485

Рожков Н. 189, 205
 Ростовцев М. 196, 205
 Рюриковичи 476

Саак, патриарх Армении 493
 Сабарис, сын царя арменов 466
 Сергеевич В. 205
 Смбаг Багратуни, полководец 452
 Страбон 183—185, 445, 446, 453—456, 460, 463, 465, 467, 474—476
 Струве В. В. 443
 Сурен, парфянский военачальник 171, 182

Тацит 173, 480, 481
 Тигран, брат Сабариса 466
 Тигран II Великий 448, 457—460, 475, 477, 478
 Тиридат II Великий 449, 456, 476

Фауст Бюзант, армянский историк 174, 175, 177, 182, 444, 451, 473
 Фрам Фридрих, немецкий ученый 173
 Френкель А. С. 205

Хайк 471
 Халатьянц Г. 203

Цезарь 173

Эмин Н. 203, 471
 Энгельс Ф. 441, 443, 468, 469
 Эрато, царица Армении 479, 480

Юстин, историк 171—174, 180—182, 185, 186, 455, 470
 Юстиниан, император 483, 484, 486, 489—497

Brosset M. 202
 Bury 202

Cäsar 173
 Christensen Arthur 120, 176, 180, 199, 203, 216, 258, 268, 282, 316, 317, 323, 333, 348, 355

Darmesteter 199, 201
 Decourdemanche L. A. 117, 121, 202
 Diehl Ch. 117
 Döhner Th. 201
 Dübner F. 201
 Dukas 165
 Dulaurier Ed. 124

Eusebius 427

Frahm Fr. 173

Gibbon E. 202
 Gutschmid Alf. 172

Herodot 200
 Hübschmann H. 179, 180, 203, 328

Juniani 201
 Justin 201
 Justinus 279

Karst J. 87, 104, 110, 201, 266, 280, 351

Kremer A. 203, 348
 Krüger P. 200

Lagarde P. 25, 198, 199, 291
 Langlois V. 123
 Laurent J. 203
 Lehmann-Haupt C. F. 182, 203
 Littre M. E. 201

Manandian Agop 203
 Markwart J. 204, 205, 400
 Meillet A. 204, 212, 223
 Mommsen Th. 200
 Morgan J. 11

Noeldeke Th. 103, 119, 120, 204, 317, 351

Pertsch 120

Plinius G. Secundus 201
 Plinius 480
 Plutarchos 279
 Procopius 201

Rostowzew M. 205

Sandalgian J. 11
 Saint-Martin M. J. 205
 Schöhl R. 200
 Sikes P. M. 129
 Stein Ernst 204
 Strabonis 201

Tabari 73
 Tacitus 173, 479, 480
 Tournebise Fr. 205

Xenophontis 201

ՅԵՂԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐ

Աւարդներ (Ուրարտացիներ) 379
 Ակ-Ղոյունլու, ցեղ 388
 Արարներ 385
 Արամայեցիներ 37, 379
 Արմեններ 37, 377, 378, 380, 382—384
 Ասորեստացիներ 44
 Ասորիներ 355, 381

Բաղացիներ 269

Գարդարացիներ 218
 Գարդանցիներ 218
 Գուգարացիներ 215, 221

Երրայեցիներ 131
 Քուրմեններ 388

Իրերներ 381

Խալդայներ (Խալդեր) 377, 379, 380, 382
 Խալդուրներ, խալիբներ 379, 381

Մալղացիներ 218

Կատաններ 381

Կարգուխներ 377, 380, 382
 Կիլիկեցիներ 379
 Կոլխեր 379

Հայեր 37, 261, 263, 355, 356, 358, 372, 389
 Հեսպերիտներ 379
 Հեփթաղներ 414
 Հոմեացիներ 37, 380, 391
 Հրեաներ 355—358
 Հույներ 37, 377, 379, 380, 385, 417

Ղարա-Ղոյունլու, ցեղ 388

Մալրոներ 379
 Մատեններ 379
 Մարացիներ 118
 Մարդեր 377, 379
 Մարիացիներ 357
 Մեղացիներ 44, 381
 Միկեր, ցեղ 380
 Մոնդուլներ 387
 Մոսխեր 380
 Մոսսինոյիներ 379, 381

Պակտիներ, ցեղեր 380
Պարթևներ 188, 279, 356, 358, 391
Պարսիկներ 37, 399

Սասանյաններ 379
Սկյութիներ 379

Տաճիկներ 33, 345, 386
Տառներ 379
Տիրարեններ 379

Ուտիացիներ 218, 380
Ուրարտացիներ 380

Փարսիաններ 379

Ֆրանկներ 32

Алародийское племя (народы) 462, 463

Арамейцы 470

Арийские племена 464

Армены 462—470, 472, 475, 476, 478, 482, 483

Армины 462

Армяне 175, 180, 181, 463, 464, 471, 479, 480, 484—488, 490—495, 497

Германцы 173, 476, 480

Греки 465, 466, 485, 490, 492

Иберы 475

Кавказцы 472

Катаоны 475
Киммерийцы 463

Мидийцы (Мидяне) 468, 470, 475
Моссинойки 475
Мосхы 470, 471

Парфяне (парфы) 171—173, 180, 469, 479
Персы 180, 470

Римляне 477, 479, 486, 497
Ромейцы 495, 496

Славяне 476, 480
Селевкиды 454, 475
Семиты 472
Сирийцы 475, 485
Скифы 463

Урартийцы 463, 472, 482

Хайы 464
Халды 463
Халибы 475

Яфетическое племя (народ) 462, 463, 476

Arminiya 462
Arameioi 37

Parthis 172

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Արեղյան, գավառ 225
Ագարակ (Դսեղի իշխանությունում) 108
Ադիարենե 400
Ադրբեջան 391
Ալաման, գյուղ 147, 155
Ակիլիսենե, գավառ 381
Աղարո, վանք 394
Ադիոփա, գավառ 14, 16, 17, 262, 336, 338, 339, 357
Աղծնիք, Աղծնյաց գավառ 215, 221, 239, 254, 255, 356, 405
Աղվանից գաղտ 218
Աղվանք (Աղվանից աշխարհ, գավառ) 48, 70, 72, 124, 143, 190, 193, 218, 222, 253, 254, 278, 338, 365, 368, 412, 436
Ամոք, գյուղ 294
Այաս 88, 123
Այրարատ, գավառ 18, 19, 90, 232, 247, 262, 327
Ասորիք 386
Անատոլիա 391
Անգեղ, բերդ 239
Անգեղ տուն, Անգեղտուն գավառ 19, 232, 235, 239, 255, 256
Անդրկովկասյան «պայտ» (լեռներ) 390
Անգիլիա 59, 206, 211, 284, 330, 398, 429
Անդրկովկաս 53, 154
Անի 82—84, 87, 88, 99, 108, 110, 112, 113, 154, 155, 157—159, 293, 395
Անիստեղար 269
Անձիա, Անձիաի գավառ 242, 243, 255, 380
Անտիտավրոս 381
Աշնակ գյուղ 99
Աշտիշատ 55, 56, 294, 326, 403

Ապարան 196
Առան 218
Առաջավոր Ասիա 392
Առաջին Հայք 421—423
Աորերան, գավառ 14, 16, 17, 262, 336, 338, 339
Ասիա 187, 188
Ասորեստան 44, 46, 189, 213—215, 309, 310, 366, 435
Ասորիք 79, 213, 241, 358
Ասպահան 358
Ավան 148, 149
Ատրպատական 80, 239, 253, 379, 400, 419
Արաբական երախիֆ 67, 75, 102, 105, 189, 348
Արարիա 73
Արագած, լեռ 390
Արածանի, գետ 379
Արամոք, գյուղ 294
Արարատ, լեռ 390
Արարատյան (Արարատ) գավառ 249, 363
Արարատյան գաղտ 364
Արդահան 36
Արենադրեր, վայր 108
Արծկե, գյուղ 287
Արծն, բաղաբ 394
Արծն, գավառ 215
Արմավիր 357
Արմենիա 71, 190, 377—381
Արշակավան 319
Արշակունյաց թագավորություն 14, 15, 18, 20, 25, 28, 46, 64, 71, 89, 91, 96, 98, 137, 143, 145, 193, 194, 198, 214, 220, 234, 235, 239, 242, 244, 248, 252, 257, 262, 271, 277, 281,

296, 311, 336, 341, 350, 353, 355,
369, 396, 397, 400, 405, 406, 416
Արշարունյաց գավառ 19, 232, 238, 401
Արշոյանի 84, 85, 87
Արվաստան 213
Արտաղերս, բերդ 175, 267, 328
Արտաղ, գավառ 259
Արտաշատ 19, 69, 81, 230, 232, 293,
353, 356—358, 368, 380
Արտաշեսյան թագավորություն 190, 192,
193
Արցախ 254
Արուս 84, 148, 149

Բաբելոն 189, 358
Բագահառիճ 293
Բագարան 374
Բագրատունյաց թագավորություն 241,
393, 395, 425
Բաղրևանդ 356
Բալթյան ծով 210
Բաթում 36
Բաղդա գավառ 135, 269
Բասեն 294
Բասորայեղա 381
Բարձր Հայք 420
Բերդկաներեւ, գյուղ 135, 139, 269, 274
Բղնունյաց գավառ 287
Բղնունիք 247
Բինգյուլ-դաղ, լեռ 390
Բյուզանդական կայսրություն 54, 57, 61,
69, 84, 88, 110, 117, 119, 278, 324,
329, 351, 354, 397, 411
Բյուզանդիա 47, 81, 110, 132, 189, 251,
278, 312, 318, 333, 351, 362, 386,
391, 392, 406, 410, 418, 419, 423,
424
Բնաբեղ, բերդ 239
Բոհտան-սու (Կենտրիտես գետ, Արևել-
յան Տիգրիս) 377
Բողաշեն, գյուղ 394
Բոնավեժ, շահաստան 230
Բրտնյայց, վայր 394

Գանձակ 239
Գբեր, վայր 108
Գետամեջ, գյուղ 394

Գետավանաց ծով 394
Գերմանիա 54, 57, 206, 211, 325, 329,
335, 428
Գյուտական, գյուղ 338
Գողթան տուն 376
Դոմից ձոր 108
Դրիգորաշեն 108
Դուզարբ, Դոգարենե 49, 381

Դարանաղե, գավառ 247
Դասընտրե (Դասրեն), գավառ 215
Դարոյնք 19, 231
Դեղձանագետ, գյուղ 394
Դերբսենե 381
Դիագին-Բագավան 378, 379, 380
Դիարբերք, վիլայեթ 379
Դսեղ 108
Դվին 19, 35, 39—41, 47, 60, 69, 80,
81, 88, 93, 98, 99—106, 108, 109,
114, 137, 195, 200, 231, 232, 259,
271, 280, 287—289, 292, 297, 304—
306, 313, 332, 349, 350, 352—354,
359, 362, 368, 386, 417—419, 424

Եգիպտոս 189
Եվրոպա (արևելյան, արևմտյան և այլ)
9, 27, 32, 42, 47, 55, 57, 60, 61,
76, 87, 112, 115, 134, 187—189, 191,
192, 207, 208, 211—213, 220, 222,
230, 231, 233, 234, 249, 266, 268,
280, 282, 285, 296, 299, 301, 306,
312, 323, 325, 328, 332, 334, 335,
344, 347, 352, 361, 362, 368, 373,
376, 388, 389, 396, 398, 425—428

Երասխ 72, 218
Երեղ, ավան 293
Երերուք 155, 158
Երկրորդ Հայք 421, 422
Երվանդաշատ 353, 356
Երրորդ Հայք 422
Երևան 114
Եփրատ 294, 379

Ջարասպ, լեռ 44
Ջարեհավան 353, 356
Ջարեղատ 353, 357
Ջվարթնոց 369

Էջմիածին 163, 299

Էնոդոսուպոլիս 353
Թեսալոնիկե 363
Թիլ, ավան 293, 294
Թորգան, գյուղ 293
Թուրքիա 132

Իբերիա (Իվերիա) 124, 214, 340
Իսպանիա (Սպանիա) 153, 211
Իտալիա 211
Իրան (Արշակունյաց, Սասանյան) 187,
190
Իթանական բարձրավանդակ 390
Իրաք 152, 153

Լեհաստան 54, 325, 428
Լըփնայց, գավառ 338

Խախ, գյուղ 294
Խարբերդ, վիլայեթ 379

Մավդեք, գավառ 405
Մոփք (Մոփաց երկիր և այլ) 239, 243,
247, 255, 256, 293, 380, 383

Կալվինիկոն, հոռմեական 81, 88
Կապադովկիա 71
Կապուտկացվոց, կողմ 218
Կասպիանե 381
Կասպից երկիր 256
Կարբին, գետ 394
Կարենիտիս 381
Կարս 36
Կենտրիտես գետ (Արևելյան Տիգրիս,
Բոհտան-սու) 377, 379, 380
Կթանոց, գյուղ 394
Կիլիկիա 123, 280
Կղեսուր, լեռնանցք 215
Կոգովիտ, գավառ 319
Կոթա, վանք 100
Կոթարար, գյուղ 394
Կովկաս 36
Կ. Պոլիս 423
Կովկասյան լեռներ 215
Կոտայք 294

Կորդուք (Կորդիր, Կորդիս), գավառ 43,
254, 307, 374, 405

Կորճեր, գավառ 220
Կուկլակ (Կիլիկիայում) 88, 123
Կուր, գետ 72, 218, 254, 381, 391

Հաղամակերտ 19, 231
Հալիձոր 158
Հաղբատ 158

Հայաստան 9, 11—16, 19, 22, 23, 25—
28, 31—34, 36—47, 51, 53, 55, 56,
60—64, 68—70, 74, 76—80, 82, 85,
86, 88, 89, 94—99, 101, 104, 107,
109, 110, 116, 123, 125, 132, 134,
142, 143, 150, 187, 189—194, 196—
198, 213, 216, 218, 221—223, 226,
230—233, 236, 242, 244, 246—248,
250, 251, 253, 255—258, 266—268,
281—286, 290, 292, 302—307, 309—
312, 316, 317, 319, 320, 322—327,
332—341, 344, 346, 347, 349—351,
353—356, 358, 360—365, 367—370,
373—377, 381—393, 395—398, 400,
403, 405, 406, 408, 409, 411, 415—
417, 419—436

Հայաստան մարդպանական (նախարա-
րական, ֆեոդալական) 13, 46, 49,
51—53, 55—57, 60, 61, 66, 72, 74, 76,
82, 88, 106, 126, 134, 138, 142, 144,
191, 194, 195, 221, 223, 230, 233,
234, 249, 251, 266, 268, 272, 273,
277—281, 284, 285, 296, 297, 299,
301, 311, 321, 333, 335, 340, 341,
369, 370, 374, 375, 385, 405, 408,
410, 412, 424, 425, 427, 428, 435,
436
Հայաստան Արշակունյաց 27, 212, 234,
249, 396

Հայաստան Բագրատունյաց 396
Հայաստան Բյուզանդական (Հունական)
51, 125, 386, 406, 407, 420, 421,
423

Հայաստան արևմտյան 421
Հայաստան պարսկական (Սասանյան)
44, 51, 61, 63—70, 72, 75, 77, 80,
81, 104, 242, 248, 289, 309, 347,
513

348, 406—410, 414, 416, 419—421, 424
 Հայոց թագավորություն (աշխարհ, երկիր, կողմ, տուն) 103, 175, 267, 290, 291, 300, 319, 333, 361, 362, 371, 376, 398, 404, 410, 413, 415, 432
 Հաշտենից գավառ 14, 16, 17, 90, 256, 262, 327, 336, 338, 339
 Հառիճ 108
 Հառիճա գետ 108
 Հացեաց, գյուղ Տարոնում 322
 Հյուսիսային ծով 210
 Հնարակերտ, բաղար 218
 Հնդկաստան 81, 189, 262, 435
 Հոռոմոս, վանք 155—158
 Հովհաննավանք 148
 Հոփսիսի վանք 148, 158
 Հոռոմ 188, 363, 375, 386, 390, 391, 420
 Հոռոմական կայսրություն 67, 71, 88, 345, 349, 376, 405, 406
 Հրեաստան 358
 Հունաստան 9, 188, 267, 345, 375, 319
 Զագավանք 108, 110
 Ղարաբաղի լեռներ 390
 Զապոնիա 188, 189
 Զինար հար, վայր 108
 Զորոխ գետ 379
 Զվաշ, գավառ 239
 Մագնեսիա 380
 Մամար, բաղար 218
 Մահկեր, տուն 215
 Մաճ, շեն Բաղաց գավառի 135, 269, 274
 Մասիս, լեռ 374
 Մաստարա 147, 394
 Մասթաց կողմ 214
 Մատինեն 379
 Մարաստան 43, 118, 254, 307
 Մարգաստան 237
 Մաքենյաց վանք 393
 Մեդիա 363
 Մեծ Հայք 420—422
 Մեղ գետ կամ Տելերոս 377
 Մեսիսի շրջան (Իբերիայում) 214

Մերձավոր Արևելք 190, 192, 199, 210, 335, 369
 Միջագետք 213, 391
 Միջերկրական ծով 210
 Միջին Ասիա 353
 Մծբին 81, 88, 90, 213, 327
 Մշո դաշտ 377
 Մոկր, գավառ 400, 405
 Մրեն 107, 108, 110, 147—152, 158
 Մուշ, գավառ 228
 Նախճավան 19, 108, 110, 231, 239, 357
 Ներքին Հայք 420
 Նիհորական, երկիր 215
 Նինվե 44
 Նորավանք 158
 Նորշիրական, երկիր 214, 215, 254
 Նորաբաղար (Վաղարշապատ) 357, 367
 Շահապիվան 30, 53, 57, 59, 61, 112, 136, 195, 200, 221, 244, 251, 252, 282—284, 323, 329, 334, 343, 351, 361, 371, 373, 408
 Շամիրամ, բաղար 357
 Շավանոնձող, գյուղ 394
 Շափուլ, Ասորեստանի գավառ 44, 45, 309
 Շիրակ, գավառ 19, 82, 232, 243, 401
 Շիրակ, գյուղ 83, 86, 122, 123
 Շիրակավան 83, 122, 149, 158
 Ողոմանտիսի գավառ 380
 Որդորու, գյուղ 294
 Չինաստան 188, 189, 353, 435
 Չոլա, գավառ 338
 Չորրորդ Հայք 420, 422
 Պաղեստին 356, 357
 Պարտավ, բաղար 367, 368
 Պարթևական թագավորություն 234, 390
 Պարթադրեսի լեռնալանջեր 381
 Պարսից թագավորություն 17, 23, 72, 73, 101, 102, 261, 289, 417
 Պարսկաստան 23, 46, 66, 72, 74, 81, 87, 103, 125, 216, 239, 242, 251, 254, 297, 311, 313, 316, 347, 354,

362, 363, 405—407, 410—415, 419, 420, 423, 435
 Պարսկաստան Արշակունյաց 234
 Պարսկաստան Արևմտյան 190, 364, 378, 379
 Պարսկաստան Պարթևական 46, 311
 Պարսկաստան Սասանյան 13, 18, 22, 23, 35, 46, 47, 64—68, 71—74, 77, 81, 95, 96, 98, 99, 101, 109, 119—121, 129, 198, 199, 216, 220, 234, 240, 242, 251, 258, 262, 268, 278—280, 282, 290, 296, 311, 316—318, 323, 333, 334, 347, 350, 353—355, 361, 368, 391, 392, 397, 398, 404, 407, 408, 412
 Պետրոգրադ (Պետերբուրգ) 36, 124
 Պոնտոս 421
 Պոլիմոնյան Պոնտոս 421, 422
 Ռեիմեն, գավառ 405
 Ռուբինյան թագավորություն 76, 87
 Ռուսաստան 10, 32, 47, 54, 59, 93, 113, 153, 188, 206, 222, 233, 306, 312, 315, 325, 330, 344, 345, 352, 373, 428
 Սագրայ, բերդ 230
 Սառնաբար 135, 139, 269, 274
 Սասանյան թագավորություն 68, 75, 105
 Սիմ, լեռ 215
 Սիրեկա դոմ 108
 Սղերդ 377
 Սյունիք (Սյունյաց աշխարհ) 80, 135, 141, 222, 225, 229, 244, 253, 314, 419
 Սպեր, գավառ 235, 379
 Սև ծով 353
 Վաղարշապատ 19, 230, 232, 249, 338, 356—358, 372
 Վան 357, 358
 Վանա լիճ 388
 Վանեվան 394
 Վասպուրական 33, 102, 222, 237, 345
 Վարդգես, ավան Քասաղ գետի վրա 357
 Վենետիկ 127, 128, 131, 132, 152, 153

Վրաստան (Վրաց աշխարհ, Վիրք) 17, 32, 59, 71, 81, 189, 190, 193, 223, 253, 254, 261, 278, 332, 340, 345, 354, 362, 388, 412, 436
 Տարաթիստան 201, 316
 Տաթև 135, 139, 140, 142, 269, 274, 276
 Տաճկահայաստան 9
 Տամորիտիս 381
 Տայք (Տայոց երկիր, աշխարհ) 38, 230, 263, 303, 401—403
 Տարոն (գավառ, նահանգ) 90, 237, 246, 247, 322, 327, 338
 Տավրոս, լեռ 215
 Տավրոս, Հայկական 390
 Տավրոս, Պոնտական 390
 Տելերոս կամ Մեղ գետ 377
 Տեկոր 147, 149, 152, 155, 156, 158
 Տիգրանակերտ 17, 197, 261, 356
 Տիգրիս 215, 379
 Տիգրիս Արևելյան (Կենտրոնական գետ, Բոհատան-սու) 377
 Տիգրոն 119, 405, 410
 Տմորիս 43, 254, 307, 374
 Տոսպ, գավառ 357, 358
 Տրապիզոն 379
 Տրուլ, վայր 288
 Տամար ձոր 108
 Ուրծ 227
 Փայտակարան, նահանգ 124
 Փայտակարան, բաղար 80, 254, 419
 Փավնիտիս 381
 Փարանգիոն 77
 Փարիզ 187
 Փարսի 49, 147, 149, 315
 Փոքր Ասիա 37, 278
 Փոքր Հայք 381, 383
 Քաղկեդոն 124, 297
 Քասաղ գետ 357
 Քարաթաղ 108
 Քեղարագոմ 155
 Քորձենե 381

Օհանավանք 149

Օշական 148, 149, 158

Շարկին քաղաք 197

Շրանիւր, 31, 54, 153, 206—208, 211, 213, 325, 343, 429, 430

Акилисена 454, 463

Аракс 464

Араратская земля 471

Армения 174, 176—181, 184—186, 437—446, 448—466, 468—473, 475, 477—489, 492—497

Армения Аршакидская 171, 174, 175, 180—182, 185, 186, 440, 442, 444, 469, 473, 481

Армения Багратидская 444, 473

Армения Западная 483, 484, 496

Армения Персидская 485

Армения Ромейская 485

Армения Советская 439

Армянское нагорье 463, 467, 476, 477

Артагерс, крепость 175

Арташат 448, 456, 459, 460, 480

Аршакаван 451

Аршамошат 448, 460

Атропатена 476

Аштишат 456

Афины 459

Багаран, крепость 452

Балканский полуостров 462

Ближний Восток 186

Брех, село 456

Бузу 456

Вавилон 467, 471

Ван, озеро 464

Великая (Большая) Армения 475, 476, 484

Византийская империя 484

Воламд, замок 480

Восточноримская империя 484

Греция 175, 182, 442, 443, 448, 467, 472

Грузия 183—185, 437, 446, 467, 474, 475

Дальний Восток 439

Диарбекир 468

Европа 174, 175, 178, 185, 437, 440, 444, 462, 473

Ервандакерт 450, 451

Ерзингян 463

Евфрат 457, 464, 465, 484

Закавказье 179, 440, 445, 462, 463

Звартноц, храм 451

Зевгма 457

Зибан-Тигр, река 463

Иберия 457, 474

Иран 174, 445

Иран Аршакидский 173

Иран Сасанидский 173

Каппадокия 453—455, 457—460, 463, 468

Каркатиокерт 448, 460

Каспийское море 476

Кетехк, село 456

Киликия 457—459

Китай 439

Коговит, область 451

Комана, каппадокийский город 453, 454

Корсунь, крепость 492

Куар, село 456

Кура 476

Мазак, город 458

Малая Азия 453, 462

Малая Армения 463, 475, 476

Масис 452

Маяфаркин (также Фаркин) 182

Месопотамия 458, 468, 476

Мехти, село 456

Мидия 465, 468, 479

Муш 456

Парфия 171—173, 179, 182, 185, 186, 446, 460

Парфия Аршакидская 174, 180, 181, 185

Передняя Азия 445, 446

Персия 174, 446, 468

Персия Сасанидская 174, 176, 179, 180

Понт 453—455, 460, 468

Понтийское царство 459

Ревандуз 468

Рим 173, 175, 182, 442, 443, 446, 448, 453, 472, 479, 483

Римская республика 484

Россия 444, 473

Скепис, город 459

Софена 475—477

Средняя Азия 445

СССР 447

Супиритис—Шуприя 463

Тигранакерт (Тигранополь) 448, 455, 457—460

Урарту (царство) 463, 464, 468, 472, 482

Фаркин (также Маяфаркин) 455
Фракия 462

Хайаса 464

Халдское царство 463

Хорни, село 456

Черное море 439, 465

Чорох 464

Шаапиван 176, 178

Эчмиадзин 451

Эрзинджан 468

Armina 462

Arjasa 464

Armenia magna 420

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Խմբագրության կողմից	5
Մի զիտողություն հայոց ներքին կյանքի ուսումնասիրության վրա	7
Դիտողություններ հին Հայաստանի շինականների դրության մասին մարզ- պանության շրջանում	11
Հայաստանի արքունի հարկերը մարզպանության շրջանում	63
Նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության I	116
Նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության II	134
Заметки о феоде и феодальном войске Парфии и Аршакидской Ар- мени	171
Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում	187
Актуальные вопросы историографии древней Армении	437
Проблема общественного строя доаршакидской Армении	448
Новеллы Юстиниана о порядке наследования у армян	483
Անձնանունների ցանկ	493
Ցեղեր և ժողովուրդներ	509
Տեղանունների ցանկ	519

ՀԱԿՈՐ ՀԱՄԱԶԱՍԳԻ ՄԱՆԱԴՅԱՆ

Ե Ր Կ Ե Ր

Դ

Հրատ. խմբագիր Փ. Հ. Մաղանյան
Կազմը Լ. Ա. Սաղոյանի
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխ. խմբագիր Հ. Մ. Մանուչարյան
Սրբագրիչներ Ա. Ա. Ղափլանյան, Է. Ա. Սոխիկյան

ИБ № 414

Հանձնված է շարվածքի 14.10.1980 թ.: Ստորագրված է տպագրության 27.03. 1981 թ.: Չափը $60 \times 90^{1/16}$ թուղթ, № 1: Տառատեսակ «գրքի սովորական», բարձր տպագրություն: Տպագր. 32,5 մամուլ: Հրատ. 30,47. մամուլ: Տպաքանակ 5000: Պատվեր № 981. Հրատ. № 5372: Գինը 4 ռ. 95 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019: Երևան, Բարեկամության փ., 24 գ:
Издательство АН Армянской ССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутиян 24г.
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24:
Типография Издательства АН Арм. ССР, 375019, Ереван,
ул. Барекамутиян, 24.